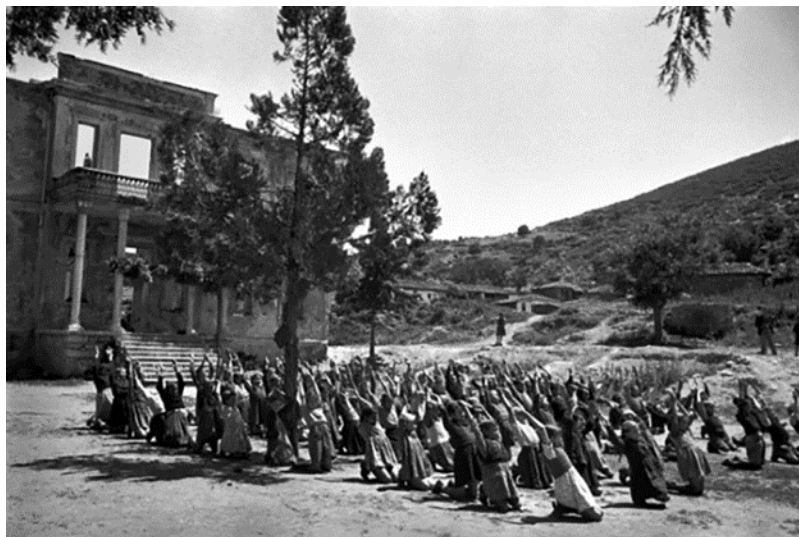

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (ΣΑΕ)
ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ (ΔΙΣ)

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη στο δημόσιο λόγο τον 21ο αιώνα

Αθανάσιος Κουργιόζος

A.M.: 535163

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελένη Κούκη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	7
1. Εννοιολογικό υπόβαθρο του όρου «ολοκαύτωμα» και ιστορική πλαισίωση.....	14
2. Προλεγόμενα σε μια μνήμη από ήχους και σιωπή: η κοινοτική φυσιογνωμία του Χορτιάτη	
2.1 Το γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο.....	20
2.2 Η πληθυσμιακή και χωροταξική φυσιογνωμία.....	23
2.3 Διοικητική οργάνωση και σώματα ασφαλείας.....	25
2.4 Οι κοινοτικές υπηρεσίες.....	26
2.5 Εθελοντική εργασία και υποχρεωτική προσφορά.....	26
2.6 Η ενίσχυση για τις άπορες οικογένειες και ο κοινωφελής χαρακτήρας των έργων υποδομής.....	27
2.7 Το δημοτικό σχολείο και η οικονομική του ενίσχυση.....	28
2.8 Ο Χρίστος Μπατάτσιος και η «στρατηγική» της διαμεσολάβησης.....	29
2.9 Ένα χωριό αποκτάει «ποινικό μητρώο».....	33
2.10 Ο Χορτιάτης ενίσταται και μετασχηματίζεται: από την αυθόρμητη τοπική αντίδραση, στην οργανωμένη διαμόρφωση της αντιστασιακής δράσης (1941-1944).....	35
2.11 Οι συσχετισμοί στον παγκόσμιο πόλεμο αλλάζουν, συμπαρασύροντας κι ένα χωριουδάκι που το λένε Χορτιάτη.....	40
2.12 Αντιμέτωποι με τον Ολοκληρωτικό Πόλεμο.....	43
3. Ο Χορτιάτης ως προπύργιο της Αντίστασης: η κλιμάκωση της κατοχικής βαρβαρότητας και το επιστέγασμα των μέτρων του Ολοκληρωτικού Πολέμου το 1944	
3.1 Η εφαρμογή της πολιτικής των ομαδικών εκτελέσεων (1941-1944).....	49
3.2 Τα αντίποινα ως μήτρα της διαιρεμένης μνήμης και η μεθοδολογική προσέγγιση των μαρτυριών.....	53
3.3 Το γεγονός της ενέδρας: ένα κυρίαρχο αφήγημα, δεκαετιών.....	55

3.4 Το χρονικό της σφαγής: η κορύφωση της ναζιστικής βίας.....	59
3.5 Η καταφυγή των επιζώντων, η επιστροφή και η πρώτη επίσημη τεκμηρίωση του εγκλήματος.....	62
3.6 Η θεσμική συγκρότηση της κυρίαρχης αφήγησης: από τον μετεμφυλιακό λόγο στη δικαστική επικύρωση.....	64
3.7 Οι αντικρουόμενες αφηγήσεις ως πηγή νέων ερμηνευτικών σχημάτων.....	66
3.8 Μαρτυρίες, μνήμες και συγκρούσεις γεγονότων: η αποχώρηση των Γερμανών και η μεταβαλλόμενη στρατηγική αντιποίνων.....	70
3.9 Μια άλλη αφήγηση για τα πεπραγμένα μιας ημέρας ορόσημο.....	85
3.10 Απολογισμός και αντιπαραθέσεις: οι διστάμενες ερμηνείες για το έγκλημα.....	95
 4. Η αφήγηση αλλάζει με τον νέο αιώνα	
4.1 Η εδραίωση της κυρίαρχης αφήγησης στη σύγχρονη βιβλιογραφία.....	101
4.2 Το βάρος των αριθμών και η ρευστότητα των μαρτυριών: η ενέδρα υπό το πρίσμα της κριτικής ιστορικής ανάλυσης.....	105
4.3 Μια μαρτυρία διαφορετική από τις άλλες.....	111
4.4 Ο «αιμοσταγής δράκος» Δάγκουλας και οι ομογάλακτοί του.....	120
4.5 Το τίμημα της αναίμακτης αποχώρησης: η εργαλειοποίηση του Χορτιάτη.....	130
 5. Από την Ουτοπία της μνήμης στην αλήθεια της ιστορίας: ο Χορτιάτης ταυτίζεται με τη νέα αφήγηση	
5.1 Μια άνευ προηγουμένου εκδήλωση – κατάθεση ψυχής για 147 συν δύο ψυχές: όταν ο Χορτιάτης γέμισε ασφυκτικά για να πει «ποτέ ξανά».....	136
5.2 Μια μεγάλη εκδήλωση για έναν απλό αντάρτη.....	137
5.3 Ένα απροσδόκητο ηλεκτρονικό μήνυμα για δύο επιστολές με μία αλήθεια.....	139
 6. Από το τραύμα στη μαρτυρία και από το δημόσιο λόγο στη συλλογική μνήμη	
6.1 Οι «επτά ζωές» της Ελένης Νανακούδη και πώς η πραγματικότητα γίνεται «μύθος».....	148
6.2 Αυτοσχέδιο κρεματόριο: επτά ρωγμές στο πεπρωμένο.....	149

6.3 Ένας Χορτιατινός θυμάται με θέα την περιοχή «Natura 2000».....	154
7. Τεράστια αναστάτωση, αλλά καμία τιμωρία	
7.1 Η γερμανική συγκάλυψη: «Bandenkämpfe in der Nähe Saloniki» – μία φράση που έκρυψε 147 νεκρούς.....	159
7.2 Διά πυρός το ολοκαύτωμα και διά σιδήρου η αναγνώριση: η αργοπορημένη δικαίωση του Χορτιάτη.....	162
8. Οκτώ δεκαετίες μνήμης: θεωρητικές, πολιτικές, τελετουργικές και πολιτιστικές διαστάσεις	
8.1 Πέρα από την απλή αναφορά: οι επέτειοι ως πεδία συγκρότησης της συλλογικής μνήμης.....	163
8.2 Οι εκλογές ως καθρέφτης του τραύματος και του διχασμού.....	164
8.3 Η ωρίμανση μιας επετείου μέσα από την τελετουργική διάσταση της μνήμης.....	165
8.4 Πολιτιστική αναγέννηση και δημόσιος λόγος.....	167
8.5 Η διατήρηση της ιστορικής παρακαταθήκης της Κατοχής.....	171
8.6 Εκεί που κήκον τα «γράμματα», από τις στάχτες ανθίζει ο λόγος.....	172
8.7 Η τέχνη ως αντίδοτο στη λήθη: δύο επέτειοι, δύο εκθέσεις, ένα μήνυμα.....	174
8.8 Ο Χορτιάτης μαθαίνει να θυμάται: η ωρίμανση μιας επετείου.....	177
8.9 Μνήμη θεατροποιημένη: δύο επέτειοι, δύο παραγωγές, ένα χρέος αλησμόνητο.....	178
8.10 Από την οικία Νταμπούδη στο Μέγαρο Μουσικής σε ένα μνημείο από ήχους: μια συμφωνική κατάθεση για 147 χαμένες ψυχές.....	180
8.10.1 Όταν η μουσική υψώνει φωνή εκεί που οι χαμένες ψυχές σιωπούν: μια συνέντευξη με τη Μαρία Έμμα Μελιγκοπούλου.....	181
8.11 Από το χρονικό στην ψυχογραφία: το θεατρικό δρώμενο ως μνημείο άυλης μνήμης.....	184
9. Περιπατώντας στη μνήμη και χαρτογραφώντας τους τόπους μαρτυρίου ενός ολοκαυτώματος	
9.1 Σημεία μνήμης σε έναν ιστορικό σταθμό: διαδρομή, δρώμενα και νοήματα.....	185
9.2 Μια ανάσα πριν τη φωτιά: δακρύων ποταμός εν μέσω στάχτης.....	189

9.3 Όσο υπάρχουμε, θυμόμαστε: η μνήμη ανθίζει στα ερείπια.....	190
9.4 Από τη μνήμη στην ψηφιακή αφήγηση: το «κάψιμο» του Χορτιάτη μέσα από τα μάτια των μαθητών.....	192
9.5 «Χορτιάτης 570».....	192
9.5.1 Η εφημερίδα ως φορέας μνήμης και κάτι παραπάνω.....	193
9.5.2 Μια ακτιβιστική δράση.....	194
9.5.3 Η διδακτική διάσταση και η πολιτική της μνήμης.....	195
9.5.4 Τα εμπόδια και το εύρος της κινητοποίησης.....	195
 10. Στο ΦΕΚ Ν.Α. 4178/1961 οι (πενιχρές) παροχές υπέρ Ελλήνων θιγέντων από τα εθνικοσοσιαλιστικά «μέτρα διώξεως»	
10.1 Αποζημιώσεις ή αποζημιώσεις;.....	199
10.2 Είναι τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ η πρώτη γενοκτονία της Γερμανίας τον 20ό αιώνα;.....	206
 Επίλογος	
Το τίμημα της λήθης, η λήθη της ηθικής και τελικά μια επαίσχυντη δυσαναλογία: πώς η Ελλάδα πληρώνει για τα θύματά της.....	208
 Παραρτήματα.....	217
 Βιβλιογραφία.....	233

***«Η ιστορία δεν ρέει μονόδρομα. Οι κόκκοι της - τα γεγονότα της - δεν πέφτουν
σε κλεψύδρα· χύνονται αμφίδρομα σε συγκοινωνούντα δοχεία»***

Ανώνυμος

Εισαγωγή

Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη, που έλαβε χώρα στις 2 Σεπτεμβρίου 1944, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κλιμάκωσης της βίας κατά την ύστερη περίοδο της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα. Αφορμή για τα γεγονότα αποτέλεσε ενέδρα ανταρτών του ΕΛΑΣ σε οχήματα που κινούνταν προς το χωριό, ως μέρος μιας στρατηγικής παρεμπόδισης των γερμανικών μετακινήσεων και επιτάξεων. Η ενέργεια αυτή ενεργοποίησε άμεσα τα γερμανικά αντανakλαστικά αντιποίνων, τα οποία, υπό το δόγμα του «Ολοκληρωτικού Πολέμου», δεν στόχευαν πλέον αποκλειστικά ένοπλους αντιπάλους αλλά στρέφονταν συστηματικά κατά του άμαχου πληθυσμού. Η επιλογή του Χορτιάτη ως στόχου συνδέεται με τη στρατηγική του θέση και τη διαπιστωμένη δράση αντιστασιακών δυνάμεων στην περιοχή.

Η επιχείρηση αντιποίνων υπήρξε εξαιρετικά βίαιη και παραδειγματική ως προς τη λογική της τρομοκράτησης. Γερμανικές δυνάμεις, συνεπικουρούμενες από Έλληνες συνεργάτες, εισήλθαν στο χωριό και προέβησαν σε μαζικές εκτελέσεις, εμπρησμούς και καταστροφές, με αποτέλεσμα τον θάνατο 147 κατοίκων, ως επί το πλείστον παιδιών, γυναικών και ηλικιωμένων. Ιδιαίτερη αγριότητα καταγράφηκε όταν οι άμαχοι εγκλείστηκαν σε κτίρια και κάηκαν ζωντανοί. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη πολιτική αντιποίνων που εφάρμοσαν οι γερμανικές δυνάμεις στην Ελλάδα, όπως μαρτυρούν αντίστοιχα γεγονότα σε άλλες περιοχές της χώρας, οι οποίες έχουν αναγνωριστεί και ενταχθεί στο Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών.

Η μνήμη του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη διαμορφώθηκε μέσα από σύνθετες και συχνά αντικρουόμενες αφηγήσεις, οι οποίες αντανakλούν τις πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία πλευρά, αναπτύχθηκε μία κυρίαρχη ερμηνεία που εστίαζε στην ευθύνη της αντάρτικης ενέργειας ως αφορμής για τα άμεσα γερμανικά αντίποινα. Από την άλλη, διατυπώθηκαν εναλλακτικές προσεγγίσεις που ανέδειξαν τη δομική βία της κατοχικής πολιτικής και τη στρατηγική επιλογή των Γερμανών να πλήξουν τον άμαχο πληθυσμό, ανεξαρτήτως συγκεκριμένων περιστατικών. Οι διαφορετικές αυτές αναγνώσεις συνδέθηκαν στενά με το εμφυλιοπολεμικό κλίμα και τη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων της περιόδου.

Η συλλογική μνήμη του γεγονότος, επομένως, δεν υπήρξε στατική, ούτε γραμμική, αλλά εξελίχθηκε μέσα στον χρόνο σαν μια ασυμπτωτική καμπύλη (μια γραμμή που πλησιάζει όλο και πιο

κοντά σε μια ευθεία), προσεγγίζοντας διαρκώς την ιστορική κατανόηση χωρίς ποτέ να την κατακτά πλήρως, καθώς νέα δεδομένα και ερμηνείες ανανεώνουν αδιάκοπα το πεδίο της μνήμης, καθώς αυτό επηρεάζεται από μαρτυρίες επιζώντων, δικαστικές διαδικασίες, ιστοριογραφικές προσεγγίσεις και τοπικές κοινωνικές διεργασίες. Η διαχείριση της μνήμης του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη ανέδειξε ζητήματα ευθύνης, ενοχής και θυματοποίησης των πληθυσμών, ενώ ταυτόχρονα λειτούργησε ως χώρος διαπραγμάτευσης της ιστορικής αλήθειας. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία και δημόσια σφαίρα, η μνήμη του γεγονότος τείνει να εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια αναστοχασμού της Κατοχής· συνελόντι ειπείν, επιχειρείται η ανάδειξη μιας πιο σύνθετης και πολυφωνικής ιστορικής κατανόησης, με έμφαση στην εμπειρία των θυμάτων, όπως αυτή αρθρώνεται και αναδιαμορφώνεται στο σύγχρονο κοινωνικό και ιστορικό συγκείμενο.

Η συγκεκριμένη εργασία επιχειρεί να διερευνήσει με ποιον τρόπο το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη αναπαρίσταται και επανασηματοδοτείται στο δημόσιο λόγο του 21ου αιώνα, εστιάζοντας στις διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες αφηγήσεις που το περιβάλλουν. Ως χρονικό όριο της έρευνας ορίζεται η περίοδος από την αρχή της νέας χιλιετίας έως σήμερα, καθώς η χρονική αυτή τομή υπήρξε καθοριστική για την αναθεώρηση της έως τότε κρατούσας ερμηνευτικής παράδοσης.

Το κομβικό σημείο καμπής υπήρξε η δημόσια ομιλία του Γιώργου Φαρσακίδη, ενός εκ των πρωταγωνιστών της ενέδρας του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ), ενώπιον της τοπικής κοινότητας τον Αύγουστο του 2000, κατά την οποία ανέτρεψε την κυρίαρχη αφήγηση που επί δεκαετίες απέδιδε την ευθύνη του ολοκαυτώματος στην αντάρτικη ενέργεια. Η παρέμβαση αυτή, σε συνδυασμό με τη σταδιακή αποδέσμευση της ιστορικής έρευνας από τα πολωτικά στεγανά και την άνοδο της Δημόσιας Ιστορίας ως πεδίου κριτικής διαπραγμάτευσης της μνήμης, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάδυση νέων, πολυφωνικών προσεγγίσεων. Η μελέτη της συγκεκριμένης περιόδου καθίσταται σημαντική, διότι σε αυτή εντάσσονται η συστηματική τεκμηρίωση της προμελετημένης φύσης του γερμανικού εγκλήματος, η ενεργοποίηση τοπικών φορέων μνήμης (όπως η «Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη»), καθώς και η παραγωγή πρωτότυπων πολιτισμικών αναπαραστάσεων (θεατρικές παραστάσεις, συμφωνικά έργα, εικαστικές εκθέσεις, ψηφιακές αφηγήσεις). Έτσι, ο 21ος αιώνας αναδεικνύεται σε περίοδο όχι απλής επανάληψης, αλλά ουσιαστικής επανερμηνείας του τραύματος μέσω του δημόσιου λόγου: ποια είναι τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα που διαμορφώθηκαν μεταπολεμικά και πώς αυτά αναπαράγονται ή αμφισβη-

τούνται σήμερα; Πώς οι μαρτυρίες, οι τοπικές πρωτοβουλίες μνήμης και οι πολιτισμικές πρακτικές συμβάλλουν στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης και στη δημόσια ιστορία του γεγονότος; Και, τέλος, σε ποιον βαθμό ο σύγχρονος δημόσιος λόγος λειτουργεί ως πλαίσιο προσέγγισης ζητημάτων ευθύνης, αναπαράστασης των θυμάτων και ιστορικής αλήθειας, αναδεικνύοντας νέες προσεγγίσεις ή αναπαράγοντας παλαιότερες διαιρέσεις;

Η μελέτη του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας, καθώς συνιστά ένα εμβληματικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τραυματικά ιστορικά γεγονότα μετασχηματίζονται σε αντικείμενα δημόσιας μνήμης, διαπραγμάτευσης και αναπαράστασης. Μέσα από την ανάλυση των ποικίλων μορφών με τις οποίες το γεγονός εγγράφεται στο δημόσιο χώρο - μέσω επετειακών πρακτικών, μνημείων, εκπαιδευτικών δράσεων και πολιτισμικών αναπαραστάσεων - αναδεικνύεται η δυναμική σχέση μεταξύ ιστορικής γνώσης και κοινωνικής πρόσληψης του παρελθόντος. Το υπό εξέταση ιστορικό παράδειγμα, επιπλέον, φωτίζει τις εντάσεις ανάμεσα σε ανταγωνιστικές αφηγήσεις, ζητήματα ευθύνης και τη θέαση των θυμάτων ως φορέων μνήμης, πλην όμως και τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτείται η συλλογική μνήμη σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Εντεύθεν, η διερεύνηση των συμβεβηκότων συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η Δημόσια Ιστορία λειτουργεί ως πεδίο διαμεσολάβησης ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, αλλά και ως χώρος παραγωγής νοήματος, ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης.

Το κείμενο αυτό δεν αποτελεί μια συμβατική, αποσπασματική ιστορική μονογραφία. Είναι, αντιθέτως, ένα ταξίδι στα βάθη ενός τραύματος που αρνείται να επουλωθεί, μια απόπειρα να ακουστεί ο απόηχος των φωνών που έμειναν για δεκαετίες στο περιθώριο της «επίσημης» αφήγησης – όχι ως καταδίκη της μίας ή της άλλης «πλευράς» ή την υπερίσχυσή της και την ανάδειξη «νικητή» μετά από μία διελκυστίνδα δεκαετιών, αλλά ως δίκαιος επιμερισμός των ευθυνών επάνω στα πραγματικά γεγονότα. Το έναυσμα για την έρευνα δεν ήταν η διαπίστωση μιας βιβλιογραφικής έλλειψης, αλλά η ανάγκη να σπάσει η ασφυκτική σιωπή που πλαισίωνε την αιματοκύλιση του Χορτιάτη για πάνω από μισό αιώνα – μια σιωπή που, όπως αποδείχθηκε, δεν ήταν τυχαία, αλλά βαθιά συναρτημένη με εμφυλιακές πληγές, την πολιτική ατιμωρησίας και την επιλεκτική διαχείριση της ιστορικής μνήμης από τους φορείς της μεταπολεμικής εξουσίας. Το εγχείρημα θέτει ως σκοπό να φέρει, ει δυνατόν, στο προσκήνιο τις πτυχές της προσπάθειας που επιχειρείται για να μη λησμονηθεί - ή το αντίστροφο - το προς εξέταση γεγονός.

Επί τη βάσει των ανωτέρω, η παρούσα διατριβή στηρίζεται σε ένα ετερογενές σώμα αρχειακού και πρωτογενούς υλικού. Συγκεκριμένα, αξιοποιούνται: α) τοπικά και εθνικά δημοσιεύματα του τύπου, με ιδιαίτερη έμφαση στον τοπικό έντυπο Τύπο ως φορέα μνήμης, β) επετειακοί λόγοι και πρακτικά εκδηλώσεων μνήμης, γ) φωτογραφικό υλικό από τοπικά αρχεία και δ) διοικητικά έγγραφα και νομικά κείμενα που θα έπρεπε να έχουν αναλυθεί διεξοδικά, όπως το Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως για την αναγνώριση του Χορτιάτη ως μαρτυρικού χωριού (Προεδρικό Διάταγμα 399/1998). Αξιοποιήθηκε, επίσης, οπτικοακουστικό υλικό (ταινίες-ντοκιμαντέρ, μαθητικές ψηφιακές αφηγήσεις, παρουσίαση καλλιτεχνικών έργων), ηχογράφηση προφορικών μαρτυριών (μαγνητοφωνημένες, διά ζώσης ή τηλεφωνικές, συνεντεύξεις) και πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό (επιτόπια λήψη). Η ποικιλία αυτή των πηγών καθιστά δυνατή την πολύπλευρη διερεύνηση του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, επιτρέποντας την ανάλυση όχι μόνο των ίδιων των γεγονότων, αλλά κυρίως των τρόπων με τους οποίους αυτά αναπαρίστανται, ερμηνεύονται και επανεγγράφονται νοηματικά στο δημόσιο λόγο. Ειδικότερα, το εξεταζόμενο υλικό συμβάλλει στην ανίχνευση των κυρίαρχων και εναλλακτικών αφηγήσεων, στην εμπεριστατωμένη εξέταση της συγκρότησης της συλλογικής μνήμης και στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ερωτήματα απόδοσης ευθυνών, μνημονικής αποτύπωσης και ιστορικής αλήθειας αναδεικνύονται και διαπραγματεύονται στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Για την υλοποίηση αυτού του στόχου, κατά συνέπεια, η πολυεπίπεδη έρευνα - η οποία κατέστη αναγκαία - κινήθηκε σε τρία διακριτά πεδία: το αρχειακό, το προφορικό (βιωματικό) και το δικαστικό-διοικητικό.

Πρωτεύουσας σημασίας υπήρξε η συστηματική μελέτη του ανέκδοτου και ογκώδους αρχειακού υλικού που φυλάσσεται στο στέκι «Ουτοπία» και στο προσωπικό αρχείο του εκδότη Μπάμπη Νανακούδη, του ανθρώπου που με αφοσίωση δεκαετιών μετέτρεψε την τοπική εφημερίδα *Χορτιάτης* 570 σε μια ζώσα και ενεργή τράπεζα μνήμης. Εκεί, ανάμεσα σε φύλλα εφημερίδων που κιτρίνισαν και σε αλληλογραφία που με φροντίδα έχει διασωθεί, ανασύρθηκαν πολύτιμα ντοκουμέντα. Παράλληλα, υπήρξε καθοριστική η χρήση προσωπικών συνεντεύξεων που μου παραχώρησαν άνθρωποι που σχετίζονται με το εξεταζόμενο θέμα (Θοδωρή Βαλαχάς, Μπάμπης Νανακούδης, Γιάννης Ταμιωλάκης, Δέσποινα Σημαδοπούλου, Μαρία Έμμα Μελιγκοπούλου, Κωνσταντίνος Τζιάρας, Κωνσταντίνος Κολικόπουλος), αλλά και επιστολών, οι οποίες για πρώτη φορά ενσωματώνονται σε μια μελέτη για το παράδειγμα του Χορτιάτη. Χωρίς την απλόχερη παραχώρηση του χρόνου και της μνήμης τους από τον Θοδωρή Βαλαχά - ο οποίος δεν δίστασε να εκμυστηρευτεί άγνωστες ή και «απαγορευμένες» πτυχές της αλήθειας, να μοιραστεί μαζί μου αδημοσίευτες

φωτογραφίες και επιστολές-κλειδιά (όπως του Δημήτρη Χαβιαρόπουλου και της Νίτσας Γαϊτανίδου-Βορέλη), που αποδεικνύουν τη γνώση των κατοίκων για την επικείμενη καταστροφή ήδη από την παραμονή της - η παρούσα έρευνα θα στερούνταν του πυρήνα της τεκμηρίωσης. Εξίσου καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Χρήστου Γκουραμάνη, κατοίκου του Χορτιάτη, ο οποίος μου επέτρεψε να καταγράψω την οικογενειακή μνήμη με φόντο το «κτήμα Γκουραμάνη» και την τελετουργική θέα στις λίμνες Κορώνεια και Βόλβη. Χωρίς την πολύτιμη αυτή παραχώρηση, η διάσταση του απώτερου τραύματος θα παρέμενε απροσπέλαστη.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε, επίσης, μετά από σχετική έρευνα που διεξήχθη, στην Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, στην αποδελτίωση των ΦΕΚ και του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου της εποχής (1944-1959), αλλά και σε επόμενες εκδόσεις. Εξετάστηκαν ενδελεχώς φύλλα των εφημερίδων *Ο Ελληνικός Βορράς*, *Μακεδονία*, *Το Φωτός*, *Φωνή* και *Ελευθερία*, όχι μόνο για την καταγραφή των «γεγονότων», αλλά κυρίως για την αποκάλυψη του ιδεολογικού φακού μέσω του οποίου μεταδόθηκε η είδηση. Διαπιστώθηκε ότι η ίδια αποφράδα ημέρα περιγράφονταν είτε ως «αντάρτικο χτύπημα» είτε ως «προδοσία», ανάλογα με την πολιτική γραμμή του εκδότη. Στα αρχεία αυτά, εντοπίστηκε η υστερόχρονη κατασκευή της αφήγησης περί «απρόνομης ενέργειας του ΕΛΑΣ» και η σταδιακή απόκρυψη του ρόλου των Ελλήνων ταγματασφαλιτών, τους οποίους ο Τύπος της Δεξιάς απέφευγε συστηματικά να ονομάσει.

Ανεκτίμητες υπήρξαν σπάνιες και ανέκδοτες φωτογραφίες από προσωπικά-ιδιωτικά αρχεία, που ήρθαν να προστεθούν στα επίσημα τεκμήρια. Πολύτιμη στάθηκε, στη συνέχεια, η αναζήτηση «θησαυρών» για την αποθησαύριση τεκμηριωτικού υλικού, σε δημόσια αρχεία: στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη), στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και στα πρακτικά του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, όπου αντλήθηκαν ανεκτίμητα τεκμήρια για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση: ΦΕΚ με τις ολίγιστες αποζημιώσεις των 35.000 δραχμών για κάθε οικογένεια των θυμάτων (Ν.Δ. 4178/1961), τη δικαστική απόφαση που αναγνώρισε τον «εθνικοσοσιαλιστικό» χαρακτήρα της δίωξης (υπ' αριθμ. 118 Απόφαση του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, που εκδόθηκε στις 13 Μαρτίου 1962), αρχιτεκτονικά σχέδια για την επισκευή των καμένων οικιών (όπως του Βασιλείου Μαντούδη) και έγγραφα που πιστοποιούν την κατεδάφιση των λιθοδομών του καμένου παλαιού σχολείου ή το νέο «κατεπείγον» της καθυστέρησης όσον αφορά την ανέγερση/αποπεράτωσή του. Η σχολαστική ανάγνωση αυτών των εγγράφων κατέδειξε με ιδιαίτερη

σαφήνεια ότι η ελληνική Πολιτεία, αν και τυπικά αναγνώρισε το ολοκαύτωμα, στην πράξη επέδειξε μια γραφειοκρατική συναλλαγή με το τραύμα, «αποζημιώνοντας» με ποσά που υπολείπονταν κατά πολύ της ιστορικής βαρύτητας της καταστροφής και της ηθικής ευθύνης που αυτή συνεπαγόταν, ενώ η ουσιαστική ανταπόκριση περιοριζόταν σε επίπεδο συμβολικής αναγνώρισης.

Το βάρος της έρευνας, ωστόσο, στηρίχθηκε στην κριτική αντιπαραβολή των μαρτυριών. Η εργασία δεν περιορίστηκε σε «επίσημες» εκδοχές (όπως του Γεώργιου Γκουραμάνη και του Γιάννη Ταμιωλάκη), αλλά επιχείρησε να την αναμετρήσει με τις καταθέσεις των πρωταγωνιστών της ενέδρας (Γιώργος Φαρσακίδης, Βάιος Ρικούδης), το αρχείο του «καπετάν Χορτιάτη», τα απόρρητα τηλεγραφήματα της Βέρμαχτ, ακόμα και τα πρακτικά της Δίκης της Νυρεμβέργης για τον ρόλο του Kurt Waldheim. Αυτή η «σύγκρουση των πηγών» - ανάμεσα στο αποσιωπημένο αρχείο των θυτών και την κραυγή των επιζώντων - αποτέλεσε εν πολλοίς την καρδιά της μεθοδολογίας.

Σε επίπεδο δομής, η μελέτη οργανώνεται σε διακριτές ενότητες που αντανakλούν τη μεθοδολογική και εννοιολογική της στόχευση. Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται το ιστορικό και εννοιολογικό πλαίσιο του ολοκαυτώματος. Στο δεύτερο κεφάλαιο στο «κάδρο» μπαίνει η κοινοτική φυσιογνωμία του Χορτιάτη. Στο τρίτο παρουσιάζονται τα γεγονότα της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 μέσα από την κριτική αντιπαραβολή των αντικρουόμενων αφηγήσεων (κυρίαρχη vs. εναλλακτική), με κεντρικό άξονα τη γερμανική πολιτική των αντιποίνων, την άνοδο της Αντίστασης στην περιοχή του Χορτιάτη και τη σταδιακή μετατροπή του χωριού σε στρατηγικό στόχο, ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι μαρτυρίες, τα αρχειακά τεκμήρια και οι δικαστικές αποφάσεις που τεκμηριώνουν τον προμελετημένο χαρακτήρα του γερμανικού εγκλήματος. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η ανατροπή της κυρίαρχης αφήγησης από την αρχή του 21ου αιώνα, με έμφαση στη δημόσια παρέμβαση του Γιώργου Φαρσακίδη, την κριτική επανεξέταση των αριθμητικών δεδομένων και την ανάδειξη του ρόλου των Ελλήνων συνεργατών των κατοχικών δυνάμεων. Στο πέμπτο κεφάλαιο τεκμηριώνεται, μέσω ανέκδοτων επιστολών και νέων μαρτυριών, ότι η καταστροφή του Χορτιάτη ήταν προαποφασισμένη και ότι η ενέδρα του ΕΛΑΣ αποτέλεσε απλώς την αφορμή για την υλοποίηση ενός ευρύτερου σχεδίου, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται η δράση της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη και η συμβολή του Τύπου στη διάδοση της νέας αφήγησης. Στο έκτο κεφάλαιο αναλύεται η μετάβαση από το ατομικό τραύμα στη συλλογική μνήμη, μέσα από τις μαρτυρίες επιζώντων (όπως της Ελένης Νανακούδη) και τη διαγενεακή μεταβίβαση της εμπειρίας, με έμφαση στη μετατροπή της προσωπικής αφήγησης σε δημόσιο λόγο. Στο έβδομο κεφάλαιο υπό

το μικροσκόπιο της ανάλυσης τίθεται η γερμανική πολιτική συγκάλυψης (υπόθεση Waldheim, αρχειακή σιωπή) και η αργοπορημένη ελληνική αναγνώριση του ολοκαυτώματος μέσω του Προεδρικού Διατάγματος 399/1998. Στο όγδοο κεφάλαιο επικεντρώνεται στους μηχανισμούς συγκρότησης της συλλογικής μνήμης κατά τον 21ο αιώνα, αποτυπώνοντας την επετειακή τελετουργία, τον ιστορικό περίπατο, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις (συμφωνικά έργα, εκθέσεις, θεατρικά δρώμενα) και τη δράση τοπικών φορέων, όπως η Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη και η εφημερίδα *Χορτιάτης 570*. Στο ένατο κεφάλαιο χαρτογραφούνται οι τόποι μαρτυρίου μέσω του ιστορικού περιπάτου μνήμης και αναδεικνύεται η λειτουργία της βιωματικής προσέγγισης ως εργαλείου δημόσιας ιστορίας, συμπεριλαμβανομένων των ψηφιακών αφηγήσεων και της μαθητικής συμμετοχής στη διατήρηση της μνήμης. Τέλος, στο δέκατο κεφάλαιο εξετάζεται το ισχύον νομικό πλαίσιο αποζημίωσης των θυμάτων μέσα από το Ν.Δ. 4178/1961, ενώ, μέσω μιας συγκριτικής αναδρομής στη γενοκτονία των Herero και Nama στη Ναμίμπια, τίθεται το ερώτημα της χρονικής προτεραιότητας των γερμανικών γενοκτονικών εγκλημάτων κατά τον 20ό αιώνα, συνδέοντας έτσι τη διεκδίκηση της αφρικανικής χώρας με την αντίστοιχη ελληνική. Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με ένα εκτενές επίμετρο, το οποίο αποτιμά κριτικά τη γερμανική στάση απέναντι στις ελληνικές αξιώσεις για αποζημιώσεις, την πολιτική της «ήπιας ισχύος» μέσω ιδρυμάτων όπως το Goethe-Institut και το Ελληνογερμανικό Ταμείο για το Μέλλον, και τη συστηματική ατιμωρησία των εγκληματιών πολέμου, αναδεικνύοντας τη σημασία της περίπτωσης του Χορτιάτη για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ ιστορίας, μνήμης και δημόσιου λόγου.

Η στάση της σύγχρονης Γερμανίας απέναντι στο ολοκαύτωμα του Χορτιάτη χαρακτηρίζεται από μια θεμελιώδη αντίφαση. Αφενός, το γερμανικό κράτος επενδύει σε πολιτιστικές πρωτοβουλίες μνήμης και εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία, υπό το πρίσμα της «συμφιλίωσης», προωθούν μια αποστασιοποιημένη ανάγνωση του παρελθόντος. Αφετέρου, αρνείται συστηματικά κάθε περαιτέρω οικονομική αποκατάσταση, επικαλούμενη τη Συμφωνία του Λονδίνου (1953) και τη Συνθήκη «2+4» (1990) ως νομικά ερείσματα για το «αμετάκλητο» των υποχρεώσεών της. Παράλληλα, η πλήρης απουσία αναφορών για το τραγικό γεγονός στα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία - όπου το γεγονός καταγράφεται μόνο με τον λακωνικό όρο «Bandenkämpfe» (αντισυμμοριακές επιχειρήσεις) - καταδεικνύει μια συστηματική πολιτική αποσιώπησης. Παρά τα εμπόδια αυτά, η παρούσα θέση φιλοδοξεί να μην αποτελεί απλώς μια αναφορά στο παρελθόν, αλλά μια παρέμβαση στο παρόν, υπογραμμίζοντας ότι η ιστορία του Χορτιάτη παραμένει μια ανοιχτή εκκρεμότητα, η οποία δεν δύναται να αντιμετωπισθεί παρά μόνο μέσω της πλήρους ιστορικής δικαίωσης.

1. Εννοιολογικό υπόβαθρο του όρου «ολοκαύτωμα» και ιστορική πλαισίωση

Η εννοιολογική προσέγγιση του όρου «ολοκαύτωμα» προϋποθέτει την εξέταση τόσο της ετυμολογικής του προέλευσης όσο και της ιστορικής του εξέλιξης, προκειμένου να αποφευχθούν συγχύσεις με τη σύγχρονη, κεφαλαιοποιημένη χρήση του (Holocaust) που παραπέμπει ειδικά στη ναζιστική γενοκτονία των Εβραίων. Στην αρχαία Ελλάδα σήμαινε τη θυσία ζώου, το οποίο καιγόταν ολόκληρο προς τιμήν του Θεού, σε αντιδιαστολή προς άλλες θυσίες όπου μόνο μέρος του ζώου προσφερόταν. Η ρίζα αυτή δεν είχε αρχικά καμία σχέση με μαζικές ανθρωποκτονίες, αλλά περιείχε μια δόνηση τελετουργικής ολοκλήρωσης και καταστροφής δια της φωτιάς.¹

Η έννοια του όρου «ολοκαύτωμα» (αγγλ. holocaust) ανιχνεύεται ήδη από τον 13ο αιώνα, προερχόμενη από την ελληνική λέξη *ολοκαύστωμα* (holokauston), η οποία σήμαινε «ολοσχερώς καμένο» ή «ολόκαυστο θυσιαστικό προσφερόμενο». Η λέξη είναι σύνθετη: από το αρχαίο ελληνικό *όλος* (holos), που σημαίνει «ολόκληρος, ολοσχερής», και το ρήμα *καίω* (απαρέμφατο: *καίειν*), που σημαίνει «ανάβω φωτιά, πυρπολώ». Από το ρηματικό θέμα του ενεστώτα *καυ-* του ρήματος *καίω* παράγεται το ρηματικό επίθετο *καυστός*, *-ής*, *-όν* (λατιν. *kaustos*), το οποίο σημαίνει «αυτό που καίγεται» ή «προσφερόμενο για καύση». Έτσι, το *ολόκαυστος* (αρχικά επίθετο) και το ουσιαστικοποιημένο ουδέτερο *ολόκαυστον* - ή μεταγενέστερα *ολοκαύστωμα* / *ολοκαύτωμα* - περιγράφουν κυριολεκτικά «εκείνο που έχει καεί ολόκληρο». ² Το επίθετο *καυστός* απαντά ήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία (Αριστοτέλης: «το καυστόν» = «το ικανό να κάψει», «το διαβρωτικό»). ³ Η απόδοση του εβραϊκού όρου «*olah*» (ολική καύση) ως «ολοκαύτωμα» στην ελληνική μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης (Εβδομήκοντα) εδραίωσε τη θρησκευτική του σημασία. ⁴ Κατά τον Berel Lang, στο βιβλίο του *Act and Idea in the Nazi Genocide*, ο όρος «*olah*» στο Λευιτικόν προσδιόριζε την τελετουργική θυσία που επρόκειτο να καεί ολοσχερώς. ⁵

¹ James Stuart Brice, *German Holocaust Literature: Trends and Tendencies*. Dissertation im Fach Soziologie, Universität Konstanz, 2006, pp. 24-25, 27 [PDF]:

<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kops.uni-konstanz.de/server/api/core/bitstreams/64747077-0b42-4f49-b8fb-861f6f370f4d/content>

² Etymoline, Origin and history of holocaust:

<https://www.etymonline.com/word/holocaust>

³ Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν* (*De Sensu et Sensibilibus*), 442a (έκδοση Immanuel Bekker, 1831):

<https://archive.org/details/aristotelisopera02arisrich/page/n3/mode/2up>

⁴ Geoff Eley, «Holocaust History», άρθρο στην ιστοσελίδα *London Review of Books*, Vol. 5 No. 4 · 3 March 1983:

<https://www.lrb.co.uk/the-paper/v05/n04/geoff-eley/holocaust-history>

⁵ Berel Lang, *Backshadowing and Apocalyptic History*, No 62, University of California Press:

Η σύνδεση, επομένως, με τη θυσιαστική πυρά ήταν κυρίαρχη ήδη από την αρχαιότητα. Κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα, η λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται μεταφορικά για να περιγράψει οποιαδήποτε ολοσχερή καταστροφή, ιδιαίτερα από πυρκαγιά, αποκτώντας σταδιακά μια πιο κοσμική χροιά. Το Oxford English Dictionary (OED) καταγράφει την εξέλιξη της σημασίας από το θρησκευτικό «θυσία ολοκαύτωμα» σε κάθε «ολοκληρωτική καταστροφή, ιδίως από φωτιά», φτάνοντας στον 19ο αιώνα να σημαίνει απλώς μια μεγάλη σφαγή ή καταστροφή χωρίς ιδιαίτερη πολιτική ή εθνική φόρτιση.⁶ Χαρακτηριστική είναι η χρήση του Άγγλου χρονικογράφου Richard of Devizes το 1189, καθώς είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τη λέξη «ολοκαύτωμα» για να περιγράψει τη σφαγή των Εβραίων του Λονδίνου, διατηρώντας ακόμη την αρχική έννοια της «προσφοράς θυσίας».⁷

Ετυμολογικά, λοιπόν, η λέξη διατηρεί αρχέγονα στοιχεία της θυσιαστικής της προέλευσης (ολική καύση) και της ολοκληρωτικής καταστροφής. Στο πέρασμα των αιώνων, ωστόσο, η σημασία της διευρύνθηκε και απέκτησε ηθικό φορτίο.⁸ Για τον ακριβέστερο επιστημονικό και ιστορικό λόγο, πολλοί μελετητές και επιζώντες προτιμούν τον εβραϊκό όρο «Σοά» (Shoah), που σημαίνει «καταστροφή», «ερημιά» ή «συμφορά» (λέξη που απαντάται στη Βίβλο, π.χ. Ησαΐας 10:3, Παροιμίες 3:25 ή στο βιβλίο του Ιώβ).⁹ Υποδηλώνει ένα ρήγμα στην ιστορική συνέχεια, μια απότομη τομή που καθιστά τον όρο ακριβέστερο για τους μελετητές που επιθυμούν να αποφύγουν τις θρησκευτικές συνδηλώσεις, αφού - όπως σημειώνει ο Berel Lang - η εβραϊκή παράδοση χρησιμοποιεί τον όρο «χουρμπάν» (καταστροφή) για την καταστροφή του Ναού και άλλες εθνικές καταστροφές.¹⁰ Ο λόγος αυτής της προτίμησης είναι διττός: πρώτον, ο όρος «Ολοκαύτωμα» εμπεριέχει θεολογικές συνδηλώσεις θυσίας, κάτι που πολλοί Εβραίοι συγγραφείς θεωρούν ακατάλληλο (ή και βλάσφημο) για μια εμπειρία απάνθρωπης βιομηχανικής δολοφονίας· δεύτερον, ο όρος «Σοά» είναι πιο συγκεκριμένος, αναφερόμενος αποκλειστικά στην εξόντωση των Εβραίων, ενώ το «Ολοκαύτωμα» συχνά χρησιμοποιείται καταχρηστικά για να συμπεριλάβει και άλλα θύματα των Γερμανών.¹¹

<https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft3x0nb2ns&doc.view=content&chunk.id=nsd0e245&toc.depth=1&anchor.id=d0e800&brand=ucpress#X>

⁶ Geoff Eley, *στο ίδιο*.

⁷ Origin and history of holocaust, *στο ίδιο*.

⁸ Eley, *στο ίδιο*.

⁹ World Jewish Congress – UNESCO, «What is the difference between “Holocaust” and “Shoah”?»:

<https://aboutholocaust.org/en/facts/what-is-the-difference-between-holocaust-and-shoah>

¹⁰ Lang, *στο ίδιο*.

¹¹ Michael Berenbaum, «Holocaust», άρθρο στην ιστοσελίδα *Britannica*, στήλη «European history», 06 June 2026: <https://www.britannica.com/event/Holocaust>

Η σύγχρονη χρήση του όρου «Ολοκαύτωμα» καθιερώθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (στο εξής Β΄ΠΠ) για να περιγράψει το κρατικά οργανωμένο πρόγραμμα γενοκτονίας που εξαπέλυσε το ναζιστικό κόμμα (γερμ. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) υπό τον Αδόλφο Χίτλερ και υλοποιήθηκε από τα Einsatzgruppen, τα ειδικά τάγματα θανάτου των SS, υπό την εποπτεία του Χάινριχ Χίμλερ, σε αυτό που οι ίδιοι ονόμαζαν «Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος».¹² Η λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτερα στη δεκαετία του 1950, με την κεφαλαιοποίηση και την οριστική καθιέρωσή της ως όρου να λαμβάνει χώρα κυρίως κατά την περίοδο 1957-1959, αν και η χρήση της λέξης σε σχέση με τις πολιτικές του Χίτλερ εμφανίζεται ήδη από το 1942.¹³ Η αμερικανική τηλεοπτική σειρά «Holocaust» το 1979 διαδραμάτισε επίσης καθοριστικό ρόλο στην ευρεία διάδοση του όρου, ακόμη και στη Γερμανία.¹⁴

Η τρέχουσα χρήση του όρου «Ολοκαύτωμα» - ιδίως στην επίσημη ιστοριογραφία, στην εκπαίδευση και στο διεθνές δίκαιο - τείνει να λειτουργήσει ως ιστορικό κύριο όνομα, καθώς αναφέρεται αποκλειστικά στη συστηματική εξόντωση των Εβραίων από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους μεταξύ 1941 και 1945. Η στενή αυτή απόδοση του όρου δεν είναι αυθαίρετη, αλλά προκύπτει από τη μοναδική συνδρομή ιδεολογικών, γραφειοκρατικών και τεχνολογικών παραγόντων («βιομηχανική» δολοφονία), καθώς και από την εμμονική πρόθεση πλήρους εξαφάνισης κάθε Εβραίου, ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου ή γεωγραφικής θέσης. Εντούτοις, η ίδια αυτή αποκλειστικότητα δημιουργεί σοβαρά ηθικά, επιστημολογικά και πολιτικά προβλήματα: δεν εμπεριέχονται στον όρο, για παράδειγμα, τα 27 εκατομμύρια Σοβιετικών πολιτών (στρατιωτικών και αμάχων) που σκοτώθηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα μέσω της πολιτικής της «Λιμοκτονίας» και της εξόντωσης μέσω εργασίας¹⁵, ούτε τα περίπου 35 εκατομμύρια Κινέζων που υπολογίζεται ότι σκοτώθηκαν/τραυματίστηκαν από τη милитарιστική Ιαπωνία, σύμμαχο της ναζιστικής Γερμανίας¹⁶ (π.χ. στη σφαγή της Ναντζίνγκ, στη μονάδα 731, στις πολιτικές «Κάψτε-Σκοτώστε-Λεηλατήστε»¹⁷). Επιπλέον, πώς θα αντιμετωπίσει και ποιο χαρακτηρισμό θα αποδώσει η παγκόσμια κοινότητα όταν

¹² Berenbaum, *στο ίδιο*.

¹³ Origin and history of holocaust, *στο ίδιο*.

¹⁴ Brice, *ό.π.*, pp. 6.

¹⁵ Boundless.com, World History Concepts, Casualties of World War II:

<http://library.snls.org.sz/boundless/boundless/world-history/concepts/casualties-of-world-war-ii-0-17970/>

¹⁶ Vijay Prashad, «Against Resurgent Militarism», άρθρο στην ιστοσελίδα Consortium News – Independent Investigative Journalism and Political Review, Since 1995, 27 August 27 2025:

<https://consortiumnews.com/2025/08/27/vijay-prashad-against-resurgent-militarism/>

¹⁷ You Yang, Shi Xuchen, «Remembering history: Japanese soldiers' cruelty in China during World War II», άρθρο στην ιστοσελίδα CGTN, 13 August 2020:

κληθεί να αποφανθεί σε μια - ήδη από τώρα νομικά στοιχειοθετημένη - σύγχρονη γενοκτονία, όπως αυτή που διαπράττει το κράτος του Ισραήλ στους Παλαιστίνιους¹⁸, επικαλούμενο τεχνηέντως τον διαχωρισμό από εκείνη που διέπραξε η Γερμανία, υπό το πρόσχημα του «δικαιώματος στην αυτοάμυνα» και του «δικαιώματος της φυσικής συνέχειας» (διαιώνισης) των απογόνων του Ολοκαυτώματος σε μια αντιστροφή του ρόλου θύματος/θύτη;¹⁹ Αν η γενοκτονία οριστεί βάσει μόνο του αριθμού ή της βαρβαρότητας, τότε ο όρος καθίσταται αυθαίρετος. Η διεθνής βιβλιογραφία (π.χ. Bartov, Browning, Friedländer) προτείνει τη χρήση των όρων «γενοκτονία», «μαζική βία» ή «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» για αυτές τις ‘άλλες’ περιπτώσεις, διατηρώντας το κεφαλαίο «Ομικρον» στον όρο «Ολοκαύτωμα» για το εβραϊκό ζήτημα – μια θέση που, αν και κυρίαρχη, έχει επικριθεί ως νεο-αποικιακή ή ακόμα και ως υποβάθμιση άλλων δεινοπαθειών.²⁰

<https://news.cgtn.com/news/2020-08-13/Remembering-history-Japanese-soldiers-cruelty-in-China-during-WWII-SV74xBrUas/index.html>

¹⁸ Amnesty International, «Israel-OPT: Amnesty research shows Israel is committing genocide against Palestinians in Gaza - new report» («‘You Feel Like You Are Subhuman’: Israel’s Genocide Against Palestinians in Gaza»), 05 December 2024. Η έκθεση 269 σελίδων που δημοσίευσε η Διεθνής Αμνηστία και δείχνει ότι το Ισραήλ διαπράττει γενοκτονία εναντίον των Παλαιστίνιων στη Γάζα. Η έρευνα καλύπτει την περίοδο από 7 Οκτωβρίου 2023 έως αρχές Ιουλίου 2024. Βασίζεται σε συνεντεύξεις 212 ατόμων. Τεκμηριώνεται με δορυφορικές εικόνες, νηφιακά στοιχεία και ανάλυση δηλώσεων Ισραηλινών αξιωματούχων. Η Διεθνής Αμνηστία κατέληξε ότι υπάρχει «γενεσιουργός πρόθεση» (genocidal intent) εκ μέρους του Ισραήλ:

<https://www.amnesty.org.uk/latest/israel-opt-amnesty-research-shows-israel-committing-genocide-against-palestinians/>

¹⁹ United Nations, The question of Palestine, UN expert Francesca Albanese warns torture has become ‘state doctrine’ in Israel, making prisons instruments of genocide and torture. Στην έκθεση του ΟΗΕ (2026) με τίτλο «Torture and Genocide», η Ειδική Εισηγήτρια Francesca Albanese τεκμηριώνει ότι οι πρακτικές του Ισραήλ στη Λωρίδα της Γάζας πληρούν τα κριτήρια του εγκλήματος της γενοκτονίας, ενώ σε παράλληλες δημόσιες τοποθετήσεις της δεν δίστασε να συγκρίνει την ισραηλινή συμπεριφορά με τον ναζισμό, υπογραμμίζοντας τη βαρβαρότητα της σύγχρονης αυτής γενοκτονίας:

<https://www.un.org/unispal/document/un-expert-warns-torture-has-become-state-doctrine-in-israel-making-prisons-instruments-of-genocide-and-torture/>

²⁰ The Watson School of International and Public Affairs, «Weaponizing Language: Misuses of Holocaust Memory and the Never Again Syndrome», 15 March 2024. Σε αυτό το κείμενο, ο Bartov εξετάζει κρίσιμα ερωτήματα: ήταν το Ολοκαύτωμα μοναδικό; Τι μπορούμε να μάθουμε από αυτό; Πώς χρησιμοποιήθηκε (ή καταχράστηκε) η μνήμη του Ολοκαυτώματος, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της δημιουργίας του εβραϊκού κράτους και της σύγχρονης πολιτικής; Το δόκίμιο είναι σχετικό με τη συζήτηση περί χρήσης της ορολογίας και της «μοναδικότητας»:

<https://home.watson.brown.edu/research/research-briefs/weaponizing-language>

Christopher R. Browning, CR Martine Giboureau, «Politique nazie, travailleurs juifs, bourreaux allemands, Browning», Cercle d’étude de la Déportation et de la Shoah, 30 Avril 2016. Ακαδημαϊκή πηγή που παρουσιάζει το έργο του Browning, εστιάζοντας στη διάκριση της Σοά από άλλες γενοκτονίες:

https://www.cercleshoah.org/spip.php?article525&debut_articles_rubrique=75&lang=fr

Saul Friedländer, «Some Reflections on Transmitting the Memory of the Holocaust and its Implications, Particularly in Israel», στο *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, Springer International Publishing, Cham, Switzerland, 2016, pp. 317-323. Σε αυτό το κεφάλαιο, ο Friedländer αναφέρεται στην ανάγκη (ή μη) της διαιώνισης της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην ισραηλινή κοινωνία, θίγοντας το ζήτημα της πολιτικής χρήσης της μνήμης – ένα θέμα που άπτεται της κριτικής που αναφέρετε περί «νεο-αποικιακής» προσέγγισης. Μάλιστα, συζητά το επιχείρημα του Yehuda Elkana ότι η συχνή αναφορά στο Ολοκαύτωμα είχε γίνει δικαιολογία για κυριαρχικές πολιτικές.

Στην Ελλάδα, ωστόσο, παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση. Το Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών 1940-1945, το οποίο ιδρύθηκε από δήμους της χώρας στα Καλάβρυτα αποτελεί μια θεσμοθετημένη προσπάθεια της Τοπικής Αυτοδιοίκησης σε επίπεδο κοινωνικής μνήμης, με σαφή νομική υπόσταση, συγκεκριμένη οργανωτική δομή και στοχευμένη εθνική δράση.²¹ Η Ελληνική Πολιτεία αναγνωρίζει επισήμως, με Προεδρικά Διατάγματα, τους οικισμούς-μέλη κατόπιν εισηγήσεων ειδικής επιτροπής του Υπουργείου Εσωτερικών²², χρησιμοποιεί δε επίσημα τον όρο «Ελληνικά Ολοκαυτώματα» (με κεφαλαίο γράμμα) για να περιγράψει τις μαζικές καταστροφές πόλεων/χωριών και τις σφαγές αμάχων από τα γερμανικά, ιταλικά και βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής – περιλαμβανομένου του Χορτιάτη, όπου κήκαν 147 κάτοικοι στις 2 Σεπτεμβρίου 1944. Η επιλογή της κατάλληλης ορολογίας για την περιγραφή των γεγονότων της 2ας Σεπτεμβρίου στον Χορτιάτη δεν αποτελεί ένα απλό τυπικό ή ρητορικό ζήτημα, αλλά εμπεριέχει σημαντικές εννοιολογικές, ιστοριογραφικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ο τρόπος με τον οποίο αποκαλούμε ένα ιστορικό γεγονός δεν είναι ουδέτερος· αντιθέτως, διαμορφώνει το πλαίσιο εντός του οποίου αυτό προσλαμβάνεται, ερμηνεύεται και εντάσσεται στη συλλογική μνήμη. Η χρήση αυτή, η οποία διευρύνει τον όρο πέρα από την αποκλειστική εβραϊκή εμπειρία, γίνεται για τρεις λόγους: α) για να τονιστεί το στοιχείο της ολικής πυρπόλησης της κοινότητας (αντιστοίχως προς την αρχική ετυμολογία), β) για να δηλωθεί η πρόθεση πλήρους εξαφάνισης ενός ολόκληρου οικισμού (ασχέτως του αποτελέσματος) και γ) για να αποδοθεί στη μνήμη των θυμάτων η ίδια ηθική βαρύτητα που αποδίδεται στο Εβραϊκό Ολοκαύτωμα.²³

²¹ Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα» (<http://www.greek-holocausts.gr/>). Η επίσημη χρήση του όρου από το Δίκτυο, το οποίο είναι αναγνωρισμένο από την Ελληνική Πολιτεία, τεκμηριώνει τη θεσμική καθιέρωσή του για την περιγραφή των μαζικών καταστροφών και σφαγών αμάχων από τις δυνάμεις του Άξονα.

²² Ο χαρακτηρισμός ενός δήμου ή κοινότητας ως «Μαρτυρικού» γίνεται τυπικά με Προεδρικό Διάταγμα (βάσει του ν. 2503/1997) ύστερα από τεκμηριωμένη πρόταση ειδικής επιτροπής του Υπουργείου Εσωτερικών, πιστοποιώντας τις μαζικές απώλειες ζώων και καταστροφές από τα ναζιστικά, φασιστικά ή κατοχικά στρατεύματα.

²³ Οι τρεις αυτοί λόγοι αποτελούν την αιτιολόγηση που παρέχει το ίδιο το Δίκτυο για τη χρήση του όρου, τονίζοντας το στοιχείο της ολικής πυρπόλησης, την πρόθεση πλήρους εξαφάνισης και την ηθική βαρύτητα. Ενδεικτική της ορολογικής ασυμφωνίας είναι η περίπτωση της *Wikipedia*: ενώ η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση και διεθνείς φορείς μνήμης (π.χ. Europe Remembers) κάνουν λόγο για «Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη» (Holocaust of Hortiatitis), η αγγλόφωνη *Wikipedia* τιτλοφορεί το λήμμα της ως «Chortiatitis massacre» (Σφαγή του Χορτιάτη) αντί για «Holocaust of Chortiatitis»:

https://en.wikipedia.org/wiki/Chortiatitis_massacre

και

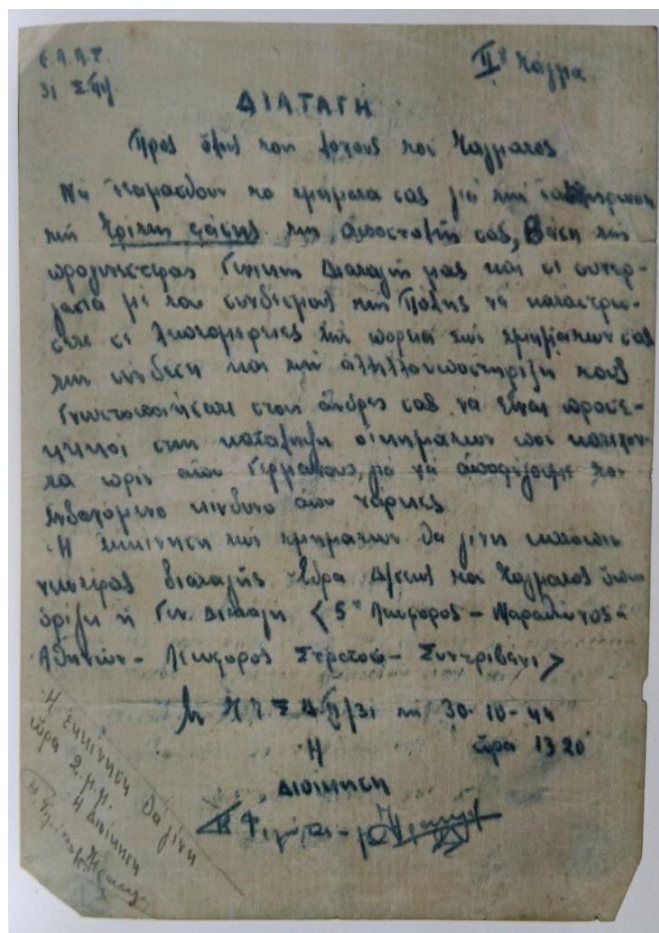
https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Massacres_in_Greece_during_World_War_II

Συνεπώς, αυστηρά μιλώντας σε ό,τι αφορά την παρούσα μελέτη, τίθενται δύο διακριτές χρήσεις του όρου στην πράξη. Η πρώτη είναι το «Ολοκαύτωμα» (αγγλ. «Holocaust», εβρ. «Σοά») ως ιστορικό κύριο όνομα που παραπέμπει αποκλειστικά στη ναζιστική γενοκτονία έξι εκατομμυρίων Ευρωπαίων Εβραίων κατά τον Β΄ΠΠ. Η δεύτερη είναι η ευρύτερη, τοπική ή εθνική χρήση του όρου, επίσης με κεφαλαίο γράμμα, καθώς λειτουργεί ως ένα εργαλείο απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης, αναγνωρίζοντας το μέγεθος της τραγωδίας και τοποθετώντας την στο πλαίσιο των εγκλημάτων (μαζικών καταστροφών και σφαγών αμάχων) που διέπραξαν οι δυνάμεις του Άξονα κατά τη διάρκεια της Κατοχής – όπως ακριβώς συμβαίνει με το «Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», όπου εν πλήρη επιγνώσει ακολουθείται η καθιερωμένη ορολογία της διάκρισης εφόσον αυτή εντάσσεται σε ένα διαφορετικό σύστημα αναφοράς, θεσμικά καθιερωμένο στην Ελλάδα (Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη, Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών, διεθνείς φορείς μνήμης).

Καθώς έχει υπογραμμιστεί από τη διεθνή βιβλιογραφία, ο όρος «Ολοκαύτωμα» με κεφαλαίο αρχικό γράμμα αναφέρεται αποκλειστικά στη συστηματική, κρατικά οργανωμένη εξόντωση έξι εκατομμυρίων Ευρωπαίων Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς, ένα γεγονός μοναδικό ως προς την ιδεολογική, γραφειοκρατική και τεχνολογική του διάσταση. Είναι, συνεπώς, επιβεβλημένο να επισημανθεί με σαφήνεια ότι η υιοθέτηση του όρου «ολοκαύτωμα» και η χρήση του κεφαλαίου γράμματος για την περίπτωση του Χορτιάτη δεν συνεπάγεται ιστορική ή ηθική ταύτιση με το Εβραϊκό Ολοκαύτωμα (τη Σοά).

Συνοπτικά, για λόγους ορολογικής ακρίβειας, συνεπείς στην αποφυγή σύγχυσης και στον σεβασμό στην καθιερωμένη μνήμη, στις σελίδες που ακολουθούν όταν αναφερόμαστε στο γεγονός του Χορτιάτη χρησιμοποιούμε τον όρο «ολοκαύτωμα του Χορτιάτη» με μικρό «Όμικρον», το δε ερώτημα αν άλλες μαζικές καταστροφές θα έπρεπε επίσης να λογίζονται ως «Ολοκαυτώματα» έχει ήδη τεθεί ως ανοιχτό ηθικό και επιστημολογικό ζήτημα στην προηγούμενη συζήτηση (Σοβιετική Ένωση, Κίνα). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια επιλογή που τίθεται αποκλειστικά στην υπηρεσία της απόδοσης τιμής στα θύματα και της αναγνώρισης του ιδιαίτερου χαρακτήρα της τραγωδίας που έπληξε τον Χορτιάτη, χωρίς να υποκύπτει σε ιεραρχίες πόνου ή σε συγκρίσεις αριθμών. Η θέση αυτή τεκμηριώνεται στην εργασία μέσω της επίκλησης της ελληνικής θεσμικής πρακτικής, η οποία, σε αντίθεση με τη διεθνή τάση, διευρύνει τον όρο για να συμπεριλάβει και άλλες περιπτώσεις μαζικής βίας, χωρίς ωστόσο να υπονοεί την εξίσωση. Παράλληλα, για την ακριβέστερη ιστορική περιγραφή των επιμέρους πτυχών του γεγονότος, η εργασία χρησιμοποιεί και συμπληρωματικούς όρους, όπως «σφαγή», «μαζική εκτέλεση» και «θηριωδία», ανάλογα με το εκάστοτε

συγκείμενο. Η ορολογική αυτή πολυφωνία επιτρέπει την αποφυγή συγχύσεων και διασφαλίζει την ακρίβεια του λόγου, διατηρώντας παράλληλα τον σεβασμό στη μνήμη των θυμάτων. Με τον τρόπο αυτό, το παρόν εγχείρημα καθίσταται μεθοδολογικά συνεπές, αποφεύγοντας τόσο την αδικαιολόγητη διεύρυνση της έννοιας του ολοκαυτώματος όσο και την υποβάθμιση της μοναδικότητας της τραγωδίας του Χορτιάτη μέσω της χρήσης υποτιμητικών ή ανακριβών όρων.

Η ιστορική, χειρόγραφη επιχειρησιακή διαταγή του 2ου Τάγματος του 31ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.²⁴

24 Από το προσωπικό αρχείο του Θωδωρή Βαλαχά. Το έγγραφο φέρει ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1944 και ώρα 13:20. Αφορά την εκτέλεση της «τρίτης φάσης» της αποστολής του τάγματος για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, σε συνέχεια προγενέστερης γενικής διαταγής. Οι λόχοι εντέλλονται να συνεργαστούν με τους συνδέσμους της πόλης για να καθορίσουν τις λεπτομέρειες της πορείας τους, τη σύνδεση μεταξύ των τμημάτων και την αλληλουπoσθηρίξή τους. Δίνεται ρητή εντολή στους άνδρες να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί κατά την κατάληψη οικημάτων που κατείχαν προηγουμένων οι Γερμανοί, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος από νάρκες. Η έδρα της διοίκησης του τάγματος ορίζεται σε συγκεκριμένο άξονα της πόλης (5η Λεωφόρος - Παραλιακός - Αθηνών - Λεωφόρος Στρατού - Σιντριβάνι). Η ως άνω διαταγή επιβεβαιώνει την οργανωμένη είσοδο του ΕΛΑΣ στην πόλη κατά την αποχώρηση των τελευταίων γερμανικών τμημάτων και των ανδρών του Πούλου. Το 31ο Σύνταγμα, στο οποίο ανήκε ο συντάκτης της διαταγής - αλλά και ο καπετάν «Χορτιάτης» (ψευδώνυμο του Γιώργου Κυρκιτζί), διοικητής του 1ου λόχου -, ήταν η μονάδα που δρούσε στον ορεινό όγκο του Χορτιάτη και της ευρύτερης περιοχής κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

2. Προλεγόμενα σε μια μνήμη από ήχους και σιωπή: η κοινοτική φυσιογνωμία του Χορτιάτη

2.1 Το γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο

Στην ανατολική όχθη του Θερμαϊκού Κόλπου, σε απόσταση περίπου 20 χιλιομέτρων από τη Θεσσαλονίκη και σε υψόμετρο 570 μέτρων από το κέντρο του, υψώνεται το όρος Κισσός, γνωστό σήμερα ως Χορτιάτης. Ο ορεινός όγκος ξεκινά από το διάσελο ανάμεσα στη λίμνη Κορώνεια και τη Θεσσαλονίκη, κατευθύνεται νοτιοανατολικά προς τη Σιθωνία, εισχωρεί στο βόρειο άκρο της Χαλκιδικής και ολοκληρώνει την πορεία του λίγο πριν συναντήσει τον Χολομώντα, με την κορυφή του να φτάνει τα 1.201 μέτρα.²⁵ Η ονομασία «Χορταΐτης» εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 11ο αιώνα, ενώ η προέλευσή της παραμένει ανεξακρίβωτη: άλλοι ερευνητές τη συνδέουν με τη Μονή Χορταΐτου, άλλοι με αρβανιτόφωνους πληθυσμούς που απέδωσαν τη λέξη «κισσός». Ανασκαφές σε ολόκληρο τον ορεινό όγκο έχουν φέρει στο φως πολλούς οικισμούς, επιβεβαιώνοντας τη στενή σύνδεση του βουνού με την ιστορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης.²⁶ Το ομώνυμο χωριό φαίνεται να χτίστηκε στη βυζαντινή εποχή (καθώς υπάρχουν μαρτυρίες αναζωογόνησής του μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης)· επομένως, πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να έδωσε το χωριό το όνομά του στο βουνό· το πιθανότερο είναι ότι κτίστηκε αφού η ονομασία «Χορτιάτης» είχε ήδη επικρατήσει.

Ο πρώτος που δίνει πληροφορίες για τον πληθυσμό, το θρήσκευμα και τις ασχολίες των κατοίκων είναι ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή τον 17ο αιώνα. Σύμφωνα με τον ίδιο, το χωριό είχε εκατό σπίτια χριστιανών, οι οποίοι ασχολούνταν κυρίως με τη μεταφορά χιονιού στη Θεσσαλονίκη τους καλοκαιρινούς μήνες. Το 1714, ο Γάλλος περιηγητής Paul Lucas επιβεβαίωσε τον ελληνικό και χριστιανικό χαρακτήρα του οικισμού.²⁷ Στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, ο πληθυσμός του Χορτιάτη είχε αυξηθεί σημαντικά, φτάνοντας τα διακόσια πενήντα σπίτια. Τόσο ο

²⁵ Μανόλης Μανωλεδάκης, «Κισσός. Προσέγγιση της ιστορίας μιας αρχαίας θρακικής πόλης», στο Αθηνά Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο – Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή - Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Αθήνα, 2007, σ. 359-370.

*Στη φωτογραφία της πρώτης σελίδας μαθήτριες και μαθητές κάνουν γυμναστική στο προαύλιο με τα χέρια σε ανάταση και με νοσηρό φόντο το καμένο τους σχολείο. Η παιδική αθωότητα που ούτε οι στάχτες ούτε η τρομοκρατία κατόρθωσαν να τη σιγήσουν, εκτείνεται ακόμη στα ερείπια σαν μια απροσδόκητη χειρονομία αντίστασης.

²⁶ Μανόλης Μανωλεδάκης, *Από τον Κισσό στον Χορτιάτη*, Σφακιανάκη Κορνηλία, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 80-83.

²⁷ Μανωλεδάκης, *Από τον Κισσό στον Χορτιάτη*, σ. 141-142.

Τσελεμπή όσο και ο Γερμανός γεωγράφος A. Struck, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1901 και το 1903, αντίστοιχα, επιβεβαίωσαν την ελληνική-εθνοτική σύσταση του χωριού. Την ίδια περίοδο, η δημογραφική σύνθεση γειτονικών οικισμών, όπως το Ασβεστοχώρι, παρουσίαζε διαφοροποιήσεις, έχοντας δεχθεί στο παρελθόν επιρροές από μετακινήσεις βουλγαρόφωνων πληθυσμών²⁸, αν και τα δημογραφικά αυτά δεδομένα δεν πρέπει να συγχέονται με τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις της περιόδου της Κατοχής, οι οποίες υπαγορεύθηκαν από εντελώς διαφορετικούς παράγοντες. Στον πληθυσμιακό κατάλογο Μακεδονίας του 1908-1909, ο Χορτιάτης (πλέον υπαγόμενος στην επαρχία Θεσσαλονίκης) αριθμούσε 380 οικογένειες και 2.260 κατοίκους, Έλληνες στο σύνολό τους.²⁹

Η διοικητική και δημογραφική φυσιογνωμία του Χορτιάτη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποτυπώνει μια σταθερή και αμιγώς ελληνική κοινότητα. Μετά την απελευθέρωσή του από την οθωμανική κυριαρχία (1913), ο Χορτιάτης αναγνωρίστηκε ως έδρα της «Κοινότητος Χορτιάτου» (1918), περιλαμβάνοντας τους μικρότερους οικισμούς Ισενλή και Μπουρνασλή. Η ανταλλαγή πληθυσμών μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης διαφοροποίησε τη δημογραφική σύνθεση της γύρω περιοχής (με την εγκατάσταση προσφύγων σε οικισμούς όπως το Αρσακλή, σημερινό Πανόραμα Θεσσαλονίκης, και την εγκατάλειψη άλλων), ωστόσο ο ίδιος ο Χορτιάτης παρέμεινε ανεπηρέαστος, καθώς η σύνθεσή του ήταν εξαρχής ελληνική. Τη δεκαετία του 1930, ο Γάλλος αρχιτέκτονας J. Pleyber οραματίστηκε την περιοχή ως έναν «επίγειο παράδεισο», μια εξοχική έκταση που θα αξιοποιούσε την εγγύτητα του βουνού στη Θεσσαλονίκη και το φυσικό του κάλλος. Το όνειρο αυτό, ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, καθώς ο Β'ΠΠ μετέτρεψε τον Χορτιάτη, αντί για τόπο αναψυχής, σε τόπο ολοκληρωτικής καταστροφής.³⁰

Το όραμα αυτό της «επίγειας» ουτοπίας, παρ' όλα αυτά, δεν υπήρξε ποτέ αυθαίρετο· αντίθετα, θεμελιώθηκε πάνω σε μια βαθύτερη υλική πραγματικότητα: τη διαχρονική σημασία του βουνού ως υδροδοτικού πυλώνα για τη Θεσσαλονίκη. Άλλωστε, από την άφιξη του Ρωμαίου αυτοκράτορα Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη το 303 Κ.Χ. έως τη ρύθμιση της χρήσης νερού με σουλτανικό φερμάνι το 1667, και από την υπογραφή σύμβασης του οθωμανικού κράτους με βελγική εταιρεία για την υδροδότηση της Θεσσαλονίκης το 1888 έως την αγορά της από τη γαλλική Energie Industrielle,

²⁸ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, συγγραφέα του βιβλίου *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, Θεσσαλονίκη, 24-03-2026. Στα χρόνια της Κατοχής στο Ασβεστοχώρι ζούσαν 180 σλαβόφωνοι κάτοικοι.

²⁹ Μανωλεδάκης, *ό.π.*, σ. 154-158.

³⁰ Μανωλεδάκης, *ό.π.*, σ. 161-164.

οι πηγές και το βυζαντινό (ρωμαϊκό) υδραγωγείο του Χορτιάτη διατηρούσαν σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας της περιοχής.³¹

Στις αρχές του 20ού αιώνα, την πραγματικότητα αυτή είχε ήδη αναγνωρίσει και εντάξει σε ένα συνεκτικό πολεοδομικό πλαίσιο ο σπουδαίος Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος Ερνέστ Εμπράρ (Ernest Hébrard, 1875-1933). Κατά τους θερινούς μήνες, παραθεριστές από τη Θεσσαλονίκη διατηρούσαν έναν σεβαστό αριθμό επισκεπτών στον Χορτιάτη, νοικιάζοντας δωμάτια σε σπίτια μόνιμων κατοίκων. Κάποιοι από αυτούς απολάμβαναν τη διαμονή τους σε αρχοντικές επαύλεις – τα (μόνο) τρία κτίσματα που διασώθηκαν από το μένος των Γερμανών εισβολέων, στη βόρεια περιφέρεια του οικισμού, σε εγγύτητα με το δάσος, εκεί όπου ο πληθυσμός αναγκάστηκε να καταφύγει κατά την ημέρα της καταστροφής (02-09-1944). Οι βίλες αυτές σχετίζονται με τον Εμπράρ, του οποίου η πολεοδομική σύλληψη για τη Θεσσαλονίκη ενέτασσε τον ορεινό χώρο στο ευρύτερο περιβαλλοντικό και λειτουργικό υπόβαθρο της πόλης. Στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης μετά την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917, ο αρχιτέκτονας υιοθέτησε αρχές υγιεινισμού και σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση της πόλης με το φυσικό της περιβάλλον. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Χορτιάτης δύναται να ιδωθεί ως τμήμα της περιβαλλοντικής ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως υδρευτικός και δασικός πόρος, αλλά και ως χώρος αναψυχής και υγειονομικής ανάτασης για τον αστικό πληθυσμό. Παράλληλα, ο ορεινός αυτός όγκος συγκροτεί ένα φυσικό όριο της ανατολικής ανάπτυξης της πόλης, εντασσόμενος - έστω άρρητα - σε μια ευρύτερη χωροταξική ιεράρχηση μεταξύ αστικού κέντρου, περιαστικών ζωνών και υπαίθρου.³²

Η παραπάνω περιβαλλοντική και πολεοδομική αξία του Χορτιάτη, δεν έμεινε απαρατήρητη από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Κατά τη διάρκεια της τετράχρονης Κατοχής, η στρατηγική θέση του όρους - η εγγύτητα στη Θεσσαλονίκη και η δροσερή ατμόσφαιρα - το κατέστησαν ιδανικό σημείο ανάπαυσης για γερμανικά τμήματα. Στρατιώτες της Βέρμαχτ φιλοξενούνταν σε κατοικίες και καταλύματα του χωριού, απολαμβάνοντας τις ίδιες συνθήκες διαμονής που προπολεμικά εξυπηρετούσαν τους Θεσσαλονικείς παραθεριστές. Η παρουσία τους, μολαταύτα, δεν ήταν αβλαβής.

³¹ Γιάννης Ταμιωλάκης, *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 16-17. Μετονομάστηκε από (Βελγική) Εταιρεία Υδάτων Θεσσαλονίκης σε Εταιρεία Διανομής Υδατος Θεσσαλονίκης το 1930.

³² Ανδρέας Κακογιάννης, «Η νέα Θεσσαλονίκη του Εμπράρ», άρθρο στο περιοδικό *Τεχνογράφημα*, ενημερωτικό έντυπο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας / Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΕΕ/ΤΚΜ), Τεύχος 455, 15 Ιανουαρίου 2013, σ. 4-7.

Το επίπλαστο κλίμα οικειότητας που δημιουργήθηκε με την τοπική κοινότητα και η ψευδής αίσθηση ασφάλειας, δεν ήταν αρκετά για να αποκρύψουν το γεγονός ότι η γερμανική παραμονή κατέστη σύντομα ένα πρόσχημα στρατιωτικής επιτήρησης.³³

2.2 Η πληθυσμιακή και χωροταξική φυσιογνωμία

Σύμφωνα με την απογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1940, ο Χορτιάτης μαζί με το Πουρναροχώρι είχε 1.874 κατοίκους, 1.799 στον Χορτιάτη (903 άνδρες και 896 γυναίκες) και 75 στο Πουρναροχώρι (34 άνδρες και 41 γυναίκες).³⁴

Ένα έγγραφο της 17ης Οκτωβρίου 1941, υπογεγραμμένο από τον πρόεδρο της κοινότητας Χρίστο Μπατάτσιο, κάνει λόγο για 460 οικογένειες και 2.300 άτομα³⁵ - εκ των οποίων 300 αγροτικές οικογένειες (1.500 άτομα) ασχολούνταν με τη γεωργία -, γεγονός που καταδεικνύει τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού κατά το πρώτο έτος της Κατοχής. Στις 3 Νοεμβρίου 1943, απαντητικό έγγραφο της κοινότητας προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (Γ.Δ.Μ.) υπολόγιζε τον πληθυσμό σε 2.200 άτομα για τον Χορτιάτη και 80 για το Πουρναροχώρι, σύνολο 2.280 κατοίκους – μείωση μόλις 20 ατόμων σε σχέση με δύο χρόνια νωρίτερα. Συνολικά, κατά την περίοδο Οκτωβρίου 1940 – Οκτωβρίου 1941, ο πληθυσμός της κοινότητας αυξήθηκε κατά 22,74%, ενώ από τον Οκτώβριο του 1941 έως τον Νοέμβριο του 1943 μειώθηκε οριακά κατά 0,87%. Συγκεκριμένα, ο Χορτιάτης παρουσίασε αύξηση 22,29% και το Πουρναροχώρι 6,66%. Η συνολική έκταση της κοινότητας,

³³ Από την πρώτη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, εκδότη της τοπικής εφημερίδας *Χορτιάτης* 570, Χορτιάτης, 20-04-2026. Οι παραθεριστές ερχόντουσαν κυρίως από τη Θεσσαλονίκη (σε μια εποχή που το βουνό-εξοχή υπερίσχυε στις προτιμήσεις πολλών Θεσσαλονικέων έναντι της θάλασσας) και νοικιάζανε δωμάτια στις οικίες των Χορτιατινών. Κάποιοι ήταν και ιδιοκτήτες εξοχικών κατοικιών, οι πιο εύποροι, αρκετοί εξ αυτών Εβραίοι της πόλης προπολεμικά, που όμως δεν υπήρχαν το 1944 καθώς ήδη από τις 15 Μαρτίου 1943 αναχωρεί το πρώτο τρένο εκτοπισμού από τη Θεσσαλονίκη προς το Άουσβιτς-Μπίρκεναου, όπου συνολικά θα εκτοπιστούν περίπου 45.000 Εβραίοι.

³⁴ Επικοινωνία με τον Κωνσταντίνο Τσαχουρίδη, Προϊστάμενο Τμήματος Μητρώων, Πρωτοκόλλου και Διοικητικής Μέριμνας Δήμου Πυλαίας-Χορτιάτη.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1940, Νομός Θεσσαλονίκης, Απογραφή 1940 – Πραγματικός πληθυσμός, σ. 167 και Απογραφή 1940 – Τόμος 2, σ. 29.

Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α. Α.Ε.), Πίνακες απογραφών πληθυσμού (1879 – 2011):

<https://www.eetaa.gr/metavoles-stin-t-a/fek-apografon-plithysmou-1879-2011/>

³⁵ Στην πρωτότυπη έκθεση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στα γαλλικά (συνταχθείσα από τον Εμίλ Βένγκερ), αναφέρεται ρητά ένας πιο ακριβής αριθμός: ‘Le village avait 2.265 habitants’ (‘Το χωριό είχε 2.265 κατοίκους’) (Παράρτημα ΙΙΙ).

σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ανερχόταν σε 81.235 συνολικά στρέμματα: 8.385 μόνο ήταν καλλιεργήσιμα, ενώ τα μη καλλιεργήσιμα περιλάμβαναν βουνά και δάση (60.000 στρ.), προσφέροντας το απαραίτητο φυσικό κάλυμμα για την ανάπτυξη αντιστασιακών πυρήνων, χειμάρρους (2.000 στρ.), οικισμούς και πόλεις (500 στρ.), οδούς (400 στρ.), έλη (10 στρ.) και αμμώδεις εκτάσεις (90 στρ.). Η δε χωροταξία του χωριού, με την εγγύτητά του στο δάσος, καθόρισε και τις οδούς διαφυγής του πληθυσμού κατά την ημέρα της καταστροφής. Παρατηρείται, ωστόσο, μια αριθμητική απόκλιση: η πρόσθεση των μη καλλιεργήσιμων εκτάσεων δίνει 63.000 στρέμματα, όχι 72.900. Η διαφορά πιθανότατα οφείλεται στο ότι δίπλα στην κατηγορία «βοσκαί» παραλείφθηκε εκ παραδρομής η αντίστοιχη έκταση – η οποία, αν υπολογισθεί, ανέρχεται σε 9.900 στρέμματα. Ο Χορτιάτης ήταν κατά κύριο λόγο γεωργική και κτηνοτροφική κοινότητα. Τα υπό καλλιέργεια στρέμματα κατανέμονταν σε σιτηρά, σησάμι, γεώμηλα, λαχανικά, φυσικούς λειμώνες, αμπέλια, δένδρα και αγραναπαύσεις. Η κτηνοτροφία συμπλήρωνε το εισόδημα των κατοίκων, με καταγεγραμμένα, το 1943, 3.607 ζώα, «βοηθητικά και αροτριώντα»: 120 ίπποι, 135 ημίονοι, 102 όνοι, 240 βοοειδή, 1.400 πρόβατα, 1.600 αίγες και 10 χοίροι.³⁶

Γυναίκες του Χορτιάτη, ανέμελες το 1939.³⁷

³⁶ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Φάκελλος υπ' όψιν*, 17 Οκτωβρίου 1941 και 3 Νοεμβρίου 1943.

³⁷ Από το προσωπικό αρχείο του Θεοδωρή Βαλαχά. Στην αριστερή φωτογραφία τρίτη από δεξιά η Θεοδώρα Καρπουϊκή. Δίπλα, μεταξύ συγχωριανών της φίλων οι οποίες φορούν όλες λευκά, πρώτη δεξιά στο ίδιο σκούρο ένδυμα – σαν ένας μακάβριος συμβολισμός που προβλέπει τα μελλούμενα. Η Θεοδώρα κάηκε στο ολοκαύτωμα και μαζί της έσβησε το επώνυμό της, καθώς ήταν η τελευταία της οικογένειάς της.

2.3 Διοικητική οργάνωση και σώματα ασφαλείας

Διοικητικό κέντρο του Χορτιάτη ήταν το κοινοτικό γραφείο. Στις 27 Απριλίου 1941, ο Γεώργιος Ριτσιούδης (στο πραγματικό του όνομα³⁸) υπέγραψε την τελευταία του απόφαση ως πρόεδρος της κοινότητας, καθώς τον διαδέχθηκε ο Χρίστος Μπατάσιος, ο οποίος παρέμεινε στη θέση μέχρι τον θάνατό του, στις 2 Σεπτεμβρίου 1944. Κατά τα οικονομικά έτη 1941-1944, η κοινότητα διέθετε σταθερά πέντε θέσεις μόνιμου προσωπικού: γραμματέα, κλητήρα, δασοφύλακα, ληξίαρχο και βοηθό γραμματέα. Η μόνη απόκλιση αφορούσε τη θέση του οδοκαθαριστή, η οποία καταγράφτηκε μόνο στον προϋπολογισμό του 1941-1942.³⁹

Την ανάγκη καθαριότητας κάλυπτε η διοικούσα επιτροπή με έκτακτους ημερομίσθιους εργάτες, εγκρίνοντας δαπάνη 100.000 δραχμών για το θέρος – καθώς, όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά, «λόγω της καταστάσεως είναι αδύνατος η πρόσληψις μόνιμου ή εκτάκτου υπαλλήλου».⁴⁰

Η παρουσία αστυνομικού σταθμού στον Χορτιάτη επιβεβαιώνεται για το 1942, όταν ο σταθμάρχης συμμετείχε σε επιτροπή διανομής βοηθημάτων στους άπορους. Την ίδια περίοδο, ο Γερμανός Φρούραρχος Θεσσαλονίκης επισκέφθηκε το τμήμα, το βρήκε σε ελεεινή κατάσταση και διέταξε την επισκευή του. Στις 3 Νοεμβρίου 1943, έγγραφο της κοινότητας επιβεβαίωνε την ύπαρξη του σταθμού, ωστόσο στις 26 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους αποφασίστηκε η κατάργησή του και η σύσταση επταμελούς τοπικής επιτροπής για τη διαχείριση των ζητημάτων τάξης και ασφαλείας.⁴¹ Στα τέλη του 1941, ο Χορτιάτης διέθετε πυροσβεστική υπηρεσία και πολιτοφυλακή. Ύστερα από σχετικές εντολές των Αρχών Κατοχής, η κοινότητα όρισε τους υπεύθυνους για τη στελέχωση της πυροσβεστικής και της πολιτοφυλακής – 44 άτομα από τον Χορτιάτη και 4 από το Πουρναροχώρι. Αποστολή της πολιτοφυλακής ήταν η φύλαξη των συγκοινωνιακών και τηλεπικοινωνιακών δικτύων, καθώς και η διατήρηση της τάξης, με ευθύνη απέναντι στις γερμανικές αρχές.⁴²

³⁸ Μπάμπης Νανακούδης. Ο απερχόμενος πρόεδρος Ριτσιούδης δεν χρησιμοποιούσε το επώνυμο αυτό. Υιοθέτησε το ‘Αλεξόπουλος’ από την εποχή που ήταν μακεδονομάχος, το οποίο κράτησε ως επίσημο και μετά την Κατοχή καθώς διαδέχτηκε με τη σειρά του τον Μπατάσιο στην προεδρία του χωριού.

³⁹ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Φάκελλος ταμείου*: Προϋπολογισμός Δήμου Χορτιάτη 1941-1942, 1942-1943 και 1943-1944.

⁴⁰ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Βιβλίων Αποφάσεων Κοινοτικού Συμβουλίου Χορτιάτη, 1940-1944: Απόφασις 30η*, 23 Μαΐου 1943.

⁴¹ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 74η*, 22 Φεβρουαρίου 1942. *Βιβλίων Πρακτικών: Πρακτικόν 7ον*, 2 Αυγούστου 1942. *Βιβλίων Πρακτικών: Πρακτικόν 23ον*, 26 Δεκεμβρίου 1943.

⁴² Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Φάκελλος υπ’ όπιν*, 2 Δεκεμβρίου 1941 και 22 Δεκεμβρίου 1941. *Φάκελλος Εγκρίσεων*, 29 Ιανουαρίου 1941 και 17 Μαρτίου 1941. *Βιβλίων Πρακτικών: Πρακτικόν 5ον*, 13 Μαρτίου 1941.

2.4 Οι κοινοτικές υπηρεσίες

Δασοφύλακας του Χορτιάτη ήταν αρχικά ο Κωνσταντίνος Τράικος, ο οποίος απολύθηκε λόγω ακαταλληλότητας και παραμέλησης καθηκόντων. Όπως σημειώνεται στα πρακτικά, «το Δάσος παραμένει άνευ φύλακος προς βλάβην ολοκλήρου της Κοινότητας». Στη θέση του προτάθηκε ο Ευάγγελος Δανιήλ Παπανδρέου και ο διορισμός του ίσχυσε από 1ης Ιουνίου 1941, ωστόσο παραιτήθηκε χωρίς να αναλάβει καθήκοντα. Τελικά, δασοφύλακας διορίστηκε ο Γεώργιος Βασιλείου Δαούτης.⁴³

Στις αρχές Ιανουαρίου 1941, η διοικούσα επιτροπή απέλυσε τον έκτακτο γιατρό, ο οποίος είχε παύσει να προσέρχεται για την εξυπηρέτηση των κατοίκων. Τον διαδέχθηκε ο Κωνσταντίνος Χατζηαστέριος, κάτοικος Ασβεστοχωρίου, ο οποίος ανέλαμβανε να προσέρχεται τρεις φορές την εβδομάδα, καθώς η κοινότητα δεν μπορούσε «υπό τας παρούσας συνθήκας» να μείνει χωρίς γιατρό. Η μηνιαία αποζημίωσή του ορίστηκε αρχικά στις 3.500 δραχμές και στη συνέχεια στις 2.500 δραχμές. Στις υποχρεώσεις του περιλαμβάνονταν επισκέψεις σε 60 άπορες οικογένειες, στο δημοτικό σχολείο, εμβολιασμοί, περίθαλψη παραθεριστών (με αμοιβή 50 δραχμές ανά επίσκεψη), καθώς και ιατρική κάλυψη κατοίκων του Ασβεστοχωρίου. Όταν η Γ.Δ.Μ. δεν ενέκρινε την πληρωμή του για τους μήνες Μάρτιο-Απρίλιο, η κοινότητα θεώρησε άδικη την απόφαση και την ενέκρινε η ίδια μέσω του προϋπολογισμού της. Τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 1941, γιατρός διετελέσε ο Ιωάννης Σεΐζης. Λόγω της εμπόλεμης κατάστασης και της έλλειψης συγκοινωνίας, ζήτησε άδεια αορίστου χρόνου. Η κοινότητα τον εξόφλησε με 4.000 δραχμές (μηνιαίος μισθός 2.000 δραχμές) και του χορήγησε την άδεια που αιτήθηκε.⁴⁴

2.5 Εθελοντική εργασία και υποχρεωτική προσφορά

Λόγω έλλειψης κρατικών πόρων, επιβλήθηκε ο θεσμός της προσωπικής εργασίας. Ο πρόεδρος της κοινότητας Γεώργιος Αλεξόπουλος πρότεινε να περιοριστεί στα άτομα ηλικίας 19-55 που δεν εί-

⁴³ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη Θεσσαλονίκης, *Βιβλίον Πρακτικών: Πρακτικόν ΙΙον*, 25 Μαΐου 1941. *Πρακτικόν Ι5ον*, 17 Αυγούστου 1941.

⁴⁴ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη Θεσσαλονίκης, *Βιβλίον Αποφάσεων: Απόφασις Ιη*, 10 Ιανουαρίου 1941. *Φάκελος Εγκρίσεων*, 30 Σεπτεμβρίου 1941. *Βιβλίον Αποφάσεων: Απόφασις 61η*, 10 Οκτωβρίου 1941.

χαν επιστρατευθεί, με δυνατότητα εξαγοράς της υποχρέωσης 50 δραχμές για καθεμία από τις τέσσερις ημέρες εργασίας. Οι κάτοικοι απασχολήθηκαν στη φύλαξη τηλεφωνικών γραμμών και στην κατασκευή του δρόμου Χορτιάτη-Αγίου Βασιλείου. Για τα καλώδια, η Γ.Δ.Μ. κοινοποίησε σχετική απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών που αφορούσε άρρενες ηλικίας 22–55, με την υποχρέωση κατάρτισης πινάκων εργασίας άνευ αμοιβής. Η κοινότητα χώρισε τους υπόχρεους σε τρεις περιόδους (Σεπτέμβριο – Οκτώβριο 1942). Για την οδό Χορτιάτη – Αγίου Βασιλείου, η Γ.Δ.Μ. διέταξε να διατεθούν 25 επιπλέον εργάτες ημερησίως, ώστε να συμπληρωθούν οι 50 που κρίνονταν αναγκαίοι. Η κοινότητα κατάρτισε νέο πίνακα με τρεις περιόδους εργασίας (Οκτώβριο 1942). Κάθε φορά, οι αποφάσεις κοινοποιούνταν με τοιχοκόλληση σε εμφανές σημείο.⁴⁵

2.6 Η ενίσχυση για τις άπορες οικογένειες και ο κοινωφελής χαρακτήρας των έργων υποδομής

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πρόνοιας, η κοινότητα διέθεσε τον Ιανουάριο του 1941 ποσό 4.000 δραχμών για την ανακούφιση των πλέον άπορων οικογενειών όσων είχαν στρατευθεί. Το ίδιο ποσό δόθηκε και στους ενδεείς κατά την περίοδο του Πάσχα. Την επόμενη χρονιά (1942), η πρακτική συνεχίστηκε, με το ποσό να αυξάνεται σε 10.000 δραχμές – αύξηση που πιθανότατα οφείλεται στην έκρηξη του πληθωρισμού. Για τη διανομή του βοηθήματος ορίστηκαν επιτροπή αποτελούμενη από τον Γεώργιο Αλεξόπουλο, τον γραμματέα και τον αστυνομικό σταθμάρχη.⁴⁶ Το κοινοτικό συμβούλιο μερίμνησε για τις συγκοινωνιακές ανάγκες του χωριού, εγκρίνοντας δαπάνη 3.000 δραχμών για την επισκευή της οδού Γεφύρας μέχρι τον οικισμό, κρίνοντας ότι οι ανάγκες του χωριού δεν μπορούσαν να καλυφθούν χωρίς μεταφορικά μέσα. Στις 16 Ιουνίου 1943 αποφασίστηκε συνολική δαπάνη 395.000 δραχμών για κοινωφελή έργα. Από αυτά, 185.000 δραχμές διατέθηκαν για τη συντήρηση των υδρευτικών έργων που είχαν υποστεί φθορές κατά τον χειμώνα, με αιτιολογία τον κίνδυνο μόλυνσης το καλοκαίρι. Ποσό 100.000 δραχμών δόθηκε για την επι-

⁴⁵ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 9η*, 13 Φεβρουαρίου 1941. *Φάκελλος υπ' όψιν*, 26 Μαΐου 1942 και 17 Σεπτεμβρίου 1942.

⁴⁶ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 6η*, 24 Ιανουαρίου 1941. *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 27η*, 25 Μαΐου 1941. *Βιβλίων Αποφάσεων, Απόφασις 74η*, 22 Φεβρουαρίου 1942.

σκευή των κοινοτικών ουρητηρίων, καθώς ο βόθρος είχε γεμίσει και η δυσσομία καθιστούσε αδύνατη την προσέγγιση της περιοχής. Οι υπόλοιπες 110.000 δραχμές προορίστηκαν για την καθαριότητα οχετών και υπονόμων, οι οποίοι είχαν καταστραφεί λόγω συσσώρευσης απορριμμάτων. Και για τα τρία έργα είχε προηγηθεί μελέτη του εμπειρογνώμονα Σ. Κουνελά. Στις 8 Αυγούστου 1943, η κοινότητα ενέκρινε την οικονομική ενίσχυση του εκκλησιαστικού ταμείου με 200.000 δραχμές για την καταβολή μισθών και επιδομάτων στους εκκλησιαστικούς υπαλλήλους, εφόσον το ταμείο αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Η ψήφιση του ποσού ολοκληρώθηκε στις 14 Νοεμβρίου 1943, «λόγω των πολλών αναγκών εκ της σημερινής καταστάσεως».⁴⁷

2.7 Το δημοτικό σχολείο και η οικονομική του ενίσχυση

Το 1941, ο πρόεδρος της κοινότητας Χ. Μπατάτσιος βεβαίωνε σε επιστολή του προς τη Διεύθυνση Αγορανομίας την παρουσία περίπου 200 ατόμων (υπαλλήλων και μαθητών) του Αναμορφωτικού Ιδρύματος που στεγαζόταν στον Χορτιάτη. Η κοινότητα ενίσχυε οικονομικά το σχολείο: αρχικά κατατέθηκε δαπάνη 15.000 δραχμών για τις ανάγκες της σχολικής περιόδου, η οποία ωστόσο περιορίστηκε από τη Γ.Δ.Μ. σε 10.000 δραχμές. Κατόπιν αιτήματος του διευθυντή, εγκρίθηκε επιπλέον ποσό 5.000 δραχμών, καθώς οι «μεταπολεμικές περιστάσεις» είχαν καταστήσει ανεπαρκή το αρχικά χορηγηθέν κονδύλι. Αργότερα, νέα ενίσχυση ύψους 150.000 δραχμών δόθηκε για την κάλυψη ζωτικών αναγκών του σχολείου. Στο έγγραφο της 3ης Νοεμβρίου 1943 αποτυπώνεται η πλήρης διοικητική εικόνα της κοινότητας: αναφέρονται δύο δημόσια κτίρια (το δημοτικό σχολείο και ο αστυνομικός σταθμός), η χωροφυλακή με τέσσερις άνδρες, καθώς και κοινοτικός ταχυδρόμος με δρομολόγιο τρεις φορές την εβδομάδα.⁴⁸

⁴⁷ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη, *Βιβλίων Αποφάσεων, Απόφασις 13η*, 20 Μαρτίου 1941. *Βιβλίων Πρακτικών, Πρακτικόν 9ον*, 16 Ιουνίου 1943. *Βιβλίων Πρακτικών, Πρακτικόν 13ον*, 8 Αυγούστου 1943.

⁴⁸ Αρχείο Κοινότητας Χορτιάτη Θεσσαλονίκης, *Φάκελλος υπ' όψιν*, 6 Απριλίου 1941 και 3 Νοεμβρίου 1943. *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 42α*, 17 Αυγούστου 1941. *Φάκελλος Εγκρίσεων*, 19 Αυγούστου 1941. *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 64η*, 9 Νοεμβρίου 1941. *Βιβλίων Αποφάσεων: Απόφασις 56η*, 26 Σεπτεμβρίου 1943.

*Το σχολείο του Χορτιάτη την περίοδο του μεσοπολέμου. Πάνω από την κεντρική πόρτα του μπαλκονιού του η επιγραφή:
«ΕΞΑΤΑΞΙΟΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΧΟΡΤΙΑΤΗΣ – ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1904».⁴⁹*

2.8 Ο Χρίστος Μπατάτσιος και η «στρατηγική» της διαμεσολάβησης

Η περίπτωση του προέδρου της Κοινότητας Χορτιάτη, Χ. Μπατάτσιου, αναδεικνύει με τρόπο ανάγλυφο τα αδιέξοδα της τοπικής αυτοδιοίκησης υπό καθεστώς Κατοχής. Ο Μπατάτσιος, άνθρωπος μάλλον συντηρητικών πεποιθήσεων που ιδιώτευε⁵⁰, επιχείρησε να ασκήσει μια πολιτική «τυπικής ουδετερότητας», διατηρώντας ταυτόχρονα λειτουργικές σχέσεις τόσο με τις γερμανικές αρχές Κατοχής όσο και με τις τοπικές αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η στάση του διαμορφώθηκε σε σημαντικό βαθμό από προγενέστερα περιστατικά, τα οποία τον έπεισαν ότι ο Χορτιάτης είχε αποκτήσει ένα είδος ηθικής ασυλίας απέναντι στις γερμανικές δυνάμεις. Τον Ιούνιο του 1941, οι κάτοικοι του Χορτιάτη αντέδρασαν δυναμικά και συλλογικά στην απόφαση της κατοχικής κυβέρνησης να επιτάξει τη γεωργική παραγωγή προς όφελος των κατοχικών στρατευμάτων. Άνδρες αποσπάσματος της χωροφυλακής, κατόπιν εντολής των κατακτητών, άνοιξαν πυρ αδιακρίτως εναντίον συγκεντρωμένου πλήθους στο κέντρο του χωριού, που διαμαρτυρόταν για την κατάσχεση καυσόξυλων. Ο απολογισμός, πέραν των αρκετών τραυματιών, ήταν ο θάνατος πέντε κατοίκων: των Αντώνη Γιαννακούδη, Παναγιώτη Μποχώρη, Γιώργου Πανούδη, Αντώνη

⁴⁹ Από το προσωπικό αρχείο του Θεόδωρη Βαλαχά.

⁵⁰ Από την πρώτη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026. Ο Μπατάτσιος ήταν ιδιοκτήτης του καφενείου «Κηφισιά» στον Χορτιάτη. Επίσης, του ανήκε μεγάλο όχημα τύπου λεωφορείου, το οποίο έκανε μία διαδρομή την ημέρα από και προς Θεσσαλονίκη.

Παράδα και Αντώνη Τσιάντα. Ήδη από τις πρώτες ημέρες της επιβολής του ξένου ζυγού, η κοινότητα είχε βρεθεί αντιμέτωπη με τη γερμανική βία.⁵¹

Το ιδιωτικό λεωφορείο του Χ. Μπατάτσιου. Πίσω δεξιά, διακρίνεται η ταμπέλα της εισόδου του καφενείου «Κηφισιά», επίσης ιδιοκτησίας του προέδρου του Χορτιάτη.⁵²

Στον αντίποδα, στις 12 Ιανουαρίου του 1943 ένα γερμανικό στρατιωτικό αεροσκάφος που μετέφερε στρατιώτες και κατευθυνόταν προς το αεροδρόμιο του Σέδες συνετρίβη σε δασική περιοχή του Χορτιάτη. Περίπου είκοσι στρατιώτες διασώθηκαν από τις φλόγες, φέροντας σοβαρά εγκαύματα. Οι κάτοικοι του χωριού τούς μετέφεραν στα σπίτια τους και τους παρείχαν περίθαλψη με όποια και όσα μέσα διέθεταν, και με εξαιρετική επιμέλεια. Της διαχείρισης της κατάστασης προΐστατο ο Μπατάτσιος, ο οποίος φρόντισε για την περίθαλψη των τραυματιών. Όταν κατέφθασαν γερμανικές δυνάμεις για την παραλαβή των τραυματιών και των νεκρών, αναγνώρισαν τη συνδρομή του προέδρου της κοινότητας. Έκτοτε, οι Γερμανοί θεωρούσαν το χωριό ως ένα από τα πλέον φιλικά της περιοχής. Η πράξη ανθρωπισμού αναγνωρίστηκε επισήμως από τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής, οι οποίες απέστειλαν ευχαριστήρια επιστολή στον Μπατάτσιο, επιβεβαιώνοντας την εκτίμησή τους για τη στάση των Χορτιατινών. Το γεγονός αυτό, όπως μαρτυρείται και από μεταγενέστερες καταθέσεις, ενίσχυσε στον Μπατάτσιο την πεποίθηση ότι το χωριό του απολάμβανε μιας ιδιότυπης προστασίας και ότι η προσωπική του παρέμβαση θα μπορούσε, σε μια

⁵¹ Βαγγέλης Πλάκας (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 – 60 χρόνια μετά, μνήμη και χρέος*, Δήμος Χορτιάτη, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 15.

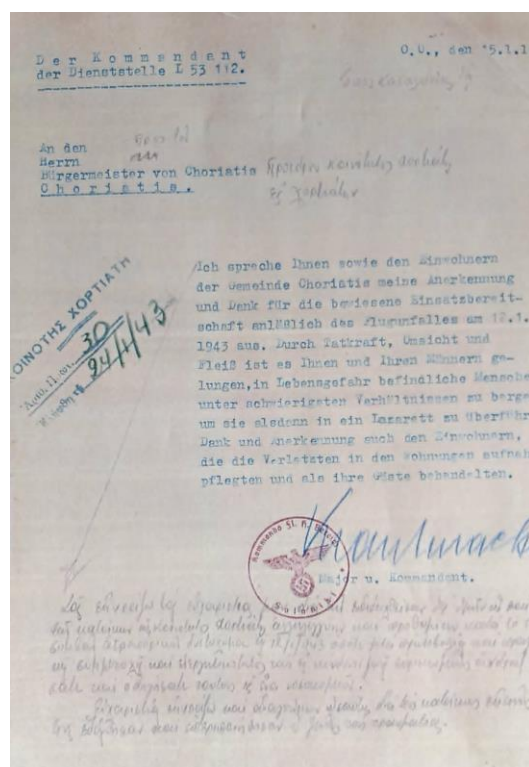
⁵² Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

κρίσιμη στιγμή, να αναστείλει τη γερμανική καταστολή. Η ρηθείσα επιστολή, μαζί με την επίσκεψη του Μαξ Μέρτεν λίγους μήνες έπειτα (Αύγουστος του 1943), δημιούργησε στον υπεύθυνο του χωριού και σε μερίδα κατοίκων την εσφαλμένη πεποίθηση ότι είχαν εξασφαλίσει την εύνοια του κατακτητή (Παράρτημα Ι).

Την άνοιξη του 1944, ο Μπατάτσιος κλήθηκε να τοποθετηθεί απέναντι στο ΕΑΜ, το οποίο είχε ενισχύσει σημαντικά την παρουσία του στον Χορτιάτη. Παρά τις πιέσεις, αρνήθηκε να αναλάβει επίσημο ρόλο στην οργάνωση, είτε ως πολιτικός είτε ως στρατιωτικός υπεύθυνος. Η θέση του, όπως καταγράφεται, ήταν ότι ως πρόεδρος της κοινότητας θα μπορούσε να προσφέρει περισσότερα παραμένοντας τυπικά εκτός της αντιστασιακής δομής, διατηρώντας έτσι την πρόσβασή του στις γερμανικές αρχές. Πίστευε ακράδαντα ότι η προσωπική του γνωριμία με τον Γερμανό διοικητή θα του επέτρεπε, σε περίπτωση κρίσης, να παρέμβει αποτελεσματικά υπέρ του χωριού. Η στρατηγική αυτή φάνηκε να δικαιώνεται σε κάποιο βαθμό όταν ο Μπατάτσιος συμμετείχε σε διαπραγματεύσεις μεταξύ των γερμανικών δυνάμεων και της εθνικιστικής οργάνωσης ΠΑΟ, οι οποίες, ωστόσο, κατέληξαν χωρίς συμφωνία. Η τραγική κορύφωση της στρατηγικής του Μπατάτσιου επήλθε την ημέρα του ολοκαυτώματος, στις 2 Σεπτεμβρίου 1944. Παρά την αναστάτωση που προκάλεσε η ενέδρα του ΕΛΑΣ στη θέση «Καμάρα», ο πρόεδρος της κοινότητας αρνήθηκε να χτυπήσει την καμπάνα για γενική εκκένωση του χωριού. Επέλεξε να παραμείνει στον Χορτιάτη μαζί με την οικογένειά του, πιστεύοντας ότι η προσωπική του παρουσία και η διαπραγματευτική του ικανότητα θα μπορούσαν να προστατεύσουν τον πληθυσμό. Όπως κατέθεσε χειρογράφως ο Αθανάσιος Κυρούδης, στέλεχος του εφεδρικού ΕΛΑΣ και υπεύθυνος της Εθνικής Αλληλεγγύης, ο Μπατάτσιος προέτρεψε τα οργανωμένα μέλη της αντίστασης να αποχωρήσουν, δηλώνοντας χαρακτηριστικά: «Εσείς οι οργανωμένοι να φύγετε, εγώ θα καθίσω, ίσως μπορέσω να σώσω το χωριό». Η δήλωση αυτή αποτυπώνει με εναργή τρόπο την πεποίθησή του ότι η στρατηγική της διαμεσολάβησης, την οποία είχε επιμελώς καλλιεργήσει επί τρία χρόνια, θα απέδιδε καρπούς την ύστατη στιγμή (Παράρτημα ΙΙ).

Η έκβαση, ωστόσο, υπήρξε οικτρή. Όταν οι δυνάμεις του Φριτς Σούμπερτ και των Γερμανών στρατιωτών εισήλθαν στον Χορτιάτη, ο Μπατάτσιος προσπάθησε να συνδιαλεχθεί και συνδιαλαχθεί μαζί τους στην πλατεία του χωριού. Η προσπάθειά του απέτυχε παταγωδώς: τραυματίστηκε από τους εισβολείς και, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, εκτελέστηκε πρώτος, πριν από τη μαζική σφαγή που ακολούθησε. Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Κυρούδης, ο Μπατάτσιος δεν κατάφερε τελικά να σώσει «ούτε το χωριό, ούτε την οικογένειά του, ούτε τον εαυτό του». Η περίπτωση του

αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των ορίων της τοπικής διπλωματίας απέναντι σε ένα καθεστώς που, ιδίως κατά την ύστερη φάση της Κατοχής, είχε εγκαταλείψει κάθε προσποίηση νομιμότητας και είχε υιοθετήσει τη λογική του «Ολοκληρωτικού Πολέμου» - όπως θα δούμε παρακάτω - κατά του άμαχου πληθυσμού. Η στρατηγική του, που βασίστηκε στην προσωπική διαμεσολάβηση και στην πίστη σε μια εύνοια που είχε καλλιεργηθεί μέσω πράξεων ανθρωπισμού, υποτίμησε τη θεμελιώδη αρχή της ναζιστικής πολιτικής αντιποίνων: την αναγκαιότητα της παραδειγματικής τρομοκράτησης, η οποία δεν λειτουργούσε με όρους ατομικής ευθύνης αλλά συλλογικής τιμωρίας. Ο Μπατάτσιος, επιλέγοντας την οδό της διπλωματίας αντί της προληπτικής φυγής κατέληξε θύμα της ίδιας του της στρατηγικής, αποτελώντας μια τραγική φιγούρα της τοπικής αυτοδιοίκησης στην περίοδο της Κατοχής.⁵³

Η ευχαριστήρια επιστολή του Γερμανού Φρουράρχου προς τον Πρόεδρο Χρίστο Μπατάτσιο (15 Ιανουαρίου 1943), για τον ανθρωπισμό και την αυταπάρνηση των κατοίκων του Χορτιάτη κατά τη διάσωση 20 Γερμανών στρατιωτών μετά τη συντριβή αεροσκάφους στον Κισσό.

⁵³ Από την πρώτη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026. Ο Κυρούδης υπήρξε το νεότερο μέλος της κρίσιμης συγκέντρωσης της τοπικής οργάνωσης του ΕΑΜ στον Χορτιάτη την άνοιξη του 1944. Σε ό,τι αφορά την Οργάνωση, καταγράφεται η εκλογή τοπικής ηγεσίας (πολιτικού και στρατιωτικού υπευθύνου) την περίοδο που στελέχη όπως ο Λυγαρίτης και ο Λουτζιούδης έφευγαν για το 31ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Το κείμενο προσδιορίζει τον τόπο της συνάντησης («του Ζαχαρά ο Λάκος») και παραθέτει μια ονομαστική λίστα των παρευρισκόμενων, επιβεβαιώνοντας τη συμμετοχή γνωστών οικογενειών του Χορτιάτη στην Αντίσταση.

2.9 Ένα χωριό αποκτάει «ποινικό μητρώο»

Η παρουσία των κατοίκων του Χορτιάτη στις ένοπλες ομάδες της Αντίστασης, αν και δεν καταγράφεται με απόλυτη αριθμητική ακρίβεια, εντούτοις σηματοδοτεί μια διαδικασία που έλαβε σαφή χαρακτηριστικά οργάνωσης κατά την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1944.⁵⁴

Το βουνό του Χορτιάτη κατέστη σύντομα ορμητήριο του 31ου Συντάγματος της 2ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ καθώς και άλλων του τμημάτων, λειτουργώντας ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των αντιστασιακών οργάνωσεων της Θεσσαλονίκης και των δυνάμεων του ΕΛΑΣ σε Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική. Στον Χορτιάτη, την περίοδο αυτή, δρούσαν το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), η Εθνική Πολιτική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΠΟΝ), η Λαϊκή Αλληλεγγύη και άλλες οργανώσεις της Αριστεράς. Άνδρες, γυναίκες, νέοι ακόμη και παιδιά, συγκινημένοι από το όραμα της ελευθερίας και της δημοκρατίας, οργανώθηκαν και αντιστάθηκαν στους κατακτητές, είτε εντός του χωριού είτε στα γύρω βουνά. Στο πλαίσιο αυτό, συστάθηκαν συσσίτια για την αντιμετώπιση της πείνας και την κάλυψη βασικών αναγκών των απόρων κατοίκων. Τα σπίτια των οικογενειών Γκουραμάνη, Κησπούδη και Ζαχαριάδη ήταν από εκείνα που λειτούργησαν ως κέντρα φιλοξενίας και υποστήριξης των αντιστασιακών δράσεων.⁵⁵

Κατά τη διάρκεια της τρίχρονης Κατοχής, διακρίθηκαν για τη δράση τους οι Γιώργος Γκουραμάνης (τιμηθείς με ειδικό Δίπλωμα ή Πιστοποιητικό Ευδόκιμης Δράσης / Αναγνώρισης Εθνικής Αντίστασης⁵⁶), Άγγελος Γκουραμάνης, Γιώργος Μήττας, Τάσος Ζέκκας και Γιώργος Λυγαρίτης. Στο βουνό ηγήθηκε ο δάσκαλος Γεώργιος Βαλαχάς, γνωστός με το ψευδώνυμο «Καπετάν Φωτεινός», έφεδρος διοικητής λόχου του ΕΛΑΣ και φλογερός πατριώτης και δάσκαλος του χωριού πριν

⁵⁴ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 430, Φάκελος = 26/5/26, Αριστείδης Ιωαννίδης, Κεντρική Μακεδονία, 02 Μαρτίου 1960. Δεν υπάρχει συγκεκριμένος αριθμός κατοίκων του Χορτιάτη που εντάχθηκε στην ΕΑΜική Αντίσταση. Η μαρτυρία του Αριστείδη Ιωαννίδη αναφέρει ότι 30 νέοι ξεκίνησαν από τον Χορτιάτη για το αντάρτικο και ότι, όταν έφτασαν στο χωριό, οι 30 είχαν γίνει 60. Δεν διευκρινίζεται όμως πόσοι από αυτούς ήταν κάτοικοι Χορτιάτη ή προερχόντουσαν από άλλα χωριά.

Θανάσης Γάλλος, «Ο Χορτιάτης και η συμμετοχή του στην ΕΑΜική αντίσταση», στο *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021, σ. 114-115. Αναφέρεται ότι ο Καπετάν Κίτσος επιχείρησε ενέδρα εναντίον του Σούμπερτ με περίπου 60 αντάρτες. Ο Κίτσος είχε έδρα στον Χορτιάτη (σελ. 114), αλλά δεν προσδιορίζεται πόσοι από τους 60 ήταν Χορτιάτινοί (σ. 115).

⁵⁵ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

⁵⁶ Γεώργιος Γκουραμάνης, *Ο ιστορικός Χορτιάτης*, ιδιωτική έκδοση, Χορτιάτης, 1988, σ. 44-47.

την ένοπλη δραστηριοποίησή του. Με άλλους λόχους δρούσαν οι καπετάνιοι «Χορτιάτης» (Γιώργος Κυρκιμτζής) και «Άγρας» (Κώστας Γκατζούδης). Τραγική μορφή της αντίστασης υπήρξε ο «Νιόκας» (Κώστας Λουτζιούδης), πιο γνωστός ως «Καπετάν Καραϊσκάκης».⁵⁷

Ο Θοδωρής Βαλαχάς αναφέρει: «Πραγματικά δεν μπορώ να θυμηθώ για ποιον λόγο - και δεν μου το απάντησε ποτέ κανείς - πριν τον πόλεμο μας είχε παραχωρηθεί το κτίριο του σχολείου ως κατοικία. Ήταν μεγάλο με πολλούς χώρους και ζούσαμε σε αυτό, σε κάποιες πίσω αίθουσες του πάνω ορόφου. Μέχρι που ο πατέρας μου έφυγε στο αντάρτικο και σύντομα εγώ και η μάνα μου καταλήξαμε στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, που από στρατώνας του Ελληνικού Στρατού - πιο πριν οθωμανικοί στρατώνες - έγινε στρατόπεδο συγκέντρωσης και εκτελέσεων».⁵⁸,⁵⁹

*Ο δάσκαλος Γιώργος Βαλαχάς κρατάει στην αγκαλιά του τον μικρό Θοδωρή, με την αδερφή του και τη σύζυγό του δίπλα τους (πριν γεννηθεί ο Άλκης, το τρίτο τους παιδί), σε μια πίσω είσοδο του παλιού σχολείου στο οποίο διέμεναν. Στην επόμενη σελίδα, «Δελτίο ταυτότητας και περίθαλψης παθούσης οικογενείας Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας».*⁶⁰

⁵⁷ Αλέξης Μπακαΐμης, Ξανθή Σαββοπούλου, Αθανάσιος Β. Αγγελινούδης, *Η ιστορία του Χορτιάτη*, Πνευματικό κέντρο κοινότητας Χορτιάτη, Χορτιάτης, 1994, σ. 102.

⁵⁸ Διογένης Δημητρακόπουλος, «Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Από τη σιωπή στην ιστορική επίγνωση», άρθρο στην ιστοσελίδα DW, στήλη «Ιστορία / Ελλάδα», 24 Φεβρουαρίου 2026:

<https://www.dw.com/el/%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7-%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%80%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CF%80%CE%AF%CE%B3%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7/a-76099741>

⁵⁹ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

⁶⁰ Από το προσωπικό αρχείο του Θοδωρή Βαλαχά. Το δελτίο συσσιτίου (οικονομικής αρωγής) και οικογενειακής κατάστασης της οικογένειας Βαλαχά το 1945.

2.10 Ο Χορτιάτης ενίσταται και μετασχηματίζεται: από την αυθόρμητη τοπική αντίδραση, στην οργανωμένη διαμόρφωση της αντιστασιακής δράσης (1941–1944)

Τον Αύγουστο του 1943, ο λοχαγός Μαξ Μέρτεν, ανώτερος σύμβουλος της Πολεμικής Διοίκησης της Ομάδας Στρατού Ε Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, επισκέφθηκε τον Χορτιάτη και φωτογραφήθηκε μπροστά στο δημοτικό σχολείο μαζί με μαθητές, δασκάλους και το κοινοτικό συμβούλιο. Αν και ο ακριβής σκοπός της επίσκεψής του παραμένει άγνωστος, πιθανότατα σχετιζόταν με την έναρξη του σχολικού έτους, μετά την αποχώρηση του γερμανικού στρατιωτικού τμήματος που είχε στρατωνιστεί εκεί το καλοκαίρι. Η απομάκρυνση αυτή φαίνεται να συνδέεται με τη γεωγραφική θέση του χωριού και την εγγύτητά του με το Ασβεστοχώρι, καθώς οι αρχές κατοχής δεν θεωρούσαν πλέον ασφαλή οικισμό τον Χορτιάτη για τη μονάδα τους.⁶¹

Παρόλο που ο Χορτιάτης υπήρξε σημαντικό κέντρο της ΕΑΜικής αντίστασης, η κυριαρχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην περιοχή δεν ήταν απόλυτη ή δεδομένη. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1943, η εθνικιστική ένοπλη οργάνωση Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις (ΠΑΟ) διεκδικούσε τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής, με αποτέλεσμα οι συγκρούσεις μεταξύ αυτής και του ΕΛΑΣ να γίνονται ολοένα και πιο συχνές. Τον Νοέμβριο του 1943, αντάρτικες δυνάμεις της ΠΑΟ, υπό την

⁶¹ Θανάσης Σ. Φωτίου, *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα – Η αιματηρή πορεία του Φριτς Σούμπερτ και του ελληνικού «Σώματος Κυνηγών» στην κατοχική Κρήτη και Μακεδονία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 310-311.

ηγεσία των Κωνσταντίνου Μήτσου και Αίαντα Τζαμαλούκα, στρατοπέδευσαν στα υψώματα του Χορτιάτη, στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να ανακτήσουν τον έλεγχο της Χαλκιδικής από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ.⁶²

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους, πραγματοποιήθηκαν αντιαμικές ομιλίες στο δημοτικό σχολείο· ωστόσο, παρά τον ανεφοδιασμό των τμημάτων, μόνο λίγοι κάτοικοι πείστηκαν να ενταχθούν στην οργάνωση. Υπό τη συνεχή πίεση του ΕΛΑΣ, οι επικεφαλής της ΠΑΟ στην περιοχή διατάχθηκαν να μετακινηθούν προς τη Χαλκιδική για ανεφοδιασμό. Στα τέλη Νοεμβρίου, τα ενωμένα πλέον τμήματά τους στρατοπέδευσαν στα υψώματα του Χορτιάτη και εφοδιάστηκαν με τρόφιμα και ρούχα μέσω συνδέσμων της οργάνωσης από τη Θεσσαλονίκη. Η παρουσία της ΠΑΟ στον Χορτιάτη δεν πέρασε απαρατήρητη από τις γερμανικές στρατιωτικές Αρχές της Θεσσαλονίκης⁶³, οι οποίες έστειλαν εκπροσώπους τους για να διαπραγματευτούν όρους συνεργασίας με τους εθνικιστές αντάρτες, αν και παραμένει άγνωστό ποιος πήρε την πρωτοβουλία για αυτή τη συνάντηση.⁶⁴

Οι Μήτσου και Τζαμαλούκας δέχθηκαν πρόταση συνεργασίας από τους Γερμανούς, με αντάλλαγμα την παροχή οπλισμού και πολεμοφοδίων (οι γερμανικές Αρχές υποσχέθηκαν να ενισχύσουν

⁶² Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας, «Έκθεσις Τζαμαλούκα Αϊάντος, ταγματάρχου ε.α., Αρχηγού Ε.Α.Ο. της Π.Α.Ο.». Ο «Αίας» Τζαμαλούκας ήταν ταγματάρχης και, όπως προκύπτει από την έκθεσή του, χρησιμοποιούσε αυτό το ψευδώνυμο, πιθανότατα από τον αρχαίο ήρωα των Αχαιών Αίαντα, κατά τη διάρκεια της δράσης του στην ΠΑΟ, όπου ήταν υπαρχηγός του Κωνσταντίνου Μήτσου:

<https://stratistoria.wordpress.com/2019/12/13/1943-tzamaloukas-pao/>

⁶³ Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, οι γερμανικές δυνάμεις επιτάζανε το σύνολο των εγκαταστάσεων του Κολλεγίου Ανατόλια στην περιοχή Αρσακλή / Πυλαίας και το μετέτρεψαν σε Ανώτατο Γερμανικό Στρατηγείο για τη Βαλκανική. Pierre Kosmidis, «Bunker Archaeology: The WW2 German “underworld” of Anatolia College in Thessaloniki, Macedonia, Greece, by Konstantinos Kirimis», άρθρο στην ιστοσελίδα WW2WRECKS.COM, στήλη «Bunker Archaeology, Photo gallery, WW2 in Greece»:

<https://www.ww2wrecks.com/portfolio/bunker-archaeology-the-ww2-german-bunkers-of-anatolia-college-in-thessaloniki-macedonia-greece-by-konstantinos-kirimis/>

Στο συγκεκριμένο χώρο, στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται το Κέντρο Υγείας του Αγίου Δημητρίου, υπογράφηκε η συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού στους Γερμανούς τον Απρίλιο του 1941. Στις εγκαταστάσεις διασώζονται ακόμα τα καταφύγια που κατασκεύασαν οι ναζιστικές δυνάμεις. Αν και το Ανατόλια ήταν το κύριο στρατιωτικό αρχηγείο, η γερμανική διοίκηση είχε επιτάξει και άλλα κτίρια μέσα στο κέντρο της πόλης για τις διάφορες υπηρεσίες της: α) την Ιονική Τράπεζα (Πλατεία Ελευθερίας - νυν Alpha Bank), η οποία στέγαζε το Φρουραρχείο Πόλης (Ortskommandantur) και β) το ξενοδοχείο Ματζέστικ (γωνία Αγίας Σοφίας & Λ. Νίκης), που αποτέλεσε την έδρα της Γερμανικής Στρατιωτικής Διοίκησης (Feldkommandantur).

Σπύρος Κουζινόπουλος, «Τα επιταγμένα κτίρια από τους Ναζί στην κατεχόμενη Θεσσαλονίκη», άρθρο στην ιστοσελίδα *parallaxi*, στήλη «Ιστορία», 24 Οκτωβρίου 2024:

<https://parallaximag.gr/thessaloniki-news/istoria/ta-epitagmena-ktiria-apo-toys-nazi-stin-katechomeni-thessaloniki>

⁶⁴ Γάλλος, «Ο Χορτιάτης και η συμμετοχή του στην ΕΑΜική αντίσταση», σ. 109-110.

το τμήμα του με όπλα και πυρομαχικά υπό τον όρο ότι θα διεξήγαγε αποκλειστικά αντικομμουνιστικό αγώνα), μηδέποτε όμως οι διαπραγματεύσεις, στις οποίες συμμετείχε και ο πρόεδρος του χωριού, κατέληξαν σε συμφωνία.⁶⁵

Στη βάση της αριστερής κολώνας, ο Στέλιος Ψαρράς, δάσκαλος, πατέρας του σκηνοθέτη Τάσου Ψαρρά. Στη βάση της δεξιάς, ο έτερος δάσκαλος, «καπετάν Φωτεινός», εν αγνοία του ανεπιθύμητου επισκέπτη, Μαξ Μέρτεν, που εντοπίζεται με το λευκό πουκάμισο στο κέντρο. Έναν χρόνο μετά πολλά από τα παιδιά της φωτογραφίας θα έχουν περάσει στην αθανασία όχι μόνο με μια φωτογραφία αλλά και με μια μαρμάρινη πλάκα 147 σκαλισμένων ονομάτων.⁶⁶

⁶⁵ Βάιος Καλογρηάς, «Ενοπλες ομάδες ανεξάρτητων οπλαρχηγών και εθνικιστικών αξιωματικών στην περιοχή μεταξύ Στρυμόνα και Αξιού», στο *Οι άλλοι καπετάνιοι, Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σ. 139.

⁶⁶ Από το προσωπικό φωτογραφικό αρχείο του Θεόδωρη Βαλαχά.

Σουζάνα-Σοφία Σπηλιώτη, «Μια υπόθεση πολιτικής, όχι δικαιοσύνης: Η δίκη του Μέρτεν (1957–1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά το τέλος του πολέμου: Ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ, 2001, σελ. 293-302.

Ο Μέρτεν είχε οριστεί έναν μήνα πριν την επίσκεψη Kriegsverwaltungsrat (σύμβουλος στρατιωτικής διοίκησης) των ναζιστικών γερμανικών δυνάμεων κατοχής βορείου Ελλάδος. Διέταξε και οργάνωσε τη μεταφορά στο Άουσβιτς περίπου 45.000 Εβραίων της Θεσσαλονίκης και γειτονικών περιοχών. Εξ αφορμής αυτών, αποκλήθηκε «χασάπης της Θεσσαλονίκης». Συνελήφθη κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην Ελλάδα το 1959, η οποία προκάλεσε το πολιτικό σκάνδαλο «Υπόθεση Μέρτεν». Έναν χρόνο πριν η κυβέρνηση ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή διά νόμου είχε αποφανθεί πως οι Γερμανοί που διέπραξαν εγκλήματα πολέμου στην Ελλάδα πρέπει να δικάζονται στη Γερμανία. Αν και στην Ελλάδα καταδικάστηκε σε 25ετή κάθειρξη, η εκ δυσμών πολιτική πίεση και η προσωπική παρέμβαση του Καγκελάριου Αντενάουερ οδήγησαν στην έκδοσή του στην πατρίδα του, όπου αφέθηκε ελεύθερος. Η ΕΔΑ, ως αξιωματική αντιπολίτευση, ζήτησε την εξιχνίαση της υπόθεσης, αλλά οι Γερμανοί ήταν ήδη «φίλοι μας» κι ως τέτοιοι θα παρέμεναν. Ο Μέρτεν, χάριν μετάταξης, έγινε ανώτερος υπάλληλος του Υπουργείου Δικαιοσύνης της Δ. Γερμανίας, εξαργυρώνοντας, έτσι, ηθικά τον σχετικό όρο (δικαιοσύνη). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το ελληνικό κράτος, ήδη από τη δεκαετία του 1950, υποτάσσοντας την απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης και την τιμωρία των εγκληματιών πολέμου στις γεωπολιτικές επιταγές του Ψυχρού Πολέμου και στην «ανάγκη» ένταξης στη Δύση, όχι μόνο δεν διεκδίκησε ουσιαστικά τις γερμανικές αποζημιώσεις, αλλά προχώρησε και στη νομική ατιμωρησία των Γερμανών εγκληματιών.

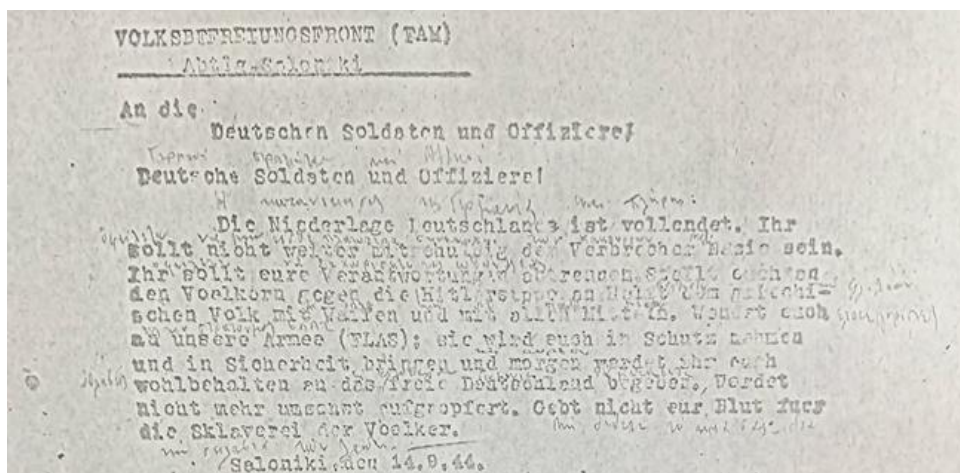
Κατά τη σύντομη παρουσία των δυνάμεων του πρωτοκαπετάνιου Αντώνη Καζάκου (γνωστό ως «Φλωριά») στο χωριό, οι κάτοικοι ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή με αντάρτικα τραγούδια και ένα πιο εμψυχωτικό κλίμα, που ενίσχυσε το ηθικό τους και συνέβαλε στην ανάπτυξη τοπικών αντιστασιακών οργανώσεων. Την ίδια περίοδο (φθινόπωρο του 1943) συγκροτήθηκε στον Χορτιάτη και ο πρώτος πυρήνας του εφεδρικού ΕΛΑΣ, γεγονός που οδήγησε στη διαίρεση της τοπικής κοινωνίας σε υποστηρικτές της ΠΑΟ και του ΕΛΑΣ, με την πλειονότητα των κατοίκων να τάσσεται τελικά υπέρ του δεύτερου. Είναι η εποχή που εκδηλώνεται η πρώτη μεγάλη, γενικευμένη προσπάθεια της Αριστεράς στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία να διαλύσει τα ένοπλα τμήματα της εθνικιστικής οργάνωσης. Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον των σωμάτων των ιδεολογικών τους αντιπάλων στη Μακεδονία κορυφώθηκαν το φθινόπωρο του 1943, οδηγώντας στη σταδιακή διάλυση ή σύμπτυξη των δυνάμεων της ΠΑΟ (το 13ο Σύνταγμα του Μήτσου, καθώς το τμήμα του Τζαμαλούκα της ΠΑΟ είχε ήδη διαλυθεί λόγω έλλειψης πυρομαχικών, δέχθηκε επίθεση από το τάγμα του Κωνσταντίνου Κολλίντζα, γνωστότερου ως καπετάν «Κολοκοτρώνη», και αναγκάστηκε να υποχωρήσει προς τον Χείμαρρο Σερρών). Ο Κολοκοτρώνης, ως στέλεχος του ΕΛΑΣ (μετέπειτα καπετάνιος στο 16ο Σύνταγμα Βερμίου), έδρασε δυναμικά στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας αυτή ακριβώς την περίοδο.⁶⁷

Την άνοιξη του 1944, οι γερμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης εγκατέστησαν εκ νέου στρατιωτικό τμήμα στο δημοτικό σχολείο του Χορτιάτη, το οποίο όμως αποσύρθηκε σύντομα, πιθανότατα τον Ιούνιο. Μετά την αποχώρησή τους, το χωριό μετατράπηκε σε σημαντικό κέντρο ανεφοδιασμού και υποστήριξης ανταρτικών ομάδων της Χαλκιδικής. Το 2ο Τάγμα του 31ου Συντάγματος Χαλκιδικής, γνωστό ως «Τάγμα Χορτιάτη» (γεγονός που καταδεικνύει την επιρροή του ΕΛΑΣ στο χωριό), υπό τον καπετάν Κίτσο (Γιώργο Τσιτουρίδη), εγκαταστάθηκε στην περιοχή «Κερασιές», ανάμεσα στα Πετροκέρασα και το Λιβάδι, τα οποία βρίσκονται νοτιοανατολικά σε σχέση με τον Χορτιάτη (βαθύτερα μέσα στον ίδιο ορεινό όγκο που ενώνει τον Χορτιάτη με τον Χολομώντα της Χαλκιδικής).⁶⁸ Από εκεί, αντάρτικες ομάδες πραγματοποιούσαν επιχειρήσεις ανεφοδιασμού και επιθέσεις, όπως αυτή της 12ης Ιουλίου κατά του Σανατορίου Ασβεστοχωρίου. Στις

⁶⁷ Αντωνία Χαρίση, *Η εθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια του 16ου Συντάγματος ΕΛΑΣ Βερμίου – Η συμβολή του Κωνσταντίνου Κολλίντζα (Κολοκοτρώνης) και το «Τάγμα Διαρκούς Επίθεσης» (1940-1944)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 15-17.

⁶⁸ Ο γράφων είχε πρόσφατα την ευκαιρία να συναντηθεί προσωπικά με τον νυν ιδιοκτήτη του σπιτιού στα Βασιλικά Θεσσαλονίκης, όπου είχε φιλοξενηθεί ο Καπετάν Κίτσος από τον προηγούμενο ιδιοκτήτη (οικεία Χαρίτου) στα τέλη του 1944, λίγο μετά την αποχώρηση των Γερμανών από την περιοχή.

27 Ιουλίου ακολούθησε γερμανική εκκαθαριστική επιχείρηση στην περιοχή του Λιβαδίου, κατά την οποία τα ασθενέστερα αντάρτικα τμήματα υποχώρησαν προς τον Χολομώντα. Στη συνέχεια και μέχρι τα τέλη Αυγούστου, δεν καταγράφεται αξιοσημείωτη αντάρτικη δραστηριότητα στον Χορτιάτη και στα πλησίον αυτού χωριά, όπως το Ασβεστοχώρι, που από τα μέσα Αυγούστου είχε καταστεί έδρα του Φριτς Σούμπερτ, οι στρατιώτες του οποίου, από κοινού με τους ταγματασφαλίτες του Γεώργιου Πούλου⁶⁹, είχαν διαπράξει στα Γιαννιτσαάκια ένα από τα πιο φρικτά εγκλήματα πολέμου των Ναζί στην Ελλάδα, τον Σεπτέμβριο του 1943, που είχε ως αποτέλεσμα τη βάνανση θανάτωση 112 πολιτών.⁷⁰ Εγκλήματα όπως αυτά, ευνόητο είναι πως δεν μπορούσαν να μείνουν αναπάντητα. Η συσσωρευμένη πλέον οργή του λαού, αλλά και η πολιτική καθοδήγηση της Αριστεράς, μετουσιώθηκαν σε σαφείς κατευθύνσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ακόλουθη προκήρυξη της Επιτροπής Πόλης του ΚΚΕ Θεσσαλονίκης προς τους ταγματασφαλίτες και όσους συνεργάστηκαν με τον κατακτητή όπως προειδοποιούνται να επιλέξουν τη «σωστή πλευρά». Εκτός αυτού, δυνάμει των αποφάσεων που είχαν ληφθεί, το Τμήμα Θεσσαλονίκης του ΕΑΜ συνέταξε έγγραφο με παραλήπτη τους Γερμανούς στρατιώτες και αξιωματικούς υπερτονίζοντάς τους την (προδιαγεγραμμένη) ήττα και προτρέποντάς τους να αλλάξουν «γραμμή» και να συνταχθούν με τους ελεύθερους λαούς κι ενάντια στην υποδούλωση του Χίτλερ.

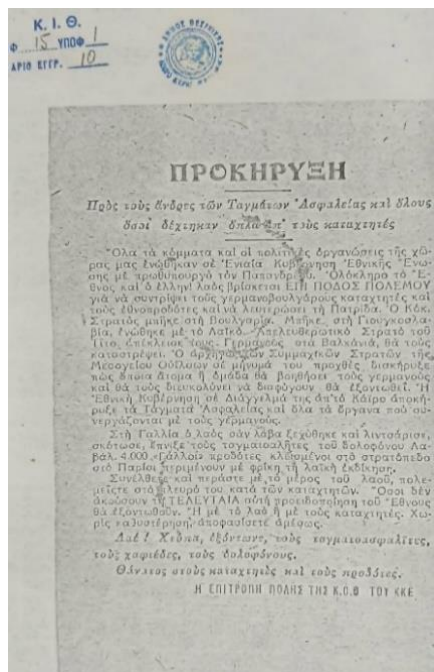

Το αυθεντικό προειδοποιητικό έγγραφο του ΕΑΜ.⁷¹

⁶⁹ Πρώην αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού και ο πιο γνωστός φανατικός συνεργάτης των Ναζί στη Μακεδονία. Ίδρυσε το «Εθελοντικό Τάγμα Πούλου» (Poulos Verband), μια δωσιλογική ένοπλη οργάνωση που έδρασε με απίστευτη αγριότητα κατά των Ελλήνων. Εκτελέστηκε μεταπολεμικά.

⁷⁰ Φωτίου, ό.π., σ. 311-313.

⁷¹ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1: Έγγραφο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) Τμήματος Θεσσαλονίκης προς τους Γερμανούς στρατιώτες και αξιωματικούς, στη γερμανική γλώσσα.

Αριστερά, η προειδοποιητική επιστολή προς τους ταγματασφαλίτες⁷² και δίπλα της Εθνικής Πολιτοφυλακής.⁷³

2.11 Οι συσχετισμοί στον παγκόσμιο πόλεμο αλλάζουν, συμπαρασύροντας και ένα χωριουδάκι που το λένε Χορτιάτη

Η προώθηση των σοβιετικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, στα τέλη Αυγούστου του 1944, οδήγησε τη Ρουμανία σε αλλαγή στρατοπέδου. Σύντομα θα ακολουθούσε η Βουλγαρία. Υπό αυτές τις εξελίξεις, ο Χίτλερ έδωσε εντολή για την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την πε-

⁷² Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1, αριθ. εγγρ. 10: Η Επιτροπή Πόλης της Κ.Ο.Θ. του ΚΚΕ, «Προκήρυξη προς τους άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας και όλους όσοι δέχτηκαν όπλα απ' τους καταχτητές».

⁷³ Γιάννης (Ζαν Μαρί) Σκαλιδάκης, *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (1944) – Ένας τύπος επαναστατικής εξουσίας, Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι* (Διδακτορική Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Σχολή Νομικών, Οικονομικών Και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 515-516. Η Ε.Π. συγκροτήθηκε στις 11 Απριλίου 1944, με σκοπό την αστυνόμευση των περιοχών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ). Η σύσταση της υπηρεσίας έγινε κατόπιν απόφασης της Γραμματείας Εσωτερικών στη Βίβiana, αντικαθιστώντας την Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα (ΟΠΛΑ), που όμως συνέχισε να υφίσταται.

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1, αριθ. εγγρ. 8: Εθνική Πολιτοφυλακή, Διοίκηση Θεσ/νίκης, «Προκήρυξη προς το λαό της Θεσ/νίκης». Με την επιστολή της άνω δεξιάς φωτογραφίας προειδοποιείται ο λαός και τα «παιδιά του λαού», υφιστάμενοι χωροφύλακες, να μην καταταγούν στη Χωροφυλακή Χρυσόχου-Μαντούβαλου, υποσχόμενη παραδειγματική τιμωρία σε ενδεχόμενη παράβαση. Κάτω, η προκήρυξη-έκκληση του ΕΑΜ προς τους Γερμανούς στρατιώτες, γραμμένη στα γερμανικά, 12 ημέρες μετά το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη.

ριοχή των Βαλκανίων και τη συγκέντρωσή τους με στόχο την υπεράσπιση του γερμανικού εδάφους, του αμιγούς κι όχι με τη διευρυμένη γεωπολιτική διάσταση του ζωτικού χώρου (Lebensraum), που είχε ανεπιστρεπτί χαθεί. Εξαιτίας της ταχύτατης επιδείνωσης της στρατιωτικής κατάστασης, η γερμανική διοίκηση εξέδωσε τις πρώτες οδηγίες για τη σταδιακή εκκένωση της Ελλάδας, χαρακτηρίζοντάς την ταυτόχρονα ως «Ζώνη Ενεργών Πολεμικών Επιχειρήσεων», τουτέστιν αντιμετωπιζόταν ως εχθρός ολόκληρος ο λαός, γεγονός πρωτοφανές για χώρα τελούσα υπό κατοχή, όπου δεν υπήρχε γενικευμένη σύρραξη με τη μορφή του ανακηρυχθέντος επίσημου πολέμου παρά μόνο αντάρτικη, αντιστασιακή δράση. Κατά το διάστημα αυτό, ειδικές στρατιωτικές μονάδες, καθώς επίσης και Γερμανοί άμαχοι, άρχισαν να κατευθύνονται προς τον βορρά. Παράλληλα, δυνάμεις του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ από την περιοχή του Πάικου προχώρησαν επανειλημμένα σε επιθέσεις εναντίον σιδηροδρομικών συρμών που μετέφεραν αποχωρούντες Γερμανούς προς τη Γιουγκοσλαβία, κατά τη διάρκεια της οποίας οι γερμανικές δυνάμεις προχωρούσαν σε κρίσιμη αναδιοργάνωση για την ασφαλή υποχώρησή τους.⁷⁴

Την ίδια περίοδο, υπό τον Σούμπερτ συντονίστηκαν τοπικές ένοπλες πολιτοφυλακές, ενώ τα ένοπλα σώματα της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας υπήχθησαν στον ΕΕΣ (Ελληνικός Εθνικός Στρατός) υπό την ηγεσία του Κυριάκου Παπαδόπουλου ή Κισά Μπατζάκ, ποντιακής καταγωγής τουρκόφωνο οπλαρχηγό, του οποίου το έντονα αντικομμουνιστικό μίσος τροφοδοτούνταν από την ανάμνηση της σοβιετικής υποστήριξης προς τους Νεότουρκους κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, γεγονός που είχε σημαδέψει βαθιά τις πολιτικές του πεποιθήσεις.⁷⁵

Συγχρόνως, στη Θεσσαλονίκη δωσιλογικές παραστρατιωτικές ομάδες Ελλήνων απέκτησαν ανεξέλεγκτη δράση. Συνεπώς κι επακόλουθα, στόχος των παραπάνω μέτρων ήταν αφενός μεν η αποτροπή του ΕΛΑΣ από τις πόλεις και τις συγκοινωνίες (η παρεμπόδιση της κυριαρχίας του στους συγκοινωνιακούς άξονες και στα δίκτυα μεταφορών), αφετέρου δε ο εκφοβισμός του άμαχου πληθυσμού μέσω εντατικοποίησης των αντιποίνων. Από την πλευρά του, ο ΕΛΑΣ, κλιμάκωσε τις επιθέσεις του εναντίον γερμανικών στόχων και συνεργατών, επιδιώκοντας να περικυκλώσει αστικά κέντρα και να περιορίσει τις εχθρικές επιχειρήσεις. Ειδικά το εξάμηνο από τον Μάιο έως τον Αύγουστο του 1944, η πίεση γύρω από τη Θεσσαλονίκη έγινε ασφυκτική. Ενδεικτικά, πραγματοποιήθηκαν επιθέσεις σε πόλεις όπως η Βέροια στις 11 Μαΐου και τα Γιαννιτσά στις 18 Μαΐου

⁷⁴ Θανάσης Μητσόπουλος, *Στα Μακεδονικά βουνά – Το 30ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Κέδρος, Αθήνα, 1979, σ. 516.

⁷⁵ Στράτος Δορδανός, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων – Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 247-250.

του 1944 (μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το 31ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ Χαλκιδικής αναδιοργανώθηκε τους μήνες Μάρτιο-Απρίλιο και, στη συνέχεια, μετακινήθηκε τους μήνες Μάιο-Ιούνιο πλησιέστερα στη Θεσσαλονίκη⁷⁶). Τμήματά του εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Χορτιάτη, αναλαμβάνοντας τον έλεγχο μιας στρατηγικής ζώνης κοντά σε γερμανικές θέσεις. Αποστολή τους ήταν η επιτήρηση της περιοχής και η προσβολή εχθρικών μετακινήσεων. Η παρουσία τους εκεί αύξησε την ένταση με τις κατοχικές δυνάμεις και συνδέεται άμεσα με τα γεγονότα που ακολούθησαν στις αρχές Σεπτεμβρίου 1944.⁷⁷

Το παλιό, διατηρητέο κτίριο του σχολείου του Χορτιάτη στα τέλη της δεκαετίας του 1930.⁷⁸

⁷⁶ Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας, «Οργάνωση Μονάδων, ΕΛΑΣ/ΓΣ/31 Μαρ 1944». Η επίσημη αναδιοργάνωση των ανταρτικών δυνάμεων της Μακεδονίας αποφασίστηκε με τη Γενική Διαταγή του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ στα τέλη Μαρτίου 1944. Τότε, οι διάσπαρτες ανταρτικές ομάδες της Χαλκιδικής συγκροτήθηκαν οργανωμένα κάτω από την ομπρέλα του 31ου Συντάγματος της 11ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ. Αμέσως μετά την οργανωτική τους συγκρότηση, τα τμήματα του 31ου Συντάγματος άρχισαν να αφήνουν τα βαθύτερα δάση της κεντρικής Χαλκιδικής (Χολομώντας). Κινήθηκαν δυτικά, προς τις παρυφές της Θεσσαλονίκης, εκμεταλλευόμενα και την αποχώρηση της γερμανικής φρουράς από τον Χορτιάτη τον Ιούνιο. :

<https://stratistoria.wordpress.com/1944/03/31/19440331-elasi-organosi-monadon/>

⁷⁷ Φωτίου, ό.π., σ. 313-317.

⁷⁸ Από το προσωπικό αρχείο του Θεωδωρή Βαλαχά. Η οριστική καταστροφή του, λίγες μόλις ημέρες πριν από τη δρομολογημένη αποχώρηση των Γερμανών και την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ

2.12 Αντιμέτωποι με τον Ολοκληρωτικό Πόλεμο

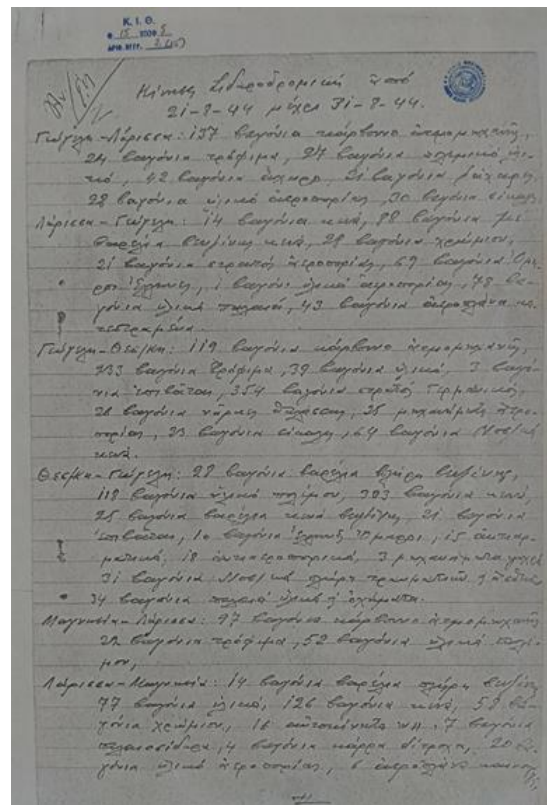
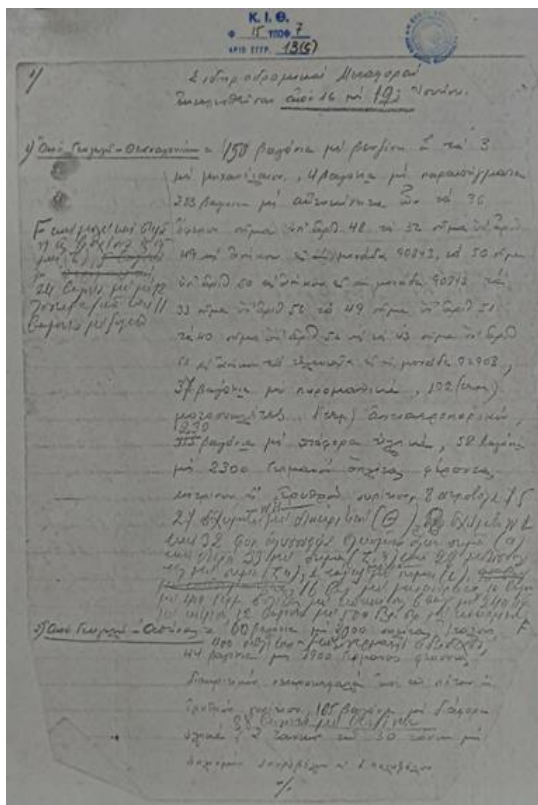
Η ύστατη μεγάλη εκκαθαριστική επιχείρηση των Γερμανών στην Ελλάδα ήταν η επιχείρηση «Σταυραετός», που διεξήχθη στη βόρεια Πίνδο από τις 3 έως τις 13 Ιουλίου 1944. Κατόπιν, κύρια προτεραιότητα των Γερμανών έγινε η οργανωμένη αποχώρησή τους από τη χώρα. Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του πρώτου εξαμήνου του 1944 είχαν περιορισμένα αποτελέσματα, κατά το μέτρο που ο ΕΛΑΣ συνήθως κατάφερνε να αποσύρεται έγκαιρα, χωρίς σοβαρές απώλειες, και να επιστρέφει στις ίδιες περιοχές μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων. Η ολοκλήρωση μιας σειράς συνεχών επιχειρήσεων, με την τελευταία να είναι η «Κροκόδειλος» (Unternehmen Krokodil) στα σύνορα των νομών Πέλλας και Φλώρινας τον Μάιο του 1944, συνοδεύτηκε από αύξηση των επιθέσεων των ΕΛΑΣιτών σε καθημερινή βάση, εναντίον των γερμανικών θέσεων και του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου στη Μακεδονία. Η αντιστασιακή οργάνωση έγινε αντιληπτή ως σοβαρή απειλή των Γερμανών και οι εξελίξεις αποτέλεσαν το κύριο θέμα συζητήσεων στα μέσα Μαΐου 1944, μεταξύ του Αλεξάντερ Λερ, στρατιωτικού διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, και των επιτελών του. Η γερμανική ηγεσία συνειδητοποίησε ότι, παρά τις επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών, δεν ήταν σε θέση με τις διαθέσιμες δυνάμεις να τους εξοντώσει πλήρως. Αυτό οδήγησε σε αναπροσαρμογή των στόχων τους. Από εκεί και πέρα, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις επικεντρωνόντουσαν στο να προκαλέσουν σοβαρά πλήγματα στην οργανωτική δομή του αντάρτικου, στο δίκτυο ανεφοδιασμού του και στις πιο ισχυρές του μονάδες, ώστε οι περιορισμένες γερμανικές δυνάμεις να διατηρήσουν ανοιχτές τις βασικές οδικές αρτηρίες και να εξασφαλίσουν τα μετόπισθέν τους σε περίπτωση αποβατικής ενέργειας ή κατά την επερχόμενη αποχώρηση από τη χώρα.⁷⁹

Η αναπροσαρμογή των γερμανικών στόχων μετά τις αποτυχημένες επιχειρήσεις του πρώτου εξαμήνου του 1944 βασίστηκε στην ενεργή υποδαύλιση του εμφύλιου σπαραγμού. Ο Στρατηγός Αλεξάντερ Λερ, αναγνωρίζοντας ότι ο γερμανικός στρατός δεν μπορούσε πλέον να σπαταλά πολύτιμες δυνάμεις για τη φύλαξη των περασμάτων, εξόπλισε συστηματικά ελληνικές αντικομμουνιστικές ομάδες, όπως τα Τάγματα Ασφαλείας, τον ΕΕΣ και το σώμα του Πούλου (οι μονάδες του στάθμευαν στην Κρύα Βρύση και το Ασβεστοχώρι, δημιουργώντας έναν προστατευτικό άξονα

στις 30 Οκτωβρίου 1944, δεν είχε στόχο τα ντουβάρια, αλλά το σύμβολο της εκπαίδευσης, της γνώσης και του μέλλοντος της κοινότητας.

⁷⁹ Θανάσης Γάλλος, «Το καλοκαίρι του 1944», στο *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021, σ. 85-86.

γύρω από τη Θεσσαλονίκη⁸⁰) κι αναθέτοντάς τους, έτσι, τη φύλαξη των κρίσιμων οδικών αξόνων στην περιοχή Πιερίων-Θεσσαλονίκης-Κοζάνης. Ο Λερ υπογράμμιζε, ήδη από τον Ιανουάριο του 1944, ότι το αντικομμουνιστικό τμήμα του πληθυσμού έπρεπε να οδηγηθεί σε ανοιχτή σύγκρουση με το κομμουνιστικό, ώστε να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη μετακίνηση της Βέρμαχτ προς τον Βορρά με τις ελάχιστες δυνατές απώλειες.⁸¹ Με αυτόν τον τρόπο, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του τελευταίου τριμήνου της Κατοχής λειτούργησαν ως καταλύτης για την πρόκληση πολιτικού χάους, επιτρέποντας στους κατακτητές να μετατρέψουν τη Μακεδονία σε ένα «ένοπλο βασίλειο» των συνεργατών τους, οι οποίοι ανέλαβαν το βάρος της καταστολής της Αντίστασης προκειμένου να διασφαλίσουν την αναίμακτη γερμανική εκκένωση.⁸²

Δύο χειρόγραφες αναφορές που καταγράφουν λεπτομερώς τις σιδηροδρομικές μεταφορές των γερμανικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής.⁸³

⁸⁰ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων – Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Βιβλιωπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2007, σ. 708-721.

⁸¹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 38-44.

⁸² Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 191.

⁸³ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 7, αριθ. εγγρ. 13(6): «Σιδηροδρομικά Μεταφοραί – Σιδηροδρομική κινήσις από 16 έως 19/3/1944». Καταγράφονται 150 βαγόνια με βενζίνη, 283 βαγόνια με αυτοκίνητα, 37 βαγόνια με πυρομαχικά, καθώς και η μεταφορά 2.300 Γερμανών στρατιωτών σε 58 βαγόνια. Επίσης αναφέρονται αντιαεροπορικά όπλα και μοτοσυκλέτες. Σημαντικό ιστορικό ντοκουμέντο επιμεληθείας

Τον Αύγουστο του '44 η Ελλάδα κηρύχθηκε από την Ομάδα Στρατού Ε σε «Ζώνη Πολεμικών Επιχειρήσεων». Στη συνέχεια δόθηκε εντολή, από τον ίδιο τον Χίτλερ, να αποχωρήσουν από τη χώρα οι Γερμανοί άμαχοι, οι μεγαλύτερης ηλικίας στρατιώτες της Βέρμαχτ, καθώς και μέλη της Μυστικής Αστυνομίας και της Αστυνομίας Ασφαλείας. Εν τω μεταξύ, έκλεισαν τα γερμανικά καταστήματα και τα πολιτιστικά ιδρύματα, ενώ απαγορεύτηκαν οι επισκέψεις Γερμανών πολιτών στην Ελλάδα. Πέραν τούτων, αυτές οι αποφάσεις σήμαιναν την ταυτόχρονη διεξαγωγή ολόπλευρου πολέμου εναντίον του ελληνικού πληθυσμού και την εφαρμογή του δόγματος του «Totaler Krieg» («Ολοκληρωτικός Πόλεμος»), όπως αναφέρεται στη μέγιστη κινητοποίηση όλων των εθνικών, οικονομικών και ανθρώπινων πόρων για τη διεξαγωγή του πολέμου, καταργώντας τη διάκριση μεταξύ στρατιωτών και αμάχων. Αν και η χώρα βρισκόταν ήδη υπό γερμανική κατοχή και σε συνθήκες πολεμικής αναμέτρησης, το νεο-ανακηρυγμένο πολεμικό δόγμα δεν συνιστά την έναρξη μιας νέας εμπόλεμης κατάστασης, αλλά έναν ειδικό διοικητικο-στρατιωτικό επαναπροσδιορισμό του ελλαδικού χώρου στο τελευταίο στάδιο της γερμανικής αποχώρησης.⁸⁴ Είναι το καθοριστικό στοιχείο, που αλλάζει τη μορφή της επιβολής των γερμανικών αντιποίνων.⁸⁵

Η κήρυξη αυτή αποτέλεσε τη νομική και επιχειρησιακή αφετηρία για μια ριζική κλιμάκωση της βίας: στο εξής, αδυνατώντας να εξοντώσει τον ΕΛΑΣ στο πεδίο, ο γερμανικός στρατός μετέστρεψε τη στρατηγική του σε συστηματική επιβολή τρόμου του άμαχου πληθυσμού, θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο όχι πλέον τους αντάρτες αλλά τις εστίες στήριξής τους, γεγονός που δικαιολογούσε υπέρμετρα αντίποινα και ολοσχερείς καταστροφές χωριών, όπως αυτή του Χορτιάτη, προκειμένου να εξασφαλιστούν οι οπισθοφυλακές και οι δίοδοι υποχώρησης. Το σημείο αυτό σηματοδοτεί την πλήρη εγκατάλειψη κάθε ορίου ανοχής εκ μέρους των γερμανικών δυνάμεων, η οποία επέρχεται μετά την αποχώρηση από τη χώρα της 1ης Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών και των συνταγμάτων SS. Οι κατοχικές δυνάμεις, αδυνατώντας να ανταπεξέλθουν στην κλιμακούμενη δράση του αντάρτικου, προβαίνουν σε διαφοροποίηση των στόχων των αντεκδικήσεων. Η άποψη του στρατιωτικού διοικητή Μαξ Ρέσκε, όπως ειπώθηκε στη σύσκεψη όπου, εκτός των Γερμανών,

(logistics), αναδεικνύοντας τον όγκο των πολεμικών εφοδίων και του προσωπικού που διακινούσε η Βέρμαχτ μέσω του σιδηροδρομικού άξονα της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας τον Μάρτιο του 1944.

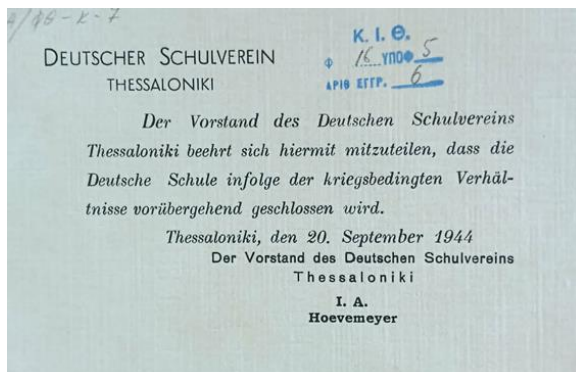
Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 5, αριθ. εγγρ. 2(15): «Κίνησις σιδηροδρομική από 21-8-44 μέχρι 31-8-44». Η αναφορά περιλαμβάνει τη διακίνηση τροφίμων, καυσίμων (βενζίνη), κάρβουνου, αλλά και πολεμικού υλικού (π.χ. αντιαερματικά, αντιαεροπορικά, πυρομαχικά). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή μεταφοράς Γερμανών στρατιωτών, αλλά και Ελλήνων ομήρων (αναφέρονται «69 βαγόνια Όμηροι Έλληνες» στο δρομολόγιο Λάρισα-Γέφυρα), λίγο πριν την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων από την Ελλάδα.

⁸⁴ Στρατός Δορδανός, *Το αίμα των αθώων*, σ. 522-523.

⁸⁵ German Propaganda Archive, Calvin University, Michigan:

<https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb36.htm>

παρευρέθηκαν αρχηγοί των ταγματασφαλιτών, είναι ενδεικτική των προθέσεων σε ό,τι αφορά τα «νέα μέτρα», τα οποία θα έπρεπε να ληφθούν εναντίον των κατοίκων, ώστε η περιοχή να παραμείνει διά της τρομοκρατίας κάτω από τον γερμανικό έλεγχο.⁸⁶

Επίσημη ανακοίνωση του Γερμανικού Σχολικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (Deutscher Schulverein Thessaloniki), η οποία αφορά την προσωρινή διακοπή της λειτουργίας της Γερμανικής Σχολής Θεσσαλονίκης.⁸⁷

Η λογική αυτή εφαρμόστηκε ήδη από τις 9 Σεπτεμβρίου 1944, όταν στο γραφείο του Ρέσκε στα Γιαννιτσά συνήλθε σύσκεψη με τη συμμετοχή του Σούμπερτ, του Γραμματικόπουλου, του Πούλου (συνοδευόμενου από τον γραμματέα του, Παντελή Τριανταφύλλου), του Στέργιου Σκαπέρδα, του Ιορδάνη Χασερί, του Απόστολου Τσαρουχίδη και του Ιωάννου.⁸⁸ Η συζήτηση δεν περιστράφηκε γύρω από την αντιμετώπιση των ανταρτών - κάτι που είχε πλέον καταστεί ανέφικτο - και

⁸⁶ Φαρσακίδης, *Μια επαίσχυντη συμφωνία και το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη*, ιδιωτική έκδοση, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 84-85.

⁸⁷ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 16, υποφάκ. 5, αριθ. εγγρ. 6: Η ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1944 είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, καθώς τοποθετείται μόλις λίγες εβδομάδες πριν από την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από τη Θεσσαλονίκη (30 Οκτωβρίου 1944). Οι «πολεμικές συνθήκες» (Kriegsbedingten Verhältnisse) στις οποίες αναφέρεται, υποδηλώνουν την αναστάτωση και την προετοιμασία για την εκκένωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς. Το κλείσιμο της σχολής είναι ένα από τα σημάδια της κατάρρευσης της κατοχικής διοίκησης και της αποχώρησης των γερμανικών πολιτικών και εκπαιδευτικών θεσμών από την πόλη.

⁸⁸ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 734-735 και Χρήστος Καραπάνος, «Η Οδός 14ης Σεπτεμβρίου 1944 στα Γιαννιτσά», άρθρο στην ιστοσελίδα *My Point*, στήλη «Ιστορία», 5 Σεπτεμβρίου 2024:

<https://mypointmagazine.gr/i-odos-tis-14is-septemvriou-1944/>

Κύρος Γραμματικόπουλος: ένοπλος δωσίλογος σπλαργηγός. Ήταν ο βασικός οργανωτής και διοικητής των Ταγμάτων Ασφαλείας στην περιφέρεια Γιαννιτσών, έχοντας εξοπλίσει φανατικούς αντικομμουνιστές και τουρκόφωνους πρόσφυγες (π.χ. από την Αραβησσό) για να πολεμήσουν τον ΕΛΑΣ. Ιορδάνης Χασερί: Έλληνας συνεργάτης των Γερμανών και επικεφαλής τοπικού ένοπλου σώματος (ταγματασφαλίτης) που δρούσε στην περιοχή των Γιαννιτσών και της Πέλλας, συγκρουόμενος με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ. Στέργιος Σκαπέρδας, Απόστολος Τσαρουχίδης, Ιωάννου: τοπικοί ένοπλοι συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων, στελέχη των Ταγμάτων Ασφαλείας ή των δωσιλογικών σωμάτων που συνεπικουρούσαν το έργο της τρομοκράτησης του πληθυσμού. Στις ιστορικές πηγές το συγκεκριμένο πρόσωπο αναφέρεται αποκλειστικά μόνο με το επώνυμό του («ο Ιωάννου»), χωρίς να διασώζεται ή να διευκρινίζεται το μικρό του όνομα. Πιθανά να πρόκειται για ψευδώνυμο.

τον τρόπο τρομοκράτησης του πληθυσμού των Γιαννιτών, αλλά εντασσόταν στο πλαίσιο ευρύτερων στρατηγικών αποφάσεων της γερμανικής ηγεσίας για την εξασφάλιση της αποχώρησής της από την Ελλάδα.⁸⁹ Στο μεταξύ, ο Σούμπερτ είχε ήδη επιστρέψει και εγκατασταθεί στα Γιαννιτσία, μετατρέποντας σε έδρα του το κτίριο Καγιάφα (ανάμεσα στις οδούς Στράντζας και Καραολή).⁹⁰

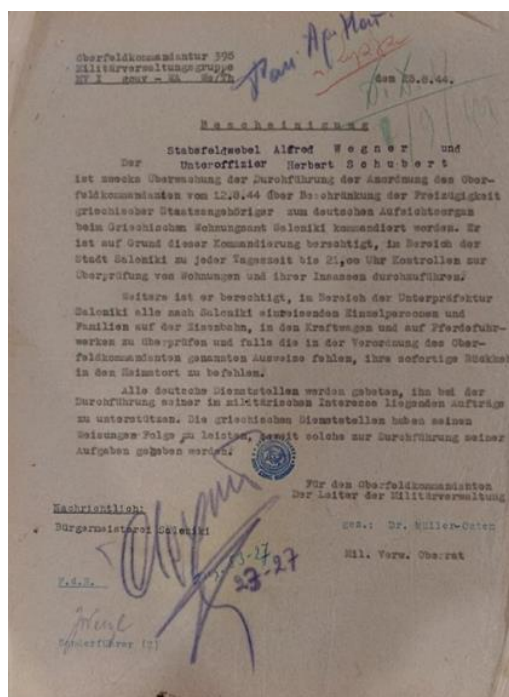
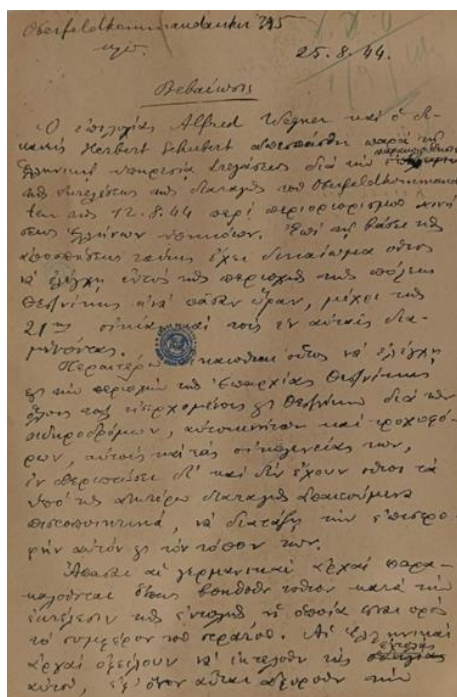
Από τα δεξιά προς τα αριστερά, οι τέσσερις θυγατέρες του ιερέα του χωριού, Δημητρίου Τομαρά. Οι δύο στις άκρες, την ημέρα της καταστροφής βρισκόντουσαν με τη μητέρα τους στη Θεσσαλονίκη και σώθηκαν. Οι δύο στο ενδιάμεσο όμως όχι. Ο πατέρας τους βασανίζεται ταγματасφαλίτες και δολοφονείται αφού πρώτα αναγκάζεται να παρακολουθήσει την ατίμωση και τη δολοφονία τους, της Αγγελικής και της Ειρήνης. Με μια ειρωνική στροφή που η ίδια η γλώσσα αρνείται να συλλάβει ως σύμπτωση, οι δύο νεαρές κοπέλες φέρουν ονόματα που ηχούν ως διακωμώδηση του ίδιου τους του πεπρωμένου. Η Ειρήνη (με τα ξανθιά μαλλιά στον κορμό του δέντρου), λίγες μόλις ημέρες πριν, είχε μάθει ότι εισήχθη επιτυχώς στην Παιδαγωγική, κάνοντας τα πρώτα ενήλικά της όνειρα.⁹¹

⁸⁹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 335-336. Στο σημείο αυτό αναφέρεται ρητά ότι η αποστολή του Γραμματικούπουλου στα Γιαννιτσία δεν ήταν «διόλου ευκαταφρόνητη», καθώς από την επιτυχία της (και κυρίως την προστασία του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου) εξαρτιόταν η «απρόσκοπτη αποχώρηση του γερμανικού στρατού από ολόκληρη την Ελλάδα». Επίσης, Ανδρέας Αθανασιάδης (επιμ.), Η υπόθεση των καταγγελιών του βουλευτή Κιλκίς της Ενώσεως Κέντρου Δημοσθ. Παπαδόπουλου κατά του βουλευτή Κιλκίς Κων. Παπαδόπουλου ΕΡΕ για συνεργασία του δεύτερου με τους Γερμανούς κατά την περίοδο της Κατοχής (εφ. «Ελευθερία»-«Μακεδονία», 1962-1966), ιδιωτική έκδοση, σ. 53. Το υλικό αυτό αποτελεί μια συλλογή δημοσιευμάτων από τις εφημερίδες «Ελευθερία» και «Μακεδονία» της περιόδου 1962-1966, συγκεντρωμένα υπό την επιμέλεια του συγκεκριμένου ερευνητή [PDF]: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpgclclefindmkaj/https://www.chcnews.org/books/b41_doc.pdf

Στην απολογία του Δάγκουλα πιστοποιείται ότι η σύσκεψη αφορούσε ευρύτερες πολιτικές αποφάσεις για τη μετεξέλιξη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι ο Λεωνίδας Ιωαννίδης επέστρεψε από τη σύσκεψη στα Γιαννιτσία μεταφέροντας έγγραφα του Ζέρβα για την ανακήρυξή του σε αρχηγό Μακεδονίας, με σκοπό να «ξεπλύνει» τους δωσίλογους εντάσσοντάς τους στον ΕΔΕΣ ενόψει της απελευθέρωσης.

⁹⁰ Χατζηβρέττας Δημήτριος, «Γιαννιτσία: 14 Σεπτεμβρίου 1944», άρθρο στο περιοδικό *Φίλιππος*, τεύχ. 15, Γιαννιτσία, 1996, σ. 8-20.

⁹¹ Από το προσωπικό αρχείο του Θεοδωρή Βαλαχά.

Αριστερά, η μετάφραση στα ελληνικά της συμμόρφωσης με τις υποδείξεις της γερμανικής διοίκησης που αφορά τον ελληνικό λαό: συμμόρφωση των ελληνικών αρχών, γραμμένη στο χέρι· ίσως και «στο πόδι», λόγω του κατεπείγοντος – απαραίτητη για την εξυπηρέτηση των επιχειρησιακών αναγκών του γερμανικού στρατού. Ένα έγγραφο που καταργεί τη διάκριση μεταξύ στρατιωτών και αμάχων, εκδιδόμενο μόλις λίγες ημέρες μετά την επίσημη ανακήρυξη της Ελλάδας από τη γερμανική διοίκηση ως «Ζώνης Πολεμικών Επιχειρήσεων». Οι ειδικές εξουσίες για κατ' οίκον έρευνες και έλεγχο μετακινήσεων που περιγράφονται σε αυτό, αποτελούν την «αστική» έκφραση της ίδιας τρομοκρατικής πολιτικής που οδήγησε, μία εβδομάδα μετά, στην ολοκληρωτική καταστροφή του Χορτιάτη.⁹² Δίπλα, το πρωτότυπο. Οι Γερμανοί, αντίθετα, προτιμούν αυστηρά τη γραφομηχανή.⁹³

⁹² Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1: Το συγκεκριμένο έγγραφο αποτελεί μια επίσημη βεβαίωση της γερμανικής διοίκησης (Oberfeldkommandantur 395) με ημερομηνία 25 Αυγούστου 1944, η οποία παρέχει ειδικές εξουσίες σε δύο άτομα για τον έλεγχο του πληθυσμού. Σύμφωνα με το κείμενο, οι εν λόγω άνδρες έχουν το δικαίωμα να πραγματοποιούν κατ' οίκον έρευνες στη Θεσσαλονίκη καθ' όλη τη διάρκεια του εικοσιτετραώρου, ελέγχοντας την ταυτότητα των ενοίκων. Επιπλέον, είναι επιφορτισμένοι με την εποπτεία των μετακινήσεων μέσω σιδηροδρόμων και οδικών δικτύων, έχοντας τη δικαιοδοσία να απαγορεύουν την είσοδο στην πόλη σε όσους δεν διαθέτουν τα απαραίτητα έγγραφα. Το έγγραφο υπογραμμίζει την υποχρέωση των ελληνικών αρχών να συμμορφώνονται με τις υποδείξεις τους, καθώς η δράση τους θεωρείται απαραίτητη για τα συμφέροντα του γερμανικού στρατού. Πρόκειται για ένα πειστήριο της αυστηρής στρατιωτικής κατοχής και των περιορισμών που επιβάλλονταν στην ελευθερία κίνησης των πολιτών εκείνη την περίοδο, πιστοποιώντας το νομικό και διοικητικό υπόβαθρο που «νομιμοποίησε» τη βία που θα ακολουθούσε.

⁹³ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1: «Βεβαίωσης» (Bescheinigung) που εκδόθηκε από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση στη Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία 25 Αυγούστου 1944, όπως και η μετάφρασή της. Σύμφωνα με το περιεχόμενό του, το έγγραφο αφορά:

α) την εξουσιοδότηση προσωπικού. Ορίζει τον επιλοχία (Stabsfeldwebel) Alfred Wegner και τον υπαξιωματικό (Unteroffizier) Herbert Schubert ως υπεύθυνους για την επίβλεψη της εφαρμογής μιας προηγούμενης διαταγής (της 12.8.44) σχετικά με τον περιορισμό της κίνησης των Ελλήνων υπηκόων.

β) τον έλεγχο κατοικιών: Τους παρέχεται το δικαίωμα να διενεργούν ελέγχους στην περιοχή της πόλης της Θεσσαλονίκης οποιαδήποτε ώρα της ημέρας, μέχρι τις 21:00, προκειμένου να ελέγχουν τις οικίες και τους ενοίκους τους.

3. Ο Χορτιάτης ως προπύργιο της Αντίστασης: η κλιμάκωση της κατοχικής βαρβαρότητας και το επιστέγασμα των μέτρων του Ολοκληρωτικού Πολέμου το 1944

3.1 Η εφαρμογή της πολιτικής των ομαδικών εκτελέσεων (1941-1944)

Η διείσδυση του γερμανικού στρατού στην ηπειρωτική Ελλάδα, την άνοιξη του 1941, συνεπαγόταν όχι απλώς την επιβολή μιας νέας κατοχικής διοίκησης, αλλά την πλήρη ανατροπή της έννοιας του «θεμιτού πολέμου». Η Βέρμαχτ, ενεργώντας υπό την πίεση του ανατολικού μετώπου και επιδιώκοντας την ταχεία εκκαθάριση των νώτων της, υιοθέτησε εξ αρχής ένα πρωτόκολλο καταστολής, σύμφωνα με το οποίο η απειθαρχία και η αντίσταση των ντόπιων πληθυσμών εξοφλούνταν με συλλογική τρομοκρατία. Η κεντρική διαταγή, αρχής γενομένης τον Σεπτέμβριο του 1941, δεν άφηνε περιθώρια αμφισημίας: η επιτυχία του αγώνα δικαιολογούσε οποιοδήποτε μέτρο, ακόμη και εναντίον γυναικών και παιδιών. Τα πρώτα ολοκαυτώματα, ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 στα χωριά των Σερρών (Κερδύλλια), λειτούργησαν ως δοκιμαστικά πρότυπα, αποδεικνύοντας ότι η ισοπέδωση ολόκληρων κοινοτήτων είχε καταστεί συνειδητό εργαλείο εκφοβισμού⁹⁴ αν και ως πρώτο καταγεγραμμένο περιστατικό μαζικών αντιποίνων με τη ρητή στοχοποίηση αμάχων, συμπεριλαμβανομένων γυναικών και παιδιών, θεωρείται ιστορικά η καταστροφή της Κανδάνου στα Χανιά στις 3 Ιουνίου 1941, όταν στις 2 Ιουνίου 1941 Γερμανοί αλεξιπτωτιστές εκτέλεσαν 25 άνδρες ηλικίας 18 έως 50 στο Κοντομαρί, που είναι και η πρώτη μαζική εκτέλεση αμάχων στην Ευρώπη, ωστόσο αρχικά περιορίστηκε στον ανδρικό πληθυσμό.⁹⁵

Την αμέσως επόμενη ημέρα, ο στρατηγός Κουρτ Στουντέντ διέταξε την ολοκληρωτική εξόντωση της Κανδάνου ως αντίποινα για τη σθεναρή αντίσταση των κατοίκων. Οι Γερμανοί στρατιώτες έκαψαν και ισοπέδωσαν όλο το χωριό, εκτελώντας αδιακρίτως περίπου 180 κατοίκους, ανάμεσα στους οποίους ήταν γυναίκες και παιδιά, σφάζοντας επιπλέον όλα τα ζώα της περιοχής.⁹⁶

⁹⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, τόμ. 1*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σ. 93.

⁹⁵ Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων & Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Κοντομαρί: <http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-16-15/%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC/%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF>

⁹⁶ Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Κανδανός: <http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-16-15/%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82-%>

Στον πυρήνα της κατοχικής πολιτικής τοποθετήθηκε ήδη η αρχή της «συλλογικής ευθύνης», ένα δόγμα που επέτρεπε στις δυνάμεις Κατοχής να τιμωρούν ολόκληρες κοινότητες για πράξεις μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων.⁹⁷

Σε στρατηγική σύμπνοια με τους Ναζί, η ιταλική κατοχή στην Ελλάδα, η οποία γεωγραφικά καταλάμβανε, μακράν της αντίστοιχης γερμανικής και βουλγαρικής, το μεγαλύτερο μέρος, δεν ήταν τόσο ήπια όσο την παρουσίαζε ο μεταπολεμικός μύθος των «καλών Ιταλών» (italiani brava gente). Αντιθέτως, καθώς η ελληνική αντίσταση δυνάμωνε, οι ιταλικές αρχές κατέφευγαν σε ολοένα και πιο βίαια αντίποινα, υιοθετώντας τακτικές που προσομοίαζαν στις μεθόδους των Γερμανών. Παρόλο που η ένταση και η συχνότητα αυτής της βίας μπορεί να μην έφταναν πάντα τα επίπεδα των γερμανικών θηριωδιών, οι ιταλικές δυνάμεις εφάρμοζαν σκληρές πολιτικές καταστολής και, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνεργάστηκαν με τις ναζιστικές αρχές για την παράδοση διωκόμενων προσφύγων και Εβραίων στους διώκτες τους.⁹⁸

Μια σημαντική ειδοποιός διαφορά της βουλγαρικής τακτικής σε σχέση με τις γερμανικές και ιταλικές μεθόδους (όπως στο Δομένικο ή τα Κερδύλια) ήταν ότι οι Βούλγαροι, τουλάχιστον στην αρχική φάση, απέφευγαν την ολοσχερή πυρπόληση των χωριών, καθώς θεωρούσαν την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη ως δικό τους έδαφος που προοριζόταν για μόνιμη προσάρτηση και εγκατάσταση Βουλγάρων εποίκων (καθώς δεν θεωρούσαν τον εαυτό τους κατοχική δύναμη, αλλά απελευθερωτική δύναμη των διεκδικούμενων περιοχών της Μακεδονίας και του «εξελληνισμένου» πληθυσμού της). Πέρα από τις εκτελέσεις, τα αντίποινα έλαβαν τη μορφή συστηματικών διώξεων, βίαιων εκτοπισμών και υποχρεωτικής επιστράτευσης χιλιάδων Ελλήνων σε τάγματα εργασίας στο εσωτερικό της Βουλγαρίας (τα λεγόμενα «ντορντουβάκια»), στοχεύοντας στην πλήρη τρομοκρατία και την εθνολογική αλλοίωση του πληθυσμού.⁹⁹

[%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85/%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B4%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82#](#)

⁹⁷ Memories of the Occupation in Greece (MOG), στήλη «Reprisals»:

<https://www.occupation-memories.org/en/deutsche-okkupation/repressalien/index.html>

⁹⁸ Bruce G. Strang, review of Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War by Davide Rodogno, *The Historian*, vol. 71, no. 1, 2009, pp. 170-172 [PDF]:

<file:///C:/Users/Nasos/Downloads/Historian%20-%202009%20-%20Strang%20-%20Fascism%20s%20European%20Empire%20%20Italian%20Occupation%20during%20the%20Second%20World%20War%20%20%20By%20Davide%20Rodogno.pdf>

⁹⁹ Ξανθίπη Κοτζαγεώργη Ζυμάρη, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 201-202.

Από γερμανικής πλευράς, η είσοδος των βουλγαρικών στρατευμάτων στην ελληνική επικράτεια εξυπηρετούσε την ανάγκη διατήρησης της τάξης στις κατεχόμενες περιοχές, επιτρέποντας ταυτόχρονα την απεμπλοκή των γερμανικών δυνάμεων, οι οποίες θα μπορούσαν έτσι να ανακατανεμηθούν σε άλλα θέατρα πολεμικών επιχειρήσεων.¹⁰⁰

Από το πεδίο των ανατιθέμενων αρμοδιοτήτων των βουλγαρικών στρατιωτικών δυνάμεων στην κεντρική Μακεδονία παρέμειναν αποκλεισμένες τόσο η πόλη της Θεσσαλονίκης και η ευρύτερη ζώνη επιρροής της, όσο και το σύνολο των τριών χερσονήσων της Χαλκιδικής. Παράλληλα, ήδη από τις αρχές Ιουλίου 1943, η 7η Βουλγαρική Μεραρχία Πεζικού είχε εισέλθει στο γεωγραφικό τόξο μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Αξιού, αναλαμβάνοντας αστυνομικά καθήκοντα και τελώντας υπό τη στρατιωτική εποπτεία και τις επιχειρησιακές διαταγές του Γερμανού Διοικητή Θεσσαλονίκης – Αιγαίου.¹⁰¹ Η επίσημη γερμανική διαταγή για την ανάπτυξη του βουλγαρικού στρατού στις συγκεκριμένες περιοχές εκδόθηκε στις 10 Ιουλίου 1943. Έως τις 25 του ίδιου μήνα, μια βουλγαρική μεραρχία είχε ήδη εγκατασταθεί σε σημαίνουσα περιοχή της ενδοχώρας, με έδρα της τον Λαγκαδά. Η περιοχή αυτή χαρακτηρίστηκε επίσημα ως βουλγαρική ζώνη κατοχής στο πλαίσιο της γερμανικής διοίκησης της επαρχίας της Μακεδονίας. Τα γεωγραφικά όριά της εκτεινόταν από την Ειδομένη έως το ακρωτήριο της Επανομής και, από εκεί, έως το Δέλτα του Στρυμόνα.¹⁰²

Το κενό που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση του ιταλικού μετώπου τον Σεπτέμβριο του 1943 αποτέλεσε μια δομική καμπή. Η Γερμανία, καλούμενη να καλύψει τις εκτεταμένες ζώνες που παράτησαν οι Ιταλοί, βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα διάχυτο, δυσμεταχειρίστο, εξ ου και δυσκολοκατάβλητο αντάρτικο κίνημα. Ο τρόπος αυτός του πολέμου - αιφνιδιαστικός, νυκτερινός και βασισμένος στην υποστήριξη του γηγενή πληθυσμού - εξόργισε τη γερμανική στρατιωτική ηγεσία, η οποία απάντησε αποκηρύσσοντας κάθε επίφαση νομιμότητας. Σε αυτή τη φάση, η αναλογία θυμάτων έγινε δυσανάλογα θηριώδης: όπως προκύπτει από τη στατιστική της τρομοκρατίας, κάθε απώλεια γερμανικού στελέχους εξαγοραζόταν με την εκτέλεση πέντε ή και περισσότερων αμάχων. Η λογική δεν ήταν πλέον η τιμωρία ενόχων, αλλά η «δασμολόγηση» του φόβου.¹⁰³

¹⁰⁰ Κοτζαγεώργη Ζυμάρη, στο ίδιο, σ. 47.

¹⁰¹ Βάιος Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος – Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 128

¹⁰² Από την τρίτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεόδωρο Βαλαχά, 04-06-2026.

¹⁰³ Davide Rodogno, «Η ιταλική κατοχή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τόμ. Γ1*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 89-92.

Η εφημερίδα «Νέα Ευρώπη», ως ένα από τα έντυπα που μπορούν να τεθούν προς εξέταση για την κατάδειξη του «ιδεολογικού φίλτρου» της εποχής.¹⁰⁴

Τα προύργια της Αντίστασης, ιδιαίτερα οι ορεινοί συνδικαλισμοί που φιλοξενούσαν τμήματα του ΕΛΑΣ, είχαν τεθεί στο στόχαστρο επίσημων διαταγών «εκκαθάρισης» ήδη από τον Ιούλιο του 1944, καθώς η γερμανική απάντηση στη δράση της υπαγορεύτηκε από τη λογική του Totaler Krieg και τις ρητές διαταγές του Βίλχελμ Κάιτελ για την επιβολή συλλογικών αντιποίνων. Αυτές οι διαταγές, που καθόριζαν την πολιτική αυτή (όπως η διαταγή «Sühnebefehl» του Σεπτεμβρίου 1941), εκδόθηκαν στην αρχή και κατά τη διάρκεια του πολέμου, κυρίως μετά την εισβολή στην ΕΣΣΔ. Η εφαρμογή μιας στρατηγικής «ριζικής και γρήγορης» εξόντωσης των εστιών αντίστασης σήμαινε ότι οποιαδήποτε ενέργεια ανταρτών, ακόμη και η πιο μικρής κλίμακας, ενεργοποιούσε αυτόματα τον κύκλο των αντιποίνων, που δεν περιορίζονταν πλέον σε λίγους «ομήρους», αλλά επεκτείνονταν σε αρπαγή ζώων και ολοκληρωτική καταστροφή υποδομών.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, Αρχείο Θανάση Φωτιάδη, φάκ. 16, υποφάκ. 5, αριθ. εγγρ. 25. Απόκομμα δημοσιεύματος από την κατοχική εφημερίδα «Νέα Ευρώπη», με ημερομηνία 22 Ιουνίου 1944. Το περιεχόμενο του κειμένου αφορά μια επίσημη τοποθέτηση των μοναχών του Αγίου Όρους κατά του «μπολσεβικισμού» και υπέρ των γερμανικών δυνάμεων κατοχής. Οι μοναχοί δηλώνουν ότι «δέονται διαρκώς υπέρ της νίκης των γερμανικών όπλων» στον αγώνα τους εναντίον της «μπολσεβικής βαρβαρότητας». Αναφέρεται ότι αντιπρόσωποι από τις 20 Μονές του Αγίου Όρους ήρθαν στη Θεσσαλονίκη και επισκέφθηκαν τη Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση για να εκφράσουν τη συμπαράστασή τους στον «ιερόν υπέρ της ελευθερίας αγώνα» που διεξήγαγε ο γερμανικός στρατός. Η Κατοχή προσπαθεί να επιστρατεύσει ακόμη και τη χριστιανική πίστη για να ηθικοποιήσει τον «ιερόν αγώνα» της, δημιουργώντας ένα κλίμα που διευκολύνει την αποδοχή της βίας κατά της Αντίστασης (που βαφτίζεται συλλήβδην ως «μπολσεβικισμός»). Η ναζιστική βία παρουσιάζεται ως αναγκαία και «νομιμοποιείται» στη συνείδηση των κατακτητών, εμφανίζοντας τον γερμανικό στρατό ως προστάτη του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» και της «θρησκείας». Το δημοσίευμα αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατοχικής προπαγάνδας της εποχής, αναδεικνύοντας πώς θρησκευτικοί θεσμοί χρησιμοποιήθηκαν ή ενεπλάκησαν στη ρητορική υπέρ του Άξονα, λίγους μόλις μήνες πριν από την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα.

¹⁰⁵ Δορδανάς, *Ελληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 36-43.

3.2 Τα αντίποινα ως μήτρα της διαιρεμένης μνήμης και η μεθοδολογική προσέγγιση των μαρτυριών

Η εφαρμογή της πολιτικής των αντιποίνων από τις δυνάμεις κατοχής δεν αποτέλεσε μόνον ένα μέσο στρατιωτικής καταστολής, αλλά λειτούργησε ως μηχανισμός βαθιάς κοινωνικής αποδιάρθρωσης, ο οποίος υπήρξε η γενέτειρα του φαινομένου της διαιρεμένης μνήμης. Η πρακτική της «συλλογικής ευθύνης» στόχευε στην ηθική απονομιμοποίηση της Αντίστασης στα μάτια του άμαχου πληθυσμού, μεταθέτοντας την ευθύνη της σφαγής από τον θύτη στον «προβοκάτορα» αντάρτη. Αυτή η στρατηγική δημιούργησε ρήγματα στην ομοψυχία των τοπικών κοινωνιών, καθώς οι επιζώντες κλήθηκαν να διαχειριστούν το τραύμα εντός συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων που καθόριζαν την αντίληψή τους. Σύμφωνα με τη θεωρητική θεμελίωση της συλλογικής μνήμης, κάθε ατομική ανάμνηση, όσο ιδιωτική κι αν φαίνεται, εγγράφεται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς, όπου η κοινότητα ανακαλεί τα γεγονότα όχι ως στατικά δεδομένα, αλλά ως στοιχεία που συγκροτούν την ταυτότητά της μέσα από κοινούς κώδικες.¹⁰⁶

Η διαίρεση αυτή της μνήμης παγιώθηκε κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, όταν το τραύμα του ολοκαυτώματος εργαλειοποιήθηκε ιδεολογικά, οδηγώντας σε ανταγωνιστικές αφηγήσεις που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Η διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής μνήμης διέρχεται από τρία στάδια: την εισροή του βιώματος, τη μετάπλαση μέσω της επιλογής ή της λήθης και, τέλος, την εκροή μέσω της αφήγησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη των αντιποίνων δεν είναι μια παθητική ανάκτηση του παρελθόντος, αλλά μια δυναμική διαδικασία όπου η βιωμένη εμπειρία μετασχηματίζεται σε αντιληπτή πραγματικότητα μέσω νοητικών και ερμηνευτικών σχημάτων. Η ανάδυση «πολυφωνικών» ή και «κατακερματισμένων» μνημών είναι το αποτέλεσμα της ανάγκης των υποκειμένων να εντάξουν το παράλογο της βαρβαρότητας σε ένα ιδεολογικά διαμεσολαβημένο πλαίσιο που συχνά ταυτίζει την κατοχική εμπειρία με τη μετέπειτα εμφύλια σύγκρουση.¹⁰⁷

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, οι προφορικές μαρτυρίες των επιζώντων και των απογόνων τους αντιμετωπίζονται ως υποκειμενικές κατασκευές νοήματος και όχι ως απλά χρονικά γεγονότων. Η αξιολόγησή τους βασίζεται στις αρχές της προφορικής ιστορίας, η οποία αναγνωρίζει τη δι-υποκειμενικότητα της συνέντευξης και τη σημασία της βιογραφικής αλήθειας του αφηγητή. Οι «σιωπές» και τα «μυθολογικά» στοιχεία των μαρτυριών δεν εκλαμβάνονται ως σφάλματα μνήμης,

¹⁰⁶ Maurice Halbwachs, *Η Συλλογική Μνήμη*, Παπαζήση, Αθήνα, 2013, σ. 33, 167-168.

¹⁰⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σελ. 211-214.

αλλά ως ενδείξεις λανθάνουσας μνήμης και εργαλεία συμβολικής επεξεργασίας του τραύματος. Στα επόμενα ιστορικά κεφάλαια, οι μαρτυρίες αυτές αξιολογούνται με γνώμονα τον τρόπο που το υποκείμενο ανασυγκροτεί το παρελθόν του, επιτρέποντας στον ερευνητή να κατανοήσει όχι μόνο τι συνέβη, αλλά κυρίως τι σημαίνει αυτό που συνέβη για την κοινότητα και πώς η μνήμη αυτή συνεχίζει να παράγει ταυτότητα και δημόσιο λόγο στον 21ο αιώνα.¹⁰⁸

Μαθητές από το γειτονικό χωριό των Βασιλικών σε εκδρομή στο βουνό, στον απόηχο του Εμφυλίου Πολέμου. Η εικόνα αποτυπώνει την αργή, επίπονη επιστροφή στην ομαλότητα, μια αντίστιξη στον θάνατο και την καταστροφή που είχε σημαδέψει τον τόπο μόλις λίγα χρόνια νωρίτερα. Το τοπίο, για τους επιζώντες του Χορτιάτη, κουβαλούσε ακόμη το βάρος της σφαγής. Για τα παιδιά αυτά, ωστόσο, αποτελούσε πια έναν χώρο φυσικής ομορφιάς, μια αθώα, αν και τραυματική, συνέχεια της ιστορίας.

3.3 Το γεγονός της ενέδρας: ένα κυρίαρχο αφήγημα, δεκαετιών

Για να γίνει κατανοητό το γεγονός της καταστροφής του Χορτιάτη, πρέπει να εξεταστεί η στρατηγική σημασία του τόπου και οι ενέργειες που προηγήθηκαν. Το βουνό του Χορτιάτη αποτελούσε προμαχώνα (ορμητήριο) του 31ου Συντάγματος της 2ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, με αποτέλεσμα οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής, προετοιμάζοντας την αποχώρησή τους από την Ελλάδα, να έχουν ήδη προγραμματίσει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 31 Αυγούστου 1944, ο 1ος Λόχος του 31ου Συντάγματος είχε επιτεθεί σε βουλγαρικές δυνάμεις στη θέση «Ζεστό Νερό», γεγονός που προκάλεσε φόβο για αντίποινα και την προσφυγή κατοίκων του

¹⁰⁸ Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σελ. 41, 87-93.

Αγίου Βασιλείου στον Χορτιάτη¹⁰⁹, σε μια περίοδο που οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής δρούσαν πλέον χωρίς, ουσιαστικά, κανένα νομικό άλλοθι και εφαρμόζαν μια πολιτική συλλογικών και δυσανάλογων αντιποίνων, με στόχο την κατατρομοκράτηση ολόκληρων πληθυσμών. Μια εχθρική ενέδρα, ακόμα κι εναντίον συμμάχων των Γερμανών, θα μπορούσε να αποτελέσει τη σπίθα που θα πυροδοτήσει μια ακραία αντίδραση στην αντάρτικη δράση ή ένα γενικευμένο κύμα αντιποίνων ικανό να πλήξει κάθε χωριό της περιοχής, ανεξαρτήτως της πραγματικής του εμπλοκής.

Στις 21 Αυγούστου του 1944, ο ΕΛΑΣ κατέβηκε από τον Χολομώντα και χτύπησε το τρένο της γραμμής που επεκτεινόταν προς τον Σταυρό, τον δρόμο προς Καβάλα, ένα περιστατικό που οι Γερμανοί θεώρησαν ανεπίτρεπτο. Η συνέχεια δόθηκε δέκα μέρες αργότερα, όταν ένα άλλο γεγονός έλαβε χώρα στην ίδια ζώνη. Κάτοικοι από τη Γερακαρού, απευθύνθηκαν στον καπετάν Κίτσο κάνοντάς του παράπονα πως Βούλγαροι στρατιώτες παρενοχλούσαν τις γυναίκες τους και κάνανε πλιάτσικο στα καφενεία. Ο ΕΛΑΣίτης καπετάνιος ήταν αυστηρός στην αποδοχή ενός ζητήματος από ατομικές - κι όχι συλλογικές - παρεκκλίσεις, κρατώντας αταλάντευτη στάση, δίκαιη προς όλους, ανεξαιρέτως πολιτικής προτίμησης, ώστε να μην ανακύψουν προβλήματα εξαιτίας προσωπικών διαφορών μεταξύ των κατοίκων. Ακόμη και σε περιπτώσεις πολιτών φιλικών προς την οργάνωσή του, καθώς του ζητούσαν να παρέμβει επειδή κάποιος «αντιδραστικός» - όπως συνηθιζόταν να αποκαλούνται οι δεξιοί - έπραττε κάτι εις βάρος της κοινότητας, δεν γινόντουσαν δεκτές παρά μόνο ύστερα από εκπροσώπηση (της κοινότητας) από πενταμελή επιτροπή. Αυτό συνέβη κι εδώ. Ο Κίτσος αφουγκράστηκε το πρόβλημά τους κι έδωσε εντολή στον 1ο Λόχο του Χορτιάτη υπό την καθοδήγηση του Γιώργου Κυρκιμτζή, να επέμβει και να χτυπήσει τις συμμαχικές του εχθρού δυνάμεις σε όλο το μήκος των δύο λιμνών (Βόλβη, Κορώνεια) και της σιδηροδρομικής αρτηρίας – όπου εντοπίζονταν βουλγάρικες διμοιρίες: Περιστερώνα, Στίβο, Λαγκαδίκια, Γερακαρού και Άγιο Βασίλειο. Μαρτυρίες αναφέρουν πως υποχωρώντας οι Βούλγαροι, προκειμένου να σωθούν, στην απελπισία τους βουτούσανε στις λίμνες. Αποτέλεσμα ήταν ο θάνατος τριών στρατιωτών τους από πνιγμό.¹¹⁰

¹⁰⁹ Γκουραμάνης, *ό.π.*, σ. 46.

¹¹⁰ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

Ο ΕΛΑΣ, με αυτόν τον τρόπο, επικύρωσε την υπεροχή του στην περιοχή της άλλης πλευράς του ορεινού όγκου του Χορτιάτη και την απαρέγκλιτη στάση του στην απόφαση του Γενικού Επιτελείου του ΕΛΑΣ να μην επιτρέπει στους Γερμανούς και στους συμμάχους τους, εφεξής, ελεύθερη διέλευση στις περιοχές περίξ της Θεσσαλονίκης.¹¹¹

Το σκηνικό για την τραγωδία άρχισε να διαμορφώνεται την 1η Σεπτεμβρίου 1944, όταν ο 2ος Λόχος του 31ου Συντάγματος υπό τον διοικητή του, καπετάνιο Φλωριά, και τέως δασκάλου του Αναμορφωτικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης¹¹², βρισκόταν στρατοπεδευμένος στον Χορτιάτη.

Το σημείωμα/αναφορά του Φλωριά με παραλήπτη τον Καπετάν Χορτιάτη την 1η Σεπτεμβρίου είναι αποκαλυπτικό. Η αναφορά είναι ιστορικά σημαντική καθώς συντάχθηκε μόλις μία ημέρα πριν από τη σφαγή του Χορτιάτη· αποτυπώνει την κινητικότητα των ανταρτικών ομάδων και τις πληροφορίες που είχαν για τις κινήσεις των γερμανικών στρατευμάτων στην περιοχή. Το κείμενο περιέχει μια κρίσιμη πληροφορία που προέρχεται από έναν Τσέχο λοχία στο Αρσακλή, ο οποίος προειδοποιεί για επικείμενη κίνηση, από κοινού, γερμανικών δυνάμεων και Ταγματασφαλιτών προς τον Χορτιάτη και το Αδραμέρι (Παράρτημα V).

Συχνά Γερμανοί στρατιώτες/υπαξιωματικοί, τοποθετημένοι διοικητικά στη γερμανική βάση στο Κολλέγιο Ανατόλια, πραγματοποιούσαν άοπλοι κάποια έξοδο από και προς το Αρσακλή. Έτσι, λίγες ημέρες πριν, ένας Γερμανός στρατιώτης εθεάθη από ανθρώπους του ΕΑΜ κατά την επιστροφή του στη βάση. Ο Γερμανός χτυπήθηκε και σκοτώθηκε από ενόπλους αντιστασιακούς, οι οποίοι έδρασαν ταχέως, και η γερμανική διοίκηση έλαβε μέτρα λαμβάνοντας την απόφαση οποιoδήποτε όχημα σχετίζεται με τα γερμανικά συμφέροντα, εφεξής να συνοδεύεται από άνδρες της Γκεστάπο.¹¹³

Από τις 6 Αυγούστου 1939, λίγες μόλις ημέρες πριν η Γερμανία σημάνει την έναρξη του Β΄ΠΠ με την εισβολή της στην Πολωνία, ο Ο.Υ.Θ., όπως διαδέχθηκε την Ε.Δ.Υ.Θ.¹¹⁴, λειτούργησε οριστικά ως ο μοναδικός φορέας υδροδότησης του χωριού και της γύρω περιοχής. Δύο χρόνια αργότερα, οι Γερμανοί θα πάρουν υπό τον έλεγχό τους τον οργανισμό ύδρευσης «μεριμνώντας» εκείνοι

¹¹¹ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

¹¹² Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 721.

¹¹³ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

¹¹⁴ Ταμιωλάκης, *3η έκδοση 2021*, σ. 17. Το 1930 αγοράστηκε η βελγική εταιρεία Υδάτων Θεσσαλονίκης από τη γαλλική Energie Industrielle, και μετονομάστηκε σε Εταιρεία Διανομής Ύδατος Θεσσαλονίκης (Ε.Δ.Υ.Δ.). Έως το 1939, όταν έχουμε λήξη προνομίου εκμετάλλευσης ύδρευσης από τη γαλλική εταιρεία και την ίδρυση (με εθνικοποίηση των πόρων) του Οργανισμού Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης (Ο.Υ.Θ.).

για την ποιότητα του παρεχόμενου νερού, καθώς και τη χλωρίωσή του με υποχλωριώδες ασβέστιο, θέτοντας και έναν Αυστριακό χημικό υπεύθυνο για την καλή αποστείρωσή του. Πριν, αλλά και κατά τη διάρκεια του πολέμου, κάθε Παρασκευή ή Σάββατο ανέβαινε στο υδραγωγείο ένα αυτοκίνητο του Ο.Υ.Θ. με απολυμαντικό υλικό, μετρούσε την παροχή των πηγών και γενικά φρόντιζε για τη συντήρηση των εγκαταστάσεων, ενώ το αυτοκίνητο της ύδρευσης συνοδευόταν από γερμανικό στρατιωτικό όχημα – μια ρουτίνα που οι ΕΛΑΣίτες γνώριζαν.¹¹⁵

Στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 ημέρα Σάββατο, λοιπόν, ένα περιστατικό θα λάβει χώρα: Ένα αυτοκίνητο του Δήμου Θεσσαλονίκης κατευθυνόταν προς τον Χορτιάτη με σκοπό την απολύμανση της δεξαμενής νερού που υδροδοτούσε την πόλη.¹¹⁶

Στην είσοδο του χωριού, στο τμήμα της ευρύτερης υδατογέφυρας μήκους άνω των 220 μέτρων και στο σημείο που είναι γνωστό ως «Καμάρα», αντάρτες του ΕΛΑΣ είχαν στήσει ενέδρα.¹¹⁷ Η ολιγομελής ομάδα του ΕΛΑΣ, αποτελούμενη από πέντε άτομα υπό τον διμοιρίτη Βάιο Ρικούδη (ως υπεύθυνος της αποστολής), περίμενε σε ενέδρα στο ύψος του υδραγωγείου, για λόγους που - όπως θα δούμε και θα αναλυθούν στη συνέχεια - σχετίζονται με την επίταξη ζώων από τις κατοχικές δυνάμεις. Όταν εμφανίστηκε το πρώτο αυτοκίνητο, οι αντάρτες έδωσαν σήμα να σταματήσει. Το όχημα, ωστόσο, ανέπτυξε ταχύτητα, και - αφού πρωτίστως απάντησαν με μία προειδοποιητική βολή στον αέρα - οι ενεδρεύοντες άνοιξαν πυρ, με αποτέλεσμα να τραυματιστεί σοβαρά ο υπάλληλος του Δήμου που επέβαινε, Γεώργιος Σιδερίδης. Μόλις οι αντάρτες άκουσαν τους επιβαίνοντες να φωνάζουν «Είμαστε Έλληνες», σταμάτησαν τα πυρά. Ωστόσο, ο Σιδερίδης υπέκυψε στα τραύματά του.¹¹⁸

¹¹⁵ Οι Γερμανοί προέβησαν στην επίταξη δημόσιων οργανισμών και υποδομών στην κατεχόμενη Ελλάδα κυρίως για να εξυπηρετήσουν τις επιχειρησιακές ανάγκες του στρατού τους και να χρηματοδοτήσουν την πολεμική τους μηχανή, μετατρέποντας συστηματικά τη χώρα σε πεδίο οικονομικής εκμετάλλευσης. Αυτή ήταν η «μέριμνα» και η «φροντίδα». Η επιστράτευση επεκτάθηκε και στον ιδιωτικό τομέα. Μόλις ενάμιση μήνα αφότου είχαν εδραιώσει την κυριαρχία τους στην Ελλάδα (20 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1941, Μάχη της Κρήτης), κάλεσαν με δική τους πρωτοβουλία τα μέλη της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κλωστοϋφαντουργικών Βιομηχανιών να ακούσουν τον Σούμπερτ και τον υψηλόβαθμο αξιωματικό της Βέρμαχτ Κρόιτσερ (πρώην τεχνικό διευθυντή της Ελληνικής Βιομηχανίας Μαλλιών στην Αθήνα), με σκοπό να θέσουν την παραγωγή στην υπηρεσία των αναγκών του πολέμου, ζητώντας λεπτομερή στοιχεία για τις πρώτες ύλες και τα αποθέματα κάθε εργοστασίου.

Michalis Sarras, Department of Archive Processing, Days of Art in Greece – Arts, Letters, Culture in Greece, June 5, 2024 | Categories: History:

<https://daysofart.gr/en/news/history-news/conference-of-the-federation-of-greek-textile-industries-with-the-occupation-authorities-1941/#respond>

¹¹⁶ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 533.

¹¹⁷ Αγγελινούδης, Σαββοπούλου, Μπακαΐμης, *ό.π.*, σ. 107.

¹¹⁸ Έλλη Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη, σ. 26-27.

Λίγη ώρα αργότερα, έφτασε στο ίδιο σημείο το δεύτερο, γερμανικό όχημα που συνόδευε την αποστολή. Σύμφωνα με τις περισσότερες μαρτυρίες, σε αυτό επέβαιναν τρεις Γερμανοί στρατιωτικοί.¹¹⁹ Οι αντάρτες επέπεσαν πρώτοι εναντίον του γερμανικού οχήματος. Από τη συμπλοκή που ακολούθησε, ένας Γερμανός σκοτώθηκε επί τόπου και ένας άλλος τραυματίστηκε. Ένας τρίτος κατάφερε να διαφύγει πεζός και να ειδοποιήσει τις γερμανικές αρχές στο γειτονικό Ασβεστοχώρι¹²⁰ (υπάρχει και η εκδοχή ότι οι τραυματίες Γερμανοί που κατάφεραν να ξεφύγουν ήταν δυο¹²¹).¹²²

Μετά την ενέδρα και την αποχώρηση των ανταρτών προς το βουνό, ακολούθησε μια κρίσιμη φάση που αποτέλεσε αντικείμενο έντονης διαφωνίας μεταξύ των πρωταγωνιστών και των ιστορικών. Ο φόβος των κατοίκων επιβεβαιώθηκε δραματικά το μεσημέρι της ίδιας ημέρας, όταν μια ισχυρή δύναμη Γερμανών και ανδρών της διαβόητης ομάδας του Φριτς Σούμπερτ έφτασε στον Χορτιάτη. Οι κάτοικοι που δεν είχαν προλάβει ή από προσωπική επιλογή δεν θέλησαν να φύγουν, εξαναγκάστηκαν να συγκεντρωθούν όλοι στην πλατεία. Στη συνέχεια, οι συγκεντρωμένοι, αφού οδηγήθηκαν με τη βία στα δύο κτίρια (την οικία Νταμπούδη και τον φούρνο Γκουραμάνη), εγκλωβίστηκαν σε αυτά, τα οποία στη συνέχεια πυρπολήθηκαν.¹²³

3.4 Το χρονικό της σφαγής: η κορύφωση της ναζιστικής βίας

Η γερμανική φάλαγγα, αποτελούμενη από περίπου 300 άνδρες ενισχυόμενη από τουλάχιστον 80 Σουμπερίτες, έφτασε στον Χορτιάτη τις πρώτες μεσημβρινές ώρες της 2ας Σεπτεμβρίου 1944. Το χωριό περικυκλώθηκε άμεσα, ενώ οι κάτοικοι διατάχθηκαν να συγκεντρωθούν στην κεντρική πλατεία και στο καφενείο του προέδρου της κοινότητας, Χρίστου Μπατάτσιου. Οι Σουμπερίτες, με ωμή βία, απομάκρυναν ηλικιωμένους και ανήμπορους από τα σπίτια τους, συνοδεύοντας τις ενέργειές τους με απειλές και ύβρεις. Όσοι κάτοικοι βρέθηκαν κατάκοιτοι, εκτελέστηκαν επί τόπου ή κάηκαν μαζί με τις οικίες τους, ενώ όσοι επιχείρησαν να διαφύγουν προς το βουνό έπεσαν

¹¹⁹ Πλάκας, *ό.π.*, σ. 21-22.

¹²⁰ Η αναφορά στον Ταγματάρχη Σέφερ (Major Schäfer) ως «Διοικητή της περιοχής» (Commandeur de la région) υπάρχει μέσα στην έκθεση του Έμιλ Βένγκερ.

¹²¹ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 346.

¹²² Γκουραμάνης, *ό.π.*, σ. 32.

¹²³ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *ό.π.*, σ. 45-46.

νεκροί από τα πυρά των φρουρών που είχαν αποκλείσει όλες τις εξόδους του χωριού. Η κορύφωση της ωμότητας σημειώθηκε όταν περισσότερα από 80 γυναικόπαιδα οδηγήθηκαν από το καφενείο του Μπατάτσιου στο φούρνο του Στέφανου Γκουραμάνη. Εκεί, με διαταγή του Φριτς Σούμπερτ, εγκλωβίστηκαν και πυρπολήθηκαν ζωντανά. Για να περιοριστεί η πίεση του πλήθους πάνω στις πόρτες, οι εκτελεστές τοποθέτησαν πολυβόλο στο μικρό παράθυρο της εισόδου και άνοιξαν πυρ εναντίον των εγκλωβισμένων, προκαλώντας πολλούς θανάτους και τραυματισμούς. Στη συνέχεια, έριξαν ξερά χόρτα πάνω στα σώματα των νεκρών και των τραυματιών και, με φλογοβόλα, έβαλαν φωτιά. Στο φούρνο του Γκουραμάνη έχασαν τη ζωή τους περίπου 65 άνθρωποι. Παράλληλα, περίπου 40 γυναικόπαιδα οδηγήθηκαν στην οικία Νταμπούδη, όπου εγκλωβίστηκαν και κάηκαν ζωντανά – από εκεί δεν επέζησε κανείς. Συνολικά, 34 άτομα βρήκαν τραγικό θάνατο μέσα στο συγκεκριμένο κτίριο. Στο σύνολό τους, οι νεκροί ανήλθαν σε 147 (ή 149, αν συνυπολογιστούν και οι δύο από την ενέδρα), εκ των οποίων μόνο 18 ήταν ενήλικοι άνδρες. Η συντριπτική πλειοψηφία των θυμάτων αποτελούνταν από γυναίκες και παιδιά, ανάμεσά τους 20 βρέφη και νήπια. Η λεηλασία και η καταστροφή του χωριού συνεχίστηκαν τις επόμενες ημέρες, με τους Σουμπερίτες να επιστρέφουν για να ολοκληρώσουν το πλιάτσικο όσων είχαν απομείνει. Ο Ελβετός επικεφαλής του Ερυθρού Σταυρού, Εμίλ Βένγκερ, χαρακτήρισε τα εγκλήματα αυτά ως «φοβερά κακουργήματα, προκαλούντα φρίκην εν πλήρει 20ώ αιώνη».¹²⁴

Η διαδικασία συγκέντρωσης των θυμάτων, προτού αυτά οδηγηθούν στους τόπους της εκτέλεσής τους, αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα ειρωνική και τραγική διάσταση της ναζιστικής μεθοδολογίας. Οι χώροι που επελέγησαν ως σημεία προσωρινής κράτησης ίσως δεν ήταν τυχαίοι, καθώς επρόκειτο για δύο κτίρια που συμβόλιζαν την κοινωνική συνοχή και τη θεσμική λειτουργία της κοινότητας. Στο ιδιωτικό καφενείο «Κηφισιά», που ανήκε στον πρόεδρο της κοινότητας Μπατάτσιο, συγκεντρώθηκαν κυρίως γυναίκες, ηλικιωμένοι και παιδιά. Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου δεν ήταν άμοιρη συμβολισμού: το καφενείο, ως τόπος κοινωνικής συνάθροισης και φιλοξενίας, μετατράπηκε σε προθάλαμο θανάτου. Ο ίδιος ο Μπατάτσιος, ο οποίος είχε αρνηθεί να εγκαταλείψει το χωριό, πιστεύοντας ότι η προσωπική του παρέμβαση θα μπορούσε να αναστείλει τη γερμανική καταστολή, βρέθηκε ανάμεσα στους συγκεντρωμένους, προτού τραυματιστεί στο χέρι από μαχαίρι ταγματасφaλίτη και εκτελεστεί. Ο ιερέας Δημήτριος Τομαράς προσπάθησε να κρυφτεί μαζί με τις δύο τους θυγατέρες για να σωθούν αλλά ανακαλύφθηκαν από άνδρες του Σούμπερτ

¹²⁴ Θανάσης Γάλλος, «Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021, σ. 134-139.

και ακολούθησαν τους υπόλοιπους στην πυρά και στον θάνατο. Σύμφωνα με μαρτυρίες τα δύο νεαρά κορίτσια βιάστηκαν επανειλημμένως από τους Σουμπερίτες κι ο ιερέας δέχτηκε τον απόλυτο εξευτελισμό, χωρίς μάλιστα οι αποδιδόμενες κατηγορίες εναντίον του να ευσταθούν (του βγάζανε τα γένια τραβώντας τα και φωνάζοντας ‘*Είσαι και ‘συ κομμουνιστής τραγόπαπα;’*’). Παράλληλα, άλλη μία ομάδα ατόμων συγκεντρώθηκε στο κτίριο της Κοινότητας του χωριού - τον θεσμικό πυρήνα της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις για τη διαχείριση των υποθέσεων της κοινότητας - προτού οδηγηθούν στην οικία Νταμπούδη. Η μεθοδικότητα με την οποία οι κατακτητές αξιοποίησαν τους χώρους αυτούς, μετατρέποντας σύμβολα της καθημερινής ζωής και της συλλογικής ταυτότητας σε εργαλεία της εξόντωσης, προσδίδει στο δράμα του Χορτιάτη μια επιπλέον διάσταση κυνισμού: η βία δεν στρεφόταν μόνο κατά των σωμάτων, αλλά και κατά της ίδιας της έννοιας της κοινότητας, αποδομώντας συστηματικά τους δεσμούς που τη συγκροτούσαν. Οι μαρτυρίες των επιζώντων αποκαλύπτουν μία ακόμη σκοτεινή πτυχή της ναζιστικής κυνικότητας, που εκτυλίχθηκε μετά την ολοκλήρωση της σφαγής αλλά και τις μέρες που ακολούθησαν. Οι ταγματασφαλίτες, μη αρκούμενοι στον αριθμό των θυμάτων τους, επιδόθηκαν σε ένα μακάβριο παιχνίδι εξαπάτησης. Αφενός, μιμούμενοι φωνές συγχωριανών, καλούσαν όσους είχαν καταφύγει στο δάσος, προσποιούμενοι ότι τους αναζητούσαν για να τους παράσχουν βοήθεια. Αφετέρου, διαδίδοντας ψευδώς ότι η επιχείρηση είχε ολοκληρωθεί και ότι οι γερμανικές δυνάμεις είχαν αποχωρήσει, επιχειρούσαν να πείσουν τους κρυμμένους ότι μπορούσαν πλέον να επιστρέψουν με ασφάλεια στα σπίτια τους. Το τέχνασμα αυτό, που προσομοίαζε σε σαδιστική παγίδα, απογύμνωνε μέσω της απόλυτης επιτήδευσης κάθε υπολειπόμενο ανθρώπινο αίσθημα και μετέτρεπε την ίδια την ελπίδα για σωτηρία σε εργαλείο θανάτου.¹²⁵

Ο απολογισμός της τραγωδίας ήταν φρικτός και συγκλονίζει ακόμη και σήμερα. 147 κάτοικοι του Χορτιάτη, στην πλειονότητά τους γυναικόπαιδα, ηλικιωμένοι και ανυπεράσπιστοι άμαχοι, έχασαν τη ζωή τους είτε από τις σφαίρες είτε κατακαμένοι ζωντανοί. Από αυτά τα θύματα, 51 ήταν ανήλικα και 36 ήταν κάτω των δέκα ετών. Το χωριό λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε ολοσχερώς, ενώ όσοι κατόρθωσαν να αποδράσουν (14 στον αριθμό) κατέφυγαν στα βουνά, επιστρέφοντας οριστικά μόνο μετά την Απελευθέρωση.¹²⁶

¹²⁵ Από τη δεύτερη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026.

¹²⁶ Δορδανός, *Το αίμα των αθώων*, σ. 538-539.

3.5 Η καταφυγή των επιζώντων, η επιστροφή και η πρώτη επίσημη τεκμηρίωση του εγκλήματος

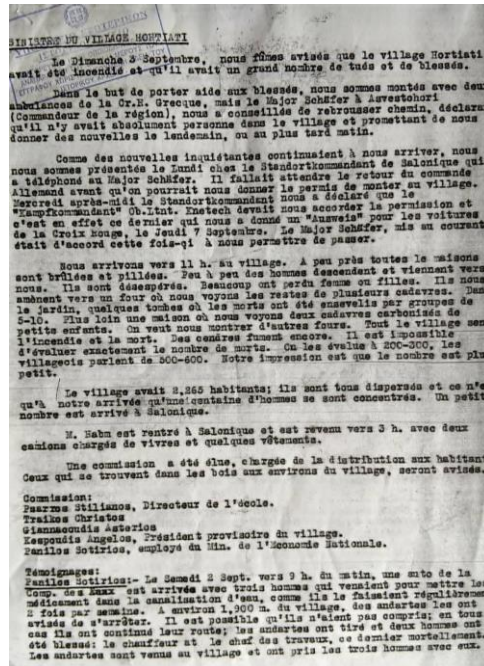
Η επιστροφή, μετά τη σφαγή, υπήρξε σταδιακή. Οι πρώτοι διασωθέντες αντίκρυσαν τα ερείπια ήδη από τα τέλη Οκτωβρίου 1944, μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων και την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ (30 Οκτωβρίου 1944). Η πλειονότητα, όμως, δεν εγκαταστάθηκε μόνιμα παρά μόνο μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου (1949), όταν το ελληνικό κράτος άρχισε να χρηματοδοτεί την ανοικοδόμηση των καμένων οικιών και την αποκατάσταση των βασικών υποδομών, με την ανέγερση νέου δημοτικού σχολείου και τη σταδιακή επισκευή των κατοικιών να σηματοδοτεί την οριστική επάνοδο των κατοίκων στην ομαλότητα και την κοινωνική συνοχή. Κατά το διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της καταστροφής και της οριστικής επανεγκατάστασης, οι επιζώντες του Χορτιάτη διέσπειραν την παρουσία τους σε διάφορες περιοχές, ανάλογα με τις δυνατότητες φιλοξενίας και τις συγγενικές ή φιλικές διασυνδέσεις που διέθεταν. Όσοι διατηρούσαν γνωστούς στη Θεσσαλονίκη κατέφυγαν στην πόλη, αναζητώντας προσωρινό καταφύγιο και εργασία. Άλλοι φιλοξενήθηκαν σε γειτονικά χωριά, όπου οι κάτοικοι, παρά τις δικές τους δυσκολίες, ανταποκρίθηκαν με αλληλεγγύη στην ανάγκη στέγασης των πληγέντων. Τέλος, ένα τμήμα των διασωθέντων βρήκε καταφύγιο στις εγκαταστάσεις των Προσκόπων.¹²⁷ Ακολουθούν οι λεπτομέρειες για τη χρήση του χώρου αυτού (η οποία συνδέεται με την Αντίσταση) κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως προκύπτουν από τις πηγές (Βαλαχάς – Θεοχάρη, 1η έκδοση):

- Σελίδα 53: υπάρχει αναφορά σε «κατασκήνωση της μέριμνας Χορτιάτη» ως έδρα του Φλωριά (Αντώνης Καζάκος), η οποία πιθανώς ταυτίζεται ή γειτνιάζει με τον χώρο των Προσκόπων.
- Σελίδα 62: ο Γ. Γκουραμάνης αναφέρει ότι ο καπετάν Φλωριάς ήταν στρατοπεδευμένος επί δέκα ημέρες πριν το ολοκαύτωμα στην κατασκήνωση των Προσκόπων, η οποία βρισκόταν στο βουνό του Χορτιάτη.
- Σελίδα 68: στη μαρτυρία του, ο Φλωριάς δηλώνει ότι μετά την ενέδρα στην «Καμάρα» συνάντησε τη διμοιρία του Ρικούδη «ακριβώς στην κατασκήνωση των Προσκόπων». Στο ίδιο σημείο αναφέρει ότι οι ΕΠΟΝίτες είχαν μετατρέψει τον χώρο αυτό σε πολιτιστικό κέντρο.

¹²⁷ Από τη δεύτερη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 06-04-2026.

- Σελίδα 88: στο προσωπικό του ημερολόγιο, ο καπετάν Χορτιάτης σημειώνει ότι το πρωί της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 περίμενε τον Φλωριά, ο οποίος «θα ερχόταν από την κατασκήνωση προσκόπων» όπου βρισκόταν η έδρα του λόχου του.
- Σελίδα 102: στο κεφάλαιο «Συμπέρασμα εκ των ‘Συμπερασμάτων’», ο Γκουραμάνης επαναλαμβάνει ότι ο λόχος του Φλωριά ήταν στρατοπεδευμένος στην κατασκήνωση των Προσκόπων, προσδιορίζοντας την τοποθεσία σε υψόμετρο 700 μέτρων ψηλά στο βουνό.
- Σελίδα 109: στην ενότητα «Η επαλήθευση των πληροφοριών», το βιβλίο παραθέτει εκ νέου το στοιχείο ότι ο λόχος του Φλωριά βρισκόταν για δέκα ημέρες στην κατασκήνωση των προσκόπων.

Στις 14 Σεπτεμβρίου ένα έγγραφο που αποτελεί επίσημη έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΕΣ) κοινοποιήθηκε από τον Εμίλ Βένγκερ στα γαλλικά (καθώς χρησιμοποίησε τη γαλλική ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας) στις επίσημες ελληνικές αρχές της εποχής, συγκεκριμένα στο Υπουργείο Εσωτερικών, προκειμένου να ενημερωθούν για το μέγεθος της καταστροφής και τις ανθρωπιστικές ανάγκες του Χορτιάτη. Η έκθεση περιγράφει τις ενέργειες των κλιμακίων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού να προσεγγίσουν τον Χορτιάτη από τις 3 έως τις 7 Σεπτεμβρίου 1944 και τις (υποχρεωτικές) επαφές τους με τις γερμανικές αρχές κατοχής. Επιβεβαιώνει την εσκεμμένη κωλυσισεργία των Γερμανών αξιωματικών (Schäfer και Knetsch) να δώσουν άδεια διέλευσης («Ausweis») για παροχή βοήθειας, την οποία έδωσαν τελικά την Πέμπτη, τέσσερις μέρες αργότερα. Ενώ η σφαγή έγινε το Σάββατο και η ειδοποίηση έφτασε την Κυριακή, οι Γερμανοί (μέσω των δύο αξιωματικών) επέτρεψαν την είσοδο μόλις την Πέμπτη 7 Σεπτεμβρίου, ισχυριζόμενοι ψευδώς ότι «δεν υπήρχε κανείς». Η σκηνή του εγκλήματος περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια: τα καμένα σπίτια, τα πτώματα στους φούρνους (ομαδικός τάφος στον φούρνο Γκουραμάνη), τα νεκρά παιδιά και η αποπνικτική μυρωδιά του θανάτου που επικρατούσε ακόμη και πέντε ημέρες μετά. Η μαρτυρία του Σωτήριου Πανίλου, υπαλλήλου του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας που μετέβη στον χώρο που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα, επιβεβαιώνει την παρουσία του οχήματος της Εταιρείας Υδάτων (Ο.Υ.Θ.) για τη χλωρίωση («φάρμακα»), τη διαταγή των ανταρτών για στάση που αγνοήθηκε και τον θανάσιμο τραυματισμό του εργοδηγού (Γεώργιος Σιδερίδης). Καταγράφει, επίσης, την προσπάθεια των επιζώντων να οργανωθούν αμέσως (Επιτροπή με τον Στυλιανό Ψαρρό και τον Άγγελο Κησπούδη) για τη διανομή της πρώτης ανθρωπιστικής βοήθειας (Παράρτημα ΙΙΙ).

Η έκθεση του Ερυθρού Σταυρού: η πρώτη ουδέτερη καταγραφή της σφαγής στον Χορτιάτη, η οποία αποτυπώνει και τεκμηριώνει τη φρίκη και τη συστηματική παρεμπόδιση της ανθρωπιστικής βοήθειας από τις γερμανικές αρχές.

3.6 Η θεσμική συγκρότηση της κυρίαρχης αφήγησης: από τον μετεμφυλιακό λόγο στη δικαστική επικύρωση

Η επίθεση των ανταρτών, σύμφωνα με την κυρίαρχη ερμηνεία που εδραιώθηκε ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αποτέλεσε την αφορμή για την καταστροφή του Χορτιάτη. Φορείς του πλαισίου που απέδιδε την ευθύνη του ολοκαυτώματος αποκλειστικά στην ενέδρα του ΕΛΑΣ, καθώς έδωσε αλόγιστα το έναυσμα για τα γερμανικά αντίποινα, υπήρξε, πρωτίστως, ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος της Δεξιάς (*Ο Ελληνικός Βορράς*, *Μακεδονία* και *Το Φως* στα 1946-1950), την οποία παρουσίαζε ως «πρόκληση» ή «προδοσία», αποσιωπώντας συστηματικά τον ρόλο των Ελλήνων ταγματασφαλιτών. Στη συνέχεια, οι υπεύθυνοί του όχι μόνο δεν προέτρεψαν τους κατοίκους να εγκαταλείψουν το χωριό για να γλιτώσουν από τα αναμενόμενα αντίποινα, αλλά αντίθετα τους καθησύχαζαν και τους εμποδίζαν να φύγουν, με τον καπετάνιο «Φλωριά» να διαμηνύει ότι «δεν θα γίνει τίποτα».¹²⁸

¹²⁸ *Ο Ελληνικός Βορράς*, αριθ. φύλ. 2624, 03-09-1953.

Η εν λόγω εκδοχή υποστήριζε ότι αν δεν είχε σημειωθεί η ενέδρα, το χωριό θα είχε γλιτώσει τη σφαγή, ενώ η ευθύνη για την τραγωδία αποδιδόταν στους «κομμουνιστοσυμμορίτες», όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν. Η αφήγηση αυτή δεν προέκυψε εκ των υστέρων, αλλά διαμορφώθηκε άμεσα μετά τη λήξη του πολέμου, μέσα στο έντονα πολωμένο κλίμα του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου. Ήδη από το 1946, ο ημερήσιος Τύπος της Δεξιάς αναπαρήγαγε συστηματικά την εκδοχή που ήθελε τους αντάρτες υπαίτιους της καταστροφής. Κατά τις επιμνημόσυνες τελετές της δεκαετίας του 1950, η ίδια θέση εκφραζόταν δημόσια από τους ομιλητές, εδραιώνοντας έτσι μια ερμηνεία που για δεκαετίες κυριάρχησε στη συλλογική μνήμη.¹²⁹ Ακόμη και η δίκη του Ρικουδή το 1945, όπου καταδικάστηκε σε 18 χρόνια φυλάκιση για τον φόνο του Σιδερίδη, λειτούργησε ως θεσμική επικύρωση αυτής της αφήγησης, παρουσιάζοντας τον αντάρτη ως τον ηθικό αυτουργό μιας τραγωδίας που προκλήθηκε από την «απρονοησία» και την «ανευθυνότητα» των ανταρτών, μεταθέτοντας έτσι την ευθύνη της σφαγής από τους θύτες (Γερμανούς και «Σουμπερταίους») στον ΕΛΑΣ.¹³⁰

Η αφήγηση αυτή θεσμοθετήθηκε δικαστικά με την απόφαση 1329/1945 του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Θεσσαλονίκης, η οποία χαρακτήρισε την ενέδρα ως «προμελετημένη ανθρωποκτονία» των υπαλλήλων της ύδρευσης, στοχοποιώντας τους καπετάνιους του ΕΛΑΣ (Τρομάρα, Χορτιάτη, Φλωριά) ως ηθικούς αυτουργούς του «επακολουθήσαντος κακού». Όπως σημειώνεται, η ενοχοποίηση της Αντίστασης υπήρξε συνειδητή επιλογή για να δικαιολογηθεί η ναζιστική βιαιότητα και να διχαστεί η τοπική κοινωνία.¹³¹

Η δημόσια διαχείριση της μνήμης τις επόμενες δεκαετίες βασίστηκε σε τυπικές επιμνημόσυνες τελετές που ακολουθούσαν κρατικά πρωτόκολλα, στοχεύοντας στην εθνική συνοχή και την αποσιώπηση των εμφύλιων συγκρούσεων. Για πολλά χρόνια, η σφαγή του Χορτιάτη παρέμενε θέμα «απαγορευμένο», με το κράτος των «εθνικοφρόνων» να επιβάλλει τη δική του εκδοχή για τον πόλεμο, ενώ οι οικογένειες των θυμάτων αγωνίζονταν να κρατήσουν τη μνήμη ζωντανή παρά τις

¹²⁹ *Ο Ελληνικός Βορράς*, αριθ. φύλ. 1997, 04-09-1951. Η χαρακτηριστική φράση «κομμουνιστοσυμμορίται» χρησιμοποιείται σε δημοσίευμα της εφημερίδας για το μνημόσυνο του 1951.

¹³⁰ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 323-324.

¹³¹ Βαλαχάς – Θεοχάρη, *1η έκδοση 2008*, σ. 113-114. Παρατίθεται το πλήρες κείμενο της απόφασης του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Θεσσαλονίκης, η οποία παραπέμπει τους Κυρκιμτζή (Χορτιάτη), Ρικουδή και Καζάκο (Φλωριά) για «προμελετημένη ανθρωποκτονία» του Γ. Σιδερίδη και απόπειρα κατά του Κλ. Τερζόπουλου.

κρατικές απαγορεύσεις. Η επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 και ο χαρακτηρισμός του Χορτιάτη ως «μαρτυρικού χωριού» το 1998 αποτέλεσαν ορόσημα για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας.¹³²

3.7 Οι αντικρουόμενες αφηγήσεις ως πηγή νέων ερμηνευτικών σχημάτων

Μεταπολεμικά, η επίταξη των ζώων θεωρήθηκε από πολλούς ως πρόφαση του ΕΛΑΣ, με την οποία επιχείρησε να αποκρύψει τον πραγματικό σκοπό της ενέδρας στη θέση «Καμάρα» και ταυτόχρονα να απαλλάξει από ευθύνες τους πρωταγωνιστές «καπετάν Φλωριά» και Βάιο Ρικούδη, κατηγορώντας τους ότι έδωσαν την αφορμή για την εξόντωση του άμαχου πληθυσμού στον Χορτιάτη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών της ενέδρας, στις 30 Αυγούστου 1944 ήρθε στο χωριό σύνδεσμος από την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ, ο οποίος μετέφερε πληροφορίες ότι οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής προτίθεντο να επιτάξουν όλα τα ζώα του χωριού. Οι Γερμανοί, όπως προκύπτει από το αρχείο του «καπετάν Χορτιάτη», είχαν ήδη προβεί σε ανάλογες επιτάξεις σε γειτονικές περιοχές (π.χ. στον Άγιο Βασίλειο), όπου είχαν συγκεντρώσει υποζύγια.¹³³

Ας εξετάσουμε μία-μία τις σχετικές αναφορές, παραθέτοντάς τες με χρονολογική σειρά:

- Προστασία κοπαδιών (σελ. 28): αναφέρεται ότι κτηνοτρόφοι (κεχαγιάδες) ζήτησαν τη βοήθεια του ΕΛΑΣ στη γέφυρα της Βατόνας, επειδή οι Βούλγαροι έπαιρναν καθημερινά από τα κοπάδια τους αρνιά και κατσίκια.
- Πληροφορία πριν το ολοκαύτωμα (σελ. 66, 68): ο διμοιρίτης Βάιος Ρικούδης και ο καπετάν Φλωριάς ισχυρίζονται ότι η ενέδρα στην «Καμάρα» στήθηκε επειδή υπήρχαν πληροφορίες ότι οι Γερμανοί σκόπευαν να αρπάξουν όλα τα ζώα του Χορτιάτη για να εξασφαλίσουν κρέας για τη «Στρατιά του Αιγαίου» στη Θεσσαλονίκη.

¹³² Κυριακή Παπαθανασοπούλου, «Τόποι μνήμης και Δίκτυο Μαρτυρικών Χωριών και Πόλεων», στο *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021, σ. 17-19. Αναφέρεται η «τοπογραφία του τρόμου» και ο ρόλος των τελετών ως μέσο διαμόρφωσης συλλογικής μνήμης. Επίσης, περιλαμβάνει το ΦΕΚ 115/Α/20-9-1982 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

¹³³ Βαλαχάς – Θεοχάρη, «Αρχείο του ‘καπετάν Χορτιάτη’», στο *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 1η έκδοση, 2008.

- Αναφορά Γερμανού Φρουράρχου (σελ. 125): στις 27-28 Αυγούστου 1944, ο Φρούραρχος απαίτησε την παρουσίαση όλων των ζώων στις «παράγκες» μέχρι τις 4 μ.μ. Αναφέρεται ότι περίπου 30 γαϊδούρια παρουσιάστηκαν με τη βία, τα οποία προορίζονταν για την Κρήνη.
- Περιοχή Βασιλικών – Λακιάς (σελ. 126): στις 28 Αυγούστου, σημείωμα του εφεδρικού ΕΛΑΣ αναφέρει ότι στα Βασιλικά συνεχίζονται οι επιτάξεις αλόγων και κάρων, καθώς και οι «αγγαρείες» για τον στρατό κατοχής.
- Συμπλοκή στον Άγιο Βασίλειο (σελ. 128): μια γερμανική περίπολος που ερχόταν από τον Άγιο Βασίλειο μάζεψε μουλάρια και γαϊδούρια από τα καλύβια πριν δεχθεί τα πυρά των ανταρτών.
- Ύστερη αναφορά (σελ. 146): στις 15 Οκτωβρίου, ο εχθρός ζήτησε ξανά την παρουσίαση όλων των ζώων. Οι κάτοικοι αρχικά πήγαν μόνο 10 κουτσά ζώα, αλλά τελικά παρουσιάστηκαν περίπου 60 άλογα, τα οποία οι Γερμανοί κατέγραψαν και στη συνέχεια άφησαν.

Από την άλλη, ο ΕΛΑΣ φαίνεται να χρησιμοποιούσε ζώα κυρίως για τη μεταφορά τραυματιών και εφοδίων, ενώ υπήρχε αυστηρό πλαίσιο μέσω των οργανώσεών του, που λειτουργούσε περισσότερο με ένα σύστημα κεντρικής διαχείρισης «λαφύρων» και εφοδιασμού:

- Χρήση για μεταφορές (σελ. 67): μετά την ενέδρα στην «Καμάρα», οι αντάρτες χρησιμοποίησαν άλογα για να μεταφέρουν τους τραυματίες (Έλληνες και Γερμανούς) στο νοσοκομείο τους στη Μεγάλη Παναγία.
- Σε διαταγή της επιμελητείας του τάγματος (σελ. 131), ζητείται η αναφορά του αριθμού των κτηνών κάθε λόχου ώστε να αποσταλεί η ανάλογη ποσότητα κριθής και χόρτου.
- Εσωτερική διένεξη (σελ. 135-136): υπάρχει ένα έγγραφο της Ε.Τ.Α. (Επιμελητεία του Αντάρτη) προς τον καπετάν Χορτιάτη, όπου ο υπεύθυνος τον επικρίνει για το «αλαζονικό» του ύφος, επειδή ο Χορτιάτης απαίτησε ένα άλογο απειλώντας ακόμα και να δέσει τον υπεύθυνο. Στο έγγραφο τονίζεται ότι όλα τα λάφυρα (συμπεριλαμβανομένων των ζώων) παραδίδονται στην Ε.Τ.Α., η οποία τα κατανέμει ανάλογα με τις ανάγκες των τμημάτων.

Κατά τους επικριτές - μια μερίδα της τοπικής κοινωνίας που συγκροτήθηκε γύρω από τον συντηρητικό, φιλοβασιλικό και αντικομμουνιστικό πολιτικό χώρο, με έντονη παρουσία στα χρόνια του Εμφυλίου και μετεμφυλιακά -, ο βασικός σκοπός της ενέδρας εξαρχής ήταν η ταυτόχρονη επίθεση στα δύο αυτοκίνητα, ελληνικό και γερμανικό. Σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση - όπως

διαμορφώθηκε μεταπολεμικά και κυριάρχησε για δεκαετίες στη δημόσια συζήτηση, στον Τύπο και σε μεγάλο μέρος της τοπικής βιβλιογραφίας -, οι υπεύθυνοι του ΕΛΑΣ γνώριζαν ότι το Σάββατο, 2 Σεπτεμβρίου, τα οχήματα θα ανέβαιναν στον Χορτιάτη. Μετά τον πόλεμο, η αναζήτηση και η δίωξη των «υπευθύνων» για την τραγωδία του χωριού έγινε μέλημα κυρίως της δεξιάς (ιδιαίτερα εκείνων που είχαν χάσει περισσότερους από έναν συγγενείς). Το χωριό που ήδη κατά την Κατοχή εμφάνισε στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας διαφορές μεταξύ υποστηρικτών (αν και με πιο ισχνό αντίκτυπο) της ΠΑΟ και του ΕΛΑΣ, μετά τη λήξη της διχάστηκε ανάμεσα σε δεξιούς και αριστερούς, καθώς οι πολιτικές αντιπαράθεσεις και οι κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις της περιόδου 1945-1950 συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση μιας συνολικής και συστηματικής αντίληψης του πολιτικού φάσματος στην Ελλάδα, με τη διάκριση Δεξιάς, Αριστεράς και Κέντρου, η οποία διατηρείται ως κυρίαρχο πλαίσιο ανάλυσης μέχρι σήμερα¹³⁴, και την αντιπαράθεση να μεταφέρεται στις νεότερες γενιές.¹³⁵

Η επίσημη κρατική ρητορική του μετεμφυλιακού κράτους - η οποία σαφώς διατηρήθηκε και κατά την περίοδο της επταετίας της χούντας - ενέτασσε το ολοκαύτωμα σε ένα ευρύτερο αντικομμουνιστικό λόγο, που παρουσίαζε την Αριστερά ως υπαίτια των εθνικών συμφορών. Στη μεταπολιτευτική περίοδο, το αφήγημα αυτό αναπαρήχθη και εδραιώθηκε μέσα από το βιβλίο του Γιάννη Ταμιωλάκη για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης το 1985, αν και μόλις προσφάτως (2021) ακολούθησε η επαυξημένη έκδοση, όπου ενσωματώνονται νέα στοιχεία, η οποία, χωρίς κατ' ανάγκη να υιοθετεί συνειδητά μια πολιτική γραμμή, ενσωμάτωσε και αναπαρήγε την κυρίαρχη εκδοχή, εδραιώνοντας την αντίληψη ότι η ενέδρα αναίτια αποτέλεσε την αποκλειστική αφορμή της καταστροφής. Τον Σεπτέμβριο του 1944, τρία πρόσφατα και χαρακτηριστικά παραδείγματα ακραίας και δυσανάλογης βίας εκ μέρους των Γερμανών κατακτητών ήταν ακόμη νωπά στη μνήμη των Ελλήνων: η μεγαλύτερη εκτέλεση από τους Ναζί στα Διαβατά Θεσσαλονίκης (η περιοχή αυτή ήταν τότε γνωστή με το όνομα «Ντουντουλάρ») 101 Ελλήνων πατριωτών, εκ των οποίων οι 98 κρατούμενοι του στρατοπέδου συγκέντρωσης Παύλου Μελά (6η Ιουνίου)¹³⁶, η σφαγή στο Δίστομο (10η Ιουνίου) με 218 νεκρούς, και η εκτέλεση 200 κομμουνιστών στην Καισαριανή (1η

¹³⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Ε – Ιστορικά, στο εβδομαδιαίο, θεματικό, ιστορικό περιοδικό της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 91, 12 Ιουλίου 2001, σ. 36-41.

¹³⁵ Έλλη Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη (ντοκουμέντο)*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 48.

¹³⁶ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1944», άρθρο στην ιστοσελίδα *Περί Ιστορίας και ιδία περί της νήσου Κύπρου...*, 11 Ιουνίου 2014:

<https://papapolyviou.com/2014/06/11/thessaloniki-6-iouniou-1944/>

Μαΐου), όπου η αναλογία έφτασε τους 50 νεκρούς για κάθε Γερμανό στρατιώτη ή αξιωματικό που είχε σκοτωθεί (σύνολο τέσσερις). Για την πλειοψηφία των απλών, συντηρητικών ανθρώπων της εποχής, τα γεγονότα αυτά λειτουργούσαν ως «εργαλείο λογικής αιτιολόγησης» προκειμένου να κατηγορήσουν την Αντίσταση. Το ρητορικό σχήμα, εδώ, ήταν σαφές: «δείτε τι γίνεται όταν η Αριστερά προκαλεί τους Γερμανούς». Για τον απλό χωρικό, ο οποίος δεν γνωρίζει την Ιστορία αλλά υπομένει τις τελευταίες ημέρες της κατοχής, ομιλεί το συναίσθημα της απώλειας. Μιλά το «τώρα», μιλά το «εδώ». Είναι εύλογο, ανθρώπινο. Η δυσανάλογη αντιστοιχία των αντιποίνων - τέσσερις νεκροί Γερμανοί έναντι διακοσίων ή, στην περίπτωση του Χορτιάτη, ένας νεκρός (ο Αυστριακός χημικός) έναντι του συνόλου των παραμενόντων Ελλήνων στο χωριό - στόχευε, κατά τη λογική αυτή, να καταστείλει κάθε περαιτέρω αντιστασιακή δράση, θέτοντας ουσιαστικά την ηγεσία του ΚΚΕ προ των ευθυνών της για την κλιμάκωση των αντιποίνων. Η προέλαση, άλλωστε, του Κόκκινου Στρατού στα τέλη Αυγούστου 1944 προς δυσμάς, ανατρέπει τη φιλογερμανική κυβέρνηση στη Ρουμανία με ορίζοντα το Βερολίνο. Οι στιγμές για την Αριστερά, εφεξής απαιτούν εγκράτεια και σωστό υπολογισμό στο σχεδιασμό των επιχειρήσεων.

Απόκομμα εφημερίδας, συγκεκριμένα το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «Φωνή», η οποία αποτελούσε το όργανο του γραφείου περιοχής Μακεδονίας της κομματικής οργάνωσης του ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη.¹³⁷

Η τραγική αυτή ομαδική εκτέλεση έγινε την ίδια ακριβώς ημέρα που οι Σύμμαχοι έκαναν τη μεγάλη Απόβαση στη Νορμανδία (D-Day).

¹³⁷ *Φωνή*, αριθ. φύλ. 81, 06-06-1945. Κεντρικό θέμα της εφημερίδας στο επετειακό φύλλο της εκτέλεσης των 101, από τους Γερμανούς κατακτητές και τους «Ραλλήδες», είναι η απόδοση τιμής στους αγωνιστές της περιόδου εκείνης, με τον τίτλο: «ΔΟΞΑ ΣΤΟΥΣ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ». Στο κείμενο τονίζεται ότι οι εκτελεσθέντες «έδωσαν τη ζωή τους για μια Ελλάδα λεύτερη, ανεξάρτητη, ευτυχισμένη, λαοκρατούμενη» και επισημαίνεται ότι «έπεσαν σαν ήρωες, τραγουδώντας».

3.8 Μαρτυρίες, μνήμες και συγκρούσεις γεγονότων: η αποχώρηση των Γερμανών και η μεταβαλλόμενη στρατηγική αντιποίνων

Ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά έτη, και με κορύφωση την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949), η ερμηνευτική εκείνη προσέγγιση που μετέθετε το βάρος της ευθύνης από τους φορείς της ναζιστικής κατοχής στους μαχητές του ΕΛΑΣ, όπως υπογραμμίστηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, προωθήθηκε συστηματικά μέσω του συντηρητικού πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου της εποχής. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικά φορτισμένο κλίμα, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι Χορτιατινοί, στις προφορικές τους μαρτυρίες, αντικατόπτριζαν συχνά τις κατηγορίες που κυριαρχούσαν στη δημόσια σφαίρα. Χαρακτηριστική είναι η κατάθεση της Μαρίας Αγγελούδη, μιας εκ των επιζώντων, όπως δόθηκε το 1987 στο βιβλίο της γνωστής για την πεζογραφία της με κύρια θεματική τη μνήμη ιστορικών περιόδων όπως της Κατοχής και του Εμφυλίου, Έλλης Αλμετίδου-Κουτσιαλή: «Πέρασαν κάμποσες ώρες, μπορεί να ήταν μία ή δυο, πάντως μεσημέρι ήταν, όταν είδαμε τη γερμανική φάλαγγα να προχωρεί μέσα στο χωριό και, τρομαγμένοι οι περισσότεροι, πήραμε τα βουνά. Στο δρόμο όμως συναντήσαμε τον Καπετάν Φλωριά και κείνος μας είπε: *‘Τι φεύγετε, δεν θα γίνει τίποτα’*. Ούτε που τον ακούσαμε αλλά και δεν απομακρυνθήκαμε απ’ το χωριό. Ο Καπετάν Φλωριάς φταίει για όλα σου λέω, εκείνος είναι ο φταίχτης και κανένας άλλος. Γιατί αν δεν σκότωνε τον γιατρό του Υγειονομικού, τίποτα δεν θα γινόταν. Και τι έκανε το παιδί και τον σκότωσε; Τι έκανε, σε παρακαλώ; Μια χαρά παιδί ήταν και αν ήταν Γερμανός, τί είχε να κάνει; Όμως άλλα ήταν τα αίτια και θα στα πω και να τα γράψεις έτσι όπως στα λέω».¹³⁸

Η μαρτυρία της Μ. Αγγελούδη, δεν μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα μιας απλουστευτικής ανάγνωσης που θα την ανάγει σε παθητικό αποδέκτη της κυρίαρχης ιδεολογίας. Συγκροτεί ένα πολύτιμο τεκμήριο, ακριβώς επειδή μεταφέρει την αδιαμεσολάβητη, τραυματική εμπειρία μιας γυναίκας που βρέθηκε στο επίκεντρο μιας άνευ προηγουμένου έκρυθμης κατάστασης. Ακόμη κι αν η αφήγησή της φέρει τα σημάδια του πολιτικού και ιδεολογικού κλίματος μιας εποχής, αυτό δεν ακυρώνει την εγκυρότητά της ως πρωτογενούς πηγής. Αντιθέτως, την καθιστά ένα ζωντανό τεκμήριο της βιωμένης πραγματικότητας, όπως αυτή αποτυπώθηκε στη μνήμη μιας επιζώσας. Η κατάθεσή της δεν υπήρξε προϊόν τυφλής υιοθέτησης έτοιμων σχημάτων, αλλά μια προσωπική ερμηνευτική πράξη, διαμορφωμένη μέσα από το πρίσμα του αφόρητου πόνου και της ανάγκης για

¹³⁸ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *ό.π.*, σ. 24.

απόδοση νοήματος σε ένα γεγονός του οποίου υπήρξε άμεσος αποδέκτης, βιώνοντάς το στην πιο ωμή του διάσταση. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν αποτελεί απλώς μια μαρτυρία, αλλά και μια πράξη, μια δημόσια τοποθέτηση που, ανεξαρτήτως της συμφωνίας ή της απόκλισής της προς άλλες αφηγήσεις, διεκδικεί τη θέση της ως αυτοτελής φωνή μέσα στον πολυφωνικό διάλογο της ιστορικής μνήμης.

Επιθυμία της συγγραφέα, ύστερα από όσα υποστήριξε η Μ. Αγγελούδη, ήταν να συναντήσει τον πολιτικό πρόσφυγα στη Βουλγαρία και εντολοδόχο του ΕΛΑΣ στην ενέδρα, καπετάν Φλωριά, για να διασταυρώσει τις μαρτυρίες. Αντ' αυτού, βρήκε τον Β. Ρικούδη, εκτελεστή της εντολής, ο οποίος τονίζει την πραγματική πρόθεση των Γερμανών: καθώς στις 30 Αυγούστου ήρθε στον Χορτιάτη σύνδεσμος από την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ διαθέτοντας πληροφορίες ότι οι κατακτητές πρόκειται να επιτάξουν όλα τα ζώα του χωριού, την επομένη το αρχηγείο του 2ου τάγματος του 31ου συντάγματος του ΕΛΑΣ προωθεί έναν λόχο προς το χωριό με διοικητή τον Φλωριά και διμοιρίτη τον ίδιο. Έτσι, η διοίκηση του λόχου σχεδιάζει τρεις ενέδρες στα τρία πιθανά σημεία προσέγγισης των Γερμανών. Το πρωί της ημέρας που αποτελεί το χρονικό ορόσημο του γεγονότος που εξετάζουμε, ο πρώην διμοιρίτης του ΕΛΑΣ περιγράφει ότι γύρω στο μεσημέρι είδαν αυτός και οι σύντροφοί του τη γερμανική φάλαγγα να έρχεται στο χωριό, οπότε και τη χτύπησαν για να δώσουν χρόνο στους Χορτιατινούς να απομακρυνθούν από αυτό. Ακολούθως, άπασες οι ΕΛΑΣίτικες διμοιρίες συμπτύχθηκαν προς το βουνό παίρνοντας μαζί τους σχεδόν όλους τους κατοίκους – μαρτυρία που αντιβαίνει εκείνη της Μ. Αγγελούδη.¹³⁹

Η αναφορά του Ρικούδη στην επίταξη των ζώων είναι εμφανές πως δεν τίθεται ως η αποκλειστική αφορμή της ενέδρας, αλλά ως ένδειξη του ευρύτερου κλίματος έντασης και των πολλαπλών απειλών που αντιμετώπιζε η τοπική κοινωνία εκείνες τις ημέρες. Το γεγονός ότι οι αντάρτες γνώριζαν την εβδομαδιαία αποστολή των υπαλλήλων της ύδρευσης δεν αναιρεί το ενδεχόμενο η ενέδρα να είχε ευρύτερο επιχειρησιακό σκοπό, όπως άλλωστε μαρτυρά και το αρχείο του καπετάν Χορτιάτη σχετικά με τις πληροφορίες για επικείμενη κίνηση γερμανικών δυνάμεων και ταγματасφαλιτών προς το χωριό (στο σημείο αυτό παραπέμπουμε στο σημείωμα του Καπετάν Φλωριά προς τον Καπετάν Χορτιάτη την 1η Σεπτεμβρίου 1944, το οποίο τεκμηριώνει τις σχετικές πληροφορίες). Η κατάσταση του Ρικούδη δεν τίθεται ως απόλυτη διάψευση της κατάθεσης της Αγγελούδη, αλλά ως μια διαφορετική, εξίσου έγκυρη, εκδοχή των γεγονότων. Η ύπαρξη κατοίκων που

¹³⁹ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *ό.π.*, σ. 25-27.

παρέμειναν στο χωριό δεν αποδεικνύει ότι ο ΕΛΑΣ δεν προσπάθησε να τους απομακρύνει, αλλά ότι οι συνθήκες (αιφνιδισμός, έλλειψη χρόνου και μέσων επικοινωνίας) κατέστησαν αδύνατη την πλήρη εκκένωση. Η αριθμητική αναλογία μαρτυρεί ότι η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, με τον έναν τρόπο ή τον άλλο, απομακρύνθηκε εγκαίρως. Επομένως, η μαρτυρία του Ρικούδη, ως άμεσα εμπλεκόμενου στο επεισόδιο της ενέδρας, δεν αποτελεί διάψευση αλλά αντιπαράβολη. Τέλος, η εκ των υστέρων κρίση ότι η ενέδρα «δεν αποδείχθηκε η ορθή λύση» παραγνωρίζει το πληροφοριακό και επιχειρησιακό πλαίσιο της στιγμής. Οι αντάρτες δεν μπορούσαν να προβλέψουν το μέγεθος των γερμανικών αντιποίνων (αυτό θα υποστηρίξει ουσιαστικά, άλλωστε, κι ο Φαρσακίδης στο βιβλίο του το 2011), ούτε μια ενδεχόμενη, ως προαποφασισμένη, από τους Γερμανούς καταστροφή του Χορτιάτη – ένα ζήτημα που αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης σε επόμενα σημεία, μέσα από τις ανέκδοτες επιστολές και μαρτυρίες που παρατίθενται. Οι πρωτοστατήσαντες του ΕΛΑΣ, Αντώνης Καζάκος και Βάιος Ρικούδης, το 1945 παραπέμφθηκαν σε δίκη για «ανθρωποκτονία εκ προμελέτης και παροχή βοήθειας προς τον εχθρό». Σύμφωνα με το βούλευμα του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης, οι «υπεύθυνοι», γνωρίζοντας ότι οι εχθροί θα προέβαιναν σε ομαδικές εκτελέσεις κατοίκων, «ημπόδισαν ενόπλως την εκείθεν απομάκρυνση αυτών και ούτως επετεύχθη η σύλληψις και η εκτέλεσις τούτων».¹⁴⁰ Ο Ρικούδης ήταν ο μόνος που καταδικάστηκε το 1945 από το Κακουργιοδικείο του Πολυγύρου σε 18 χρόνια ειρκτή για το φόνο του υπαλλήλου Γ. Σιδερίδη, επιβάτη του πρώτου αυτοκινήτου¹⁴¹ (μολοντί ουδέποτε και ουδενί τρόπω αποδείχθηκε ότι ο ίδιος διέπραξε) ή για «συνεργία με τους Γερμανούς και τον Σούμπερτ».¹⁴²

Η πλευρά των ΕΛΑΣιτών κατηγορείται ότι δεν άφησε ή δεν προέτρεψε τον κόσμο να φύγει, όπως υποστηρίζει κι ο ιστορικός Στράτος Δορδανάς («οι υπεύθυνοι του ΕΛΑΣ απέτρεψαν την εκκένωση του Χορτιάτη πείθοντας τους κατοίκους να παραμείνουν στα σπίτια τους»)¹⁴³, ο οποίος, επιπροσθέτως, συμπεραίνει ότι η ενέδρα δεν είχε κανένα πρακτικό, κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα, με λίγα λόγια δεν χρειαζόταν να γίνει¹⁴⁴.

¹⁴⁰ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 119.

¹⁴¹ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 323.

¹⁴² Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 102.

¹⁴³ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 724.

¹⁴⁴ Στράτος Δορδανάς, «Το Χρονικό μιας καταστροφής (Χορτιάτης 1944)», ταινία-ντοκιμαντέρ της Χρύσας Τζελέπη και του Άκη Κερσανίδη που καταγράφει τη μαρτυρική ιστορία του Ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, 2013.

Τα αριθμητικά δεδομένα, ωστόσο, φαίνεται να αφηγούνται μια διαφορετική ιστορία. Την περίοδο του ολοκαυτώματος, ο Χορτιάτης είχε περίπου 2.300 κατοίκους. Από αυτούς, μόλις 161 παρέμειναν στο χωριό – δηλαδή ποσοστό που δεν ξεπερνά το 7% του συνολικού πληθυσμού. Από τους εναπομείναντες, οι 147 δολοφονήθηκαν και μόνο 14 γλύτωσαν. Η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων, συνεπώς, είτε δεν βρισκόταν στον οικισμό όταν ξέσπασε η επιχείρηση είτε απομακρύνθηκε εγκαίρως. Η κατανομή των θυμάτων είναι αποκαλυπτική: 49 παιδιά ηλικίας έως 16 ετών, 79 γυναίκες από 17 έως 91 ετών και μόλις 19 άνδρες άνω των 17 ετών, κυρίως ηλικιωμένοι, καθώς οι ενεργοί επαγγελματικά ενήλικες άνδρες στην πλειοψηφία τους τις δραματικές ώρες βρισκόντουσαν στα χωράφια και στα μαντριά. Η εικόνα αυτή δύσκολα συμβιβάζεται με την κατηγορία περί συντονισμένης παρακώλυσης της εκκένωσης εκ μέρους ενός εξωτερικού παράγοντα (ΕΛΑΣ).¹⁴⁵ Η κατάσταση μετά την ενέδρα ήταν έκρυθμη, αλλά η οργάνωση του ΕΑΜ Χορτιάτη δεν είχε την πολυτέλεια του χρόνου να συνεδριάσει για να ληφθεί μία απόφαση. Η στιγμή απαιτούσε γρήγορες αποφάσεις επί του προκειμένου. Η έκθεση (αρχείο) του καπετάν Χορτιάτη το πιστοποιεί, αναφέροντας ότι «μπροστά στην κατάσταση που δημιουργήθηκε, σκέφθηκα αμέσως να εκκενώσω το χωριό προληπτικά. Έδωσα δε τέτοια εντολή στους υπευθύνους».

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η μαρτυρία του Αθανάσιου Κυρούδη, στελέχους του εφεδρικού ΕΛΑΣ και υπεύθυνου Εθνικής Αλληλεγγύης, εκ της οποίας τεκμαίρεται ότι: η ενέδρα στην «Καμάρα» έγινε χωρίς να έχουν γνώση οι τοπικοί κάτοικοι, άρα δεν υπήρχε προετοιμασία ή συμμετοχή του χωριού. Μόλις έγινε αντιληπτό το περιστατικό και ο κίνδυνος γερμανικών αντιποίνων, λήφθηκε απόφαση από τοπικά στελέχη και οργανωμένους να ειδοποιηθεί ο πληθυσμός. Η ειδοποίηση έγινε ενεργά και μαζικά (με φωνές και χωνιά¹⁴⁶), δείχνοντας ότι υπήρχε άμεση, αν κι όχι

¹⁴⁵ Βαλαχάς – Θεοχάρη, *1η έκδοση 2008*, σ. 70.

¹⁴⁶ Νίκος Καραντηνός, «Ο ζωντανός τελάλης (το Χωνί της Κατοχής)», άρθρο στην ιστοσελίδα *Ριζοσπάστης*, στήλη «Πολιτική», Κυριακή 8 Ιουνίου 2003:

<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1823319>

Στο πλαίσιο της ελληνικής Αντίστασης κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τα αυτοσχέδια «χωνιά» αναδείχθηκαν σε ένα εξαιρετικά δυναμικό και σημειολογικά φορτισμένο μέσο εναλλακτικής επικοινωνίας και ψυχολογικού πολέμου. Σε ένα περιβάλλον ασφυκτικού ελέγχου της πληροφορίας και στυγνής λογοκρισίας από τις δυνάμεις του Άξονα, η χρήση αυτών των υποτυπωδών τηλεβοών από τους αγωνιστές του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ υπερέβη την απλή μετάδοση συνθημάτων ή πολεμικών ανακοινωθέντων. Λειτουργήσε ως ένας ζωντανός, οργανικός φορέας αντι-προπαγάνδας που διεργήγνυε τον τρόπο της κατεχόμενης πόλης, μετατρέποντας τον δημόσιο χώρο - και μάλιστα υπό το σκοτάδι της απαγόρευσης κυκλοφορίας - σε πεδίο ιδεολογικής αμφισβήτησης του κατακτητή. Η στεντόρεια κραυγή «Ακούστε, ακούστε...», που αντηχούσε στις λαϊκές συνοικίες, όχι μόνο γελοιοποιούσε τους μηχανισμούς καταστολής επιδεικνύοντας την επιχειρησιακή ευελιξία της Αντίστασης, αλλά παράλληλα επιτελούσε μια βαθιά θεραπευτική λειτουργία για το συλλογικό θυμικό: έσπαγε την κοινωνική απομόνωση, αναπτέρωνε το ηθικό των δοκιμαζόμενων πολιτών και σφυρηλατούσε μια κοινή συνείδηση αλληλεγγύης και ανυποταγής. Στη συλλογή διηγημάτων *Ανυπεράσπιστοι* (1966) αλλά και στο μνημειώδες έργο του, *Θητεία* (1979), μια συλλογή αγωνιστικών κειμένων η οποία καλύπτει

οργανωμένη, προσπάθεια εκκένωσης. Η ενέργεια αυτή υποδηλώνει ότι υπήρχε επίγνωση του κινδύνου αντιποίνων από τους Γερμανούς και πρόθεση να σωθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι κάτοικοι. Παρ' όλα αυτά, οι συνθήκες (αιφνιδισμός, ταχύτητα εξελίξεων, αδυναμία πλήρους εκκένωσης) δεν επέτρεψαν να αποφευχθεί η τραγωδία. Επιπλέον, ο Κυρούδης αυτοπροσώπως, μαζί με τον Γεώργιο Μήττα (νεολαίος και στέλεχος του εφεδρικού ΕΛΑΣ στον Χορτιάτη) ρώτησαν τον Μπατάτσιο τί να κάνουν όταν, μετά όσων διαδραματίστηκαν στον χώρο της ενέδρας, κατέβηκαν στο χωριό όπου όλοι ήταν στο πόδι σε αναστάτωση.¹⁴⁷ Η απάντηση του προέδρου του χωριού «Εσείς οι οργανωμένοι να φύγετε, εγώ θα καθίσω, ίσως μπορέσω να σώσω το χωριό», όπως προσφέρει η μαρτυρία του Κυρούδη στον Βαλαχά, μας δίνει ένα επιπλέον στοιχείο για τη συμβολή του πρώτου στην εξέλιξη των γεγονότων. Φεύγοντας, όμως, συνάντησε τον στρατιωτικό υπεύθυνο Γιάννη Λουτζιούδη και τον πολιτικό Βαγγέλη Κύρου όπου, από κοινού, πήραν την απόφαση να επιστρέψουν για να καλέσουν τον κόσμο σε μαζική φυγή – όπως και κάνανε. Το ίδιο μάς λέει κι ο Γεώργιος Αθ. Βλαχούδης, σύνδεσμος του ΕΛΑΣ: *‘Μόλις ακούστηκε η πρώτη ριπή, έτρεξα προς την «Καμάρα». Το αυτοκίνητο με τους δύο υπαλλήλους της Ύδρευσης σταμάτησε στα 500 μέτρα. Εκεί που είναι σήμερα η ταβέρνα «Τέσσερις Εποχές». Ήμασταν αναστατωμένοι. Στο μεταξύ ήρθε κόσμος και μετέφεραν το αυτοκίνητο μέσα στο χωριό. Ο ένας από τους τραυματίες δεν μιλούσε καθόλου, ήταν βαριά. Σε λίγο άρχισε γερό τουφεκίδι (προφανώς αναφέρεται στην ανταλλαγή πυρών ανάμεσα στους αντάρτες και τους Γερμανούς, του άλλου αυτοκινήτου, καθώς αυτό είχε φτάσει δεύτερο στο σημείο, ώρα αργότερα). Δεν ξέραμε στην αρχή τι γίνεται. Μόλις πληροφορηθήκαμε τα γεγονότα, λέγαμε σε όποιον βλέπαμε μπροστά μας να φύγει’*.¹⁴⁸

Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, λοιπόν, οι μαρτυρίες συγκλίνουν σε ένα σημείο, βοηθώντας να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα: η ειδοποίηση των κατοίκων δεν έγινε συντονισμένα, δεν έγινε «επισήμως» μετά από άνωθεν προτροπή-διαταγή, αλλά αυθόρμητα. Αρκεί να δούμε τα γεγονότα στην εποχή τους. Οι επικοινωνίες του ΕΛΑΣ τελούσαν υπό δυσμενέστατες συνθήκες. Τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής είχαν θέσει υπό τον πλήρη έλεγχό τους τους τηλεγραφικούς

την περίοδο 1940-1950, ο πεζογράφος και δημοσιογράφος Δημήτρης Χατζής, περιλαμβάνει αναφορές που αποτυπώνουν την καθημερινότητα των αγωνιστών της εποχής και τη χρήση του χωνιού ως όπλο ανύψωσης του ηθικού. «Το χωνί ήταν, γράφει ο κοινωνικός ανθρωπολόγος με ειδικευση σε ζητήματα αναπαράστασης, οπτικού πολιτισμού και πολιτικού φαντασιακού, Κωνσταντίνος Καλαντζής, το σπουδαιότερο μέσο της μαζικής ενημέρωσης και διαφώτισης. Ήταν η σάλπιγγά μας, το ραδιόφωνό μας, ο ζωντανός τελάλης μας. Παντού, στα βουνά, στις πόλεις και στα χωριά, έγινε χρήση του Χωνιού. Στις ακρινές γειτονιές των μεγάλων πόλεων και μάλιστα σ' αυτές, που είχανε λόφους και βουναλάκια γύρω που δημιουργούσαν ηχώ, κυριαρχούσε το χωνί».

¹⁴⁷ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

¹⁴⁸ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση, σ. 77-78.

σταθμούς, τα τηλεφωνικά κέντρα και τους υπάρχοντες ραδιοπομπούς στη χώρα, αναγκάζοντας την Αντίσταση να καταφύγει σε δύο μόνο μέσα: τον ταχυμεταφορέα (κατάλληλο μόνο για μικρές αποστάσεις και σποραδική αποστολή μηνυμάτων) και το ραδιόφωνο. Ωστόσο, το ραδιόφωνο - παρά το γεγονός ότι αποτελούσε συχνά τη μοναδική δίοδο επικοινωνίας με τα συμμαχικά αρχηγεία - λειτουργούσε με μέτρια, αν όχι κακώς, εκπαιδευμένους ντόπιους χειριστές, χωρίς επαρκή κρυπτογράφηση και σε ορεινές περιοχές όπου η λήψη ήταν προβληματική. Οι Γερμανοί, αξιοποιώντας συσκευές παρακολούθησης και ειδικές διμοιρίες αναχαίτισης, μπορούσαν να αποκτήσουν ολοκληρωμένη εικόνα των αντιστασιακών δυνάμεων εντός λίγων εβδομάδων. Αυτό σημαίνει ότι κάθε προσπάθεια ειδοποίησης των κατοίκων - όπως επιχειρήθηκε στην περίπτωση που εξετάζουμε - όχι μόνο στερούνταν τεχνολογικής υποδομής, αλλά εκτελούνταν υπό διαρκή κίνδυνο υποκλοπής και προληπτικού γερμανικού πλήγματος. Συνεπώς, τα ελλείμματα του εγχειρήματος δεν οφείλονται σε έλλειψη βούλησης, αλλά στα υλικοτεχνικά όρια μιας ένοπλης ομάδας ανταρτών σε συνθήκες εντεινόμενης πίεσης, χωρίς (άμεση) σύνδεση με τα κέντρα λήψης αποφάσεων, χωρίς αποκλειστική γνώση των γερμανικών κινήσεων (πλην όποιων πληροφοριών διέθετε) και, κυρίως, χωρίς τον χρόνο που απαιτεί κάθε οργανωμένη επιχείρηση διάσωσης πληθυσμού.¹⁴⁹

Τούτων δοθέντων, συνάγεται ότι η κατάθεση της Αγγελούδη αποκλίνει από τις υπόλοιπες και δεν συνάδει, τόσο με τις προθέσεις των πρωταγωνιστών όσο και με άλλων αυτοπτών ή αυτήκοων μαρτύρων. Η μαρτυρία της, ωστόσο, δεν παύει να συγκροτεί ένα πολύτιμο τεκμήριο, όπως μεταφέρει την προσωπική, τραυματική εμπειρία μιας γυναίκας που βρέθηκε στο επίκεντρο μιας άνευ προηγουμένου έκρυθμης κατάστασης, και ως τέτοιο τεκμήριο συνιστά αυτοτελή βιβλιογραφική αναφορά. Η ερμηνευτική βαρύτητα της πηγής έγκειται στην αδιαμεσολάβητη αποτύπωση της βιωμένης πραγματικότητας, ανεξαρτήτως της συμφωνίας της προς άλλες αφηγήσεις – πέραν και πάνω από οποιαδήποτε συγκριτική αξιολόγηση με άλλες καταθέσεις.

Η περιγραφή του Ταμιωλάκη στο βιβλίο του για την ύδρευση, όπως είδαμε, αποτελεί ένα ακόμη τεκμήριο. Σημαντικά σημεία της αφήγησής του (που δεν βασίζεται σε ιδία αντίληψη, του αυτόπτη μάρτυρα, αλλά μεταφορά πληροφοριών από τρίτο πρόσωπο), εντούτοις, αντιβαίνουν τη λογική ακολουθία των γεγονότων, όπως ο χρόνος της αποστολής του αυτοκινήτου ή των δύο αυτοκινήτων

¹⁴⁹ Robert M. Kennedy, *German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944)* (Department of the Army Pamphlet No. 20-243), Washington D.C.: Department of the Army, 1954, pp. 32-33 [PDF]: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Robert_M._Kennedy_-_German_Antiguerrilla_Operations_in_the_Balkans_%281941-1944%29_-_CMH_Pub_104-18_%281954%29.pdf

αναφορικά με τη χλωρίωση της πηγής. Ας το πραγματευτούμε επί τη βάσει του: σε ό,τι αφορά, καταρχήν, το ζήτημα της επίταξης ζώων από Γερμανούς, Βούλγαρους και ταγματασφαλίτες, το αρχείο του καπετάν Χορτιάτη - καθώς έχουμε ήδη αναφέρει - παρέχει σύντομη αλλά σαφή εικόνα των γεγονότων. Στα χωριά της περιοχής του Αγίου Βασιλείου, που βρίσκονται περίπου οκτώ χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Χορτιάτη, κατά τις τελευταίες ημέρες του Αυγούστου, υπήρξαν διαμαρτυρίες προς το πρόσωπό του (όχι εναντίον του) για τις ενέργειες Γερμανών και Βουλγάρων, οι οποίοι, με τη συνδρομή Ελλήνων συνεργατών, προέβαιναν σε αρπαγές ζώων, κυρίως ημιόνων, αλόγων και βοοειδών, μαζί με κάρα, απαραίτητα για τις γεωργικές δραστηριότητες των κατοίκων (τις βαριές εργασίες και τη μεταφορά δασικών προϊόντων στην πόλη). Όπως προκύπτει, ο ΕΛΑΣ επιχείρησε να προστατεύσει, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, τα χωριά της περιοχής από τέτοιες ενέργειες, καθώς τεκμηριώνεται και από την αναφορά ενός διμοιρίτη του: «Μια γερμανική περίπολος προχωρούσε προς την περιοχή από τον Άγιο Βασίλη, και αφού συγκέντρωσε αρκετά μουλάρια και γαϊδούρια στα καλύβια, αποχώρησε ανοίγοντας πυρ, αριθμώντας περίπου 40-45 άνδρες».¹⁵⁰ Εν κατακλείδι, το αρχηγείο του καπετάν Κίτσου ήταν πιθανόν ενήμερο για την εντατικοποίηση της επίταξης ζώων, ιδίως για τη μεταφορά φορτίων στην υπό αναφορά περιοχή. Σύμφωνα με μαρτυρία Χορτιατινού, υπήρχε όντως προειδοποίηση για επικείμενη επίταξη ζώων, όμως δεν πραγματοποιήθηκε όταν οι Γερμανοί βρέθηκαν στο χωριό. Η πληροφορία για πιθανή εξόρμηση με στόχο τη διαρπαγή ζώων, αν και ασαφής, προκάλεσε την άμεση αντίδραση του καπετάν Κίτσου, ο οποίος επισκέφθηκε προσωπικά τις Καστανιές για να εκτιμήσει την κατάσταση. Οι γερμανικές αρχές φαίνεται ότι σχεδίαζαν εκκαθαριστική επιχείρηση στην περιοχή, όπως αποδεικνύεται από την ενημέρωση που έλαβε ο καπετάν Χορτιάτης από τον καπετάν Φλωριά για πιθανή κίνηση δύναμης ταγματασφαλιτών με Γερμανούς προς τον Χορτιάτη μέσω Αδραμερίου.¹⁵¹

Η πληροφορία αυτή, ως είναι εύλογο, συνδέεται με την επιστροφή του Σούμπερτ στην έδρα του στο Ασβεστοχώρι και τη δυνητική συμμετοχή του στην επιχείρηση. Ο Σούμπερτ, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην περιοχή ήδη από τα τέλη Ιουλίου 1944, μετά τα αιματηρά μπλόκα στο Ασβεστοχώρι (26 Ιουλίου) και στη Νέα Ευκαρπία (31 Ιουλίου), διατηρούσε στο Ασβεστοχώρι το επιχειρησιακό του κέντρο, από όπου συντονιζόντουσαν οι δράσεις των ελληνικών παραστρατιωτικών

¹⁵⁰ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 129-160. Από το αρχείο (πρωτότυπα έγγραφα γραμμένα από τρίτους αλλά και προσωπικές καταθέσεις, ήτοι διαταγές/πληροφορίες) του Γεωργίου Κυρκιμιτζή, γνωστού με το προσωνύμιο «καπετάν Χορτιάτης», σημαντικού στελέχους της Εθνικής Αντίστασης κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

¹⁵¹ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 318.

του αποσπασμάτων.¹⁵² Για τον λόγο αυτό, το σχέδιο του Φλωριά να εγκαταστήσει ενέδρες στις τρεις εισόδους του Χορτιάτη είχε διττό στόχο: να αποτρέψει την επίταξη ζώων, όπως ζητήθηκε από την ΕΑΜική οργάνωση του χωριού, αλλά και να εφαρμόσει τη γενικότερη στρατηγική του ΕΛΑΣ, που προέβλεπε την επίθεση κατά των Γερμανών και συνεργατών τους σε ελεγχόμενες από αυτόν περιοχές εκτός πόλης. Οι ενέδρες είχαν σχεδιαστεί, εν πάση περιπτώσει, βάσει της υπόθεσης για μια πιθανή επιδρομή γερμανικών δυνάμεων στο χωριό, ώστε μπορούσαν να τροποποιηθούν ανάλογα με νεότερες πληροφορίες.¹⁵³

Μια άλλη θέση που διατυπώθηκε από μερίδα Χορτιατινών, όπως η προφορική παράδοση φέρει, ήταν ότι ο καπετάν Φλωριάς γνώριζε την άφιξη ελληνικών και γερμανικών οχημάτων στον Χορτιάτη για την απολύμανση της πηγής το Σάββατο, 2 Σεπτεμβρίου, και γι' αυτό έστησε ενέδρα στην περιοχή της «Καμάρας». Η εν λόγω αφήγηση υποστηρίζει ότι οι αντάρτες είχαν αρχικά εγκαταστήσει ενέδρα την Παρασκευή, αλλά λόγω μη άφιξης των οχημάτων, τη μετέφεραν στην «Καμάρα» το Σάββατο.¹⁵⁴

Τέτοιοι ισχυρισμοί ανάγονται στο αίσθημα εκείνων που είχαν χάσει συγγενείς και αναζητούσαν εύκολους αποδέκτες ευθύνης, σε ένα κλίμα όπου ο ΕΛΑΣ έχει, ήδη, από τον πρώτο κιόλας καιρό μετά τα γεγονότα δαιμονοποιηθεί. Εν προκειμένω, στηρίζονται στα αποτελέσματα των ενεργειών του δίχως να λαμβάνουν υπόψη τις προθέσεις και τις διαδικασίες που οδήγησαν σε αυτά τα αποτελέσματα. Η πεποίθηση ότι η ενέργεια στρεφόταν εξ αρχής εναντίον των υπαλλήλων του Ο.Υ.Θ. και των Γερμανών ακόλουθών τους είναι αυθαίρετη. Πρώτον, διότι οι Γερμανοί δεν ήταν ακόλουθοι των πρώτων – εμφανίστηκαν αρκετή ώρα αργότερα. Δεύτερον, από καμία σωσμένη-κατατιθέμενη μαρτυρία δεν προκύπτει ότι οι αντιστασιακοί είχαν ακριβή πληροφόρηση και επομένως λόγω δεν δικαιολογείται μια «πιθανολογούμενη» εμμονή να χτυπήσουν τους ανθρώπους του Οργανισμού Ύδρευσης. Αν και πλείστες περιπτώσεις «υπηρεσιών» από Έλληνες υπαλλήλους ως έμμισθες αμείβονταν από τους Γερμανούς, όθεν κάθε άλλο παρά αθώες ήταν, όπως του Λάσκαρη Παπαναούμ, του Γεώργιου Σπυρίδη και του Νικόλα Χερτούρα, οι οποίοι τοποθετούνταν σε θέσεις-κλειδιά από τους Γερμανούς, αμείβονταν απευθείας από αυτούς και λειτουργούσαν ως όργανα του κατοχικού μηχανισμού, είτε ως πληροφοριοδότες, είτε ως διαχειριστές μεταφορών, σε

¹⁵² Φωτίου, *ό.π.*, σ. 287-290.

¹⁵³ Βαλαχάς – Θεοχάρη, «Αρχείο του ‘καπετάν Χορτιάτη’», στο *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, 2η έκδοση, 2012.

¹⁵⁴ Από τη δεύτερη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, εκδότη της τοπικής εφημερίδας *Χορτιάτης* 570, Χορτιάτης, 20-04-2026.

καμία περίπτωση άνθρωποι του Ο.Υ.Θ. δεν συγκαταλέγονται σε αυτή την κατηγορία ανθρώπων ώστε να αποτελούν στόχο.¹⁵⁵

Τα διαθέσιμα τεκμήρια προσφέρουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να διαμορφώσει προσωπική άποψη για το πώς εξελίχθηκαν τα γεγονότα. Ως πρώτο παράδειγμα, η μαρτυρία το 1976 του Χορτιατινού Γεωργίου Τρώντσιου, υπαλλήλου του Ο.Υ.Θ. και επιβάτη του πληγέντος γερμανικού αυτοκινήτου, αναφέρει ότι ο ίδιος είχε την ευθύνη της φύλαξης και επιτήρησης της δεξαμενής νερού, οπότε διαπίστωσε ότι το απολυμαντικό χλώριο τελείωσε την Παρασκευή, 1η Σεπτεμβρίου. Προκειμένου να εξασφαλίσει νέο απόθεμα, προχώρησε περίπου 20 χιλιόμετρα μέχρι τη Θεσσαλονίκη, ξεκινώντας νωρίς το πρωί, με στόχο να παραλάβει το χλώριο την ίδια ημέρα. Παρά τις πιθανές δυσκολίες, συνάντησε στη Νεάπολη το γερμανικό όχημα (αφού, όπως έχουμε επισημάνει, τα δύο οχήματα δεν κινούνταν ως συνοδεία, το ένα «προπορευόμενο» του άλλου, αλλά με χρονική απόσταση μισής περίπου ώρας και δεν συναντήθηκαν ποτέ), αναγνωρίστηκε και επιβιβάστηκε σε αυτό, εξασφαλίζοντας την παράδοση του απολυμαντικού.¹⁵⁶

Η αφήγηση του Αναστάσιου Τρώντσιου, υιού του υπαλλήλου του Ο.Υ.Θ. (11 ετών το 1944), στον Θωδωρή Βαλαχά, συνοψίζεται ως εξής: την Παρασκευή 1η Σεπτεμβρίου 1944, το χλώριο για την απολύμανση του νερού δεν μεταφέρθηκε, με αποτέλεσμα να εξαντληθεί. Την επόμενη μέρα, ο πατέρας του (Γεώργιος Τρώντσιος) ξεκίνησε με τα πόδια για τη Θεσσαλονίκη, αποφεύγοντας τον κεντρικό δρόμο και κινούμενος από μονοπάτια. Δεν έγινε αντιληπτός από το πρώτο (ελληνικό) όχημα, αλλά τον εντόπισε το γερμανικό όχημα, το οποίο τον πήρε μαζί. Όταν ρωτήθηκε από τους Γερμανούς για την ύπαρξη ανταρτών, απάντησε ότι βρίσκονταν στο βουνό. Κατά τη διάρκεια της συμπλοκής στην «Καμάρα», πήδηξε από το όχημα και γλίτωσε. Επέστρεψε στο σπίτι λασπωμένος. Λίγες ώρες αργότερα, δύο αντάρτες τον συνέλαβαν και τον οδήγησαν στο Λιβάδι, όπου επρόκειτο να δικαστεί από ανταρτοδικείο με την κατηγορία ότι πρόδωσε την ενέδρα. Σώθηκε χάρη στην παρέμβαση του Ιωάννη Λουτζιούδη, στρατιωτικού υπευθύνου του Χορτιάτη, που ανέλαβε την ευθύνη και βεβαίωσε την αθωότητά του.¹⁵⁷

Αν λάβουμε υπόψη τα λόγια του υιού του Τρώντσιου, Αναστάσιου, τότε το αυτοκίνητο της Ύδρευσης ήρθε τελικά το Σάββατο (2/9) μόνο και μόνο επειδή η Παρασκευιάτικη παράδοση είχε

¹⁵⁵ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 350-352, 371-375.

¹⁵⁶ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 324-327.

¹⁵⁷ Βαλαχάς – Θεοχάρη, *2η έκδοση 2012*, σ. 83-84.

ματαιωθεί, κάτι που ο ΕΛΑΣ πιθανότατα δεν γνώριζε. Συνεπώς, ο αρχικός στόχος της ενέδρας δεν ήταν το συγκεκριμένο αυτοκίνητο. Αφού ο στόχος δεν ήταν αυτός, τότε ποιος ήταν; Ο ΕΛΑΣ έστησε την ενέδρα στην «Καμάρα» για να αντιμετωπίσει μια οργανωμένη στρατιωτική κίνηση των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η πληροφορία που είχε ο Φλωριάς έδειχνε ότι ο εχθρός θα περνούσε από τον Χορτιάτη. Αυτή ήταν η αποστολή του 1ου Λόχου και ο λόγος που βρίσκονταν σε επιφυλακή.

Οι αποστολές χλωρίου από τον Ο.Υ.Θ. δεν ακολουθούσαν σταθερό πρόγραμμα και μπορούσαν να δρομολογηθούν οποιαδήποτε ημέρα της εβδομάδας. Συνήθως περίπου μία φορά στο δεκαπενθήμερο, αν και εξαιτίας έκτακτων αναγκών η συχνότητα αυτή διαφοροποιούνταν. Η αποστολή στον Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου ήταν απρογραμμάτιστη, αφού η απόφαση ελήφθη το πρωί της ίδιας ημέρας, με αποτέλεσμα ο Τρώντσιος να συναντήσει τυχαία το γερμανικό όχημα κατά τη διαδρομή προς τη Θεσσαλονίκη.

Το όχημα του Ο.Υ.Θ. ήταν λεωφορείο τύπου ταξί (τότε το λέγανε και φορτηγό), με δυνατότητα μεταφοράς πέντε τουλάχιστον επιβατών και φορτίων, στο οποίο φορτώθηκαν οκτώ βαρέλια υποχλωριώδους νατρίου μαζί με τρεις έως τέσσερις υπαλλήλους. Το δεύτερο όχημα ήταν γερμανική στρατιωτική κούρσα, στην οποία επέβαιναν ο Αυστριακός χημικός, δύο άνδρες της Στρατιωτικής Αστυνομίας (Γκεστάπο) και δύο Έλληνες υπάλληλοι του Ο.Υ.Θ., μεταξύ των οποίων κι ο Τρώντσιος. Η χρήση ξεχωριστού γερμανικού οχήματος οφειλόταν σε διαταγή της Ομάδας Στρατού Ε μετά το επεισόδιο του Σανατορίου στις 12 Ιουλίου, για αυξημένα μέτρα ασφαλείας. Τα δύο οχήματα ξεκινούσαν από τις υπηρεσίες τους νωρίς το πρωί και συναντιόντουσαν στη Θεσσαλονίκη πριν συνεχίσουν προς Χορτιάτη. Το γερμανικό ακολουθούσε το ελληνικό για προστασία. Όθεν και η στάση σε δύο σημεία για επιβίβαση και ενημέρωση σχετικά με την ύπαρξη «παρτιζάνων» στην περιοχή. Η εκτίμηση ότι η χιλιομετρική απόσταση ανάμεσα στα δύο οχήματα ήταν μικρή, συνεπώς και η χρονική, οπότε το γερμανικό έφθασε ελάχιστη ώρα μετά το ελληνικό, θεωρείται μάλλον προσεγγιστική.¹⁵⁸

Το ενδιαφέρον των Γερμανών για την κατάσταση στον Χορτιάτη ήταν κατανοητό, καθώς σχετιζόταν με την ασφάλεια της υγείας του προσωπικού τους. Η στρατηγική σημασία της περιοχής

¹⁵⁸ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 330-333.

δεν εξαντλείτο μόνο σε επιχειρησιακούς όρους· το ρωμαϊκό υδραγωγείο του Χορτιάτη αποτελούσε το κύριο σημείο υδροληψίας για το δίκτυο ύδρευσης του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης, συμπεριλαμβανομένων των γερμανικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων και των καταλυμάτων του κατοχικού στρατού (βλ. υποκεφάλαιο 1.2).

Παρά τις πληροφορίες που έδωσε ο Τρώντσιος, δεν θα μπορούσε και δεν είχε λόγο να ξέρει τη νέα πολιτική του ΕΛΑΣ για περιφρούρηση της ελεγχόμενης περιοχής όπως και την εντολή που εκτελούσε ο Φλωριάς. Για τους Έλληνες και τους Γερμανούς η αποστολή εκείνο το Σάββατο αποτελούσε ρουτίνα, όπως και οι προηγούμενες, ενώ για τους Χορτιατινούς η θέα των αυτοκινήτων στο δρόμο προς το χωριό ήταν εύκολα ερμηνεύσιμη. Καίτοι, παραμένει ερώτημα τι γνώριζαν ο Ρικούδης και οι δώδεκα άνδρες της διμοιρίας του σχετικά με τα οχήματα και την αποστολή τους. Εάν ο Φλωριάς τούς είχε ενημερώσει για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε οχήματος, θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν το όχημα του Ο.Υ.Θ. από απόσταση. Το ανωτέρω όχημα το πιθανότερο δεν έφερε διακριτικά¹⁵⁹, γεγονός που καθιστούσε δυνατή την εκδοχή να θεωρηθεί απλώς όχημα με Έλληνες συνεργάτες που συνόδευαν τους Γερμανούς ή προηγούνταν αυτών περιφρουρώντας τις διαδικασίες επίταξης.¹⁶⁰

Είναι δύσκολο να αποδοθεί με ακρίβεια τι συνέβη στη θέση «Καμάρα» το πρωί της 2ας Σεπτεμβρίου, καθώς οι μαρτυρίες των συμμετεχόντων είναι περιορισμένες, αντιφατικές και συγκεκριμένες. Η μαρτυρία του υπευθύνου για τα επεισόδια της ενέδρας, Βάιου Ρικούδη, αποτελεί τη βασική πηγή για την ανασύσταση των γεγονότων. Σημαντικό στοιχείο στην αφήγησή του είναι ότι το πρώτο «γερμανικό» αυτοκίνητο, παρά την εντολή να σταματήσει για έλεγχο και παρά την προειδοποιητική βολή προς τον ουρανό, ανέπτυξε ταχύτητα προς το χωριό και, όταν οι άνδρες της διμοιρίας προσπάθησαν να το ακινητοποιήσουν, οι επιβαίνοντες φώναζαν ότι ήταν Έλληνες.¹⁶¹

Εν ολίγοις, τί έκανε τον Ρικούδη να υποπτευθεί ότι το αυτοκίνητο που εξωτερικά χαρακτήρισε ως «γερμανικό» μπορούσε να μεταφέρει Έλληνες με προορισμό την πηγή, δεν είναι γνωστό και μόνο σε μια υπόθεση μπορεί να στηριχθεί. Ο χρόνος να εξακριβώσει ποιοι ήταν οι Έλληνες επιβαίνοντες και ποιος ο σκοπός της κούρσας τους, ήταν ασφαλώς περιορισμένος. Όμως το τί υπέθεσε αποτελεί εξίσου μια εικασία. Δεν είναι σαφές πώς οι κάτοικοι του χωριού, πολλοί εκ των

¹⁵⁹ Ο Φωτίου στο βιβλίο του περιγράφει λεπτομερώς το αυτοκίνητο, χωρίς να αναφέρει την ύπαρξη διακριτικών της εταιρείας ύδρευσης.

¹⁶⁰ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 131.

¹⁶¹ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, ό.π., σ. 26.

οποίων εργάζονταν εκτός αυτού, ενημερώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να καταφύγουν στο βουνό. Από τις διαθέσιμες μαρτυρίες προκύπτει ότι η πλειονότητα των Χορτιατινών, ιδιαίτερα οι οργανωμένοι και όσοι υποστήριζαν την αντίσταση, αποχώρησαν κυρίως λόγω του αισθήματος επικείμενου κινδύνου και της ανάγκης αυτοσυντήρησης. Αναφέρεται, επίσης, ότι ο πρόεδρος του χωριού, Χ. Μπατάτσιος αρνήθηκε να χτυπήσει την καμπάνα για την εκκένωση. Προέτρεψε τους αριστερούς να φύγουν, ο ίδιος όμως την οικογένειά του και τα γυναικόπαιδα δεν τα άφησε, ενώ ο ιερέας του χωριού, Δημήτριος Τομαράς, φαίνεται να ενθάρρυνε ορισμένους κατοίκους να μείνουν.¹⁶²

Η 17χρονη τότε Ελένη Βαλαχά τρομοκρατήθηκε στο άκουσμα των πυροβολισμών. Ήταν μόνη στο σπίτι με τον μικρότερο αδερφό της, τον Άλκη. Κόρη αντάρτη του ΕΛΑΣ, με τη μητέρα και τον αδερφό της, Θοδωρή Βαλαχά, μετέπειτα συγγραφέα των γεγονότων, κρατούμενους στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, επονομαζόμενο κι ως «Μαϊντάνεκ της Μακεδονίας»¹⁶³, λόγω της αντιστασιακής δράσης του πατέρα της, «καπετάν Φωτεινού» (ο Βαλαχάς ως ο μικρότερος ηλικιακά κρατούμενος των Γερμανών στο Παύλου Μελά - ίσως και σε ολόκληρη την Ελλάδα -, στην ηλικία μόλις των 12 ετών και τελευταίος επιζών μεταξύ εκείνων που είχαν φυλακιστεί σε αυτό επί ναζιστικής κατοχής¹⁶⁴).

Η προτροπή της γειτόνισσάς της, Αρετής Ζέκκα, στην αγωνιώδη της ερώτηση «Τί να κάνω;» ήταν «Πάρε τον Άλκη και φύγετε γρήγορα», που άκουσε και γλύτωσε. Όχι όμως και η Ζέκκα, που έμεινε στο χωριό και θανατώθηκε. Γενικά, οι οργανωμένοι και οι οικογένειές τους εγκατέλειψαν το χωριό, ενώ μια μικρή μειονότητα, περίπου το 7% του πληθυσμού, παρέμεινε για διάφορους

¹⁶² «Αναζητώντας το χρυσάφι του χρόνου», στο κανάλι *Περίεργες Συμπτώσεις* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube, 1:09:21:

<https://www.youtube.com/watch?v=Km1OIsIg3Cc&t=717s>

Ντοκιμαντέρ μεγάλου μήκους που επιμελείται ο ερευνητής ιστορίας, Τάσος Κατσαρός.

¹⁶³ Ο όρος «Μαϊντάνεκ της Μακεδονίας» χρησιμοποιείται για να περιγράψει το ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης και καταναγκαστικής εργασίας Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται στη φρίκη, τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και τα βασανιστήρια που υπέστησαν χιλιάδες Έλληνες πατριώτες και αντιστασιακοί από τα στρατεύματα κατοχής. Αποτέλεσε τον κύριο χώρο απ' όπου οι κατακτητές επέλεγαν ομήρους για εκτελέσεις σε αντίποινα (π.χ. στο στρατόπεδο του Αρκαδίου στη Θεσσαλονίκη, στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας και αλλού). Το «αυθεντικό» Μαϊντάνεκ υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα στρατόπεδα εξόντωσης που δημιουργήσαν τα SS στο Λούμπλιν της κατεχόμενης Πολωνίας και ήταν το πρώτο που απελευθερώθηκε από τον Κόκκινο Στρατό τον Ιούλιο του 1944:

<http://www.deathcamps.org/lublin/majdanek.html>

¹⁶⁴ «Αναζητώντας το χρυσάφι του χρόνου», στο κανάλι *Περίεργες Συμπτώσεις* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube, 57:08:

<https://www.youtube.com/watch?v=Km1OIsIg3Cc&t=717s>

λόγους, κυρίως επειδή θεωρούσε ότι οι Γερμανοί δεν θα τους έβλαπταν, αφαιρώντας τον αριθμό των χωριανών οι οποίοι την ώρα των δραματικών γεγονότων βρισκόντουσαν στις γεωργικές/κτηνοτροφικές τους εργασίες, έξω από το χωριό.¹⁶⁵

Η Ελένη Βαλαχά, παρά το γεγονός ότι ανήκε σε μια οικογένεια βαθιά συνδεδεμένη με την Αντίσταση, δεν είχε λάβει καμία οργανωμένη ειδοποίηση ή άμεση οδηγία να φύγει, γεγονός που αποτελεί μια χαρακτηριστική ένδειξη ότι, αντίθετα με όσα υποστήριζαν μεταπολεμικά ορισμένες αφηγήσεις, δεν υπήρξε συστηματική παρακώλυση της εκκένωσης. Η πραγματικότητα υπήρξε πολύ πιο ρευστή και χαοτική: η ειδοποίηση των κατοίκων έγινε αποσπασματικά, σε πολλές περιπτώσεις από στόμα σε στόμα, και η απόφαση να μείνει ή να φύγει κανείς ήταν συχνά αποτέλεσμα στιγμιαίων, προσωπικών επιλογών. Η φιλοβασιλική-συντηρητική με σαφή αντιεαμικό προσανατολισμό εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, στο φύλλο της έναν χρόνο μετά, διατείνεται πως όσοι παρακολούθησαν εκείνη την ημέρα στο χωριό τα γεγονότα (χωρίς να διευκρινίζει ωστόσο πως ακριβώς εννοεί κάτι τέτοιο) ζήτησαν τη συμβουλή του διοικητή των ανταρτών, έχοντας γνώση των ανάλογων περιπτώσεων στις οποίες οι Γερμανοί δεν επέδειξαν καμία επιείκεια. Ο ισχυρισμός του γράφοντος το φύλλο, απευθύνεται στην ευθύνη που ανέλαβε ο διοικητής Καζάκος (Φλωριάς), ο οποίος παρουσιάζεται να απαντάει ότι δεν πρέπει να φοβούνται πια, γιατί «εδώ τώρα είναι ελεύθερη Ελλάδα και κανένας Γερμανός δεν πρόκειται να βάλει το πόδι του ποτέ. Θα 'ρθει μάλιστα από ώρα σε ώρα και 12 χιλιάδες στρατός»,¹⁶⁶ σημείο με το οποίο ομονοεί ο ιστορικός Δορδανάς, καθώς συνεπικουρεί την άποψή του με ένα πρότερο συμβάν, αυτό της 31 Αυγούστου 1944, όταν ο 1ος Λόχος του 31ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ χτύπησε τους Βούλγαρους και, φοβούμενοι τα αντίποινα που θα ακολουθούσαν, οι κάτοικοι του Αγίου Βασιλείου εγκατέλειψαν τα σπίτια τους για να καταφύγουν στον Χορτιάτη.

Μια τέτοια αντίδραση ήταν αναμενόμενη, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι Γερμανοί είχαν συνειδητά υιοθετήσει την τρομοκράτηση των αμάχων σε χωριά με έντονη αντιστασιακή δράση, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο Άγιος Βασίλειος. Στο σημείο αυτό, παρουσιάζεται ο Καζάκος να στρέφεται προς τους απελπισμένους Αγιοβασιλειώτες στον Χορτιάτη με στάση επικριτική, όπως γράφει η εφημερίδα *Ο Ελληνικός Βορράς*. Γραμμές του δημοσιεύματος φαίνεται να δανείζεται

¹⁶⁵ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 78.

¹⁶⁶ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 722-725.

ο Γεώργιος Γκουραμάνης, πιθανώς εμπορούμενος από το άρθρο μιας εφημερίδας ευνοϊκά διακείμενης στη συντηρητική ιδεολογία, παρότι ο ίδιος είχε ενταχθεί στο ΕΑΜ.¹⁶⁷

Η ερμηνεία που αποδίδει στον καπετάνιο Αντώνη Καζάκο στάση αφελούς απαξίωσης ή υπερβάλλοντα ζήλο - με το σκεπτικό ότι διαμήνυσε στους κατοίκους πως «δε θα γίνει τίποτα» ενώ η Θεσσαλονίκη θα απελευθερωνόταν στις 30 Οκτωβρίου 1944 - χρήζει επανεξέτασης υπό το φως των διαθέσιμων τεκμηρίων. Τρία ζητήματα αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής:

Πρώτον, η εν λόγω δήλωση, εφόσον όντως εκφέρθηκε, εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επιχειρησιακής απόρρητης πληροφόρησης. Οι απλοί κάτοικοι δεν μπορούσαν να γνωρίζουν τις στρατηγικές εκτιμήσεις της αντιστασιακής ηγεσίας, ούτε τις πληροφορίες που αυτή διέθετε για τις γερμανικές κινήσεις. Η κρίση μιας διοικητικής απόφασης με γνώμονα την πληροφόρηση που ήταν διαθέσιμη στον αποδέκτη της (τον άμαχο πληθυσμό) και όχι στον εκδότη της, συνιστά μεθοδολογικό ζήτημα. Η κριτική των αποφάσεων των πρωταγωνιστών με βάση την αναδρομική γνώση της έκβασης τείνει να παραγνωρίζει ότι η πληροφόρηση την κρίσιμη στιγμή δεν ήταν ούτε συμμετρική ούτε πλήρης. Οι διοικητές του ΕΛΑΣ δεν βρίσκονταν σε θέση να μεταδώσουν τις στρατηγικές τους εκτιμήσεις στον άμαχο πληθυσμό, όχι επειδή συνειδητά επέλεξαν την αποσιώπηση, αλλά επειδή οι ίδιες οι συνθήκες - η ταχύτητα των εξελίξεων, η αδυναμία πρόβλεψης του μεγέθους των γερμανικών αντιποίνων και η έλλειψη λειτουργικών μέσων επικοινωνίας - καθιστούσαν αδύνατη οποιαδήποτε περαιτέρω προσπάθεια ενημέρωσης. Το μεθοδολογικό ζήτημα που τίθεται εδώ, δεν αφορά την ηθική «αποκωδικοποίηση» των προθέσεων των πρωταγωνιστών, αλλά την κατανόηση του πληροφοριακού πλαισίου εντός του οποίου ελήφθησαν οι αποφάσεις – ένα πλαίσιο που η μεταγενέστερη γνώση της έκβασης τείνει να εξομαλύνει.

Δεύτερον, η αφήγηση περί καθησυχαστικών δηλώσεων και παρακώλυσης της εκκένωσης δεν είναι η μόνη διαθέσιμη. Μαρτυρίες προσώπων που συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα - όπως του Βάιου Ρικούδη, του Αθανασίου Κυρούδη και του Γεωργίου Βλαχούδη, καθώς και το αρχείο του «καπετάν Χορτιάτη» - κάνουν λόγο για έγκαιρη, έστω και αυθόρμητη, ειδοποίηση των κατοίκων και προσπάθειες εκκένωσης του χωριού. Βεβαίως, αν και η κριτική αξιολόγηση των εν λόγω μαρτυριών επιβάλλεται, η αξιοπιστία τους δεν εξετάζεται μεμονωμένα, αλλά μέσα από μια συστημα-

¹⁶⁷ *Ο Ελληνικός Βορράς*, αριθ. φύλ. 289, 04-04-1946.

τική αντιπαράβολή με άλλες, ανεξάρτητες πηγές. Η μαρτυρία της Μαρίας Αγγελούδη - όπως καταγράφηκε από την Έλλη Αλμετίδου-Κουτσιαλή -, η οποία αποδίδει ευθύνες στον καπετάνιο Φλωριά, λειτουργεί ως αντιστάθμισμα, αποδεικνύοντας ότι η τοπική κοινωνία δεν είχε μια ενιαία αντίληψη για τις ευθύνες. Επίσης, η έκθεση του Ερυθρού Σταυρού (1944) προσφέρει μια ανεξάρτητη, εξωτερική θεώρηση των γεγονότων. Η αντιπαράβολή αυτή των πηγών - και όχι η αβασάνιστη αποδοχή μιας μεμονωμένης μαρτυρίας - είναι που επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Έτσι, ακόμη και αν οι μαρτυρίες των στελεχών του ΕΛΑΣ φέρουν τα σημάδια μιας ερμηνευτικής προδιάθεσης, η σύγκλισή τους με άλλες ανεξάρτητες πηγές (όπως η αναφορά του καπετάν Φλωριά την 1η Σεπτεμβρίου 1944 για επικείμενη κίνηση γερμανικών δυνάμεων) ενισχύει την εγκυρότητά τους, χωρίς ωστόσο να αίρει την ανάγκη συνεχούς κριτικής επαγρύπνησης.

Τρίτον, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στις 30 Οκτωβρίου 1944 αποτελεί γεγονός γνωστό εκ των υστέρων. Κατά τη διάρκεια των κρίσιμων ημερών (τέλη Αυγούστου – αρχές Σεπτεμβρίου 1944) η εξέλιξη του πολέμου δεν ήταν δεδομένη. Αντιθέτως, η γερμανική διοίκηση είχε κηρύξει την Ελλάδα «εμπόλεμη ζώνη» (Αύγουστος 1944), θέτοντας σε ισχύ το δόγμα του Ολοκληρωτικού Πολέμου κατά του άμαχου πληθυσμού. Υπό αυτές τις συνθήκες, η προσδοκία άμεσης απελευθέρωσης θα ήταν όχι μόνο πρόωρη αλλά και αντίθετη προς τα διαθέσιμα επιχειρησιακά δεδομένα της εποχής. Η επίκληση, επομένως, της ημερομηνίας απελευθέρωσης ως κριτήριο αξιολόγησης των τότε αποφάσεων του Φλωριά είναι μεθοδολογικά εσφαλμένη, καθώς προβάλλει μια μεταγενέστερη γνώση σε ένα παρελθόν (τη δεδομένη στιγμή παρόν) για να κρίνει τις αποφάσεις που τελούσαν και, τελικά, ελήφθησαν υπό καθεστώς απόλυτης αβεβαιότητας.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η κριτική εναντίον του Φλωριά, όπως διατυπώνεται σε ορισμένες μεταγενέστερες αφηγήσεις, δεν φαίνεται να εδράζεται σε στέρεα τεκμηρίωση κατά την επισταμένη στάθμιση των μαρτυριών και του ιστορικού πλαισίου. Οι μαρτυρίες που την υποστηρίζουν αντισταθμίζονται από άλλες, εξίσου έγκυρες, ενώ, την ίδια στιγμή, η αντιπαράβολή των ενδείξεων συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο Φλωριάς και οι άνδρες του ενήργησαν βάσει των πληροφοριών που διέθεταν, χωρίς να μπορεί να τεκμηριωθεί κατά τρόπο αναντίλεκτο ηθική ή επιχειρησιακή ευθύνη τους για την τραγική έκβαση. Όμως, η αξιολόγηση της εγκυρότητας μιας μαρτυρίας δεν μπορεί να στηρίζεται ούτε στην άκριτη αποδοχή της ούτε στην εκ προοιμίου απόρριψή της. Απαιτεί, αντιθέτως, μια τριπλή μεθοδολογική προσέγγιση: την αντιπαράβολή με άλλες ανε-

ξάρτητες πηγές (αρχειακές, δικαστικές, δημοσιογραφικές), την εξέταση του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου διαμορφώθηκε η κάθε μαρτυρία και την αναγνώριση των πιθανών κινήτρων ή ιδεολογικών προδιαθέσεων των μαρτύρων.

Στην περίπτωση του Χορτιάτη, η κριτική αντιπαραβολή των μαρτυριών του Ρικούδη και της Αγγελούδη - οι οποίες καταγράφουν αντικρουόμενες εκδοχές για την ειδοποίηση των κατοίκων - καταδεικνύει ότι η αλήθεια δεν βρίσκεται σε μία μόνο πηγή, αλλά στη σύγκλιση και την απόκλισή τους. Οι πληροφορίες αυτές, σε συνδυασμό με την αυξημένη δραστηριότητα του ΕΛΑΣ στην περιοχή - στο πλαίσιο της κλιμάκωσης του αντιστασιακού αγώνα γενικότερα και της ανάγκης παρεμπόδισης των γερμανικών επιτάξεων ειδικότερα - συνιστούσαν, με βάση τα δεδομένα που ήταν διαθέσιμα στους αντάρτες, ένα εύλογο πλαίσιο για την τοποθέτηση της ενέδρας, ανεξάρτητα από το αν η τελική έκβαση υπήρξε δυσανάλογη.

3.9 Μια άλλη αφήγηση για τα πεπραγμένα μιας ημέρας ορόσημο

Ως προοίμιο των γεγονότων του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, μπορούν να θεωρηθούν τα συμβάντα της 26ης Ιουλίου 1944 στο Ασβεστοχώρι. Στις 20 Ιουλίου, ημέρα του Προφήτη Ηλία, οι γερμανικές δυνάμεις, αξιοποιώντας πληροφορίες δοσίλογων, συνέλαβαν και εκτέλεσαν στο Κουρί (πυκνό δάσος στους πρόποδες του Χορτιάτη) τρεις Ασβεστοχωρινούς, μέλη του ΕΑΜ που λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι. Έξι ημέρες αργότερα, ο κατασταλτικός μηχανισμός σε ρόλο προσηματικά προληπτικού, επέστρεψε στο χωριό. Ο λοχίας των γερμανικών στρατευμάτων Φριτς Σούμπερτ, αρχηγός τμήματος ειδικών αποστολών, σε συνεργασία με γερμανοφορεμένους ταγματασφαλίτες, μεταξύ των οποίων οι Καπετανάκης και Γερμανάκης - όλοι μετέπειτα πρωταγωνιστές της σφαγής στον Χορτιάτη - συγκέντρωσαν άνδρες και γυναίκες στην πλατεία του Ασβεστοχωρίου. Το απόγευμα οι γυναίκες αφέθηκαν ελεύθερες, ενώ οι άνδρες μεταφέρθηκαν σε σημείο του σημερινού δρόμου Ασβεστοχωρίου-Εξοχής, παραπλεύρως του ρέματος. Υπό την απειλή όπλων, οι άνδρες αναγκάστηκαν να ανοίξουν έναν μεγάλο λάκκο, ενώ στη συνέχεια, τοποθετούμενοι ανά τετράδες μπροστά στο χείλος του, εκτελέστηκαν δεκαέξι άτομα, ηλικίας από 25 έως 40 ετών.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Βαγγέλης Πλάκας (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 – 60 χρόνια μετά, μνήμη και χρέος*, Δήμος Χορτιάτη, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 16.

Αν η πρώτη περίοδος γερμανικών αντιποίνων παρατηρείται στους πρώτους μήνες Κατοχής με στόχο την εδραίωση των στρατευμάτων των κατακτητών ενάντια στη δράση των πρωτοεμφανιζόμενων αντιστασιακών ομάδων ένθεν και ένθεν (προοδευτικής-ριζοσπαστικής από τη μία και εθνικιστικής-φιλοβασιλικής από την άλλη προέλευσης), τότε η δεύτερη περίοδος εντοπίζεται την άνοιξη του 1943, με τη δυναμική εμφάνιση του ΕΛΑΣ, και διαρκεί μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών στις 30 Οκτωβρίου, οπότε η Θεσσαλονίκη απελευθερώνεται από τις ένοπλες δυνάμεις της οργάνωσης.¹⁶⁹

Κατά τη δεύτερη περίοδο, η οποία και αφορά την παρούσα εργασία, γεγονός αποτελεί πως είχε σημειωθεί μια σειρά επιτυχών επιχειρήσεων του 31ου Συντάγματος Πεζικού του ΕΛΑΣ κατά των γερμανικών δυνάμεων και των βουλγαρικών συμμάχων τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμπλοκή στον Άγιο Βασίλειο, ένα χωριό του Δήμου Λαγκαδά που βρίσκεται στην ευρύτερη ορεινή και ημιορεινή ζώνη του όρους Χορτιάτη, στις νοτιοδυτικές όχθες της λίμνης Κορώνειας. Ο Άγιος Βασίλειος είναι το μοναδικό χωριό που ακουμπά στη λίμνη, η σχέση της οποίας με τον οδικό άξονα Θεσσαλονίκης-Καβάλας είναι άμεση, γεωγραφική και συγκοινωνιακή, καθώς ο άξονας αυτός κινείται παράλληλα με τη βόρεια όχθη της. Το περιστατικό συνέβη λίγες ημέρες πριν από την καταστροφή του Χορτιάτη και είχε ως στόχο τον έλεγχο του οδικού άξονα Θεσσαλονίκης-Καβάλας. Εκεί, λίγα χιλιόμετρα από την περιοχή όπου βρίσκονταν διάσπαρτες σημαντικές γερμανικές δυνάμεις, μεταξύ των χωριών Χορτιάτη, Πετροκέρασα και Λιβάδι - σε έκταση που μπορεί να διανυθεί μέσα σε μία ημέρα -, κατά τα προλεχθέντα, δραστηριοποιούνταν το Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Παρά τις περιοδικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που εξαπέλυαν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους, αυτές δεν απέφεραν ουσιαστικά αποτελέσματα. Τις παραμονές της απελευθέρωσης, και με την αμέριστη υποστήριξη των τοπικών οργανώσεων, η δύναμή του είχε ενισχυθεί σε περισσότερους από 250 άνδρες, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα λόγω της γειτνίας του, τόσο στις γερμανικές δυνάμεις όσο και στους Έλληνες συνεργάτες τους.¹⁷⁰

Η γερμανική δραστηριοποίηση, συνέπεια της έντονης αντάρτικης δράσης στην περιοχή Ασβεστοχωρίου-Χορτιάτη, οδήγησε τις δυνάμεις Κατοχής, λοιπόν, στην εξέταση της πιθανότητας ριζικής εκκαθάρισης της ευρύτερης περιοχής, όπερ ξεκίνησε περί τα τέλη Ιουλίου, το πιθανότερο ως αντίποινα για την επίθεση του ΕΛΑΣ στο Σανατόριο 14 μέρες νωρίτερα: στις 12 Ιουλίου 1944

¹⁶⁹ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 198-202.

¹⁷⁰ Φαρσακίδης, ό.π., σ. 66.

άνδρες του είχαν επιτεθεί στο ίδρυμα του Ασβεστοχωρίου, αποπλίζοντας τη φρουρά χωροφυλάκων και οπλίζοντας τρόφιμους που προσχώρησαν στην Αντίσταση, ένα γεγονός που συνιστά στρατηγικό πλήγμα για τους Γερμανούς, καθώς η εγκατάσταση βρισκόταν πλησίον μεγάλης στρατιωτικής βάσης.¹⁷¹

Στο διάστημα περίπου ενός μηνός πριν από τις 2 Σεπτεμβρίου, η έντονη δραστηριότητα των ανταρτικών ομάδων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης συνοδεύεται από κινητοποιήσεις των δυνάμεων Κατοχής σε διάφορες τοποθεσίες, οι οποίες περιλάμβαναν τη συγκέντρωση των κατοίκων των χωριών και την επιλογή ανδρών που, κατά την κρίση τους, θεωρούνταν ότι διατηρούσαν σχέσεις με αντιστασιακούς. Μία επιπλέον διαφοροποίηση σε σχέση με προηγούμενες πρακτικές καταστολής συνιστά η χρήση μεθόδων εξόντωσης ιδιαίτερης αγριότητας, καθώς οι γερμανικές δυνάμεις προέβησαν στην πυρπόληση θυμάτων εντός κλειστών χώρων, γεγονός που διαφοροποιείται από τις έως τότε καταγεγραμμένες εκτελέσεις στην περιοχή. Κατόπιν τούτου, δίνεται εντολή στις ένοπλες ομάδες συνεργατών - τους αποκαλούμενους και «Σουμπερταίους» ή «Σουμπερίτες» - να προχωρήσουν σε εκτεταμένες πράξεις βίας εις βάρος του άμαχου πληθυσμού, περιλαμβανομένων λεηλασιών, πυρπόλησης κατοικιών, ανθρωποκτονιών και σεξουαλικής βίας. Η επιχείρηση τελούσε υπό τον έλεγχο της Βέρμαχτ, παρά τη δυναμική και αριθμητικά σημαντική συμμετοχή του Αποσπάσματος Καταδίωξης Ανταρτών.

Ο Σούμπερτ και οι άνδρες του, δεν είχαν την αυτονομία να αναλάβουν μια τιμωρητική επιχείρηση τέτοιας κλίμακας χωρίς την έγκριση των γερμανικών στρατιωτικών αρχών και τη συνδρομή Γερμανών αξιωματικών και στρατιωτών· η συγκεκριμένη συμμετοχή τους προϋπέθετε ρητή εντολή από τα ανώτερα κλιμάκια της κατοχικής διοίκησης.¹⁷²

Η κορύφωση των γεγονότων σημειώθηκε με τη συγκέντρωση κατοίκων σε συγκεκριμένα κτίρια του Χορτιάτη, όπου και θανατώθηκαν διά πυρός στο φούρνο Γκουραμάνη και στην οικία Νταμπούδη με ερμητικό κλείσιμο του χώρου, αποκλεισμό κάθε σημείου πιθανής απόδρασης και ενίσχυση της φωτιάς με ειδική εμπρηστική σκόνη. Η συγκεκριμένη μέθοδος, διακριτή για τον ιδιαί-

¹⁷¹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 715.

¹⁷² Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 723.

τερα κυνικό της - διαδικαστικό, σχεδόν μηχανιστικό - χαρακτήρα, αποτελεί πρακτική που αποδίδεται στον Σούμπερτ, καθώς ομοιάζει με αυτές στην Κρήτη και στα Γιαννιτσά¹⁷³, σε μία περίοδο στην οποία εντάσσεται η σταδιακή υποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων.¹⁷⁴

Για το «μετά» της ενέδρας, όπως και για την ίδια, έχουν γραφτεί πολλά. Πόσοι ήταν οι Γερμανοί που αιματοκύλησαν το χωριό; Ο ιστορικός Σ. Δορδανάς κάνει μια εκτίμηση στους 100 το πολύ, ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν δυνατό να προλάβουν να έρθουν ενισχύσεις από τη Θεσσαλονίκη, λαμβάνοντας υπόψη ότι στο Ασβεστοχώρι δεν μπορούσε να είναι διαθέσιμη μια δύναμη σε αριθμό μεγαλύτερη, είτε μιλάμε για άνδρες είτε για καμιόνια.¹⁷⁵

Σε άρθρο του στο επιστημονικό περιοδικό *Θεσσαλονικέων πόλις*¹⁷⁶, ο καθηγητής του Πανεπιστήμιου Carleton στην Οτάβα του Καναδά, Θανάσης Φωτίου, αναφερόμενος στο ολοκαύτωμα γράφει πως, σύμφωνα με μαρτυρία δωσίλογου, φτάνοντας με τους άλλους εθελοντές του αποσπάσματος του Σούμπερτ, διαπίστωσε πως ήδη υπήρχαν στο χωριό 500 και πλέον Γερμανοί στρατιώτες, περιγράφοντας τα γεγονότα ως μια μεθοδικά οργανωμένη σφαγή που εκτελέστηκε με σχεδόν βιομηχανική πειθαρχία από μια συντονισμένη δύναμη.¹⁷⁷

¹⁷³ Νίκος Δεμισιώτης, «Ο μακελάρης της Κρήτης και της Μακεδονίας Φριτς Σούμπερτ που καταδικάστηκε 271 φορές σε θάνατο», άρθρο στην ιστοσελίδα *reader*, στήλη «Σαν σήμερα», 22 Οκτωβρίου 2024:

<https://www.reader.gr/san-simera/o-makelaris-tis-kritis-kai-tis-makedonias-frits-soympert-poy-katadikastike-se-271-fores-se-thanato/577943>

¹⁷⁴ Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση 2012, σ. 205-209.

¹⁷⁵ Θοδωρής Βαλαχάς, «Τα νέα στοιχεία μας το επιβεβαιώνουν» - Το έγκλημα ήταν προαποφασισμένο», στην εφημερίδα *Χορτιάτης* 570, Σεπτέμβριος 2009.

¹⁷⁶ Θανάσης Σ. Φωτίου, «Έγκλημα και τιμωρία: Ο «Μακεδόνας» Φριτς Σούμπερτ (1944-1947)», άρθρο στο επιστημονικό περιοδικό *Θεσσαλονικέων πόλις*, αριθ. φύλ. 20, Σεπτέμβριος 2006, σ. 87:

https://archive.org/details/issue_20/page/n49/mode/2up

¹⁷⁷ Φωτίου, *στο ίδιο*, σ. 99. Η συγκεκριμένη πληροφορία βασίζεται στις ένορκες προανακριτικές καταθέσεις δύο Ελλήνων εθελοντών του «Σώματος Κυνηγών» (Jagdkommando), των Κωνσταντίνου Κ. και Παναγιώτη Σ. Στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής δημοσίευσης και της προστασίας προσωπικών δεδομένων, τα πλήρη επώνυμά τους αναφέρονται στην ιστοριογραφία μόνο με τα αρχικά τους, αλλά τα πλήρη στοιχεία τους βρίσκονται εγγεγραμμένα στον φυσικό φάκελο της δικογραφίας. Οι μαρτυρίες ελήφθησαν αμέσως μετά την απελευθέρωση, κατά το δικαστικό έτος 1945, από τις ανακριτικές αρχές της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, η κατάθεση του Παναγιώτη Σ. δόθηκε την 1η Οκτωβρίου 1945 και του Κωνσταντίνου Κ. στις 18 Δεκεμβρίου 1945. Ανεξάρτητα από τα λοιπά, η εκτίμηση περί παρουσίας 500 και πλέον Γερμανών στρατιωτών στον Χορτιάτη κατά την ημέρα της σφαγής, όπως καταγράφεται στη μαρτυρία του δωσίλογου εθελοντή του αποσπάσματος Σούμπερτ, δεν δύναται να εκληφθεί ως αντικειμενική ποσοτική καταγραφή, αλλά μάλλον ως αντανάκλαση μιας υποκειμενικής αντίληψης, διαμορφωμένης υπό το κράτος του αισθήματος ανωτερότητας που ενέπνεε η σύνδεση του μάρτυρα με την κατοχική δύναμη. Ο συγκεκριμένος άνδρας, ταυτίζοντας την ατομική του υπόσταση με τον κατακτητή και θεωρώντας εαυτόν - έστω υπό μίαν έννοια - λειτουργικό μέλος της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής, αντιλαμβανόταν την επιχείρηση ως έκφραση μιας σχεδόν ακαταμάχητης ισχύος. Η αριθμητική υπερβολή της μαρτυρίας του αποτυπώνει, συνεπώς, όχι την πραγματική σύνθεση της επιτιθέμενης δύναμης, αλλά την ψυχολογική υπερτίμηση του ρόλου και του μεγέθους του «φορέα» με τον οποίο είχε επιλέξει να συστρατευθεί, έναντι του ανυπεράσπιστου άμαχου πληθυσμού του Χορτιάτη. Η «σχεδόν βιομηχανική πειθαρχία»

Μπορεί να είναι διαθέσιμη μια τέτοια δύναμη; Μια δύναμη που δρούσε υπό τις διαταγές του Βίλι Πόλμαν, Ανθυπολοχαγού της 501ης μονάδας της Στρατιωτικής Χωροφυλακής. Η βαρβαρότητα έλαβε τον χαρακτήρα μιας «τελετουργικής» εξόντωσης, καθώς οι άμαχοι οδηγήθηκαν στον φούρνο του Γκουραμάνη και την οικία Νταμπούδη - χώρους-σύμβολα της κοινωνικής συνοχής - όπου εγκλωβίστηκαν ερμητικά και παραδόθηκαν στις φλόγες με τη χρήση ειδικής εμπρηστικής σκόνης, ενώ πολυβόλα τοποθετημένα στα παράθυρα θέριζαν όσους ικέτευαν για έλεος επιχειρώντας να διαφύγουν. Η επιβεβαίωση, μέσω της έκθεσης των αστυνομικών αρχών Θεσσαλονίκης, της κυνικής ομολογίας (τηλεφωνική ενημέρωση-αναφορά) του αξιωματικού της Γκεστάπο προς ανώτερό του (Όττο Στρακ, ηγετικό στέλεχος του Επιτελικού Γραφείου 1c¹⁷⁸), που φέρεται να ήταν παρών στον Χορτιάτη, άμα τη επιστροφή του, με τη φράση «*Ο πληθυσμός δέχθηκε τα δολοφονικά μας πυρά*», καθιστά σαφές ότι η δύναμη που επιχείρησε δεν θα προλάβαινε να δράσει σε τόσο σύντομο χρόνο αν επρόκειτο για αυθόρμητη αντίδραση. Ο δημοσιογράφος-ερευνητής Δημοσθένης Κούκουνας κάνει εκτενή αναφορά στη δύναμη της γερμανικής φρουράς και των μονάδων ασφαλείας, αναλύοντας την κατάσταση κατά τους τελευταίους μήνες (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1944) σε ό,τι αφορά τη συσσώρευση των δυνάμεων της Ομάδας Στρατιών Ε, καθώς υποχωρούσαν προς τον Βορρά. Παραθέτει αριθμητικά στοιχεία μέσα από την περιγραφή των μονάδων και των διοικητικών κέντρων (π.χ. Φρουραρχείο, Γκεστάπο, Λιμεναρχείο) που μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε έναν συνολικό αριθμό 15.000-20.000 ανδρών, όπως προκύπτει από το άθροισμα των επιμέρους υπηρεσιών που κατέγραφε η γερμανική διοίκηση¹⁷⁹, ενώ ο ιστορικός Mark Mazower κάνει λόγο για συνολική υποχώρηση 300.000 στρατιωτών από τα Βαλκάνια υπό την επίβλεψη του πτέραρχου Λερ, ο οποίος είχε τη βάση του στη Θεσσαλονίκη.¹⁸⁰ Όμως στο Ασβεστοχώρι, που είχαν τη βάση τους οι Γερμανοί, δεν θα μπορούσαν να σταθμεύουν τα 32 φορτηγά που, όπως αναφέρει η επίσημη καταγραφή της κοινότητας Χορτιάτη, κινήθηκαν για να μεταφέρουν τέσσερις, ίσως πέντε, εκατοντάδες πάνοπλων στρατιωτών.¹⁸¹

που περιγράφει, δεν είναι παρά η προβολή της οργανωτικής αυτοεικόνας της κατοχικής μηχανής στην αφήγηση ενός υποκειμένου που ηθελήμενα είχε απωλέσει την ηθική και εθνική του αυτοσυνειδησία.

¹⁷⁸ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 539.

¹⁷⁹ Δημοσθένης Κούκουνας, *Η Κατοχή στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη*, Historia, Αθήνα, 2022, σ. 146-149, 154, 210-215.

¹⁸⁰ Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven and London, 1993, σ. 374.

¹⁸¹ Μπακαΐμης, Σαββοπούλου, Αγγελινούδης, *ό.π.*, σ. 107.

Πώς μια τέτοια δύναμη μέσα σε λίγη ώρα μετακινήθηκε επάνω στο χωριό να επιχειρήσει; Τα δεδομένα μοιραία συγκλίνουν στο να υποθέσουμε ότι η δύναμη ήταν έτοιμη και σε πλήρη επιφυλακή σε στρατιωτικές βάσεις της Θεσσαλονίκης, καθώς μπορούν να δικαιολογήσουν τη δυνατότητα μετακίνησης μεγάλου αριθμού οχημάτων. Η επιχείρηση, όπως τα δεδομένα καταδεικνύουν, ήταν σχεδιασμένη για την επομένη της ημέρας στην οποία τοποθετούνται τα γεγονότα, δηλαδή για την Κυριακή, καθότι ήταν αργία, ενώ το Σάββατο θεωρούνταν ημέρα εργάσιμη. Πιθανώς οι Γερμανοί, παρακινήμενοι από τις διαδοχικές επιτυχίες του ΕΛΑΣ στην περιοχή, στόχευαν στον απόλυτο αιφνιδιασμό σε μία μέρα ανάπαυσης για τους κατοίκους του Χορτιάτη.¹⁸²

Η αντιστασιακή δραστηριότητα στον Χορτιάτη, υπό την ευθύνη του 31ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, είχε γίνει πλέον γνωστή στους Γερμανούς κατακτητές. Κατά τους τελευταίους μήνες της Κατοχής, οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν επιτύχει σημαντικά πλήγματα κατά του εχθρού, όπως αποδεικνύεται από τα γεγονότα στο Σανατόριο του Ασβεστοχωρίου.¹⁸³ Το εναρκτήριο συμβάν της κλιμάκωσης των συγκρούσεων μεταξύ των ανταρτών και των δυνάμεων κατοχής το καλοκαίρι του 1944, δεδομένου ότι πρόκειται για την πρώτη κρούση που πραγματοποίησε ο ΕΛΑΣ στις παρυφές της Θεσσαλονίκης¹⁸⁴, εντοπίζεται σε ένα σχετικά άγνωστο γεγονός, αυτό της εξέγερσης των φυματικών στο σημερινό νοσοκομείο Παπανικολάου¹⁸⁵ στις 23 Ιουνίου. Οι ασθενείς κινήθηκαν πεζοί κατά μήκος της οδού Εγνατίας, όπου η πορεία τους ανακόπηκε βίαια από γερμανικές δυνάμεις μέσω χρήσης χειροβομβίδων. Οι επιζώντες συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο «Παύλου Μελά». Το περιστατικό επιβεβαιώνεται από το ημερολόγιο του επίσης κρατουμένου σε αυτό και έπαρχου Κατερίνης, Λεωνίδα Γιασημακόπουλου, όπως αυτό δημοσιεύθηκε από τον Γιώργο Καφταντζή το 1999 υπό τον τίτλο *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944*, ενώ λίγες ημέρες αργότερα (δεν είναι ακριβής η ημερομηνία· τοποθετείται

¹⁸² Συνοπτική διατύπωση συμπερασμάτων σε ένα κείμενο βασισμένο σε νέα ντοκουμέντα, το οποίο αποτελεί συνέχεια του βιβλίου του *Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι και μου παραδόθηκε κατ' ιδίαν από τον Θεόδωρη Βαλαχά* κατά τη δεύτερη συνέντευξή μας.

¹⁸³ Από την πρώτη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 04-04-2026.

¹⁸⁴ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 714-715.

¹⁸⁵ Βαλαχάς – Θεοχάρη, *ό.π.*, σ. 36. Το Σανατόριο, μια υγειονομική δομή που λειτουργούσε προπολεμικά ως κέντρο νοσηλείας φυματικών ασθενών της Βορείου Ελλάδος, βρισκόταν σε απόσταση περίπου 10-12 χιλιομέτρων από το κέντρο της Θεσσαλονίκης, επί του οδικού άξονα που διέρχεται από το Ασβεστοχώρι, σε απόσταση περίπου 3-4 χιλιομέτρων μετά τον οικισμό αυτό, ξεκινώντας από τη συνοικία της Νεάπολης. Η πρόσβαση σε αυτό ήταν δυνατή και μέσω της οδού που ξεκινούσε από το Αρσακλή (σημερινό Πανόραμα).

μετά τις 23 Ιουνίου και πριν τις 12 Ιουλίου) ο διευθυντής του Σανατορίου - άνθρωπος των Γερμανών - πέφτει νεκρός από πυρά ανταρτών μέσα στη στοά Μοδιάνο.¹⁸⁶

Στις 12 Ιουλίου 1944, άνδρες του ΕΛΑΣ σε συνεργασία με την ΟΠΛΑ Θεσσαλονίκης επιτέθηκαν στο σταθμό της Χωροφυλακής και στη φρουρά του Σανατορίου, αφοπλίζοντας 18 από τους 20 χωροφύλακες. Με τα όπλα τους οπλίζονται τρόφιμοι του Σανατορίου που προσχωρούν στην οργάνωση. Η επίθεση αυτή είχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, ενόψει του ότι το Σανατόριο βρισκόταν πλησίον μεγάλης γερμανικής στρατιωτικής βάσης, αυτής στο Αρσακλή. Ως αποτέλεσμα, οι Γερμανοί πραγματοποίησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή του Ασβεστοχωρίου στις 26-27 Ιουλίου 1944, ενώ παράλληλα ενίσχυσαν την στρατιωτική παρουσία τους στην περιοχή, αναγνωρίζοντας πλέον τη δραστηριότητα αντιστασιακών ομάδων στον Χορτιάτη.¹⁸⁷

Ποια ακριβώς ήταν η δύναμη των Γερμανών στο Ασβεστοχώρι το καλοκαίρι του 1944, μπορεί να δοθεί μόνο προσεγγιστικά και συνδυαστικά. Όπως ο Βαλαχάς υποστηρίζει, οι Γερμανοί στρατιώτες ήταν «πάνω-κάτω στους 100», οι οποίοι διέμεναν σε σπίτια καθώς δεν διέθεταν κάποια πολυάριθμη βάση. Οι Γερμανοί διατηρούσαν δυνάμεις σε αρκετά σημεία της πόλης, όπως ασφαλώς και στο Παύλου Μελά, που αρχικά ήταν ελληνικός στρατώνας, αλλά μετά την κατάληψη της πόλης επιτάχθηκε από τη Βέρμαχτ και μετατράπηκε σε στρατόπεδο κράτησης και διαμετακόμισης. Το στρατόπεδο Κόδρα στην Καλαμαριά, είχε διαφορετικό χαρακτήρα. Δεν αποτέλεσε κυρίως στρατόπεδο συγκέντρωσης όπως το Παύλου Μελά, αλλά χρησιμοποιήθηκε ως στρατιωτική βάση της Βέρμαχτ – η μεγαλύτερη σε όλη τη Θεσσαλονίκη. Στο στρατόπεδο στρατωνίζονταν μονάδες πεζικού, τμήματα μηχανικού, υπηρεσίες ανεφοδιασμού, καθώς και μονάδες διαβιβάσεων και διοικητικής υποστήριξης. Η θέση του ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, στο αεροδρόμιο του Σέδες και στις κύριες οδικές αρτηρίες προς τη Χαλκιδική και την ανατολική Μακεδονία, γεγονός που το καθιστούσε βασικό χώρο στρατωνισμού, ανεφοδιασμού και προώθησης στρατευμάτων προς τα μέτωπα της νότιας Βαλκανικής.¹⁸⁸ Στο Ασβεστοχώρι, λόγω της εγγύτητάς του με το βορειοανατολικό τμήμα της στρατιωτικής ζώνης ασφαλείας (γραμμή Λαγκαδάς – Βασιλούδι – Γερακαρού – Λαγκαδίκια – Στίβος – Περιστερώνα – Νέα Απολλωνία), εκτός από τη μικρή δύναμη χωροφυλακής, είχε εγκατασταθεί και μια μηχανοκίνητη

¹⁸⁶ Κωστής Κεκελιάδης, «Χορτιάτης Σύμβολο της αντίστασης, μνημείο της φρίκης», άρθρο στην εφημερίδα *Μακεδονία*, 7 Οκτωβρίου 2007.

¹⁸⁷ Άννα Μουρουγκλού (επιστ. επιμ.), Βασιλική Αντωνοπούλου (φιολ. επιμ.), *Πανόραμα/Πυλαία/Χορτιάτης, Ασβεστοχώρι/Εξοχή/Φίλυρο*, Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε., Δήμος Πυλαίας Χορτιάτη, 2015, σ. 152.

¹⁸⁸ Από την τρίτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θοδωρή Βαλαχά, 04-06-2026.

γερμανική φρουρά, η διοίκηση (Kommandantur), που στεγαζόταν στο αρχοντόσπιτο του Στ. Λήτα. Στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις (όπως αυτή στις 20 Ιουλίου στο δάσος «Κουρί», όταν συνέλαβαν κι εκτέλεσαν τρεις Ασβεστοχωρίτες συνδέσμους του ΕΛΑΣ) συνεπικουρούσαν βουλγαρικά τάγματα από το Λαγκαδά.¹⁸⁹ Στις 26 Ιουλίου τμήματα του 1003ου και 1004ου Τάγματος Πεζικού, μια ομάδα μάχης της 7ης Βουλγαρικής Μεραρχίας, δυνάμεις από το λόχο φρουράς της Ομάδας Στρατού Ε και των μονάδων επιφυλακής μετακινήθηκαν στο Ασβεστοχώρι και, με τη συνδρομή των ανδρών του διαβόητου τάγματος του Φριτς Σούμπερτ Ε.Α.Κ.Κ. (Εθνικό Απόσπασμα Καταδίωξης Κομμουνιστών) ή «Σώμα Κυνηγών» (Jagdkommando Schubert), το οποίο διατηρούσε εκεί τη βάση του, περικύκλωσαν τις πρώτες πρωινές ώρες το χωριό, ενεργώντας αιφνιδιαστικά εναντίον του άμαχου πληθυσμού.¹⁹⁰ Στόχος των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων (26-27 Ιουλίου) έγιναν και οι περιοχές Λιβάδι, Περιστερά και Πετροκέρασα.¹⁹¹

Όλες οι παραπάνω δυνάμεις συνέδραμαν επικουρικά. Τα Τάγματα Πεζικού Φρουρίου της Βέρμαχτ (Festungs-Infanterie-Bataillon) αποτελούσαν ανεξάρτητες μονάδες του γερμανικού Στρατού Ξηράς (Heerestruppe) και υπάγονταν απευθείας στη Διοίκηση Θεσσαλονίκης (Befehlshaber Saloniki / Korpsgruppe Saloniki), η οποία ήλεγχε την ευρύτερη στρατηγική ζώνη της Κεντρικής Μακεδονίας. Λόγω της φύσης τους ως «Τάγματα Φρουρίου», τα τμήματά τους δεν ήταν συγκεντρωμένα σε ένα μόνο στρατόπεδο, αλλά ήταν διασκορπισμένα σε κομβικά σημεία.¹⁹²

Σύμφωνα με το βιβλίο του Θεόδωρου Βαλαχά, οι αναφορές στη δύναμη και την παρουσία των Γερμανών στο Ασβεστοχώρι εντοπίζονται ως εξής:

- Στο Ασβεστοχώρι «στρατοπεδεύουν Γερμανοί», ενώ δύο χιλιόμετρα πιο πάνω βρίσκεται ο «Ασύρματος», ένα πολύ καλά φρουρούμενο γερμανικό κέντρο διαβιβάσεων (οι δυνάμεις κατοχής είχαν εγκαταστήσει στην περιοχή του Ασβεστοχωρίου δύο μεγάλους σταθμούς ασύρματης επικοινωνίας, έναν δίπλα στα Συμμαχικά Νεκροταφεία προς την «Πολύζοβα» κι έναν στο δρόμο προς το Φύλυρο, οι οποίοι φυλάσσονταν από γερμανικές φρουρές και παρέμεναν ενεργοί μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου του 1944¹⁹³) (σελ. 36).

¹⁸⁹ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 285-286.

¹⁹⁰ Δορδανάς, *Το αίμα των ηρώων*, σ. 716.

¹⁹¹ Μουρουγκλού – Αντωνοπούλου, *στο ίδιο*, σ. 167.

¹⁹² Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1965–2002), τόμος 13, σ. 210-211.

¹⁹³ Νίκος Γιώτης, «Το Ασβεστοχώρι στην κατοχή», στοιχεία από το βιβλίο του δημοσιογράφου με τίτλο *Το Ασβεστοχώρι στην Κατοχή – Η συμβολή του στο έπος του '40 και στην Εθνική Αντίσταση*, στην ιστοσελίδα *Ασβεστοχώρι online*:

- Ολόκληρη η περιοχή γύρω από το Ασβεστοχώρι περιγράφεται ως «σπαρμένη από έδρες γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων», με δυνάμεις να περιφρουρούν παντού, συμπεριλαμβανομένου του «Ασυρμάτου» (σελίδα 40). Στρατιώτες της γερμανικής φρουράς του «Ασυρμάτου», που απείχε δύο χιλιόμετρα από το Σανατόριο, κινητοποιήθηκαν με αυτοκίνητο για τον έλεγχο του τηλεγραφικού δικτύου μετά από ενέργεια του ΕΛΑΣ (σελ. 43-44).
- Στο Ασβεστοχώρι βρισκόταν η έδρα του Γερμανού επίτροπου Schäfer. Η αναφορά στον Ταγματάρχη Schäfer ως «Διοικητή της περιοχής» υπάρχει μέσα στην έκθεση του Έμιλ Βένγκερ (σελ. 81).¹⁹⁴
- Υπάρχει σαφής αναφορά ότι στο Ασβεστοχώρι σταθμεύουν μόνιμα Γερμανοί και ταγματасφαλίτες (σελ. 95). Επισημαίνεται ότι οι Γερμανοί «διέμεναν μέσα στα σπίτια» των κατοίκων του Ασβεστοχωρίου (σελ. 99). Το Ασβεστοχώρι αποτελούσε την «έδρα του διαβόητου τάγματος του Φριτς Σούμπερτ», από όπου ξεκίνησαν πολλές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας (σελ. 181 και 202).
- Επίσης, σε αναφορά πληροφοριών του ΕΛΑΣ (07-09-1944), σημειώνεται ότι από το Αδραμέρι πέρασαν «25-30 Γερμανοί» με κατεύθυνση τη Σαρακήνα (έναν μικρό, ορεινό οικισμό ο οποίος διοικητικά ανήκε στην επαρχία Λαγκαδά του Νομού Θεσσαλονίκης, στους πρόποδες της οροσειράς του Χορτιάτη και κοντά στο χωριό Λιβάδι) (σελ. 108, 138).

Όπως μπορεί να εξαχθεί από όλα από τα παραπάνω, η γερμανική παρουσία και η δύναμη του τάγματος Σούμπερτ στο Ασβεστοχώρι περιγράφονται γενικά ως «δυνάμεις που περιφρουρούν την περιοχή»: στο Κουρί, στον αστικό συνοικισμό του Χορτιάτη, στο Αρσακλή, στον «Ασύρματο» ανάμεσα σε Ασβεστοχώρι και Φίλυρο, καθώς και δίπλα στο Σανατόριο. Δεν δίνεται ένας σταθερός αριθμός για τη μόνιμη φρουρά ή τη δύναμη που στρατοπέδευε εκεί, αλλά μία εικόνα που καταδεικνύει μια διασπορά δυνάμεων. Στο Αμερικανικό Κολέγιο Ανατόλια στο Αρσακλή, αν και είχαν την έδρα τους το Αρχηγείο της Ομάδας Στρατού Ε και το Γ' Επιτελικό Γραφείο Πληροφοριών (το λεγόμενο «Ιε») του γερμανικού στρατού, ο τελευταίος δεν διατηρούσε εκεί μεγάλη στρατιωτική δύναμη. Σε απόσπασμα της εφημερίδας *Μακεδονία* της 10ης Απριλίου 1945, με τίτλο «Πόσους

http://www.asvestohori.gr/?page_id=21

¹⁹⁴ Από τη δεύτερη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 06-04-2026. Η ρητή αναφορά στον Schäfer ως «Διοικητή της περιοχής» στο βιβλίο του Βαλαχά προκύπτει από τη μελέτη της έκθεσης του Ερυθρού Σταυρού, καθώς καταλαμβάνει ένα κεντρικό κεφάλαιο (σελίδες 80-85) σε αυτό.

και ποιους εξετέλεσαν οι Γερμανοί εν τη Μακεδονία – Κατάλογος των ‘‘νεομαρτύρων’’», αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο Σούμπερτ και 100 περίπου κατάδικοι Έλληνες κακούργοι εκ της Παλαιάς Ελλάδας και Κρήτης ενδεδυμένοι τας γερμανικάς στολάς εκύκλωσαν το Ασβεστοχώρι»¹⁹⁵.

Αριστερά, το άρθρο της εφημερίδας «Μακεδονία» για τους εκτελεσθέντες των Γερμανών στη Μακεδονία.

Δεξιά, το δημοσίευμα της δίκης του Γιώργου Βαλαχά το 1945.¹⁹⁶

3.10 Απολογισμός και αντιπαραθέσεις: οι διυστάμενες ερμηνείες για το έγκλημα

Ο Γιώργος Γκουραμάνης στο βιβλίο του, που αποτελεί μια αποτύπωση των γεγονότων υπό τη σκιά αρκετών σκοτεινών και αμφίσημων σημείων γράφει: «Οι κάτοικοι του Αγίου Βασιλείου φοβούμενοι αντίποινα ήλθαν στον Χορτιάτη και ο Φλωριάς τούς είπε κατά λέξη ‘‘επιτιμώ την στάση των κατοίκων του Αγίου Βασιλείου. Μ’ ένα επεισόδιο που έγινε εγκαταλείψατε το χωριό, αλλοίμονο αν αυτό το κάνουν παντού’’», προδίδοντας μια επικριτική χροιά - όπως ήδη παρατηρήσαμε - στο

¹⁹⁵ Μακεδονία, αριθ. φύλ. 11210, 10-04-1945. Το ιστορικό φύλλο της εφημερίδας «Μακεδονία» (10/04/1945). Στις αναφορές του για τη δράση του τάγματος, τεκμηριώνεται η παρουσία των 100 περίπου γερμανοντυμένων ανδρών του Σούμπερτ, οι οποίοι έχοντας ως μόνιμη έδρα και ορμητήριο το Ασβεστοχώρι, πρωταγωνίστησαν στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις της περιοχής.

¹⁹⁶ Ελευθερία, αριθ. φύλ. 307, 10-05-1945. Το δημοσίευμα της πολύκροτης δίκης του ως κατηγορούμενου για εμπλοκή στο επεισόδιο του Σανατορίου, κατά τη διάρκεια της οποίας κανένα ενοχοποιητικό στοιχείο δεν προέκυψε. Η δίκη, ωστόσο - όπως γράφει η στήλη -, θα συνεχιστεί.

ύφος που επιλέγει απέναντι στον καπετάνιο του ΕΛΑΣ. Επιπροσθέτως, μια υποκειμενική κρίση που μεταφράζεται ως προσωπική εκτίμηση ότι οι αντιστασιακοί, σε κάθε περίπτωση επίθεσής τους εναντίον του εχθρού όφειλαν να έχουν σχέδιο άμεσης προστασίας όλων των κατοίκων, μηδέ εξαιρουμένου, οπότε φέρονται ως οι ηθικοί υπόλογοι κάθε ένοπλης πράξης – θέση που προδήλως αντίκειται στη λογική του ανταρτοπόλεμου, η οποία προσφύεται στην τακτική ευελιξία και την αποφυγή της άμεσης αναμέτρησης με έναν υπέρτερο αριθμητικά εχθρό.¹⁹⁷

Για να γίνει κατανοητή η ανάγνωση των γεγονότων, απαιτείται η αποσυσκευασία δύο επιπέδων: του ιστορικού πλαισίου και της ρητορικής στρατηγικής του Γκουραμάνη, η οποία φέρει σαφές ιδεολογικό και προσωπικό αποτύπωμα. Πρώτον, ως προς το ιστορικό πλαίσιο της μαρτυρίας, ο Γκουραμάνης γράφει υπό τη σκιά της μεταπολεμικής περιόδου, όπου ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) είχε ηττηθεί στον Εμφύλιο και το επίσημο κράτος, υπό δυτική επιρροή, είχε εγκλωπωθεί πρώην δωσίλογους και ταγματасφαλίτες. Σε αυτό το κλίμα, η απόδοση ευθυνών για την συμφορά του Χορτιάτη στους αντάρτες εξυπηρετούσε μια διπλή σκοπιμότητα: αφενός απονομιμοποιούσε την Αριστερά και το αντιστασιακό κίνημα, αφετέρου αποσυντόνιζε την ευθύνη από τους Γερμανούς και τους Έλληνες συνεργάτες τους.

Ο Γκουραμάνης, αν και κάτοικος του χωριού και θιγόμενος από το ολοκαύτωμα (22 Γκουραμάνηδες κατονομάζονται στον κατάλογο που υπάρχει στο τέλος του βιβλίου του, μεταξύ αυτών και η μητέρα του συγγραφέα), εγγράφεται σε αυτή την ερμηνευτική παράδοση – όχι απαραίτητα συνειδητά, αλλά ως φορέας ενός κυρίαρχου αφηγήματος που κυκλοφορούσε ευρέως στα χρόνια που συνέγραφε, καθώς σχολιάζει τις ελλείψεις στον οπλισμό και την απειρία ορισμένων προσώπων που διοικούσαν τις τοπικές μονάδες στα 1944. Δεύτερον, ως προς τη ρητορική στρατηγική του κειμένου, η φράση του Φλωριά που παρατίθεται («επιτιμώ την στάση...»), ακόμα κι αν ειπώθηκε, αποσπάται από το συγκεκριμένο επιχειρησιακό συγκείμενο. Ο συγγραφέας του βιβλίου *Ο ιστορικός Χορτιάτης* επιλέγει να παρουσιάσει τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ ως έναν διοικητή που, αντί να κατανοήσει τον φόβο των αμάχων, τους επιπλήττει για την «υπερβολική» τους αντίδραση – λίγες μόλις ημέρες προτού το ίδιο του το τμήμα εμπλακεί σε ενέδρα, η κατάληξη της οποίας αξιοποιήθηκε τη δεκαετία του 1950 ως ιστορικό έρεισμα για τη θεμελίωση ενός λόγου συναρτώμενου με τα ιδεολογικά προτάγματα της μετεμφυλιακής περιόδου. Η χρήση του ρήματος «επιτιμώ» δεν

¹⁹⁷ Γκουραμάνης, *ό.π.*, σ. 46.

είναι τυχαία. Παραπέμπει σε μια σχέση ιεραρχικής εξουσίας όπου ο αντάρτης διοικητής τοποθετείται απέναντι στους άμαχους όχι ως προστάτης, αλλά ως αυστηρός κριτής. Αυτή η γλωσσική επιλογή υποδηλώνει ότι, κατά τον Γκουραμάνη, ο Φλωριάς όφειλε να αναμένει τα αντίποινα και να προετοιμάσει τον πληθυσμό ανάλογα.

Ο Γκουραμάνης, όπως γίνεται κατανοητό, θέλει να επικυρώσει την παρουσία του Φλωριά στο χωριό του Χορτιάτη στις 31 Αυγούστου, δύο μόλις ημέρες δηλαδή πριν το κάψιμό του. Αλλά και ακόμη πιο πριν, ήδη από τις 21 του μήνα. Όπως και την επιτιμητική του - ως ισχυρίζεται - στάση στο καφενείο της κοινότητας απέναντι στους κατοίκους του Αγίου Βασιλείου, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους φοβούμενοι τα παρεπόμενα της συμπλοκής των αντιστασιακών με τους Γερμανούς στο δικό τους χωριό. Η δημιουργία της εντύπωσης μιας συνεχούς παρουσίας του Φλωριά στο χωριό πριν την καταστροφή (δέκα και πλέον ημερών), ενσταλάζει την πεποίθηση ότι οι αντάρτες, υπό τη διοίκηση και, συνεπακόλουθα, την ευθύνη του καπετάνιου τους, είχαν τον χρόνο και τη δυνατότητα να οργανώσουν προληπτικά την εκκένωση ή, ακόμα, και την ένοπλη προστασία του χωριού, αλλά αμέλησαν να το πράξουν. Ο Ρικούνδης, από τη μεριά του, προσφέρει μια εκ διαμέτρου αντίθετη εκδοχή: κατά τον ίδιο, ο λόχος του έφτασε στον Χορτιάτη την 1η Σεπτεμβρίου, παραμονές της γερμανικής επιχείρησης, αποκλείοντας έτσι κάθε ενδεχόμενο προγενέστερης παρουσίας των ανταρτών σε διάλογο με κατοίκους, Αγιοβασιλειώτες ή Χορτιατινούς, πριν από τη μοιραία ημέρα. Η μαρτυρία του Κώστα Πασχαλούδη - 22ετή τότε πολιτικού υπευθύνου από την Πυλαία που γνώριζε πολύ καλά την περιοχή και μέλους του επιτελείου του Φλωριά¹⁹⁸ - απευθείας στον ακαδημαϊκό Θανάση Φωτίου, είναι λεπτομερής και κατατοπιστική. Σε αυτή, ο Φλωριάς τις τελευταίες μέρες του Αυγούστου, τοποθετείται σε μέρος παρακείμενο του σημείου που επικαλείται ο Γκουραμάνης. Ο λόγος δεν είναι άλλος από την αποτροπή της επίταξης ζώων, για μεταφορές και για βρώση, από τους Γερμανούς, τους Βούλγαρους και τους ντόπιους μισθοφόρους τους, όπως οι τελευταίοι συνέδραμαν και τις ημέρες εκείνες επέδραμαν στην ορεινή περιοχή.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Μέρος του λόχου του Καπετάν Φλωριά, καθοδηγητής της οποίας ήταν ο Κ. Πασχαλούδης, αποτελούσε η αποκαλούμενη «Υποδειγματική Ομάδα Νεολαίας της ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων). Μετά την κατάταξή του στον ΕΛΑΣ την άνοιξη του 1944 ο Πασχαλούδης υπηρέτησε και στον «Υποδειγματικό Λόχο Νέων» του Καπετάν Φωτεινού (Γ. Βαλαχά, δασκάλου επί σειρά ετών στο σχολείο του Χορτιάτη πριν καταταγεί στον ΕΛΑΣ). Μετά την συνθηκολόγηση της Ελλάδας από την πρώτη δωσιλογική κυβέρνηση, Τσολάκογλου, στους Γερμανούς, έγινε στέλεχος του ΚΚΕ και τον Σεπτέμβριο του 1941 διορίστηκε πρώτος γραμματέας της ΟΚΝΕ Πυλαίας. Έφυγε από τη ζωή το 2025, σε ηλικία 100 ετών.

¹⁹⁹ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 318-321.

Οι επιχειρήσεις αποτροπής των σχεδίων των κατακτητών θα συνεχιζόντουσαν και επρόκειτο να κλιμακωθούν. Οι Γερμανοί γνώριζαν σχετικά και σκόπευαν να την πατάξουν. Η Έλλη Αλμετίδου-Κουτσιαλή μάς παραθέτει τα λόγια που της είπε ο Καπετάν Φλωριάς υπό την ιδιότητα του διοικητή του λόχου - κι εκ των κύριων πρωταγωνιστών - που έστησε την ενέδρα στην «Καμάρα», για να καταδείξει τη στρατηγική σημασία του χωριού ως σημείου ελέγχου των υδάτων της Θεσσαλονίκης, κέντρου προμήθειας υλικών του πρωτογενούς τομέα παραγωγής της περιοχής (αγροτικά προϊόντα και ζώα) και εξασφάλισης της επικείμενης διόδου φυγής των γερμανικών στρατευμάτων: «Ο Χορτιάτης ήταν το επαναστατικό σύμβολο της εποχής. Εκεί, βρίσκονταν οι αποθήκες μας, ο εφοδιασμός μας, κι από κει περνούσαν οι σύνδεσμοι των ΕΑΜικών οργανώσεων να φτάσουν σε εμάς και, μέσω Χορτιάτη, στέλναμε και 'μεις τα μηνύματά μας, ακόμα και στη Μέση Ανατολή. Γιατί είχαμε ανάμεσά μας πολλούς Βρετανούς αξιωματούχους, που πάλευαν μαζί μας για την απελευθέρωση της χώρας μας, και είναι άλλη παράγραφος πώς μας φέρθηκαν οι αρχές τους στο τέλος της απελευθέρωσης. Ήταν λοιπόν καθήκον μας και συμφέρον του αγώνα που διεξάγαμε, να προστατέψουμε τον Χορτιάτη απ' τους γερμανοφασίστες, που με τη βοήθεια των ταγμάτων του Καπετανάκη και Γερμανάκη, επιχειρούσαν να τον εξοντώσουν κάποια νύχτα». Και καταλήγει: «...Σου λέω υπεύθυνα, πως ο Χορτιάτης ήταν καταδικασμένος από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους, ακριβώς γιατί ήταν αυτός που ήταν».²⁰⁰

Εξ αυτού συνάγεται ότι μια αιφνίδια (προηγουμένως οργανωμένη) επιχείρηση ήταν ο στόχος των Γερμανών ιθυνόντων. Με σκοπό να πιάσουν, ημέρα αργία, τους κατοίκους του χωριού στη λειτουργία της εκκλησίας, στο αργοσχόλι του καφενείου ή κυριολεκτικά στον ύπνο, ως συνήθιζαν να κάνουν με τα μπλόκα. Ο Χορτιάτης, εν είδει σημείου-βιγλάτορα, θα αποτελούσε αφετηρία της τρομοκρατικής όλων των χωριών πέριξ αυτού αποτελώντας την δίοδο-έξοδο ενδεχομένως προς την Καβάλα, μια εκ των επικρατέστερων επιλογών της γερμανικής υποχώρησης (αποχώρησης). Η κατοχή των ελληνικών ακτών, συμπεριλαμβανομένης της βουλγαρικής Θράκης, θεωρούνταν από τη γερμανική ηγεσία ως «αποφασιστικής σημασίας» (ausschlaggebend) για τη συνολική πολεμική κατάσταση στη Μεσόγειο και τη Γερμανία.²⁰¹

²⁰⁰ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *ό.π.*, σ. 58-62.

²⁰¹ Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan: Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, Scharnhorst Buchkameradschaft GmbH, Heidelberg, 1955, pp. 22, 28. Η διατήρηση του ελέγχου αυτών των περιοχών ήταν θεμελιώδης εντολή της γερμανικής ηγεσίας («Führerweisung»): ένα σημείο καίριο που απώλεσε ο γερμανικός στρατός με την κατάρρευση ολόκληρης της θέσης του Άξονα στα Βαλκάνια. Ακόμη και ο

Συμπέρασμα που δείχνει την ενέδρα του ΕΛΑΣ στην Καμάρα ως αφορμή που οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν για να εκτελέσουν ένα σχέδιο υπό επιχειρησιακή ετοιμότητα, εξάγει ο Θεοδωρής Βαλαχάς, ο οποίος καταθέτει έτσι την εξέλιξη των γεγονότων: *«Ο αιμόφυρτος από τα πυρά των ανταρτών Γερμανός στρατιώτης φτάνει στη γερμανική βάση της περιοχής, το Ασβεστοχώρι²⁰², αναφέρει το συμβάν της ενέδρας και ευθύς καλείται τηλεφωνικώς η κεντρική βάση, που ασφαλώς είναι η Θεσσαλονίκη (Ανατόλια, Πανόραμα), απ' όπου δίνεται η εντολή να φτάσει έγκαιρα στο κέντρο του Χορτιάτη ασφαλώς κι όχι στον τόπο της ενέδρας, ο κύριος όγκος των στρατιωτών, που είναι σε ετοιμότητα – όπως κι έγινε. Μόνο έτσι εξηγείται πώς πρόλαβαν. Η Νίνα Κησπούδη, ο Δημήτρης Χαβιαρόπουλος, η Νίτσα Βαρέλη θυμούνται πολύ καλά. Ο Μήτσος Βαρέλης έλεγε την αλήθεια και δεν τον πίστεψαν»*. Τεκμήριο του προμελετημένου χαρακτήρα της γερμανικής επιχείρησης, εξάλλου, συνιστά το περιεχόμενο δύο ανέκδοτων επιστολών, που φυλάσσονται στο προσωπικό του αρχείο (παρατίθενται αυτούσιες στα Παραρτήματα).

Στην πρώτη, ο Δημήτριος Χαβιαρόπουλος μαρτυρά ότι ο θείος του, Μήτσος Βορέλης, έλαβε την παραμονή της καταστροφής σαφή προειδοποίηση ότι οι Γερμανοί ετοιμάζονταν να πλήξουν τον Χορτιάτη, με αποτέλεσμα να σπεύσει να ειδοποιήσει τους κατοίκους – προειδοποίηση που, όπως ο ίδιος διαπίστωσε με πικρία, δεν εισακούστηκε. Τη μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει και επεκτείνει η Νίτσα Γαϊτανίδου-Βορέλη, κόρη του προαναφερθέντος, η οποία καταθέτει ότι ο πατέρας της, το βράδυ της Παρασκευής 1ης Σεπτεμβρίου 1944 (κάποιες ώρες δηλαδή πριν ξημερώσει η ημέρα των γεγονότων που θα πλήγωναν το χωριό), ενημέρωσε τους ιθύνοντες του χωριού για τον επικείμενο κίνδυνο, πλην όμως αντιμετώπισε και πάλι δυσπιστία. Η ίδια περιγράφει ότι, το επόμενο πρωί, η οικογένεια Κησπούδη - στην οποία ανήκε - πρόλαβε να καταφύγει στο αμπέλι τους και να κρυφτεί στους θάμνους, γεγονός που εξηγεί γιατί κανείς με το επώνυμό τους δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των θυμάτων.

Από τη σύγκλιση των δύο αυτών ανεξάρτητων προφορικών πηγών, οι οποίες συντάχθηκαν εγγράφως πολλές δεκαετίες μετά τα γεγονότα (δεν υπάρχουν στην 1η έκδοση του βιβλίου των Βαλαχά – Θεοχάρη του 2008, καθώς ο πρώτος τις έλαβε το 2009, οπότε προστέθηκαν στη 2η, αυτή

απλός στρατιώτης αντιλαμβανόταν εδώ και καιρό το «ανυπόστατο (Unhaltbarkeit) της θέσης του», καθώς ο Σοβιετικός Στρατός βρισκόταν ήδη προ των πυλών του Βελιγραδίου.

²⁰² Το Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης αν και οδικώς απέχει περίπου 12 χιλιόμετρα από τον Χορτιάτη (ανάλογα με τη διαδρομή που θα πάρει κανείς), σε ευθεία γραμμή η απόσταση είναι μικρότερη, γύρω στα 8 χιλιόμετρα, την οποία υποθέτουμε ότι προτίμησε ο Γερμανός για να μην πέσει στα χέρια του ΕΛΑΣ.

του 2012) και χωρίς να υπάρχει ένδειξη συνεννόησης μεταξύ των μαρτύρων, συνάγεται ότι πληροφορίες για την επερχόμενη γερμανική επιδρομή είχαν κυκλοφορήσει ήδη από την παραμονή της σφαγής.

Η ύπαρξη των προειδοποιήσεων αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η καταστροφή του Χορτιάτη δεν υπήρξε αυθόρμητη αντίδραση στην ενέδρα της 2ας Σεπτεμβρίου, αλλά επιχείρηση που είχε προ-αποφασιστεί και απλώς επισπεύσθηκε από τη σύμπτωση των γεγονότων. Το έγκλημα δεν ήταν η «αυθόρμητη απάντηση» της κεντρικής διοίκησης των Γερμανών ως αντίποινα στην ενέδρα του ΕΛΑΣ, αλλά η μελετημένη και από μέρες ενορχηστρωμένη - επομένως προειλημμένη - επέμβαση για τη γενικότερη δράση εσχάτως του τελευταίου. Η ενέδρα ήταν απλώς η αφορμή που επέσπευσε τα γεγονότα κατά μία ημέρα, το «δικαίωμα» που η αντάρτικη οργάνωση έδωσε (ή πάρθηκε από τους Γερμανούς) για να συντελεστούν τα παρεπόμενα ώστε αυτά να θεωρηθούν - έπειτα από ένα μέρος του δημόσιου λόγου και της βιβλιογραφίας - «συνέπειες μιας πράξης» και «φυσικό επακόλουθο».²⁰³

Ο Φαρσακίδης, αναφερόμενος στο τηλεγράφημα που είχε σταλεί στο 2ο Βουλγαρικό Σώμα Στρατού, όπου οι Γερμανοί ζήτησαν τη συμμετοχή τους στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, για να καταδείξει την προαναγγελία του ολοκαυτώματος, γράφει:

*«Από την αναγνώριση που έγινε στην περιοχή Ασβεστοχωρίου-Χορτιάτη προέκυψε ότι εκεί σταθμεύουν δυνάμεις των συμμοριών, οι οποίες στην πορεία ενισχύθηκαν και προχώρησαν στη δημιουργία οχυρών θέσεων και η ριζική και γρήγορη εκκαθάριση αυτής της περιοχής θεωρείται απαραίτητη για τη συνέχιση διεξαγωγής του πολέμου».*²⁰⁴

²⁰³ Από την πρώτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θοδωρή Βαλαχά, 24-03-2026.

²⁰⁴ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 68.

Πάνω, το «Φως» δύο χρόνια μετά δίνει έμφαση στο αντικείμενο της πρόθεσης «σε» (σφαγή)²⁰⁵ και, κάτω, η ίδια εφημερίδα κάποια χρόνια μετά διατηρεί το ίδιο πνεύμα δίνοντας έμφαση στη ουσιαστικοποιημένη μετοχή παθητικού αορίστου (σφαγιασθέντων)²⁰⁶.

²⁰⁵ Το Φως, αριθ. φύλ. 11778, 09-07-1946. «Τὴν καταστροφὴν προεκάλεσεν ἐσκεμμένως ὁ ΕΛΑΣ» γράφει το «Φως» στον υπότιτλο, με έναν λόγο ενταγμένο στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής του Εμφυλίου, στρογγυλοποιώντας τον αριθμό τον νεκρών στον κύριο τίτλο, θαρρείς πρόκειται για αμνοερμία.

²⁰⁶ Το Φως, αριθ. φύλ. 15620, 03-08-1959. Ο συντάκτης τοποθετεί μέσα σε ένα «λιλιπούτειο» πλαίσιο, στο ακροτελεύτιο σημείο την σελίδας, την ανάγκη να ανεγερθεί «μνημείο σφαγιασθέντων», χρονικά κάπως καθυστερημένα (1959) και με έξοδα που θα καλυφθούν από έρανο.

4. Η αφήγηση αλλάζει με τον νέο αιώνα

4.1 Η εδραίωση της κυρίαρχης αφήγησης στη σύγχρονη βιβλιογραφία

Το βιβλίο *Ο εσταυρωμένος λαός μου* (1945) του πεζογράφου Θέμου Κορνάρου αποτελεί ένα οδοιπορικό-χρονικό, με ύφος έντονα λυρικό και βαθιά καταγγελτικό, που λειτουργεί ως ιστορικό ντοκουμέντο, το οποίο είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στο δράμα του Χορτιάτη. Πρόκειται για ένα σύντομο αλλά εξαιρετικά πυκνό και φορτισμένο κείμενο (περίπου 32 σελίδες στην πρώτη έκδοση και 58-64 σελίδες σε μεταγενέστερες ανατυπώσεις). Λόγω των πολιτικών πεποιθήσεων του συγγραφέα και του κλίματος που επικράτησε στην Ελλάδα μεταπολεμικά, το βιβλίο παρέμεινε για χρόνια δυσεύρετο. Επανεκδόθηκε το 1962-1963 από τις Νεοελληνικές Εκδόσεις στη σειρά «Βιβλιοθήκη του Λαού». Το κείμενο δεν αναλύει το γεγονός της ΕΛΑΣίτικης ενέδρας και δεν επιδιώκει κάτι τέτοιο. Ο Κορνάρος έγραψε το πόνημά του ως ένα άμεσο, οργισμένο μνημόσυνο και όχι ως τεχνική καταγραφή των γεγονότων. Το ενδιαφέρον του στρέφεται αποκλειστικά στο μαρτύριο των αμάχων, που εγκλωβίστηκαν και κήκαν ζωντανοί. Στη μεταπολεμική αριστερή λογοτεχνία της περιόδου 1945-1946, η έμφαση δινόταν στην ανάδειξη της θυσίας του λαού («Εσταυρωμένος λαός»). Η λεπτομερής αναφορά σε ενέδρες που προκάλεσαν σκληρά αντίποινα συχνά παραλειπόταν, προκειμένου να μην αποδοθεί καμία απολύτως «δικαιολογία» ή προσχηματική ελαφρυντική βάση στη ναζιστική βαρβαρότητα. Έναν χρόνο μετά, το βιβλίο *Ματωμένα Χρόνια* (1946) του Σωτήρη Πατατζή, ενός εκ των πρώτων μεταπολεμικών πεζογράφων, αν και γραμμένο από την οπτική γωνία ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ, μέσα από το ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Η τραγωδία των αθώων (Χορτιάτης)», επίσης επικεντρώνεται στους άμαχους και όχι στη στρατιωτική διάσταση της ενέδρας που προηγήθηκε της σφαγής. Ο συγγραφέας, όντας αφηγητής άμεσης παραστατικότητας, επιλέγει τη μορφή του ανθρωπιστικού χρονικού, αναδεικνύοντας την ασύμμετρη θηριωδία των Ναζί και δίνοντας φωνή στα θύματα.²⁰⁷ Λόγω του επερχόμενου Εμφυλίου Πολέμου, το βιβλίο κατασχέθηκε σύντομα μετά την κυκλοφορία του. Αυτό συνέβη παρά τη γενική αναγνώριση της λογοτεχνικής του αξίας (τιμήθηκε με το Βραβείο Εθνικής Αντίστασης). Κυκλοφόρησε πολύ αργότερα από τις εκδόσεις Εστία σε διευρυμένο τόμο (1999), περιλαμβάνει δε και άλλα ολοκαυτώματα (Δίστομο, Καλάβρυτα, Δερβενοχώρια).²⁰⁸

²⁰⁷ Από τη δεύτερη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026.

²⁰⁸ Βιβλιονet – The Greek Books in Print: *Πατατζής, Σωτήρης, 1914-1991* (βιογραφικό):

Τα δύο παραπάνω έργα παρουσιάζουν δραματικές όψεις της Αντίστασης με τρόπο που συνδυάζει τον ρεαλισμό με την ανθρωποκεντρική διήγηση – ένας συνδυασμός, ωστόσο που επιχειρείται και, τελικά, πραγματοποιείται διαμέσου της αδείας που προσφέρει η Λογοτεχνία.²⁰⁹

Το βιβλίο του Ταμιωλάκη *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης* (1985) αποτελεί την πρώτη δημόσια διαθέσιμη γραπτή πηγή που περιγράφει το περιστατικό της ενέδρας, τοποθετώντας σε αυτή ονομαστικά τους πρωταγωνιστές, περιοριζόμενη ωστόσο στην καταγραφή των παρόντων υπαλλήλων του Ο.Υ.Θ., χωρίς να συμπεριλαμβάνει τα άλλα εμπλεκόμενα πρόσωπα, όπως τους αντάρτες του ΕΛΑΣ, καθώς η ταυτοποίησή τους δεν ήταν εφικτή για τον συγγραφέα. Παρά τον περιορισμό αυτό, η παράθεσή του δεν είναι αυθαίρετη, αλλά μεθοδολογικά αναγκαία, γιατί: α) είναι η πηγή που καθιέρωσε την εκδοχή της «συνοδείας» (ότι τα δύο οχήματα κινούνταν μαζί), β) είναι η πηγή που δημιούργησε τη σύγχυση με τον αριθμό των νεκρών και γ) είναι η πηγή που καλλιέργησε την εντύπωση ότι η ενέδρα στόχευε το συνεργείο ύδρευσης. Η εκδοχή που κυριάρχησε για δεκαετίες στη δημόσια πρόσληψη, διαμορφώνοντας τη συλλογική μνήμη της σφαγής κυρίως μέσω της προφορικής αφήγησης, αποτυπώθηκε στο βιβλίο του υπαλλήλου της ύδρευσης, ο οποίος, βασιζόμενος σε μεταγενέστερες προφορικές μαρτυρίες, κατέγραψε το περιστατικό ως εξής:

Το πρωί ένα όχημα του οργανισμού, συνοδευόμενο από ένα γερμανικό στρατιωτικό όχημα και προπορευόμενο του δεύτερου, κατευθύνθηκε προς το συγκεντρωτικό φρεάτιο με σκοπό τον έλεγχο της διαδικασίας χλωρίωσης και τη μέτρηση της παροχής νερού. Στο όχημα του Ο.Υ.Θ. επέβαιναν ο εργοδηγός του δικτύου Γιώργος Σιδερίδης, οι τεχνίτες Νέστορας, Μολυβόπουλος και Ριζόπουλος (ο Ταμιωλάκης τους αναφέρει μόνο με τα επώνυμά τους), αρμόδιοι για τη μέτρηση της ποσότητας του νερού, και ο Αλέξανδρος Σωτηρχόπουλος, υπεύθυνος για τη χλωρίωση. Στο γερμανικό όχημα, που ακολουθούσε σε μικρή απόσταση, επέβαιναν ο οδηγός, ο Αυστριακός χημικός, ένας αξιωματικός της Γκεστάπο και δύο στρατιώτες Γερμανοί. Στην υδατογέφυρα του Χορτιάτη, ΕΛΑΣίτες, που είχαν οργανώσει ενέδρα, επιτέθηκαν στα δύο οχήματα με όλμους και πολυβόλα. Κατά τη σύντομη συμπλοκή που ακολούθησε σκοτώθηκε ο Αυστριακός, ενώ ένας Γερμανός τραυματίστηκε, καταφέροντας ωστόσο να διαφύγει. Οι υπόλοιποι Γερμανοί παραδόθηκαν στους

<https://www.biblionet.gr/%CF%83%CF%89%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B7%CF%82-c18645>

²⁰⁹ Τίτικα Δημητρούλια, «Αντιστασιακή λογοτεχνία και μνήμη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η εφημερίδα των συντακτών*, στήλη «Νησίδες», 27 Οκτωβρίου 2023:

https://www.efsyn.gr/nisides/409418_antistasiaki-logotehnia-kai-mnimi

αντάρτες. Από το όχημα του Ο.Υ.Θ. σκοτώθηκαν ο οδηγός Ριζόπουλος και ο εργοδηγός Σιδερίδης. Οι Γερμανοί αιχμάλωτοι εκτελέστηκαν, ενώ οι υπάλληλοι του οργανισμού αφέθηκαν ελεύθεροι κι επέστρεψαν στην υπηρεσία τους μετά τη λήξη του πολέμου. Ο τραυματισμένος Γερμανός που διέφυγε ενημέρωσε τη γερμανική αστυνομία στο Ασβεστοχώρι. Ως αντίποινα για την ενέδρα γερμανικές δυνάμεις συνεπικουρούμενες από περίπου 80 άνδρες του Σούμπερτ, προχώρησαν στην πυρπόληση του Χορτιάτη και στη σφαγή μεγάλου αριθμού κατοίκων.

Η παραπάνω ερμηνευτική γραμμή, βρίσκει πρόσφορο έδαφος και στο αυτοεκδιδόμενο έργο του Γεώργιου Γκουραμάνη, *Ο ιστορικός Χορτιάτης* (1988). Παρά το γεγονός ότι ο Γκουραμάνης δεν επιχειρεί να παράσχει μια συστηματική ιστορική ανάλυση, το έργο του δεν αποκλίνει αισθητά από την κατά τρία χρόνια προγενέστερη περιγραφή των γεγονότων και, όπως καταμετρά τις αναμνήσεις της τοπικής κοινότητας, υιοθετεί ουσιαστικά το ίδιο αφηγηματικό σχήμα με τον Ταμιωλάκη· ενισχύει δε την αντίληψη ότι η τραγωδία του Χορτιάτη ήταν το αναπόφευκτο και δυσανάλογο τίμημα μιας άστοχης αντιστασιακής ενέργειας. Η σύγκλιση αυτή των δύο έργων, το ένα τεχνικοϊστορικό και το άλλο βιωματικό-τοπικό, κατέστησε την εν λόγω ερμηνεία ιδιαιτέρως ανθεκτική, καθώς φαινόταν να επιβεβαιώνεται από διαφορετικούς τύπους πηγών, ενώ παράλληλα εξυπηρέτούσε την απαίτηση, επομένως ανάγκη, της ελληνικής κοινωνίας της δεκαετίας του 1980 να αποφύγει μια βαθύτερη σύγκρουση με το παρελθόν, τόσο το κατοχικό όσο και το εμφυλιακό.

Είκοσι έτη μετά την έκδοση του Γκουραμάνη, το βιβλίο των Θεοδωρή Βαλαχά και Δάφνης Θεοχάρη, *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι* (1η έκδοση, 2008), εισήγαγε μια νέα οπτική στην ιστοριογραφική προσέγγιση του γεγονότος. Ο Βαλαχάς, επίσης συγγενής θυμάτων, επιχείρησε για πρώτη φορά μια συστηματική αντιπαραβολή μαρτυριών και αρχειακών τεκμηρίων, θέτοντας τις βάσεις για μια πιο σύνθετη ανάγνωση των γεγονότων. Αξιοποιώντας το ανέκδοτο «Αρχείο του καπετάν Χορτιάτη», το βιβλίο έφερε στο φως κρίσιμες πληροφορίες, όπως το σημείωμα του καπετάν Φλωριά προς τον καπετάν Χορτιάτη την 1η Σεπτεμβρίου 1944, το οποίο μαρτυρούσε τη γνώση του ΕΛΑΣ για επικείμενη κίνηση γερμανικών δυνάμεων και ταγματасφαλιτών προς τον Χορτιάτη. Παρά την ερευνητική αυτή πρόοδο, ο Βαλαχάς στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του δεν υιοθέτησε πλήρως την εκδοχή περί προμελετημένου εγκλήματος. Το έργο του παρέμεινε μετέωρο ανάμεσα στη συσσωρευμένη τεκμηρίωση και στην προσωπική του επιφυλακτική στάση. Ωστόσο, η συλλογή των μαρτυριών και η κριτική αντιπαρα-

βολή των πηγών που επιχειρήθηκε συνιστούσαν τον απαραίτητο ενδιάμεσο σταθμό για την προετοιμασία της ρήξης με την κυρίαρχη αφήγηση, η οποία επήλθε τον Σεπτέμβριο του 2009, όταν ο Βαλαχάς, έχοντας πλέον στα χέρια του τις ανέκδοτες επιστολές των Δ. Χαβιαρόπουλου και Ν. Γαϊτανίδου-Βορέλη, αναγνώρισε δημόσια τον προμελετημένο χαρακτήρα του εγκλήματος, ενσωματώνοντας τα νέα δεδομένα στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του (2012).

Η οριστική, ωστόσο, ρήξη με την ερμηνευτική παράδοση που κυριαρχούσε επί δεκαετίες σημειώθηκε ήδη από τις αρχές του νέου αιώνα, με τη δημόσια παρέμβαση του Γιώργου Φαρσακίδη. Στις 31 Αυγούστου 2000, σε εκδήλωση στον Χορτιάτη προς τιμήν του, ο Φαρσακίδης, ένας εκ των πρωταγωνιστών της ενέδρας του ΕΛΑΣ στο ρωμαϊκό υδραγωγείο, προέβη σε μια προφορική κατάθεση που ανέτρεπε την ως τότε επικρατούσα αφήγηση. Η παρέμβασή του, η οποία προηγήθηκε κατά ένδεκα έτη της γραπτής περιγραφής της, αποτέλεσε το σημείο καμπής για τη δημόσια κατανόηση των γεγονότων. Το 2011, εξέδωσε το βιβλίο του *Μια επαίσχυντη συμφωνία και το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη*, που αποτέλεσε το επιστέγασμα της προφορικής του τοποθέτησης. Σε αυτό, τεκμηριώνει με αρχειακό υλικό και προσωπικές μαρτυρίες ότι η ενέδρα στην «Καμάρα» δεν στόχευε τους υπαλλήλους της ύδρευσης, αλλά είχε ως σκοπό την αναχαίτιση της επίταξης ζώων από τις γερμανικές δυνάμεις. Παράλληλα, αναδεικνύει τον προμελετημένο χαρακτήρα της γερμανικής επιχείρησης, η οποία εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής του «Ολοκληρωτικού Πολέμου» και της εξασφάλισης ασφαλών διαδρόμων υποχώρησης για τα γερμανικά στρατεύματα. Το βιβλίο του Φαρσακίδη συνιστά τη ρηξικέλευθη εκδοχή που, για πρώτη φορά, μετατόπισε το κέντρο βάρους της ευθύνης από την Αντίσταση στους πραγματικούς θύτες και στα γεωπολιτικά συμφραζόμενα της εποχής.

Το 2011, την ίδια χρονιά με τη γραπτή κατάθεση του Φαρσακίδη, εκδόθηκε και το βιβλίο της Έλλης Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη (ντοκουμέντο)*. Η σημασία του βιβλίου της, έγκειται στην αξία της προφορικής μαρτυρίας ως πρωτογενούς πηγής, αλλά ταυτόχρονα ανιχνεύει την ευαλωτότητα της μνήμης, η οποία δύναται να διαμορφωθεί από το κυρίαρχο πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον. Οι μαρτυρίες που παρατίθενται, αν και πολύτιμες για την καταγραφή του βιωματικού πόνου, δεν απηχούν κατ' ανάγκη μια αντικειμενική ιστορική αλήθεια, αλλά τις ερμηνείες που επικρατούσαν στη δημόσια σφαίρα επί δεκαετίες. Η χρονολογική σύμπτωση της έκδοσης του βιβλίου της με εκείνο του Φαρσακίδη, καθώς και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς

στην ανατρεπτική εκδοχή που είχε ήδη διατυπωθεί προφορικά από τον καλλιτέχνη το 2000, καταδεικνύουν την ανθεκτικότητα της κυρίαρχης αφήγησης, η οποία συνέχιζε να αναπαράγεται ακόμῃ και όταν τα νέα τεκμήρια την είχαν πλέον θέσει υπό αμφισβήτηση.²¹⁰

Συνολικά, η χρονολογική διαδοχή των ανωτέρω έργων αποκαλύπτει μια πορεία από την εδραίωση μιας ηγεμονικής ερμηνείας (Ταμιωλάκης, Γκουραμάνης), στη σταδιακή συσσώρευση τεκμηρίων που την αμφισβητούν (Βαλαχάς, Θεοχάρη) και στην οριστική ρήξη με τη δημόσια παρέμβαση του Φαρσακίδη (2000) και τη γραπτή αφήγησή της (2011). Τέλος, στην παράλληλη ύπαρξη μιας αφήγησης που, αν και χρονολογικά σύγχρονη με τη ρηζικέλευθη εκδοχή, παραμένει προσκολλημένη στο παλαιότερο ερμηνευτικό σχήμα (Αλμετίδου-Κουτσιαλή). Η δυναμική αυτή της μνήμης και του δημόσιου λόγου διαμόρφωσε το πεδίο για τη σύγχρονη ιστορική κατανόηση του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη.

4.2 Το βάρος των αριθμών και η ρευστότητα των μαρτυριών: η ενέδρα υπό το πρίσμα της κριτικής ιστορικής ανάλυσης

Σύμφωνα με τον τόμο του 2015 του Δήμου Πυλαίας – Χορτιάτη (σ. 158-159), αλλά και τη χειρόγραφη κατάσταση του Κωνσταντίνου Λαναρά με τους εκτελεσθέντες στον Χορτιάτη (Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο ΚΚΕ), οι νεκροί κάτοικοι είναι 146.²¹¹ Το έγγραφο Λαναρά αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για την ταυτοποίηση των θυμάτων της τραγωδίας. Ο Βαλαχάς, στη 2η έκδοση του βιβλίου του (*2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, 2012) τους αναφέρει 147 (σ. 121-126), προσθέτοντας στον κατάλογο τον Κωνσταντίνο Αγγελικούδη του Ελευθερίου, ετών 67. Η σύγχυση με τον κοινώς απαντώμενο και επικρατούντα αριθμό «149», που συχνά συναντάται σε σελίδες του διαδικτύου και σε άλλα μέσα χωρίς

²¹⁰ Σε παλαιότερες ακαδημαϊκές μελέτες, όπως στο ψηφιακό αρχείο του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας (users.uowm.gr), το βιβλίο αναφέρεται με τη σημείωση «χ.χ.» (χωρίς χρονολογία). Αυτό συμβαίνει επειδή η «Εκδοτική Ομάδα» δεν είχε τυπώσει τον συγκεκριμένο μήνα ή έτος στο εσωτερικό της πρώτης έκδοσης, με αποτέλεσμα οι ερευνητές να μην μπορούν να προσδιορίσουν τον ακριβή μήνα κυκλοφορίας του. Το έτος 2011 πιστοποιήθηκε μεταγενέστερα, όταν το βιβλίο καταχωρήθηκε επίσημα σε βάσεις δεδομένων και πλατφόρμες βιβλίου. Συνεπώς, εφόσον και το βιβλίο του Γιώργου Φαρσακίδη κυκλοφόρησε αποδεδειγμένα τον Αύγουστο του 2011, τα δύο βιβλία συμπίπτουν χρονικά μέσα στο ίδιο έτος, με αυτό της Αλμετίδου-Κουτσιαλή να στερείται ακριβούς καταγραφής μήνα λόγω της απουσίας της σχετικής ένδειξης στην ταυτότητα της έκδοσης.

²¹¹ Γάλλος, «Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», σ. 144. Ο Κ. Λαναράς ήταν επιζών αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης από την περιοχή του Χορτιάτη, ο οποίος μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο βρέθηκε πολιτικός πρόσφυγας στην Πολωνία.

να γίνεται η απαραίτητη επεξήγηση, δεν είναι τυχαία: προκύπτει από την πρόσθεση δύο ακόμη προσώπων επί του συνόλου, τα οποία όμως δεν ήταν κάτοικοι του Χορτιάτη. Πρόκειται για τον Γεώργιο Σιδερίδη, υπάλληλο του Ο.Υ.Θ., και τον Αυστριακό χημικό, δηλαδή τους δύο νεκρούς από τα οχήματα της μοιραίας συνοδείας. Στη μαρμάρινη πλάκα του μνημείου των εκτελεσθέντων στον Χορτιάτη τα σκαλισμένα ονόματα είναι 147. Η επιμονή του αριθμού 149 στη δημόσια σφαίρα, εις βάρος των 146 ή 147, καταδεικνύει ακριβώς αυτή τη σύγχυση μεταξύ των θυμάτων της ενέδρας και των θυμάτων της σφαγής, μια σύγχυση που για δεκαετίες υπηρέτησε την αφήγηση περί «ανταρτικής πρόκλησης».

Η εκδοχή αυτή, μπολιασμένη από το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, ρίζωσε ως «η μάλλον επικρατέστερη ερμηνεία» και καρπός της αποτέλεσε η ως άνω αφήγηση. Η μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίστηκε από μια «πόλωση της κατασκευής», όπου ο λόγος μετατράπηκε σε κοινωνική δράση και οι ταυτότητες έγιναν εύπλαστα ρητορικά εργαλεία. Το κράτος της μετεμφυλιακής περιόδου είχε ανάγκη να διαπραγματευτεί με το συλλογικό του φαντασιακό και να επανεφεύρει μια ταυτότητα, όπου η Αριστερά και η Αντίσταση αποτέλεσαν την «απειλητική εσωτερική ετερότητα». Το «ρετουσάρισμα της ιστορίας προς όφελος της μιας πλευράς» συνίστατο στην κατασκευή μιας εικόνας ομοιογενούς και εθνικά ενιαίας κοινωνίας, η οποία όμως ήταν επίπλαστη. Οι ομοιογένειες αυτές δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματική πολυφωνία της κοινωνίας, αλλά αποτελούσαν εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι όλοι οι Έλληνες συμφωνούσαν με την κυρίαρχη πολιτική γραμμή. Επομένως, η επικράτηση της εκδοχής που απέδιδε την ευθύνη του ολοκαυτώματος στην ενέδρα του ΕΛΑΣ, διασφαλίστηκε μέσα από μια τριπλή διαδικασία: α) μέσω της διάδοσης ανακριβών μαρτυριών οι οποίες, παρά την έλλειψη τεκμηρίωσής τους, ενσωματώθηκαν στην κυρίαρχη αφήγηση, β) μέσω της πολιτικής χρήσης του λόγου, όπου η δημιουργία και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής γύρω από την ομοιομορφία ανέδειξε την κυρίαρχη αφήγηση σε εργαλείο κοινωνικής οργάνωσης και εξουσίας και γ) μέσω της συστηματικής αποσιώπησης ή υποβάθμισης εναλλακτικών μαρτυριών, που ενδεχομένως ανέτρεπαν την επίσημη εκδοχή. Το κατά πόσο, λοιπόν, η εκδοχή αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, είναι ένα εύλογο ερώτημα, καθώς προσκρούει στις σκοτεινές πτυχές που συχνά επικαλύπτουν την ενάργεια των γεγονότων όπως αυτές επικρατούν μετά από «συγκεχυμένες» αφηγήσεις. Η ιστορική έρευνα οφείλει να αποδεσμεύσει το αντικείμενό της από τις μεταγενέστερες ερμηνευτικές φορτίσεις και να το προσεγγίσει μέσω της κριτικής διασταύρωσης των μαρτυριών, των τεκμηρίων και του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου. Μόνον υπό αυτή την προϋπόθεση καθίσταται εφικτή η ανασύσταση, όχι

απλώς της αλληλουχίας των γεγονότων αλλά και των μηχανισμών μέσω των οποίων αυτά εντάχθηκαν σε ένα ιδιαίτερο αφηγηματικό σχήμα, το οποίο διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου. Η προσέγγιση αυτή είναι αναγκαία, διότι η ιστορική γνώση δεν προκύπτει από τη μηχανική αποδοχή μιας καθιερωμένης εκδοχής, αλλά από τη συστηματική διερεύνηση των επιμέρους παραμέτρων που συνέβαλαν στη συγκρότησή της. Επομένως, η απόπειρα κατανόησης του τραγικού συμβάντος προϋποθέτει την κριτική αποτίμηση τόσο των πρωτογενών πηγών όσο και των μεταγενέστερων αναγνώσεων, ώστε να διακρίνεται, κατά το δυνατόν, το γεγονός καθαυτό από την ιστορική του πρόσληψη.²¹²

Ο Ταμιωλάκης στο βιβλίο του για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης αναφέρει τον οδηγό Κλεάνθη ως Ριζόπουλο και μας λέει ότι σκοτώθηκε από τα πυρά των ΕΛΑΣιτών. Όμως το επώνυμο του Κλεάνθη είναι Τερζόπουλος²¹³ και μετά το περιστατικό μεταφέρθηκε στο ΕΛΑΣίτικο νοσοκομείο της Μεγάλης Παναγίας στο ορειβατικό καταφύγιο, όπου και θεραπεύτηκε, δεν κατέληξε (ο μόνος θάνατος Έλληνα εμπλεκόμενου στην ενέδρα, είναι επιβεβαιωμένα ο Γιώργος Σιδερίδης), παραδεχόμενος ότι για λόγο που γνωρίζει μόνο ο Σιδερίδης εμπόδισε τον ίδιο, ο οποίος βρισκόταν στη θέση του οδηγού, να ακινητοποιήσει το υπηρεσιακό αυτοκίνητο μετά τις υποδείξεις των ανταρτών.²¹⁴ Προσθέτει μάλιστα στην κούρσα του Ο.Υ.Θ. και τον Σωτηρχόπουλο, ενώ δεν ήταν στην πρώτη αλλά στη δεύτερη, μαζί με τον Γιώργο Τρώντσιο, αμφότεροι υπάλληλοι του Ο.Υ.Θ. (τον Τρώντσιο τον παρέλαβε η γερμανική κούρσα από τη Νεάπολη μισή ώρα μετά²¹⁵, γεγονός που αποκλείει τη μικρή χιλιομετρική και χρονική απόσταση από το πρώτο κούρσα, ώστε, ενόψει των διαθέσιμων στοιχείων, δεν μπορεί η ελληνική να χαρακτηριστεί ως «προπορευόμενη»). Επίσης, στην πρώτη έκδοση του βιβλίου (1985), όπως και στη δεύτερη (2001), ο Ταμιωλάκης συμπεριλαμβάνει ως επιβάτη του φορτηγού κάποιον «τεχνίτη Νέστορα» χωρίς να επισημαίνει ποιος είναι ο εν θέματι, καθώς ο τεχνίτης παραλείπεται στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο, της έκδοσης του 2021, που είναι αφιερωμένο στα γεγονότα της 02-09-1944.²¹⁶ Βιβλιογραφικά, εξάλλου, από καμία πηγή δεν προκύπτει ότι Γερμανοί πιάστηκαν αιχμάλωτοι από τον ΕΛΑΣ και ότι εκτελέστηκαν μάλιστα.

²¹² Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος, Ελένη Καρασαββίδου, *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη. Η "κατασκευασμένη αληθοφάνεια" της ιστορικής αφήγησης και η προσωπική μαρτυρία ως παράγοντας αναδιοργάνωσης της ιστορικής πραγματικότητας – Πρακτικά*, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, ΚΘ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 16-18 Μαΐου 2008 & ΚΗ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ (Μέρος Β') 25-27 Μαΐου 2007, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 353, 354-357, 357-359.

²¹³ Φαρσακίδης, σ. 104 και Βαλαχάς – Θεοχάρη, 2η έκδοση, σ. 85.

²¹⁴ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 144.

²¹⁵ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 722.

²¹⁶ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 336.

Γενικότερα, κανείς Ναζί δεν σκοτώθηκε πλην ενός, του Αυστριακού χημικού, ο οποίος αναφέρεται ως «γιατρός» για να δοθεί επιπλέον κύρος και ηθική στην ιδιότητά του ως «προστάτης», μεγεθύνοντας έτσι το «λάθος» των εнеδρευόντων. Ο Ταμιωλάκης, εν τέλει επιστρέφει στην πραγματική διάσταση των γεγονότων, όπως έχει καταγράψει η έρευνα τις τέσσερις δεκαετίες έως σήμερα, συμπεραίνοντας ότι, ως αντίποινα για την ενέδρα των ανταρτών, ένα στρατιωτικό σώμα αποτελούμενο κυρίως από ταγματασφαλίτες και Γερμανούς αξιωματικούς σκόρπισε τον όλεθρο, πυρπολώντας το χωριό και σφαγιάζοντας μεγάλο αριθμό κατοίκων – μια καταγραφή μαρτυρίας που, ασφαλώς, ως οφείλουμε να επισημάνουμε, δεν είναι ίδια όψει κι ως εκ τούτου δεν αποτελεί ένθεση αυτόπτη μάρτυρα, αλλά διήγηση του Σωτηρχόπουλου στον Ταμιωλάκη, όπως αυτή μεταφέρθηκε όταν ο δεύτερος προσλήφθηκε στον Ο.Υ.Θ. το 1968 (ενώσω ο πρώτος ακόμη εργαζόταν στην υπηρεσία), είκοσι τέσσερα χρόνια μετά τα γεγονότα.²¹⁷

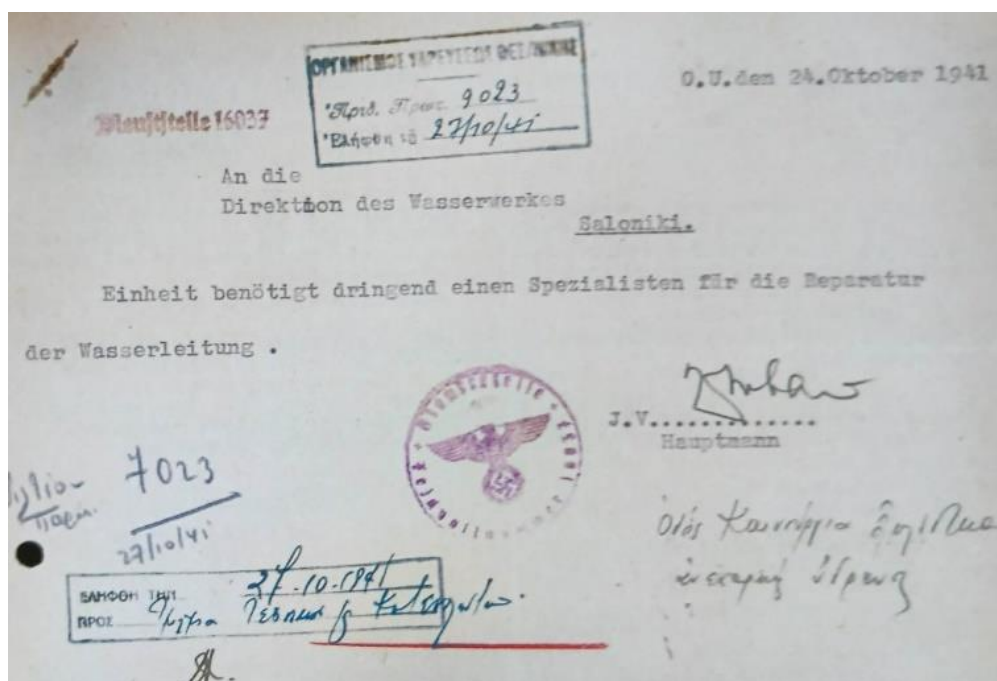
Η ανάλυση, του αν τα δύο οχήματα κινούνταν ως συνοδεία ή με χρονική απόσταση, είναι κρίσιμη γιατί αφορά άμεσα ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα της παρούσας εργασίας: κατά πόσο η ενέδρα του ΕΛΑΣ στη θέση «Καμάρα» στόχευε εξ αρχής τους υπαλλήλους της ύδρευσης ή, αντιθέτως, αποτέλεσε ένα απρόβλεπτο περιστατικό που οι Γερμανοί αξιοποίησαν ως πρόσχημα για μια ήδη ειλημμένη απόφαση. Εάν τα δύο οχήματα κινούνταν μαζί ως ενιαία φάλαγγα, τότε η επίθεση του ΕΛΑΣ ήταν αναπόφευκτα μια προσχεδιασμένη ενέργεια εναντίον μιας αποστολής που περιλάμβανε ελληνικό προσωπικό και Γερμανούς, γεγονός που θα ενίσχυε την κατηγορία περί «ανεύθυνης πρόκλησης» που τροφοδότησε το κυρίαρχο μετεμφυλιακό αφήγημα.

Στο υποκεφάλαιο του 3ου Κεφαλαίου με τίτλο «Η ίδρυση του ΟΥΘ και τα δύσκολα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» (έκδοση 2021), ο Ταμιωλάκης δεν παραλείπει να αναφερθεί στο γεγονός πως, από τη μελέτη των πρακτικών της Διοικούσας Επιτροπής του οργανισμού, διαπιστώνει κανείς ότι η γερμανική κατοχή έχει επηρεάσει σημαντικά τη δραστηριότητα και οργάνωση της ύδρευσης με αρνητικές επιπτώσεις, όπως ο καλπάζοντας πληθωρισμός, με αποτέλεσμα την αύξηση από μήνα σε μήνα του τιμολογίου του νερού, η έλλειψη καυσίμων και η υποχρεωτική υπακοή στις εντολές της γερμανικής διοίκησης, προσφέροντάς μας σημαντικές πληροφορίες. Πιο συγκεκριμένα, στις πράξεις της ΔΕ καταγράφεται η ύπαρξη Γερμανού επιμελητή με την αρμοδιότητα του γενικού προϊσταμένου στον Ο.Υ.Θ.²¹⁸ Οι Γερμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να ρισκάρουν

²¹⁷ Ταμιωλάκης, 3η έκδοση 2021, σ. 41. Ο συγγραφέας, σε διαφορετικό σημείο (σ. 104), επανέρχεται στον ρόλο του Σωτηρχό-πουλου ως υπεύθυνου της χλωρίωσης, σε ένα απόσπασμα που δεν άπτεται των γεγονότων της σφαγής.

²¹⁸ Ταμιωλάκης, στο ίδιο, σ. 128-129.

την ποιότητα του νερού τους για κανέναν λόγο. Ένα ζητούμενο ήταν η αποτροπή οποιασδήποτε εχθρικής ενέργειας της Αντίστασης (δολιοφθορά) στις πηγές που τροφοδοτούσαν την πόλη και τα στρατεύματά τους. Ο γερμανικός στρατός φοβόταν, επίσης, τις υδατογενείς λοιμώξεις, όπως ο τύφος και η χολέρα, καθώς και την ελονοσία, λόγω των ελών στην ευρύτερη περιοχή (Λαχανόκηποι, έλος Καλοχωρίου/εκβολές Γαλλικού, κοίτη Δενδροποτάμου, περιοχή Μίκρας). Κατά την περίοδο 1940-1944, καταγράφηκε αύξηση της νοσηρότητας από εξανθηματικό τύφο, τυφοειδή πυρετό, δυσεντερία και μηνιγγίτιδα. Αντίστοιχα, την περίοδο 1940-1941 παρατηρήθηκε αύξηση της ειδικής θνησιμότητας λόγω ελονοσίας. Η διατήρηση της ποιότητας του νερού μέσω χλωρίωσης (μιας πρακτικής που εφαρμοζόταν ήδη) εξασφάλιζε ότι οι στρατιώτες τους θα παρέμεναν μάχιμοι.²¹⁹

Έγγραφο της γερμανικής «Υπηρεσίας 16037» προς τη Διεύθυνση του Υδραγωγείου Θεσσαλονίκης στις 24 Οκτωβρίου 1941 με την εντολή: «Η μονάδα χρειάζεται επείγοντως έναν ειδικό για την επισκευή του αγωγού ύδρευσης».²²⁰

²¹⁹ Από τη συνέντευξη με τον Γιάννη Ταμιωλάκη, συγγραφέα των βιβλίων *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης* (εκδόσεις 1985, 2001 και 2021), Θεσσαλονίκη, 07-07-2026. Για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, η χολέρα δεν ήταν ένα μακρινό σενάριο. Η πόλη είχε χτυπηθεί άγρια από τη λοίμωξη αυτή κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1911-1913). Μάλιστα, πίσω από την παλιά Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, μέσα στο απέραντο Εβραϊκό Νεκροταφείο, υπήρχε μια συγκεκριμένη πτέρυγα που οι Θεσσαλονικείς ονόμαζαν «τα χολεριασμένα». Εκεί ήταν θαμμένα τα χιλιάδες θύματα εκείνης της επιδημίας. Όταν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους κατέστρεψαν το νεκροταφείο κατά την Κατοχή, οι μνήμες και ο τρόμος της χολέρας επανήλθαν έντονα στην επιφάνεια.

²²⁰ Από το προσωπικό αρχείο του Γιάννη Ταμιωλάκη.

Το ζήτημα του αριθμού των νεκρών της ενέδρας, των Γερμανών/ταγματασφαλιτών που επιχειρήσε για την καταστροφή του χωριού, όπως επίσης και των θυμάτων των κατοίκων, είναι μία διάσταση που έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα· τον λόγο της οποίας, μεταξύ άλλων, επιθυμεί να διερευνήσει η εργασία μας. Τα νούμερα που σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας, δεν είναι απλώς ποσοτικά δεδομένα, αλλά συνδέονται άμεσα με τον προμελετημένο χαρακτήρα της καταστροφής. Η ταχύτητα κινητοποίησης και το μέγεθος της δύναμης που επιστρατεύτηκε, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, καταδεικνύουν ότι η επιχείρηση δεν υπήρξε μια αυθόρμητη απόφαση προς εκτέλεση, αλλά εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο σχέδιο εκκαθάρισης. Τα ερωτήματα αυτά, ωστόσο, οδηγούν σε μια βαθύτερη αντιπαράθεση: τη σύγκρουση των ίδιων των αφηγήσεων που επιχειρήσαν να ερμηνεύσουν τα γεγονότα, είτε αποσιωπώντας είτε μεγαλοποιώντας πτυχές τους.

Το βιβλίο *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, όπως προδίδει ο τίτλος του, δεν αφορά αποκλειστικά το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη τεχνικοϊστορική αφήγηση για την υδροδότηση της Θεσσαλονίκης. Η σφαγή της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 εμφανίζεται σε αυτό ως ένα επεισόδιο της ιστορίας του Οργανισμού Ύδρευσης. Η ένταξη του γεγονότος σε ένα τεχνικό αφήγημα, ωστόσο, δεν στερείται ερμηνευτικών συνεπειών: ο Ταμιωλάκης τοποθετεί τη σφαγή μέσα σε μια αφήγηση όπου το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το ίδιο το έγκλημα σε μια τυποποιημένη διαδικασία της υπηρεσίας ύδρευσης, απαλλάσσοντας έτσι τον αφηγητή από την ανάγκη να εμβαθύνει στα πολιτικά αίτια της θηριωδίας, καθώς δεν είναι ιστορικός αναλυτής, ούτε επιχειρεί να υιοθετήσει αντίστοιχο ρόλο. Ως προς τις πηγές του, ο συγγραφέας βασίζεται στη μαρτυρία του συναδέλφου του, Α. Σωτηρχόπουλου, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας ή, έστω, κοντά στα γεγονότα, καθώς και σε υπηρεσιακά έγγραφα του οργανισμού. Οι ανακρίβειες, παρ' όλα αυτά, δεν είναι τυχαίες: υπηρετούν μια συγκεκριμένη ερμηνευτική γραμμή, που θέλει την ενέδρα του ΕΛΑΣ να προκαλεί αλόγιστα τα γερμανικά αντίποινα. Το ζήτημα της πολιτικής γραμμής του αφηγηματικού υποκειμένου είναι πιο σύνθετο από μια απλή παράθεση της δεξιάς παραβολής – κι εδώ ακριβώς έγκειται το οξύμωρο σχήμα της «απολιτικοποιημένης» γραφής του. Γράφοντας το 1985, σε μια εποχή όπου η Εθνική Αντίσταση είχε πλέον αναγνωριστεί επίσημα (1982) και το πολιτικό κλίμα, αν και σε τεταμένο κλίμα, είχε μεταβληθεί ριζικά τόσο σε σχέση με τα μεταπολεμικά χρόνια όσο και τα μεταπολιτευτικά²²¹, ο Ταμιωλάκης δεν υιοθετεί την ακραία ρητορική του μετεμφυλιακού κράτους. Η γλώσσα του είναι ουδέτερη, τεχνική, σχεδόν απαθής και

²²¹ «(1982) - ΝΔ Αποχωρεί από τη Συζήτηση για την Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο κανάλι *Retro Retrolion* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

διεκπεραιωτική. Η ίδια η επιλογή του, να παρουσιάσει την ενέδρα ως μια ενέργεια που στόχευε το συνεργείο ύδρευσης, παραβλέποντας τις πληροφορίες του ΕΛΑΣ για απειλητική κίνηση γερμανικών δυνάμεων, αναπαράγει στην ουσία μια κανονικοποιημένη αφήγηση. Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας «μαλακώνει» το ύφος, αλλά διατηρεί τον πυρήνα της ερμηνείας, ενσωματώνοντάς τον σε ένα τεχνικό αφήγημα που αποφεύγει τις πολιτικές συγκρούσεις. Η στρατηγική αυτή υπήρξε εξαιρετικά αποτελεσματική: ακριβώς επειδή το βιβλίο δεν παρουσιάζεται ως πολιτικό ή ιστοριογραφικό, αλλά ως μια «αντικειμενική» καταγραφή της ιστορίας της ύδρευσης, η εκδοχή του Ταμιωλάκη συντήρησε για ακόμη δεκαπέντε χρόνια, μέχρι και το 2000 - όπως θα δούμε στη συνέχεια - μια ούτως ή άλλως πρωτεύουσα ερμηνεία στη δημόσια αντίληψη.

4.3 Μια μαρτυρία διαφορετική από τις άλλες

Οι αλλαγές που συντελούνταν ήδη λίγο πριν τον επερχόμενο αιώνα, σήμαναν το σημείο καμπής για τον «κοινωνισμό» διεθνώς και τις ιδέες που πρόσβευε στον ορίζοντα του απερχόμενου, καθώς αυτές φαινότουσαν πιο μακριά από την πραγματική απόσταση, όπως ακριβώς με το φαινόμενο της οπτικής διάθλασης της ατμόσφαιρας, προκαλώντας μια αναθεώρηση των στρατηγικών και μια αναμόχλευση των θεωρητικών τους προσεγγίσεων. Σε έναν μετατοπισμένο και ιδεολογικά διαφοροποιημένο από τη νεοφιλελεύθερη ρητορική κόσμο, η παγκοσμιοποίηση (όχι με την έννοια του κοσμικού οικουμενισμού), η συσσώρευση πλούτου υπό την εποπτεία των εικονικών νούμερων των software του χρηματοπιστωτικού συστήματος και οι νέες μορφές κοινωνικής κινητοποίησης σε ένα πλαίσιο ηθικής υπαναχώρησης που ακολουθούσε τη «νέα εποχή», επέβαλαν στις φωνές της λεγόμενης «Αριστεράς» την ανάγκη να επανεξετάσει τις βασικές της αρχές, όπως η συλλογική δράση και τα αφηγηματικά της σχήματα. Εν μέσω της ρευστής αυτής μετάβασης, όπου το τέλος του 20ού αιώνα συνόρευε με την αχαρτογράφητη ακόμη νέα χιλιετία, οι συλλογικές μνήμες και τα βιώματα του παρελθόντος δεν εγκαταλείφθηκαν απλώς στο κατώφλι της εποχής, αλλά αναδύ-

<https://www.youtube.com/watch?v=vJ0xhvl1u98>

Καταγράφεται η δευτερολογία του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης Ευάγγελου Αβέρωφ στη Βουλή, κατόπιν της οποίας η Νέα Δημοκρατία αποχώρησε σύσσωμη από την αίθουσα.

θηκαν εκ νέου ως πεδία αμφισβήτησης και επανανοηματοδότησης, με το δημόσιο λόγο να καθίσταται το κρίσιμο πεδίο πάνω στο οποίο συγκρούονταν, αλληλοδιαπλέκονταν ή αμφισβητούνταν οι κυρίαρχες αφηγήσεις. Την ώρα ακριβώς που η δεσπόζουσα οικονομική φρασεολογία εξυμνούσε την ευελιξία, την αποϋλοποίηση της αξίας και την κυριαρχία των ψηφιακών εγγράφων έναντι της χειροπιαστής παραγωγής, η δημόσια σφαίρα δεν έπαψε να φιλοξενεί εκείνες τις φωνές που αρνούνταν να συναινέσουν σε μια οριστική τομή με τις συλλογικές παρακαταθήκες του παρελθόντος.

Υπό το κράτος αυτών των όρων, η άνοδος του Γιώργου Φαρσακίδη στο βήμα μιας εκδήλωσης του Χορτιάτη στις 31 Αυγούστου 2000 δεν υπήρξε απλώς η αποδοχή μιας τιμητικής αναγόρευσης προς έναν ηλικιωμένο καλλιτέχνη και μαχητή της Εθνικής Αντίστασης· αποτέλεσε, πρωτίστως, μια νέα αγορευτική μεσολάβηση. Εκεί, ο διακεκριμένος Έλληνας ζωγράφος, χαράκτης, συγγραφέας, προς τιμήν του οποίου διοργανώθηκε η τελετή, με την παρουσία του στο τραπέζι των ομιλητών που στήθηκε από την οργανωτική επιτροπή, ενσάρκωνε εκείνη ακριβώς την εμπειρία που ο κυρίαρχος λόγος της εποχής έσπευδε να αποσιωπήσει. Τη μαρτυρία ενός ανθρώπου που δεν είχε δει εξ αποστάσεως τα τεκταινόμενα αλλά τα είχε ζήσει στην πιο ωμή τους διάσταση – η ανάκληση μιας δράσης της οποίας ο ίδιος υπήρξε ενεργό υποκείμενο, υπήρξε ταυτόχρονα και η αντίδρασή του απέναντι σε μια μνήμη επιλεκτική: απευθυνόμενος σε ένα ακροατήριο που είχε γνωρίσει τις κοινωνικές αναταράξεις της Μεταπολίτευσης, τη συρρίκνωση των παραδοσιακών δεσμών και την άνοδο μιας ρευστής οικονομίας, ο ομιλών, ως ένας εκ των πρωταγωνιστών και σε ηλικία μόλις δεκαοκτώ ετών στην ενέδρα του ΕΛΑΣ στο ρωμαϊκό υδραγωγείο στις 02-09-1944, ανέτρεψε την ως τότε επικρατούσα αφήγηση περί οριστικού κλεισίματος της «εποχής των μεγάλων αφηγημάτων». Η προφορική του κατάθεση (αρκετά πριν τη γραπτή της αποτύπωση) επανάφερε στο προσκήνιο έννοιες όπως η συλλογική δράση, η ιστορική συνέχεια και η έμπρακτη αντίσταση, όχι ως νοσταλγικά κατάλοιπα, αλλά ως ζωντανά ερωτήματα μπροστά σε ένα ούτως ή άλλως αβέβαιο μέλλον. Έτσι, η μαρτυρία του Φαρσακίδη δεν υπήρξε απλή ανάκληση ενός παρελθόντος που χανόταν στον ορίζοντα, αλλά πράξη δημόσιου λόγου που διεκδίκησε εκ νέου ορατότητα για εμπειρίες και αξίες τις οποίες το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής έσπευδε να χαρακτηρίσει ξεπερασμένες.

Όντας γεννημένος το 1924 στην Οδησό της νεαρής τότε Σοβιετικής Ένωσης, το έργο του επικεντρώθηκε στην καταγραφή των αγώνων του ελληνικού λαού, της Αντίστασης και των εμπειριών του από τους τόπους εξορίας, όπως η Μακρόνησος και ο Αϊ Στράτης, όπου πέρασε πολλά χρόνια

της ζωής του. Ο ίδιος αποφάσισε τελικά να καταθέσει, γραπτώς, μια πιο επίσημη μορφή των όσων είχε εκφέρει έντεκα χρόνια νωρίτερα μέσω του προφορικού λόγου, στο βιβλίο που εκδόθηκε το 2011, λίγα χρόνια πριν από τον θάνατό του (22 Ιουλίου 2020 στη Θεσσαλονίκη, σε ηλικία 96 ετών) με τον τίτλο *«Μια επαίσχυντη συμφωνία και το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη»*. Αλλά αυτό που είπε ενώπιον του χωριού και που μέχρι τότε κανείς δεν είχε ακούσει, ήταν ό,τι προηγήθηκε του χτυπήματος στο πρώτο όχημα, αυτό που μετέφερε τους υπαλλήλους του Ο.Υ.Θ. Στην επιστροφή του στο μαρτυρικό χωριό, στο φιλόξενο στέκι «Ουτοπία», που συμβάλλει στο δημόσιο λόγο ως χώρος εκδηλώσεων και αρχειακό κέντρο, ο εικαστικός και συγγραφέας ήταν κατηγορηματικός, αποδυναμώνοντας με στόμφο την κρατούσα για 56 χρόνια άποψη όλων όσοι επέρριπταν την ευθύνη ή (και) έριχναν το ανάθεμα στον ΕΛΑΣ.

Την 1 Σεπτεμβρίου, το απόγευμα, κατηφόρισαν με τον Λόχο ΕΠΟΝιτών τις πλαγιές του Χορτιάτη, στήσανε τα φυλάκιά τους και σκορπίσανε στον χώρο της παλιάς κατασκήνωσης των προσκόπων, πιο κοντά από ποτέ στη Θεσσαλονίκη, βλέποντας τον ερχομό τους, εκεί, ως προάγγελο μιας τελικής αναμέτρησης. Με το σούρουπο, η διμοιρία τους είχε στήσει ενέδρα πάνω από το μονοπάτι που ανηφόριζε από το Αρσακλή. «Το νου σας», τους είπε ο διμοιρίτης τους, ο Βάγιας Ρικουδής, «περιφρουρείτε διάσκεψη του ΕΛΑΣ που γίνεται στο χωριό και η ευθύνη σας είναι μεγάλη».²²² Ο Ρικουδής, ασφαλώς δεν αναφέρει κάτι τέτοιο στη μετέπειτα μαρτυρία του, όπως τα βασικά σημεία της έχουν κατατεθεί – μια μαρτυρία στην οποία έχει ήδη γίνει αναφορά σε προγενέστερο σημείο της παρούσας ανάλυσης, καθώς είναι κατηγορηματικός· συμφωνεί δε πλήρως με το αρχείο-βιβλίο πληροφοριών και διαταγών του Καπετάν Χορτιάτη: η ενέδρα στήθηκε όχι για να χτυπηθεί το πρώτο αυτοκίνητο - άλλωστε κάτι τέτοιο δεν θα είχε τη δεδομένη στιγμή κανένα πρακτικό επιχειρησιακό για τον ΕΛΑΣ αντίκρισμα -, αλλά το δεύτερο αυτοκίνητο, το οποίο μετέφερε τους Γερμανούς, για τον λόγο που σχετίζεται με τη διαρπαγή των ζώων, όπως στόχευε αφενός στη μετατροπή των κατάλληλων σε υποζύγια και αφετέρου στη χρησιμοποίηση των βρώσιμων για διατροφικούς σκοπούς. Ο βιώσας αναφορικά με τη στιγμή που καταφθάνει το ελληνικό αυτοκίνητο, εμφανίζεται υπέρ το δέον περιγραφικός. Μπορούμε να επισημάνουμε τα σημεία-κλειδιά του συμβάντος συνοψίζοντας ως εξής:

²²² Μαρτυρία του Γιώργου Φαρσακίδη στην εφημερίδα *Χορτιάτης* 570, Σεπτέμβριος 2000. Η προφορική κατάθεση προηγείται τις 31 Αυγούστου, ημέρας της εκδήλωσης στον Χορτιάτη προς τιμήν του. Εγγράφως αποτυπώθηκε στο φύλλο που κυκλοφόρησε δύο ημέρες μετά, στις 02 Σεπτεμβρίου, στην 56η επέτειο του Ολοκαυτώματος.

- Προειδοποίηση και προσπάθεια αποτροπής: ο Βάγιας Ρικούδης βγαίνει ακάλυπτος στον δρόμο, ρίχνει προειδοποιητική ριπή στον αέρα, δείχνοντας στους επιβαίνοντες του πρώτου αυτοκινήτου μια διεξοδική διάθεση, και φωνάζει προς το μέρος τους να σταματήσουν. Δεν υπάρχει πρόθεση αιφνιδιαστικού χτυπήματος. Το αυτοκίνητο δεν σταματά, αντιθέτως παρακάμπτει τις εκκλήσεις, αναπτύσσει ταχύτητα και προσπερνά. Οι αντάρτες πυροβολούν εκ των υστέρων («μας ξέφυγε, ρίξτε του») και μόνο αφού η προειδοποίηση αγνοήθηκε για λόγο άγνωστο.
- Ο Φαρσακίδης νιώθει άσχημα: αντικρύζει τους (Ελληνες) τραυματίες, δηλώνει «Βλέποντάς τους έτσι όπως είναι ένιωσα άσχημα» και ρωτά με παράπονο τον οδηγό «Μα γιατί δεν σταματάγατε;». Υπάρχει «ενοχή» και απορία. Βούληση να προσφερθεί βοήθεια, όχι αδιαφορία.
- Ο Φαρσακίδης ταυτίζεται συναισθηματικά με τον νεαρό Γερμανό στρατιώτη: σκέφτεται ότι θα μπορούσαν να είναι φίλοι («είμαστε κοντά συνομήλικοι»), συγκλονίζεται από την εικόνα του, νιώθει την ανάγκη να του δώσει ελπίδα («να του δώσω ελπίδα», «όσπιταλ», «ντοκτόρ», «γκουντ»). Ακόμη και ο Σταύρακας λυπάται («κρίμα, είχε χρόνια μπροστά του να ζήσει»).
- Οι αντάρτες δεν περίμεναν σφοδρά αντίποινα: ο Φαρσακίδης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «Έχουμε δώσει τόσα χτυπήματα σε Γερμανούς και Βουλγάρους, κοντά ή μέσα σε κατοικημένες περιοχές και η εμπειρία μας δεν είχε γνωρίσει ούτε μπορούσε να προκάνει την έκταση της επερχόμενης θηριωδίας». Η έκπληξη και η αδυναμία πρόβλεψης είναι εμφανείς.
- Η φρίκη του ολοκαυτώματος βιώνεται ως απροσδόκητο σοκ: ο Φαρσακίδης περιγράφει τους καπνούς από το χωριό, τις αφηγήσεις των διασωθέντων («Τον πατέρα... τη γυναίκα σου... το παιδί... το μωρό σου...»), τα βογκητά και τους θρήνους που φέρνει ο αέρας όλη νύχτα, και τα μάτια του που δεν στεγνώνουν.
- Η τελευταία φράση του αποσπάσματος συνδέει το βλέμμα του νεαρού Γερμανού («που δεν ήθελε να πεθάνει») με την εικόνα της φρίκης: δεν υπάρχει καμία ένδειξη στρατηγικού υπολογισμού για πρόκληση αντιποίνων· αντίθετα, υπάρχει βαθιά ανθρώπινη αμηχανία, λύπη και μετατραυματική ενοχή.

Συνεπαγωγικά, ο τρόπος με τον οποίο ο Φαρσακίδης το 2000, σε αντιδιαστολή με την παγιωμένη αντίληψη περί των τεκταινόμενων το 1944, σκιαγραφεί τα γεγονότα ακολουθώντας τη φιλοσοφία της τέχνης του, την τεχνοτροπία των έργων του, καθώς προσφέρει μια εκ βαθέων - αν και ετεροχρονισμένη - κατάθεση που φωτίζει άγνωστες όψεις της επιχειρησιακής πραγματικότητας και της ψυχολογίας των εμπλεκομένων. Η περιγραφή του δεν παρουσιάζει τους αντάρτες (αν και πιστούς στην ευθύνη που τους έχει ανατεθεί) μόνο ως στρατιώτες πειθαρχημένους και ταγμένους στο σκοπό, αλλά κι ως στρατιώτες στο νεαρό της ηλικίας τους, που ακόμα δεν έχουν απεμπολήσει. Διστάζουν μπροστά στο απρόσμενο, προειδοποιούν αντί να χτυπούν εξαπίνης, και συγκλονίζονται από την εικόνα των τραυματιών, Ελλήνων και Γερμανών αδιακρίτως. Η ενέδρα είχε συγκεκριμένο, περιορισμένο επιχειρησιακό στόχο (την αναχαίτιση της διαρπαγής ζώων), ουδεμία σχέση είχε με σχέδιο πρόκλησης ολοκαυτώματος – το οποίο παρουσιάζεται ως τραυματική, απρόβλεπτη και βαθιά συγκλονιστική εμπειρία, όχι ως αναμενόμενη ή επιδιωκόμενη συνέπεια. Πιθανώς, έχοντας την εξέρχουσα (από τη βιοματική του κατανόηση) ενσυναίσθηση της στιγμής στο παρόν (εκδήλωση 2000) αναφορικά με την αντιπαραβολή αυτής στο παρελθόν (ενέδρα 1944), νεαρό παιδί τότε και χωρίς ακόμη να διαθέτει την ανάλογη βαρύτητα του λόγου που επιτάσσει μια αποστολή όπως ανατέθηκε στον ίδιο και στους συντρόφους του, ο Φαρσακίδης θέλησε να απλοποιήσει με αυτόν τον τρόπο τα πράγματα, διατηρώντας ταυτόχρονα την ουσία του σκοπού της περιφρούρησής τους. Και η ουσία είναι η επίταξη. Όχι η απόπειρα απόκρουσης μιας ασύμμετρης απειλής. Το περιβάλλον το οποίο επικαλείται δε για να τοποθετήσει την αποστολή, ότι περιφρούρουν μια διάσκεψη του ΕΛΑΣ, δεν επιβεβαιώνεται· ουδέν ήττον κάτι τέτοιο λίγη σημασία έχει. Μπορεί έτσι να του είπε κάποιος εκ των καπετάνιων της οργάνωσης προς διαφύλαξη της επιτυχίας της, ίσως και της μυστικότητάς της. Πλην, η ενέδρα δεν στόχευε την υγειονομική υπηρεσία. Όπως παραθέτει από το Λεύκωμα ‘Χορτιάτης’:

«...Το χωριό μας, που ήταν στη μαύρη λίστα εξ αιτίας της δράσης του, έτσι κι αλλιώς θα το καίγανε. Ο Χορτιάτης ήταν σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης, σύμβολο του Αντιφασιστικού Αγώνα του λαού μας. Το ‘κάψιμο’ συμπίπτει με την προσπάθεια του ηττημένου πια γερμανικού στρατού να εξασφαλίσει την αποχώρησή του από την Ελλάδα χωρίς αντίσταση και απώλειες. Έτσι εξηγούμε και τη δεύτερη καταστροφή του χωριού στις 6 Οκτωβρίου 1944, όταν οι Γερμανοί έκαψαν και το Δημοτικό Σχολείο...»²²³

²²³ Φαρσακίδης, ό.π., σ. 61.

Ο Φαρσακίδης επιλέγει αυτό το γλαφυρό στον λόγο κείμενο, ως ερμηνευτική διαπίστωση, για να συμπυκνώσει την ουσία των πραγμάτων εκ των γεγονότων, όπως τα επικαλείται μέσα από την έρευνά του. Μια τέτοια πιθανότητα εγκιβωτίζει μια προπαρασκευή, μια υπόρρητη συμφωνία πριν την πυρπόληση του Χορτιάτη, για την οποία λίγα χρόνια μετά αποφασίζει να μιλήσει στο βιβλίο του, που θα την ονομάσει «επαίσχυντη». Στην εν λόγω συμφωνία προσφεύγει και ο νομικός, πανεπιστημιακός και ιστορικός ερευνητής, Τριαντάφυλλος Αθ. Γεροζήσης, στο βιβλίο του *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία, 1821–1975*, καθώς και ο Arthur Bondar, φωτογράφος, εκδότης και συλλέκτης, στην ιστοσελίδα WWII / ABC, το ψηφιακό αρχείο που ιδρύθηκε από τον ίδιο.²²⁴ Τον ισχυρισμό περί μυστικής συμφωνίας, όπως καταγράφεται στα απομνημονεύματα του Άλμπερτ Σπέερ, παρουσιάζει και η ακαδημαϊκή ανάλυση *The German Withdrawal from Greece in 1944 and British Naval ‘Inactivity’*.²²⁵ Ας κρατήσουμε το απόσταγμα, τολμώντας τη σχετική σύνδεση των θεμελιωδών σημείων που μας παρέχονται:

1. Η συμφωνία υψηλού επιπέδου (Λισαβόνα, φθινόπωρο 1944)

- Ο Άλμπερτ Σπέερ, Υπουργός Πολεμικής Βιομηχανίας του Χίτλερ, σε συνέντευξή που παραχωρεί το 1976 στη Χαϊδελβέργη στον Βάσο Μαθιόπουλο²²⁶, επιβεβαιώνει ότι ο αρχηγός του γερμανικού επιτελείου, στρατηγός Γιοντλ, του ανέφερε συμφωνία σε ανώτατο επίπεδο μεταξύ Γερμανίας και Αγγλίας για την Ελλάδα, γεγονός πρωτοφανές σε όλο τον Β΄ΠΠ.²²⁷

²²⁴ Ο Arthur Bondar αφιερώθηκε στη διατήρηση και κοινοποίηση της συλλογής του. Έχει περάσει χρόνια ψάχνοντας σε υπαίθριες αγορές, πωλήσεις ακινήτων και ξεχασμένα αρχεία σε όλο τον κόσμο αναζητώντας αρχειακό υλικό που θα μπορούσαν να ρίξουν νέο φως στον Β΄ΠΠ. «In liberated Greece. 1944», άρθρο στην ιστοσελίδα WWII Arthur Bondar Collection:

<https://ww2abc.com/collections/in-liberated-greece-1944>

²²⁵ Lars Baerentzen, *The German Withdrawal from Greece in 1944 and British Naval ‘Inactivity’*, Journal of Modern Greek Studies, Johns Hopkins University Press, Volume 5, Number 2, October 1987, pp. 237-265.

²²⁶ Βάσος Π. Μαθιόπουλος, *Οι Ναζί για την Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα – Επτά απόρρητες εκθέσεις του Γενικού Επιτελείου του Χίτλερ*, Δρόμων-Μηνύματα Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2012, σ. 104-105. Ο Βάσος Μαθιόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1928. Εργάστηκε στις εφημερίδες «Ελευθερία» των Αθηνών, «Μακεδονία» της Θεσσαλονίκης, ως ανταποκριτής στη Βόννη στις εφημερίδες «Το Βήμα» και «Τα Νέα» και ανταποκριτής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων. Υπήρξε μέλος επί σειρά ετών της ΕΣΗΕΑ. Διεγράφη από αυτή στις 12/7/1967 για την αντιστασιακή του δράση και επανεγγραφή στις 26/7/1974:

<https://www.esiea.gr/efyge-o-vasos-mathiopoylos/>

²²⁷ Γάλλος, «Το καλοκαίρι του 1944», σ. 73-75.

Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, Κρατικό Αρχείο Πότσταμ, αρ. Φιλμ 18.655, μετάφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991, σ. 250-251. Στην αναφορά του στρατάρχη Μαξιμίλιαν φον Βάικς στον αρχηγό του Ηγετικού Επιτελείου της Βέρμαχτ Άλφρεντ Γιονέλ στις 2 Σεπτεμβρίου 1944, ημέρα του Ολοκαυτώματος, μεταξύ άλλων τονίζονται πως: «είναι ζωτικό αγγλικό συμφέρον να πάρει στα χέρια της (σ.σ. η Αγγλία) τις κατεχόμενες τώρα από τη Γερμανία θέσεις-κλειδιά της Ελλάδας, χωρίς να δημιουργηθεί χρονικό κενό που θα έδινε στις κομμουνιστικές συμμορίες τη δυνατότητα ανατροπής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και της κατοχής πριν τους Άγγλους. Η αναγκαιότητα σε περίπτωση γερμανικής εκκένωσης να πάρει σταθερά στα χέρια του την Ελλάδα πριν από τους Έλληνες κομμουνιστές ή και πριν από τους Σοβιετικούς, είναι το

- Ο ίδιος ο Σπέερ θα κάνει, τρία χρόνια μετά, σχετική αναφορά στο προσωπικό του βιβλίο.²²⁸
- Το τίμημα της συμφωνίας: παραχώρηση της Θεσσαλονίκης στους Άγγλους αμαχητί, ώστε να μην πέσει στα χέρια του ΕΛΑΣ και η Ελλάδα περιέλθει στο δυτικό στρατόπεδο.²²⁹
- Ο Χίτλερ συμφώνησε προφορικά· η συμφωνία έγινε σε πολύ υψηλό επίπεδο (όχι διπλωματικό), για να αποφευχθούν διαρροές.²³⁰

2. Η Ελλάδα ως «Ζώνη Πολεμικών Επιχειρήσεων»

- Το καλοκαίρι του 1944, ο Χίτλερ χαρακτήρισε την Ελλάδα «Ζώνη Ενεργών Πολεμικών Επιχειρήσεων» – επίσης γεγονός πρωτοφανές για κατεχόμενη χώρα χωρίς επίσημο πόλεμο.
- Αυτό σήμαινε, όπως έχουμε επισημάνει και ανωτέρω, ολοκληρωτικό πόλεμο εναντίον ολόκληρου του πληθυσμού, ερμηνεύοντας σε μεγάλο βαθμό τις ναζιστικές θηριωδίες (συμπεριλαμβανομένου του Χορτιάτη) το τελευταίο τρίμηνο της Κατοχής.
- Ως προς το «μοιραίο» συμβάν, σήμαινε διαφοροποίηση της μορφής των αντιποίνων που οδήγησαν σε γενίκευση των εκκαθαρίσεων (με τον πρόεδρο και τον ιερέα, συνήγορους της παραμονής του πληθυσμού στο χωρίο, απληροφόρητους σχετικά).²³¹

3. Η διττή πολιτική των Γερμανών: αποχώρηση και πρόκληση εμφύλιας σύγκρουσης

- Διαταγή Χίτλερ από τις 16 Δεκεμβρίου 1942, ισχύουσα και το 1944: κάθε μέσο (ακόμη και εναντίον άμαχων γυναικών και παιδιών) είναι επιτρεπτό για την εξόντωση των «συμμοριών». Ο Γερμανός στρατιώτης καλύπτεται πλήρως.²³²

κίνητρο για το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής στο Κάιρο. Αυτό εξηγεί την αναγγελθείσα προσφορά του συνταγματάρχη ‘Τομ’ στον Ζέρβα και τις βολιδοσκοπήσεις μέσω των ελληνικών καναλιών στην Αθήνα με στόχο να επιτευχθεί μαζί μας μια βραχυπρόθεσμη προθεσμία για την εκκένωση ‘χέρι με χέρι’».

²²⁸ Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Orion Books, London, 1979, pp. 509-510.

²²⁹ Οι Άγγλοι δεν θα επιθυμούσαν (κυριολεκτικά) με καμία κυβέρνηση, πλην αυτής που θα «πρότειναν» οι ίδιοι, να πέσει στα χέρια του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ο οπλισμός και λοιπό πολεμικό τροχιοδεικτικό/αναλώσιμο υλικό (καύσιμα, τρόφιμα, πυρομαχικά, ανταλλακτικά, μέσα μεταφοράς, ιατρικό υλικό, χάρτες, στολές, εργαλεία κ.λπ.) των Γερμανών κατά την αποχώρηση των τελευταίων από την Ελλάδα, όπως παρατηρεί ο καθηγητής Σύγχρονης Πολιτικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Γιώργος Μαργαρίτης, σε κατ’ ιδίαν τηλεφωνική επικοινωνία, στις 17.04.2026.

²³⁰ Μιχάλης Τρεμόπουλος, «Η παραπεταμένη απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», άρθρο στην ιστοσελίδα tvxs – *ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*, 28 Οκτωβρίου 2014:

<https://tvxs.gr/apopseis/arthra-gnomis/i-parapetameni-apeleytherosi-tis-thessalonikis/>

²³¹ Φαρσακίδης, ό.π. σ. 149.

²³² Γάλλος, «Το καλοκαίρι του 1944», σ. 77-78. Στο βιβλίο του *Η Ελληνική αντίσταση 1941-1944. Όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βερμαχτ εις την Ελλάδα* ο Ενεπεκίδης φέρνει στο φως ένα εξαιρετικά αποκαλυπτικό ντοκουμέντο όπου ο ίδιος ο Χίτλερ, σε μία σύσκεψή του με κορυφαία στελέχη της Βέρμαχτ, εκθέτει τη γνώμη του για το πως πρέπει να δράσουν αναφορικά με την αντιμετώπιση και καταπολέμηση «συμμοριών», όπως τις αποκαλεί, δηλαδή των αντιστασιακών οργανώσεων. Ίσως το πιο ουσιαστικό και αποφασιστικό επ’ αυτού σημείο, επανξάνοντας:

- Εντολή του Ανώτατου Γερμανικού Επιτελείου (16 Σεπτεμβρίου 1944): συνέχιση διαπραγματεύσεων με Βρετανούς για αναίμακτη εκκένωση και, ταυτόχρονα, πρόκληση σύγκρουσης μεταξύ κομμουνιστικών και εθνικιστικών δυνάμεων, ώστε μετά την αποχώρηση να ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος.
- Ο Νόιμπαχερ εγκρίνει πρόταση Ράλλη για είσοδο Ταγμάτων Ασφαλείας στη Θράκη, με στόχο να ενταθούν οι αντιθέσεις Βρετανών – Σοβιετικών.

4. Εφαρμογή της συμφωνίας και σύνδεση με το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη²³³

- Η συμφωνία τηρήθηκε σχεδόν στο ακέραιο: οι Γερμανοί αποχώρησαν χωρίς σημαντική βρετανική ενόχληση.
- Η «γραμμή» των Γερμανών ήταν να μην κλείνουν τον δίαυλο επικοινωνίας με τους Βρετανούς, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούσαν τις συνθήκες για σφαγές με «μπροστινούς» τους ντόπιους συνεργάτες (στην περίπτωση μας τους Σουμπερίτες), διατηρώντας οι ίδιοι κυρίως ρόλο θεατή, όπως συνέβη στον Χορτιάτη.²³⁴ Σε αντίθεση με τα εξοπλισμένα από τους Γερμανούς Τάγματα Ασφαλείας της τρίτης δοσιλογικής κυβέρνησης, Ιωάννη Ράλλη (εξ ου και το «Ράλληδες»), στη Μακεδονία οι κατακτητές προτίμησαν να εξοπλίσουν «εθνικιστικές ομάδες»· ουσιαστικά ανεξέλεγκτες, ως προς τις πρακτικές τους, συμμορίες.²³⁵

«τελικώς θα θεωρείται δίκαιον ό,τι συνετέλεσεν εις την εξόντωσιν των συμμοριών και, τανάπαλιν, θα θεωρείται άδικον ό,τι δεν εξυπηρετεί την εξόντωσιν των συμμοριών. Κατ' αυτόν τον τρόπον, ο καθένας είναι ελεύθερος να δράσει όπως επιθυμεί. Πρέπει να καλύψωμε τα νώτα των στρατιωτών μας».

²³³ Βάσος Π. Μαθιόπουλος, *Η Ελληνική Αντίσταση (1941-1944) και οι «Σύμμαχοι», όπως καταξιώνεται από τα επίσημα γερμανικά αρχεία (2η έκδοση)*, Παπαζήση, Αθήνα, 1980, σ. 335-337. Στα τέλη Αυγούστου 1944, Γερμανοί και Βρετανοί βρίσκονταν σε συνεννόηση για την ομαλή και αναίμακτη εκκένωση της Ελλάδας. Στις 29 Αυγούστου, ο Βρετανός συνταγματάρχης Μπάρνεζ ζητούσε από τον Γερμανό στρατηγό Λαντς να ενημερωθεί για το πότε θα ξεκινήσει η αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων. Η γραμμή του Γερμανού απεσταλμένου Νόιμπαχερ ήταν να κρατηθεί ανοιχτός ο δίαυλος επικοινωνίας, χωρίς όμως να δίδονται συγκεκριμένες πληροφορίες, ώστε να κερδηθεί χρόνος μέχρι την επίσημη διαταγή του Βερολίνου. Στις 3 Σεπτεμβρίου (μία ημέρα μετά το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη), ο Γερμανός στρατιωτικός διοικητής της Ελλάδας, στρατηγός Σόιφλεν, ανέφερε ότι ο πρωθυπουργός της κατοχικής κυβέρνησης Ιωάννης Ράλλης του εκμυστηρεύτηκε πως το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής είχε αναλάβει πρωτοβουλία για διαπραγματεύσεις με τους Γερμανούς, με στόχο την αποχώρησή τους χωρίς εχθροπραξίες. Η συμφωνία αυτή υπηρετούσε τον κοινό σκοπό της ασφαλούς εξόδου των γερμανικών στρατευμάτων από τον ελληνικό χώρο, αποφεύγοντας άσκοπες απώλειες και επιτρέποντας την τακτική αποχώρηση προς τα βόρεια σύνορα. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Σπέερ στη συνέντευξή του: «Το τίμημα της συμφωνίας, κατά τη δική μου γνώμη, ήταν να παραχωρηθεί η Θεσσαλονίκη από τους Γερμανούς στους Άγγλους, να μπορέσουν να την καταλάβουν αμαχητί και να μην πέσει στα χέρια του ΕΛΑΣ, και μ' αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα να περιέλθει στο δυτικό στρατόπεδο». Η Βρετανία προοριζόταν να είναι η διάδοχος δύναμη (successor power) του Γ' Ράιχ στον ελληνικό χώρο, διαδεχόμενη την κατοχική διοίκηση και αποτρέποντας μια κομμουνιστική κατάληψη.

²³⁴ Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... Από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1985, σ. 106, 118-119, 126.

²³⁵ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 53. Στη Θεσσαλονίκη τα Τάγματα Ασφαλείας εμφανίστηκαν τον Ιανουάριο του 1944, με αρχηγό τον Ταγματάρχη Ασφάλειας Βήχο. Όταν τους πρότειναν να πάρουν όπλα, έφυγαν περί τα 2000 άτομα και

- Η κορύφωση των αντιποίνων («Ματωμένο Καλοκαίρι» 1944, με γεωμετρική αύξηση στον αριθμό νεκρών και αιχμαλώτων) συνέπεσε χρονικά με τις διαπραγματεύσεις και τη συμφωνία για αναίμακτη αποχώρηση.²³⁶

5. Μια κρίσιμη αντίφαση που αναδεικνύει η μαρτυρία Φαρσακίδη και τα αρχεία (ο Ενεπεκίδης αναφέρεται στα μυστικά έγγραφα της Βέρμαχτ)²³⁷

- Ο Ενεπεκίδης σημειώνει μια αντίφαση: οι Γερμανοί παρέδιδαν όπλα στον ΕΛΑΣ (κατά την εκδοχή Γουντχάους), ενώ ταυτόχρονα κορυφώνονταν οι θηριωδίες κατά του άμαχου πληθυσμού.
- Η εξήγηση: η παράδοση όπλων εξυπηρετούσε την τακτική της πρόκλησης εμφύλιας σύγκρουσης (όπλα σε όλες τις παρατάξεις), ενώ οι σφαγές (Χορτιάτης, Δίστομο, Κομμένο, Κάνδανος κ.λπ.) ήταν μέρος της πολιτικής «εξόντωσης συμμοριών» και δημιουργίας ασφαλούς ζώνης-διαδρόμου για την αποχώρηση (ειδικά από τον άξονα Θεσσαλονίκης-Καβάλας, μέχρι που τα γεγονότα - η προέλαση των Σοβιετικών στη Βουλγαρία - πρόλαβαν την αυτή εξέλιξη).

Συμπερασματική επιβεβαίωση της υπόθεσης Φαρσακίδη ήταν πως η μυστική γερμανοβρετανική συμφωνία είχε τριπλό αποτέλεσμα:

1. Αναίμακτη αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα.
2. Παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Βρετανούς και αποτροπή κατάληψής της από τον ΕΛΑΣ.
3. Δημιουργία συνθηκών για σφαγές αμάχων (όπως το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη) ως μέσο κατατρόπωσης της Αντίστασης, πρόκλησης εμφύλιας σύγκρουσης και κάλυψης των γερμανικών νώτων.²³⁸

στα εν λόγω Τάγματα έμειναν άνθρωποι μειωμένης εθνικής συνείδησης, πλιατσικολόγοι, άτομα από κάθε άποψη εξαθλιωμένα.

²³⁶ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική αντίστασις 1941-1944. Όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βέρμαχτ εις την Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα, 1964, σ. 14-15.

²³⁷ Γάλλος, «Το καλοκαίρι του 1944», σ. 75.

²³⁸ Γάλλος, «Το καλοκαίρι του 1944», σ. 73-85.

4.4 Ο «αιμοσταγής δράκος» Δάγκουλας και οι ομογάλακτοί του

Τον Μάρτιο του 1944 στη Θεσσαλονίκη, επικεφαλής ενόπλου τμήματος, τελώντας απευθείας υπό τις διαταγές του διοικητή της SD, ταγματάρχη Άλφρεντ Γκρυν, με αξιωματικό σύνδεσμο τον διαβόητο SS ανθυπασιπιστή Τόνι Κράμμερ, τοποθετήθηκε ο ήδη διαβόητος Δάγκουλας. Το τμήμα του, γνωστό ως «Δαγκουλαίοι» στελεχώθηκε από περίπου 100 άτομα, τα οποία προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από παλιούς πράκτορες της Ειδικής Ασφάλειας, ανθρώπους που επιζητούσαν εκδίκηση για συγγενείς θύματα του ΕΛΑΣ, τυχοδιώκτες, καθώς και άτομα που αναζητούσαν προστασία ή επισιτιστική διέξοδο. Οι Δαγκουλαίοι φορούσαν γκρίζα στολή και κόκκινο περιβραχιόνιο που είχε επάνω το έμβλημά τους, μια μαύρη νεκροκεφαλή με δύο κόκαλα χιαστί. Με άλλα λόγια, το έμβλημα των SS. Ο αρχηγός τους σύντομα καθιερώθηκε ως πρωταγωνιστής ενός κύκλου αίματος, με χαρακτηριστικές δράσεις την ανεξέλεγκτη βία κατά πολιτών, συλλήψεις, βασανιστήρια, μπλόκα (όπως αυτό στην Καλαμαριά, λίγες μέρες πριν τα γεγονότα που εξετάζουμε, συγκριμένα στις 13-08-1944) και συνοπτικές εκτελέσεις χωρίς καμία δικαστική διαδικασία.²³⁹

Η δράση του ήταν εξαιρετικά μισητή στον πληθυσμό. Αν και υποστηριζόταν από τους Γερμανούς, τον κατέστησε αμφιλεγόμενο ως προς τις πρωτοβουλίες που ενίοτε έπαιρνε - παρακάμπτοντας συχνά ακόμα και αυτή την κοινή γραμμή των εντολών του -, ενώ προκαλούσε προστριβές ακόμη και με τις ελληνικές αρχές (όπως με τον αστυνομικό διευθυντή Μαντούβαλο και τον γενικό επιθεωρητή Χρυσόχου).²⁴⁰

Τον Οκτώβριο του 1944, καθώς οι Γερμανοί αποχωρούσαν, ο Δάγκουλας, στην προσπάθειά του να αποτινάξει το στίγμα του δωσίλογου και να διασωθεί, επιχείρησε να ενταχθεί στον ΕΔΕΣ και να εξασφαλίσει πολιτική κάλυψη. Η «μεταμόρφωση» των «Δαγκουλαίων» γίνεται αυτό το διάστημα. Ο αρχηγός και οι άντρες του «εντάχθηκαν» στον ΕΔΕΣ χωρίς να υπάρξει καμία προηγούμενη συμφωνία.²⁴¹

Τραυματίστηκε στη μάχη του Κιλκίς (4 Νοεμβρίου 1944), συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ και μεταφέρθηκε στο φρουρούμενο από τους Άγγλους Δημοτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, το σημε-

²³⁹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 287-322.

²⁴⁰ Ανδρέας Βενιανάκης, *Δάγκουλας, ο «δράκος» της Θεσσαλονίκης – Συμβολή στην ιστορία των Ταγμάτων Ασφαλείας επί Κατοχής (1941-1944)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 318. Περιέχεται σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας *Ελευθερία*, 22-11-1944.

²⁴¹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 473-474.

ρινό Νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος» (μεταφέρθηκε εκεί από τον ΕΛΑΣ με ένα «εγγλέζικο αυτοκίνητο, απ' αυτά τα πάνινα με την κοφή μούρη με τα οποία κουβαλάγανε τους τραυματίες»²⁴²), όπου και παρέμεινε νοσηλευόμενος σε απομόνωση μέχρι τον θάνατό του (21 Νοεμβρίου 1944), στον παραδίπλα θάλαμο των τραυματιών του ΕΛΑΣ, σε ένα πολιτικό καθεστώς για τη χώρα απρόβλεπτο κι, ως εκ τούτου, ευμετάβλητο.²⁴³

Η Θεσσαλονίκη - όπως άλλωστε όλη η χώρα - βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο. Μετά την απελευθέρωσή της από τον ΕΛΑΣ, η πόλη επρόκειτο να διανύσει μια (βραχύβια, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια) περίοδο «ΕΑΜοκρατίας». Σε παραπλήσιο δωμάτιο του σεσημασμένου εγκληματία, βρίσκεται άρρωστο και απογοητευμένο ένα αγόρι, ονόματι Θεοδωρή Βαλαχάς, που δεν πρόλαβε να μοιραστεί τη χαρά του με τον λαό της Θεσσαλονίκης, ο οποίος ξεχύνεται στους δρόμους με σημαίες ελληνικές και συμμαχικές, σε ένα ξέφρενο πανηγύρι. Από το δώμα του ακούει πολλά για τον Δάγκουλα αλλά καταλαβαίνει λίγα. 82 χρόνια μετά, θυμάται έναν ανέκφραστο, αζύριστο με άγρια μορφή άνδρα ξαπλωμένο στο κρεβάτι, που οι ΕΑΜικοί επιθυμούν να «τελειώσει», αλλά αφού γίνει πρώτα καλά και δικαστεί για να εκτελεστεί για τις πράξεις του. Το αγόρι έγινε σύντομα καλά και πήρε εξιτήριο, για να μάθει έπειτα τα νέα για τον θάνατο του ταγματасаφλίτη και να νιώσει μια απροσδιόριστη ανακούφιση, καθώς τον θεσμικό ρόλο της δικαιοσύνης - που για πολλούς έμεινε ημιτελής - δεν μπορούσε λόγω ηλικίας να καταλάβει. Η εμπειρία του Βαλαχά σε αυτή την ηλικία με γνωστούς συνεργάτες των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη, κατά έναν παράδοξο τρόπο δεν εξαντλείται στον Δάγκουλα. Με την αποχώρηση των κατακτητών, το ελληνικό κράτος βοήθησε πληγείσες οικογένειες του Χορτιάτη, παραχωρώντας σπίτια στη συμπρωτεύουσα για διαμονή. Έτσι, για ένα διάστημα η οικογένειά του μοιράστηκε μαζί με άλλες δύο οικογένειες το σπίτι του Διονυσίου Αγάθου στην Κώστα Κρυστάλη 17 (στο 15 ήταν η Χωροφυλακή) όταν εκείνος εγκατέλειψε τη χώρα με το ίδιο τραίνο που μετέφερε τους υπόλοιπους σημαντικούς συνεργάτες των Γερμανών προς τη Γερμανία και την Αυστρία τον Σεπτέμβριο του 1944.²⁴⁴

²⁴² Ηλίας Πετρόπουλος, *Πτώματα, πτώματα, πτώματα...*, Νεφέλη, Αθήνα, 1990, σ. 40.

Επισήμανση για το *Πτώματα, πτώματα, πτώματα...*: Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ανάγνωσμα, η προσέγγιση του οποίου κρίνεται από τον γράφοντα ως ελλιπής σε ερευνητική εμβρίθεια και μεθοδολογική συγκρότηση, υποδεικνύοντας μια μάλλον επιφανειακή διαχείριση του ιστορικού υλικού, που υπολείπεται της απαιτούμενης επιστημονικής συνέπειας. Εντούτοις, η συμπερίληψη της εν λόγω αναφοράς στην παρούσα μελέτη, κρίθηκε σκόπιμη αποκλειστικά λόγω του ισχυρισμού του συγγραφέα περί της προσωπικής του παρουσίας και βιωματικής σχέσης με το εξιστορούμενο γεγονός (σύλληψη και μεταφορά του Δάγκουλα).

²⁴³ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 56.

²⁴⁴ Από την τρίτη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 04-06-2026.

Ο Αγάθος συνήψε στενές σχέσεις με τη βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης, εκμεταλλευόμενος την καταγωγή της συζύγου του, Γεωργίας (Κίτσας), η οποία ήταν μέλος της. Κατά την Κατοχή, έγινε βασικός πληροφοριοδότης των Γερμανών, παραδίδοντας καθημερινά δελτία στο Επιτελικό Γραφείο 1c όντας εργαζόμενος στο Τμήμα Αντικατασκοπίας του Στρατού (Abwehrstelle) στην περιοχή «Αλλατίνη». Διατηρούσε δικό του γραφείο στο αρχηγείο της Μυστικής Αστυνομίας Στρατού (GFP) στην οδό Τσιμισκή 72, όπου εισέπραττε μεγάλα ποσά για την αποφυλάκιση ατόμων που συχνά ο ίδιος είχε καταδώσει. Μετά την πτώση του Παζιώνη, ανέλαβε την αρχηγία του «Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Μακεδονίας-Θράκης» το καλοκαίρι του 1944, οργανώνοντας και ληστρικές επιδρομές στην ύπαιθρο για την είσπραξη εισφορών. Διορίστηκε πράκτορας των υπεραστικών λεωφορείων Ασβεστοχωρίου-Χορτιάτη.²⁴⁵

Ο Δάγκουλας - κάποτε φόβητρο του λαού του - πέθανε από ουραιμία που προκλήθηκε από ακρωτηριασμό στην τελευταία μάχη της άκαμπτης ζωής του. Η σορός του έγινε δημόσιο θέαμα στους δρόμους της Θεσσαλονίκης και, πριν χαθεί σε έναν σκουπιδότοπο του Βαρδαρίου, αρκετοί εξέφρασαν επάνω της την οργή τους.²⁴⁶ Όπως αναφέρει ο υποστράτηγος ε.α. Χρήστος Βήττος, λίγο πριν πεθάνει, ο Δάγκουλας φέρεται ότι έκανε πολλές αποκαλύψεις για τους υποστηρικτές του και για τα ελληνικά κέντρα από τα οποία λάμβανε εντολές, πέρα από τους ίδιους τους Γερμανούς. Καταθέτοντας από το νοσοκομειακό του κρεβάτι, κατονόμασε πολλά πρόσωπα, δίνοντας έτσι τροφή στην εκδοχή που διατυπώθηκε αργότερα, ότι δολοφονήθηκε για ευνόητους λόγους.²⁴⁷

Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η αναφορά του Φαρσακίδη, καθώς γράφει πως η προθυμία του Δάγκουλα να μιλήσει, μάλλον θορύβησε τους υψηλά ιστάμενους συνεργάτες του σε τέτοιο βαθμό ώστε να επιθυμούν τη βιολογική παύση του απείθαρχου και απρόβλεπτου έως τότε συνεργάτη τους, υποβοηθώντας την κατάσταση είτε με δηλητηριασμένη πάστα είτε, κατ' άλλους, με ένεση.²⁴⁸

Οι τρεις καταθέσεις δεν αναιρούν απαραίτητα η μία την άλλη – πιθανώς, σε ό,τι αφορά το τέλος του, η αλήθεια προκύπτει από έναν συνδυασμό παραγόντων και γεγονότων. Είναι επιβεβαιωμένο,

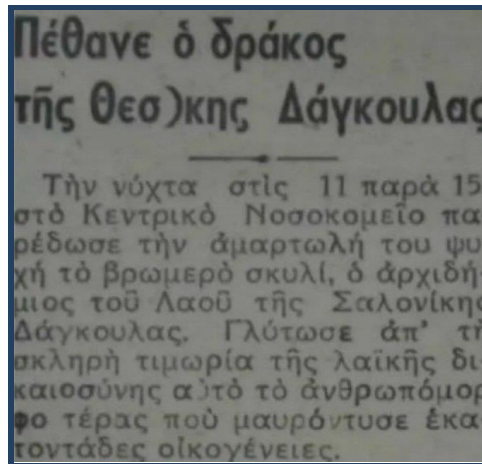
²⁴⁵ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, 92-94, 96-99, 112, 151-153.

²⁴⁶ Ανδρέας Βενιανάκης, *ό.π.*, σ. 235-238.

²⁴⁷ Χρήστος Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Ανταρτικό, Ιστορική Μελέτη Δεκαετίας 1940-1950*, Art of Text, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 336.

²⁴⁸ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 56.

ωστόσο, ότι το νεκρό του σώμα έγινε βορά στο μαινόμενο πλήθος²⁴⁹, «εξαργυρώνοντας» με αυτόν τον τρόπο τα δεινοπαθήματά του από τον «δράκο της Θεσσαλονίκης». Σύμφωνα με μια εκδοχή, η σορός του, αφού διαπομπεύτηκε στους δρόμους της πόλης, χάθηκε σε έναν σκουπιδότοπο του Βαρδαρίου.²⁵⁰

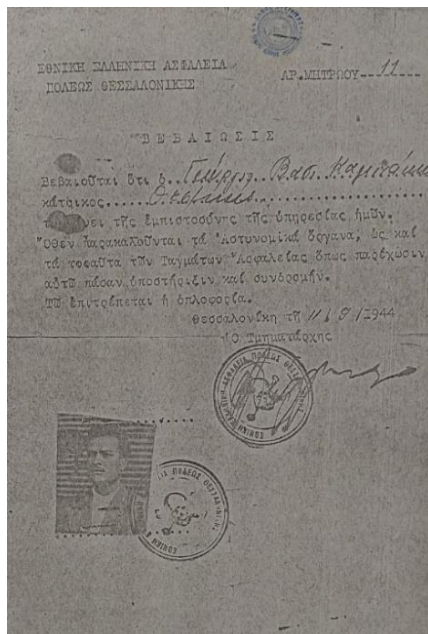
Δημοσιεύματα εφημερίδων για τον θάνατο του Αντώνη Δάγκουλα. Από τη γλώσσα που επιλέγεται είναι πρόδηλο το γενικότερο αίσθημα του λαού και μέρος του Τύπου για τα γεγονότα και το κλίμα που ακολούθησε αυτά, όπως σφραγίστηκαν με το τέλος του αιμοδιψή αρχι-ταγματасφολίτη.

²⁴⁹ Στράτος Δορδανάς, «‘Η Καλαμαριά είναι κομμουνιστική’: Το μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944», στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία (1940-1967): Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 56.

²⁵⁰ Σάκης Ιωαννίδης, «Περίπατος στη Θεσσαλονίκη του τρομερού “Δάγκουλα”», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Καθημερινή*, στήλη «Βιβλίο», 24 Νοεμβρίου 2018: https://www.kathimerini.gr/culture/books/996818/peripatos-sti-thessaloniki-toy-tromeroy-dagkoyla/?utm_source=chatgpt.com

Στην προηγούμενη σελίδα αριστερά, ο «Ελληνικός Βορράς».²⁵¹ Στο κέντρο, η ίδια εφημερίδα κάποια χρόνια αργότερα για τον Χορτιάτη.²⁵² Δεξιά, δεν είναι ξανά η ίδια, αν και θα μπορούσε.²⁵³ Ιδεολογική ευθυγράμμιση σε σημείο να αναρωτάσαι ποιος «έκλεψε ποιον» ή αποτέλεσμα άνωθεν υπόδειξης; Κάτω, «Βεβαίωσης» για τον Αντώνη Δάγκουλα.²⁵⁴

Ένας λόχος τέτοιας «κοπής» εγκληματιών, υπό την ηγεσία του Γερμανού λοχία Σούμπερτ και συνεργάτες τους Καπετανάκη, Γερμανάκη, Περιφανάκη και Κιζιρίδη, αφού είχαν προηγουμένως προκαλέσει την καταστροφή στην Κρήτη και είχαν εκτελέσει εν ψυχρώ 16 πατριώτες στο Ασβεστοχώρι στις 26 Ιουλίου 1944, 14 στη Νέα Ευκαρπία στις 31 Ιουλίου²⁵⁵ και 13 στην Καλαμαριά, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην περιοχή. Λίγο αργότερα, επρόκειτο να εξελιχθούν στους εκτελεστές των αθών θυμάτων του Χορτιάτη.²⁵⁶

²⁵¹ *Ο Ελληνικός Βορράς*, αριθ. φύλ. 463, 08-06-1946. Σε συνέχεια του χωρίς περιστροφές τίτλου «Ο ΔΑΓΚΟΥΛΑΣ – Ο αιμοσταγής δράκος της Θεσσαλονίκης», γράφει: «Στις τέσσερες και μισή τον βλέπω δεμένον και πέρα απ' το Αρσакλή για τα υψώματα του Χορτιάτη», περιγράφοντας έναν διάλογο, μέσω διερμηνέα, με κάποιο Γερμανό ονόματι Μπλιτζ.

²⁵² *Ο Ελληνικός Βορράς*, αριθ. φύλ. 1698, 09-03-1950. Ο πηχυαίος τίτλος αφού κάνει - εμφανέστατα λάθος - λόγο για 172 σφαγιασθέντες, προχωρά κάνοντας κοινωνικό διαχωρισμό: «Από την επέτειον των σφαγών υπό των Γερμανών 172 προυχόντων και κατοίκων του Χορτιάτη», αποφεύγοντας οποιαδήποτε αναφορά στους ντόπιους τους συνεργάτες.

²⁵³ *Μακεδονία*, αριθ. φύλ. 12809, 09-03-1950. Προσέχοντας κανείς το άρθρο μπορεί να διαπιστώσει την απόλυτη συντακτική συνάφειά του με το προηγούμενο, όντα δημοσιευμένα την ίδια ημέρα από διαφορετικούς(;) εκδότες.

²⁵⁴ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1: Βεβαίωση-ταυτότητα μέλους της Εθνικής Ελληνικής Ασφάλειας Πόλεως Θεσσαλονίκης του Δάγκουλα, με τη νεκροκεφαλή στη σφραγίδα, δεσπόζουσα, να υποδηλώνει την πλήρη ταύτιση και σύνταξη με τα SS. Θέμα επιλογής ή επιβίωσης;

²⁵⁵ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 309.

²⁵⁶ Μπακαΐμης, Σαββοπούλου, Αγγελινούδης, *ό.π.*, σ. 103.

Η ηγεσία του ΕΕΣ στο δείπνο με Γερμανούς αξιωματικούς στη Βιέννη. Η εικόνα αποτυπώνει ένα ιδιαίτερα φιλικό και εορταστικό κλίμα. Η απόλυτη οικειότητα ανάμεσα στους Ναζί και τους Έλληνες συνεργάτες τους προδίδεται από την κατανομή των θέσεων στο τραπέζι, η οποία παρουσιάζει εναλλαγή εθνικής ταυτότητας (Γερμανός – Έλληνας – Γερμανός και ούτω καθεξής). Πρώτος αριστερά διακρίνεται ο Αθανάσιος Καπνόπουλος, δεύτερος από δεξιά ο Μιχάλαγας και τέταρτος ο Κισά Μπατζάκ. Όπως μπορεί να δει κανείς, πάνω από τα κεφάλια ορισμένων προσώπων έχουν προστεθεί χειρόγραφα νούμερα (όπως το 1 και το 5). Αυτό έγινε κατά τη δικαστική και δημοσιογραφική έρευνα τη δεκαετία του 1960, προκειμένου να ταυτοποιηθούν με ακρίβεια οι Έλληνες δωσίλογοι.²⁵⁷

Η Κεντρική Μακεδονία, εν τω μεταξύ, είχε έρθει σε άμεση επαφή με ένοπλες ομάδες που κατήλθαν από την ύπαιθρο, με προεξάρχοντες τους επικεφαλής του Ελληνικού Εθνικού Στρατού (ΕΕΣ). Χαρακτηριστικό δείγμα των στενών σχέσεων που είχαν καλλιεργήσει οι Γερμανοί με τους Έλληνες συνεργάτες τους, αποτέλεσαν ορισμένες κορυφαίες στιγμές εκείνης της περιόδου. Κατ' εντολή των γερμανικών αρχών, ο Μιχάλαγας (Μιχάλης Παπαδόπουλος) και ο Κισά Μπατζάκ (Κυριάκος Παπαδόπουλος)²⁵⁸ μετέβησαν στις αρχές Ιουλίου στη Βιέννη, όπου είχαν την ευκαιρία να ξεναγηθούν

²⁵⁷ Αθανασιάδης, ό.π., σ. 27. Στο φύλλο της εφημερίδας *Ελευθερία* της 13ης Δεκεμβρίου 1964 έγραφε ότι «ευχούνται με χιτλερικούς αξιωματικούς κατά την κατοχήν».

²⁵⁸ «Οι δωσίλογοι της Μακεδονίας που εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς. Οι οργανώσεις, οι αρχηγοί και η δράση τους. Τι απέγιναν», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Μηχανή του Χρόνου*, στήλη «Ιστορία». Αν και είχαν το ίδιο επίθετο, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το «Παπαδόπουλος» είναι το πιο κοινό ελληνικό επώνυμο, ιδιαίτερα ανάμεσα στους πρόσφυγες ποντιακής καταγωγής που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Έγιναν «αδερφοί» στα όπλα όταν ενώθη-καν κάτω από την ομπρέλα της ένοπλης δωσιλογικής οργάνωσης ΕΕΣ. Εκεί, ο Κισά Μπατζάκ ανέλαβε τον ρόλο του ανώτατου στρατιωτικού διοικητή, ενώ ο Μιχάλαγας ορίστηκε διευθυντής του οικονομικού τμήματος της οργάνωσης. Λόγω αυτής της στενής συνεργασίας, η εφημερίδα «Ελευθερία» και οι ιστορικοί της περιόδου αναφέρονταν συχνά σε αυτούς και στα υπόλοιπα ηγετικά στελέχη (όπως ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος του Κιλκίς) συλλογικά ως «οι Παπαδοπουλαίοι» της Μακεδονίας, όχι λόγω συγγένειας, αλλά επειδή μοιράζονταν το ίδιο επίθετο και την ίδια δράση. Δημιουργός της ενημερωτικής εκπομπής βασισμένης στο ρεπορτάζ, την έρευνα και την παρουσίαση είναι ο Χρίστος Βασιλόπουλος, υποψήφιος μεταπτυχιακού τίτλου στη Δημόσια Ιστορία:

<https://www.mixanitouxronou.gr/oi-dosilogoi-tis-makedonias-poy-exoplistikan-apo-toys-germanoys-oi-organoseis-oi-archigoi-kai-i-drasi-toys/>

σε έκθεση αφιερωμένη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και παράλληλα να συναντηθούν με αξιωματούχους του ναζιστικού κόμματος και της Βέρμαχτ. Η επιστροφή τους στη Θεσσαλονίκη συνοδεύτηκε από γερμανικές υποσχέσεις για σημαντική ενίσχυση σε όπλα και πυρομαχικά.²⁵⁹

Από τον Αύγουστο του 1944, εξάλλου, η οικονομική υπηρεσία του Φρουραρχείου του ΕΕΣ υπόχρεωσε εμπόρους της πόλης να πληρώσουν εισφορές σε χρυσές λίρες. Μια επιτροπή πήγαινε στα μαγαζιά, έκοβε αποδείξεις και οι επαγγελματίες πλήρωναν το αντίστοιχο ποσό στο Φρουραρχείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: ένας καφεπώλης, ο Πασχάλης Κ., κλήθηκε αρχικά να πληρώσει 25 λίρες, αλλά μετά από διαμαρτυρίες το ποσό μειώθηκε στη μία λίρα. Πολλοί άλλοι επαγγελματίες αναγκάστηκαν να κάνουν το ίδιο. Τα χρήματα αυτά προορίζονταν πρωτίστως για τους πολιτικούς σκοπούς της ηγεσίας του ΕΕΣ και δευτερευόντως για τη διατροφή των ανδρών. Άλλωστε, οι γερμανικές αρχές Κατοχής κάλυπταν ήδη το μεγαλύτερο μέρος των επισιτιστικών αναγκών των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ήδη από τα τέλη Μαΐου 1944, που ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός σταμάτησε τη διανομή τροφίμων, οι αποδείξεις υποχρεωτικής εισφοράς και τα γερμανικά «καζάνια» (μάλλον οι γερμανικές κουζίνες/επισιτισμός) αντικατέστησαν οριστικά τα κουπόνια συσσιτίων, που μέχρι τότε κάλυπταν ανάγκες ενόπλων και απόρων.²⁶⁰

Τον ίδιο μήνα (Αύγουστο), όσοι μέχρι τότε είχαν δραστηριοποιηθεί μόνο σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, χωρίς να εμπλακούν σε ένοπλες συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ, άρχισαν να προετοιμάζονται εντατικά για να εγκαταλείψουν τη χώρα. Μέχρι τον Σεπτέμβριο όλα ήταν έτοιμα για το ταξίδι στη Γερμανία. Την 1η Σεπτεμβρίου ο Παζιώνης πήρε το διαβατήριό του για τη Γερμανία και τον μιμήθηκαν και οι υπόλοιποι. Ακόμα και ο Σπυρίδης, που ήταν φυλακισμένος στο Επταπύργιο, μετά την αποφυλάκισή του έσπευσε να κλείσει θέση για τον ίδιο προορισμό. Παράλληλα, οι περισσότεροι φρόντισαν να τακτοποιήσουν τις περιουσιακές τους υποθέσεις πριν φύγουν. Ο γερμανόφιλος διοικητής της Ειδικής Ασφάλειας, μοίραρχος Γεώργιος Καζάνας, πούλησε βιαστικά τα υπάρχοντά του, πιθανότατα για να προλάβει τις μελλοντικές δικαστικές διώξεις, και επιβιβάστηκε από τους τελευταίους στο αεροπλάνο για τη Βιέννη. Οι συνάδελφοί του αξιωματικοί, ωστόσο, κράτησαν αποστάσεις, δεν συμμερίστηκαν τις επιλογές του και δεν δέχτηκαν να τον ακολουθήσουν.²⁶¹

και

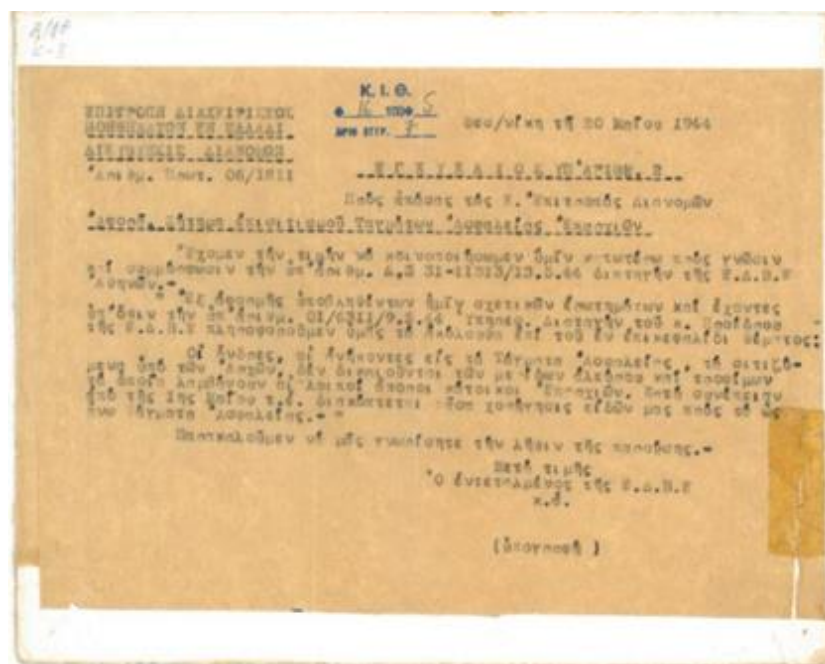
Αθανασιάδης (επιμ.), *στο ίδιο*, σ. 69.

²⁵⁹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 279.

²⁶⁰ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 433-434.

²⁶¹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 444-445.

Μετά την αποκήρυξη του ΕΕΣ από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και το συμμαχικό στρατηγείο, η ηγεσία του βρέθηκε σε αδιέξοδο. Η Συμφωνία της Καζέρτας (26 Σεπτεμβρίου 1944) χαρακτήριζε τα Τάγματα Ασφαλείας εχθρικές δυνάμεις και απαιτούσε την άμεση παράδοσή τους. Ο ΕΕΣ διατάχθηκε να σταματήσει κάθε συνεργασία με τους Γερμανούς και να παραδοθεί στην 11η Μεραρχία του ΕΛΑΣ, με εγγυήσεις ασφάλειας από τον ΕΛΑΣ και τους Συμμάχους εάν αφοπλιζόταν. Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο, ο Κισά Μπατζάκ δεν ακολούθησε την εντολή για παράδοση στην αριστερή οργάνωση, αλλά επιχείρησε έναν διαφορετικό ελιγμό: αποφάσισε να περάσει στο αντίπαλο στρατόπεδο, ελπίζοντας πως αυτή του η κίνηση θα του εξασφάλιζε αμνήστευση για την προηγούμενη συνεργασία του με τους Γερμανούς. Ωστόσο, αντί να παραδοθεί στις δυνάμεις που του υπέδειξαν, επέλεξε ο ίδιος τους νέους συμμάχους του. Η επιλογή του ήταν ο ΕΔΕΣ του Ναπολέοντα Ζέρβα, μια οργάνωση που αναγνωριζόταν από την εξόριστη κυβέρνηση, τους Βρετανούς και ήταν διατεθειμένη, σε κάποιο βαθμό, να παίξει αυτόν τον ρόλο.²⁶²

Υπηρεσιακή εγκύκλιος (υπ' αριθμ. 2) της «Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι – Διεύθυνσις Διανομών» (Ε.Α.Β.Ε.) με έδρα τη Θεσσαλονίκη.²⁶³

²⁶² Δορδανάς, *Ελληνες εναντίον Ελλήνων*, σ. 453-454.

²⁶³ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 16, υποφάκ. 5, αριθ. εγγρ. 7: Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι, Διεύθυνσις Διανομών, Αριθ. 6/1811, Θεσσαλονίκη, 20 Μαΐου 1944. Η εγκύκλιος αφορά το «Ζήτημα επισιτισμού Ταγμάτων Ασφαλείας Επαρχιών». Το έγγραφο αυτό αποτελεί ιστορικό τεκμήριο για τη διοικητική μέριμνα και τον επισιτισμό των Ταγμάτων Ασφαλείας κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, καθώς και για τη σχέση τους με τις επίσημες επιτροπές διανομής τροφίμων της εποχής.

Όλες τις οργανωμένες από τους Γερμανούς ομάδες, οι Βρετανοί - μολονότι στο προσκήνιο τις αποκήρυτταν - παρασκηνιακά τις ενθάρρυναν, με αποτέλεσμα το ελληνικό κράτος να τις αναγνωρίσει αργότερα ως «Εθνικές Ομάδες Αντιστάσεως» κατά αυτών που στην πραγματικότητα τις είχαν συγκροτήσει.²⁶⁴ Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο που συνδέει τα παραστρατιωτικά τμήματα με τους Βρετανούς είναι η τύχη τους αμέσως μετά την απελευθέρωση. Όταν ο γερμανικός στρατός άρχισε να υποχωρεί, τα Τάγματα Ασφαλείας και πολλές άλλες δωσιλογικές συμμορίες, βλέποντας τις εδαφικές κατακτήσεις του ΕΛΑΣ να επεκτείνονται, στράφηκαν στις βρετανικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα, οι Βρετανοί εμφανίζονταν συχνά να δέχονται την παράδοσή τους και να μην τα αφοπλίζουν, αφήνοντάς τα να κρατήσουν τα όπλα που είχαν περιέλθει στην κατοχή τους από τους Γερμανούς.²⁶⁵ Η μελέτη αυτή αναφέρθηκε ήδη στη δίκη και καταδίκη του Βάγια Ρικούνδη το '45, με την κατηγορία ότι «πυροβολείσας εφόνευσε τον Γιώργο Σιδερίδη» και, πέραν τούτου, παρείχε βοήθεια στους Γερμανούς και τους άνδρες του Σούμπερτ, δίκη που διεξήχθη υπό την επιτήρηση των Βρετανών.²⁶⁶ Ο ισχυρισμός του Θοδωρή Βαλαχά τον Αύγουστο του 2010 πως οι καπετάνιοι του ΕΛΑΣ Φλωριάς, Χορτιάτης και Τρομάρας (ο τελευταίος μάλιστα ερήμην), αν και καταδικάστηκαν σε πολυετή φυλάκιση, αμνηστεύθηκαν από την κυβέρνηση του Θ. Σοφούλη στις αρχές του 1946, είναι ανεπιβεβαίωτος.²⁶⁷

Το άρθρο με τίτλο «Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ "ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΩΝ"», το οποίο αφορά την ακροαματική διαδικασία

22 ανταρτών ενώπιον του Εκτάκτου Στρατοδικείου Θεσσαλονίκης.²⁶⁸

²⁶⁴ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 57.

²⁶⁵ David Brewer, *Greece, The Decade of War: Occupation, Resistance, and Civil War*, I.B. Tauris, London, 2016, pp. 170-171.

²⁶⁶ Φαρσακίδης, *ό.π.*, σ. 144.

²⁶⁷ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 323-324.

²⁶⁸ *Το Φως*, αριθ. φύλ. 11899, 01-27-1947. Τα κύρια σημεία του άρθρου είναι: Οι κατηγορούμενοι, οι οποίοι κατά κανόνα αρνήθηκαν τις κατηγορίες, δικάζονταν για τη συμμετοχή τους σε βίαιη στρατολογία πολιτών για λογαριασμό

Σύμφωνα με την αφήγηση που προέβαλε η εθνικιστική οργάνωση ΠΑΟ, την 1η Σεπτεμβρίου 1944 «συνήφθη» στο Λιβάδι Χαλκιδικής ένα λεγόμενο «Σύμφωνο» μεταξύ του καπετάν Κίτσου (συνταγματάρχη του ΕΛΑΣ) και του Έριχ Φένσcke, ο οποίος φέρεται ως ταγματάρχης, διοικητής της μονάδας «31756» και εκπρόσωπος των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων της στρατιάς του Αιγαίου. Το συγκεκριμένο σύμφωνο, κατά τα λεγόμενα της ίδιας πηγής, προέβλεπε την ανενόχλητη υποχώρηση του γερμανικού στρατού από τη Μακεδονία, με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Θεσσαλονίκης στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, καθώς και βαρέος οπλισμού και πολεμικού υλικού. Η συμφωνία μη επίθεσης μεταξύ του ΕΛΑΣ και των γερμανικών στρατευμάτων επιχειρούσε να τεκμηριώσει την κατηγορία ότι ο ΕΛΑΣ δεν διεξήγαγε πράγματι αγώνα κατά του κατακτητή. Η επίτευξή της, πάντα κατά την ίδια εκδοχή, στηρίχθηκε σε μυστική επικοινωνία μεταξύ Σοβιετικών και ΕΑΜ Θεσσαλονίκης αφενός και του 2ου Γραφείου του Γενικού Στρατηγείου του Γερμανικού Στρατού στη Θεσσαλονίκη αφετέρου.²⁶⁹ Σε πείσμα των ανωτέρω, όπως επισημαίνει κι ο ιστορικός H. Richter, από τους γερμανικούς καταλόγους αξιωματικών προκύπτει ότι δεν υπήρχε στη Βέρμαχτ ταγματάρχης με το όνομα Έριχ Φένσcke. Επιπλέον, η μονάδα με τον αριθμό 31756 είναι παντελώς ανύπαρκτη και συνιστά προϊόν φαντασίας. Οι διαπιστώσεις αυτές θέτουν εν αμφιβόλω την αξιοπιστία του «Συμφώνου» και το εντάσσουν στον χώρο της πολεμικής προπαγάνδας.²⁷⁰

Η πρόχειρη επινόηση του εν λόγω εγγράφου αποτελεί μόνο μία πτυχή της ιστορικής παραποίησης που επιχειρείται. Η άλλη σχετίζεται με τις πραγματικές πολιτικές και στρατιωτικές διεργασίες που συνέβησαν λίγο πριν τη λήξη του πολέμου, όταν η αντιπαράθεση μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού είχε ήδη αρχίσει να αναδύεται ως κυρίαρχο ζήτημα σε πρώτο πλάνο. Σχετικά με αυτή τη διάσταση, η ιστορική αλήθεια είναι ότι οι ναζιστικές δυνάμεις ουδέποτε είχαν την πρόθεση να παραχωρήσουν εδάφη, οπλισμό ή άλλα μέσα στους κομμουνιστές. Το ενδιαφέρον και οι ελπίδες τους είχαν στραφεί αλλού, γεγονός που τεκμηριώνεται από πληθώρα διαθέσιμων ιστορικών τεκμηρίων.²⁷¹

των κομμουνιστικών οργανώσεων (ΚΚΕ, ΕΑΜ, ΕΛΑΣ) και των «συμμοριτών» (όπως αποκαλούνται οι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού) στην περιοχή της υπαίθρου. Στην κατάθεσή του, ο κατηγορούμενος Δούκας ισχυρίζεται ότι η μητέρα του εφονεύθη από τους Δαγκουλαίους. Η αναφορά του προσέκρουσε στο γενικό καθεστώς ατιμωρησίας του εμφυλιακού κράτους.

²⁶⁹ Χριστόφορος Α. Ναλτσάς, *Το Μακεδονικό ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1954, σ. 282 και 359.

²⁷⁰ Heinz A. Richter, *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα, τομ. Β΄*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ. 179.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 250-251 (αναφορά του στρατάρχη Μαξιμίλιαν φον Βάικς στον αρχηγό του Ηγετικού Επιτελείου της Βέρμαχτ Άλφρεντ Γιοντλ στις 2 Σεπτέμβρη 1944).

4.5 Το τίμημα της αναίμακτης αποχώρησης: η εργαλειοποίηση του Χορτιάτη

Σε τηλεγράφημα που απέστειλε ο Κουρτ-Φριτς φον Γκρέβενιτς προς τον Χέρμαν Νοϊμπάχερ, στις 3 Σεπτεμβρίου 1944, αναφερόταν ότι: «η Ομάδα Στρατιών Ε, Θεσσαλονίκη, δίνει ακριβώς τώρα οδηγίες στον Τύπο ότι πρέπει να σταματήσει κάθε δημοσιογραφική πολεμική κατά του Ζέρβα. Πρωταρχικός στόχος είναι (σ.σ. κατά την άποψη της Ομάδας Ε) η σύμπραξη όλων των εθνικών δυνάμεων κατά του κομμουνισμού». Σε μεταγενέστερο τηλεγράφημά του, στις 10 Σεπτεμβρίου, ο ίδιος αξιωματούχος ενημέρωνε σχετικά με την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων από την Κρήτη, σημειώνοντας: «οι Άγγλοι αφήνουν συνειδητά άθικτους τους ανθρώπους μας, παίρνοντας υπόψη μια επερχόμενη, που είναι και προς το αγγλικό συμφέρον, χρησιμοποίηση κατά των μπολσεβίκων».²⁷²

Το 1944 ήταν μία χρονιά που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως χρονιά επανάστασης κι αντεπανάστασης. Αυτό που, εν προκειμένω, επρόκειτο να καθορίσει περισσότερο τις εξελίξεις δεν θα είναι η έκβαση των μαχών, αλλά η σκέψη για το πώς θα είναι η επόμενη μέρα, αφού ηττηθούν κι αποχωρήσουν πλήρως οι ναζιστικές δυνάμεις από την Ελλάδα. Έτσι, το ΕΑΜ περιήλθε σε θέση όπου οι συγκρούσεις του δεν αποσκοπούσαν πλέον στην εγκαθίδρυση μιας λαϊκής εξουσίας, αλλά στη δια-

²⁷² Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, Πολιτικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Βόννης, «Ειδικός πληρεξούσιος για τη Νότια Ανατολή», τομ. 1 (φ. 8 και φ. 43), μετάφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, 252 και 257. Σύμφωνα με την επιχειρούμενη τεκμηρίωση της υποτιθέμενης συμφωνίας του Γ. Σιάντο με τις γερμανικές αρχές, προσκομίζεται ένα κείμενο που φέρεται ως απόσπασμα του Πρακτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, υπογεγραμμένο από τον Γραμματέα Γ. Σιάντο, με ημερομηνία 13 Αυγούστου 1944. Σε αυτό γίνεται λόγος για συμφωνία με τη Γερμανική Διοίκηση περί παύσης των εχθροπραξιών και διευκόλυνσης της αποχώρησης του γερμανικού στρατού. Ειδικότερα, ο Σιάντος φέρεται να ενημερώνει τον Γραμματέα μιας απροσδιόριστης «Επιτροπής Πόλης» ότι: «όστερα από διαπραγματεύσεις με τη Γερμανική Διοίκηση καταλήξαμε μαζί της σε συμφωνίες», κατά τις οποίες «κάθε “σαμποτάζ” ή οποιαδήποτε άλλη ενέργειά μας ενάντια οπλιτών ή βαθμοφόρων του στρατού κατοχής θα γίνεται ύστερα από σχετικές υποδείξεις του αρχηγού της Γκεστάπο. Δώστε επομένως εντολή στις Αχτίδες να πάψουν στο εξής οι ξεκάρφωτες ενέργειες. Ακόμα ανέλαβαν την υποχρέωση να μας ειδοποιούν για τα μπλόκα και τις συλλήψεις ώστε κανείς να μην υπάρξει κίνδυνος για τα μέλη της οργάνωσής μας. Παράλληλη υποχρέωση αναλάβαμε και “μεις για την περίπτωση αναχώρησής τους από την Ελλάδα. Κανείς δεν πρέπει να ενοχληθεί. Αθήνα, 13/8/44. Γ. Σιάντος». Και μόνο το σημείο που αναφέρεται στα περί «ειδοποιήσεως για τα μπλόκα» είναι αρκετό ώστε να αποκαλυφθεί το κατά πόσο πράγματι υπήρξε ή όχι μια τέτοια συμφωνία. Τα μπλόκα στην Κοκκινιά στις 17 Αυγούστου και 29 Σεπτεμβρίου, το μπλόκο στην Καλλιθέα στο μεσοδιάστημα, αποτελούν μάρτυρες της πλαστογραφίας. «Από τα μπλόκα που έγιναν τον τελευταίο καιρό στις κομμουνιστικές συνοικίες», έγραφε στην αναφορά του στις 25 Αυγούστου ο Φον Γκρέβενιτς προς τον Χ. Νοϊμπάχερ, «ιδιαίτερα αιματηρό ήταν το μπλόκο της συνοικίας Νέας Κοκκινιάς: Δίπλα στις 3.000 συλλήψεις, πάνω από 100 κομμουνιστές νεκροί, από τους οποίους τα δύο τρίτα στη μάχη κι ένα τρίτο (σ.σ. εκτελέστηκαν) σαν εξιλέωση για τραυματία μοίραρχο. Σε διαμαρτυρία κατά της αστυνομικής ενέργειας και της στρατολογίας για αναγκαστική εργασία οι κομμουνιστές κάλεσαν για σήμερα σε γενική απεργία». Τέλος, σε ό,τι αφορά τις «τεχνικές λεπτομέρειες» του εγγράφου, ούτε η έδρα του ΠΓ ούτε ο ίδιος ο Γ. Σιάντος βρίσκονταν στην Αθήνα την εποχή εκείνη, αλλά στα Πετρίλια Καρδίτσας. Ο Σιάντος επέστρεψε στην Αθήνα μετά την απελευθέρωση, στις 16 Οκτώβρη 1944 (στο ίδιο, σ. 240).

μόρφωση των εσωτερικών πολιτικών συσχετισμών. Η πτώση της Αθήνας σηματοδότησε την απαρχή της κατάρρευσης του ΕΑΜικού ελέγχου, που ακολουθήθηκε από την παράδοση της εξουσίας και στη Θεσσαλονίκη. Η περίοδος της λεγόμενης «ΕΑΜοκρατίας» θα έκλεινε οριστικά. Εν συνεχεία, η παράταξη της Δεξιάς ενσωμάτωσε στο πολιτικό της σώμα κάθε αντικομμουνιστικό στοιχείο, εκτοπίζοντας τη «λαοκρατία» από το προσκήνιο. Συνεπώς, οι πραγματικοί απελευθερωτές της Θεσσαλονίκης αναδείχθηκαν τελικά οι ηττημένοι εκείνης της περιόδου.²⁷³

Μετά την ήττα του ΕΑΜ κατά τα Δεκεμβριανά, πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας συνέχισαν τη δράση τους εναντίον κομμουνιστικών και άλλων δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων, στο πλαίσιο της λεγόμενης «Λευκής Τρομοκρατίας» που ακολούθησε τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία προέβλεπε τον αφοπλισμό και τη διάλυση του ΕΛΑΣ. Στο νέο αυτό πλαίσιο, όπου η βρετανική στρατιωτική και πολιτική παρουσία διαδέχθηκε ουσιαστικά τον γερμανικό έλεγχο στην Ελλάδα, οι βρετανικές αρχές μέσω της Special Operations Executive και άλλων μηχανισμών ασφαλείας επιδίωξαν τη σταθεροποίηση ενός αντικομμουνιστικού πολιτικού συστήματος. Σε αυτό το περιβάλλον, πρώην συνεργάτες των κατοχικών αρχών ενσωματώθηκαν σταδιακά σε νέες δομές καταστολής ή ανοχής, οι οποίες λειτουργούσαν πλέον υπό συμμαχική - κυρίως βρετανική - επιρροή. Εν μέσω του Εμφυλίου Πολέμου, αρκετοί από αυτούς συνέχισαν να δρουν σε αντιδραστικούς μηχανισμούς, συμμετέχοντας σε επιχειρήσεις εναντίον του ΔΣΕ, στο πλαίσιο της ευρύτερης στρατηγικής που υποστηριζόταν αρχικά από τη Βρετανία και, από το 1947 και εξής, σε αυξανόμενο βαθμό από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Παράλληλα, βετεράνοι αξιωματικοί των Ταγμάτων Ασφαλείας συγκρότησαν μυστικές δικτυώσεις, μεταξύ των οποίων και τον Ιερό Δεσμό Ελλήνων Αξιωματικών, ο οποίος εντάχθηκε στο μεταπολεμικό αντικομμουνιστικό πλέγμα ασφαλείας. Από το 1947 και εξής, τέτοιες δομές έτυχαν έμμεσης ή άμεσης υποστήριξης από δυτικές υπηρεσίες πληροφοριών, συμπεριλαμβανομένης της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, στο πλαίσιο της συγκρότησης του ψυχροπολεμικού συστήματος επιρροής στην Ελλάδα.²⁷⁴

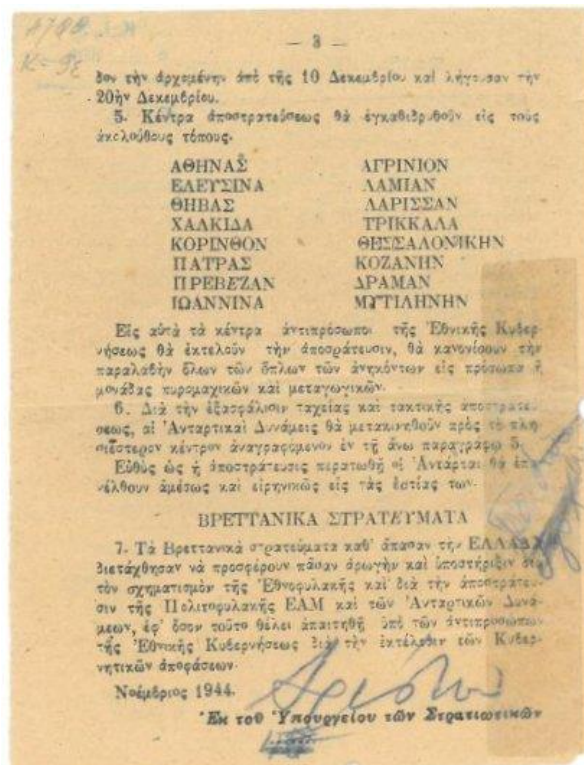
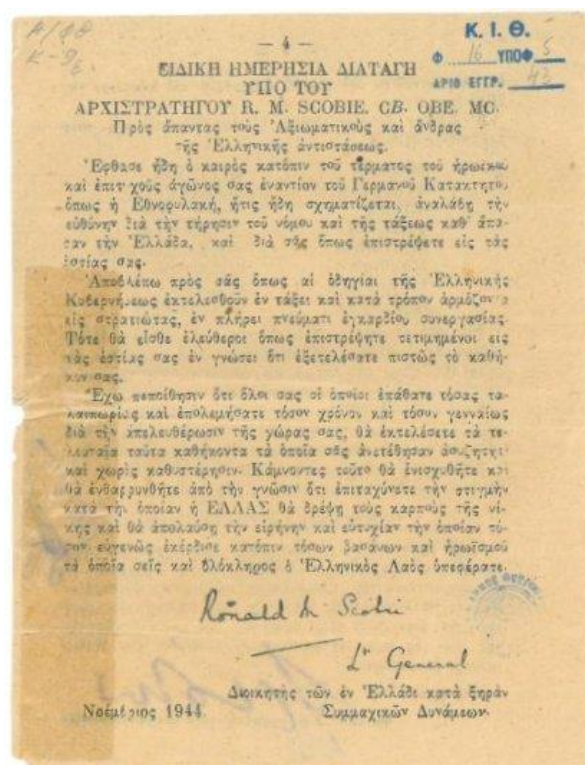
Καθώς οι Βρετανοί δεν διέθεταν στην Ελλάδα δικές τους δυνάμεις, βασίστηκαν στις άτακτες εκφάνσεις της άκρας δεξιάς (ένοπλους σχηματισμούς αμφιβόλου νομιμότητας, μισθοφορικά απο-

²⁷³ «Όταν το ΕΑΜ είχε την εξουσία στη Θεσσαλονίκη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Το κουτί της Πανδώρας*, στήλη «Θέματα», 29 Οκτωβρίου 2016:

<https://www.koutipandoras.gr/article/otan-to-eam-eixe-thn-eoysia-sth-oessalonikh/>

²⁷⁴ Christofer Simpson, *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988, pp. 81.

σπάσματα, πολιτοφυλακές δίχως θεσμικά αντισταθμίσματα), ενσωματώνοντάς τες - ουσιαστικά νομιμοποιώντας τες - στον ΕΔΕΣ. Τέτοιες συγκλίνουσες ιδεολογικά συνιστώσες, κυνηγημένες από τον ΕΛΑΣ, θα συγκεντρωθούν στο Καβακλί (Άγιο Αθανάσιο) για να αντικαταστήσουν τα περιβραχίονια με τη νεκροκεφαλή με πηλήκια που έφεραν το στέμμα.²⁷⁵

Το επίσημο φυλλάδιο που κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1944 και αφορά την αποστράτευση των αντιστασιακών δυνάμεων και την οργάνωση της Εθνοφυλακής.²⁷⁶

²⁷⁵ Φαρσακίδης, ό.π., σ. 59.

²⁷⁶ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 16, υποφάκ. 5, αριθ. εγγρ. 43: «Ειδική Ημερήσια Διαταγή» του Βρετανού αρχιστρατήγου Ρόναλντ Σκόμπι (R. M. Scobie) προς τους αξιωματικούς και άνδρες της Ελληνικής Αντίστασης. Σημειώνεται ότι οι βρετανικές δυνάμεις έχουν διαταχθεί να συνδράμουν στην ίδρυση της Εθνοφυλακής και περιλαμβάνονται οι τεχνικές λεπτομέρειες της αποστράτευσης της Πολιτοφυλακής του ΕΑΜ και των ανταρτικών ομάδων. Αναφέρεται ότι η διαδικασία ξεκινά στις 10 Δεκεμβρίου 1944 (λήγει στις 20 Δεκεμβρίου) και κατονομάζονται οι πόλεις όπου θα εγκαθιδρυθούν κέντρα υποδοχής των όπλων και των ανδρών, μεταξύ των οποίων και η Θεσσαλονίκη. Το τμήμα αυτό φέρει τη σήμανση «Εκ του Υπουργείου των Στρατιωτικών». Ο Σκόμπι ανακοινώνει το τέλος του αγώνα κατά του Γερμανού κατακτητή και καλεί τους αντάρτες να παραδώσουν την ευθύνη της τήρησης του νόμου και της τάξης στη νεοσύστατη Εθνοφυλακή. Τους προτρέπει να ακολουθήσουν τις οδηγίες της Ελληνικής Κυβέρνησης και να επιστρέψουν στις εστίες τους «τετιμημένοι», έχοντας εκτελέσει το καθήκον τους για την απελευθέρωση της χώρας. Τα έγγραφα αυτά αποτυπώνουν την κρίσιμη μεταβατική περίοδο αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών, όταν η προσπάθεια για αναίμακτη μετάβαση και αποστράτευση των ανταρτών προσέκρουε στις έντονες πολιτικές αντιθέσεις, οδηγώντας τελικά στα Δεκεμβριανά.

Επιλογικά, η παντελής απουσία γραπτών μαρτυριών για το έγκλημα του Χορτιάτη στα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη ότι το έγκλημα δεν συνέβη. Αντιθέτως, συνιστά από μόνη της ένα τεκμήριο της συστηματικής προσπάθειας συγκάλυψης εκ μέρους των αρχών Κατοχής. Η υπόθεση Waldheim ανέδειξε με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τη διαλεκτική μεταξύ ατομικής ευθύνης και συλλογικής μνήμης. Ανεξάρτητα από την απουσία ποινικής δίωξης, η συμπεριφορά του πρώην Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ κατέστησε σαφές ότι η σιωπή μπροστά στα εγκλήματα δεν είναι ουδέτερη. Ωστε το ολιστικό συμπέρασμα, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των παραγόντων, των αλληλεπιδράσεών τους και των συμφραζόμενών τους, είναι:

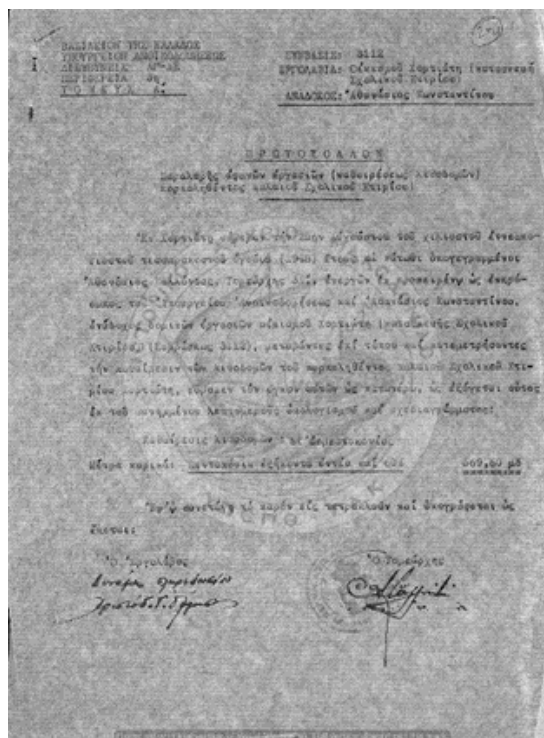
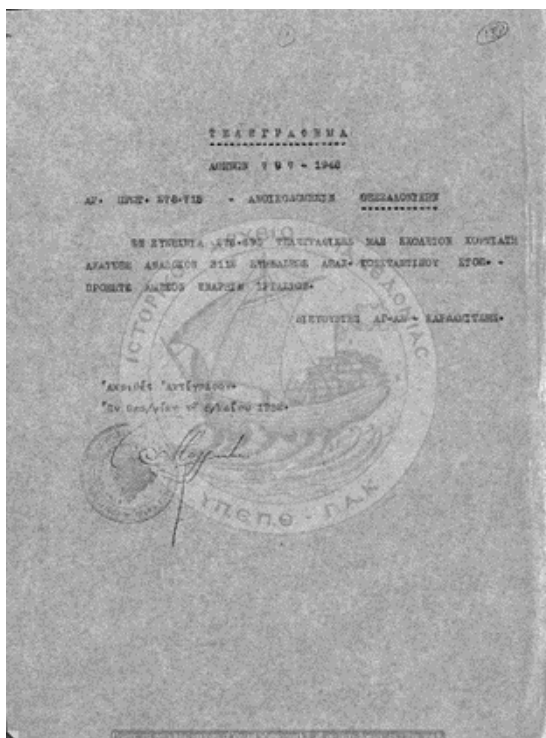
Η καταστροφή του Χορτιάτη δεν μπορεί να ερμηνευτεί μονοσήμαντα ως μια αμιγώς ενέργεια αντιποίνων για την ενέδρα του ΕΛΑΣ, ακόμα και αν ανάγεται στο πλαίσιο που έχουμε έως εδώ αναλύσει επ' αυτών ή περί αυτών. Ούτε μια αυθόρμητη και μεμονωμένη ωμή καταστολή. Αποτελέσσε το τοπικό εκφραστικό σύμπτωμα ενός ευρύτερου ολιστικού πλαισίου: της χιτλερικής πολιτικής ολοκληρωτικού πολέμου κατά του άμαχου πληθυσμού, της επιχειρησιακής ανάγκης δημιουργίας ασφαλούς διαδρόμου για συναινετική αποχώρηση προς τα βόρεια της χώρας, της κοινής συμφωνίας των νεοπαγών συνιστωσών του δυτικού συνασπισμού όπως συγχώνευε στις τάξεις του τις πάλαι ποτέ δυνάμεις του Άξονα και, τέλος, της σκόπιμης πρόκλησης εμφύλιας σύγκρουσης που θα εξυπηρετούσε τα γεωπολιτικά συμφέροντα Γερμανών και Βρετανών (μέχρι την άνοιξη του 1947, όταν οι ΗΠΑ θα πάρουν τη σκυτάλη από τη Βρετανία και θα αναλάβουν επίσημα τον ρόλο του «εγγυητή της σταθερότητας» στην Ελλάδα²⁷⁷) ταυτόχρονα ώστε η χώρα να μην πέσει στον «κομμουνιστικό κλοιό» αλλά να μείνει στο δυτικό σύστημα συμμαχιών.

Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, έπρεπε ο «πρωτομάχος» Χορτιάτης να πάψει να αποτελεί αμφοτέρωθεν (για Γερμανούς και Βρετανούς) απειλή. Η αφήγηση του Φαρσακίδη - εκφερόμενος προφορικό λόγο το 2000 και γραπτό το 2011 - δεν είναι μια αποσπασματική προσωπική μαρτυρία, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πεδίο που ανατρέπει την επίσημη βρετανική ρητορική αλλά και την έως τότε

²⁷⁷ Η άνοιξη του 1947 και συγκεκριμένα με την ανακοίνωση του Δόγματος Τρούμαν στις 12 Μαρτίου είναι η χρονική καμπή που κατά την οποία οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέλαβαν επισήμως την επιρροή και διαχείριση των ελληνικών υποθέσεων, εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή στρατιωτικής και οικονομικής στήριξης στο πλαίσιο της πολιτικής της «συγκράτησης» και «ανάσχεσης» απέναντι στα αναδυόμενα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Department of State – United States of America, Office of the Historian, Milestones > 1945-1952 > The Truman Doctrine, 1947:

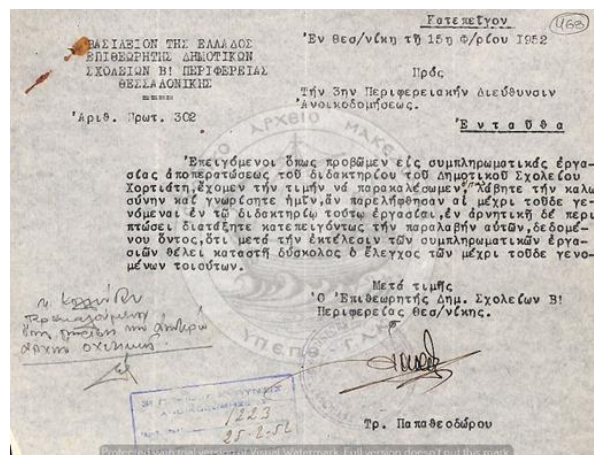
<https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>

συντηρούσα αφήγηση· αποκαλύπτει δε τη γεωπολιτική σκοπιμότητα πίσω από τα αντίποινα. Η ενέδρα του ΕΛΑΣ στο ρωμαϊκό υδραγωγείο στις 2 Σεπτεμβρίου 1944, το επακόλουθο έγκλημα στον Χορτιάτη, όπως και αυτό που ακολούθησε στις 2-6 Οκτωβρίου 1944, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά χωρίς αυτό το διπλωματικό και στρατηγικό υπόβαθρο.

Αριστερά, επείγον τηλεγράφημα από το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως στην Αθήνα προς την αρμόδια υπηρεσία στη Θεσσαλονίκη, στις 7 Ιουλίου 1948 για την κατασκευή του Σχολείου στον Χορτιάτη και δεξιά, το «Πρωτόκολλον Παραλαβής αφανών εργασιών».²⁷⁸

²⁷⁸ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Το έγγραφο της 20-08-1948 πιστοποιεί την καθαίρεση (κατεδάφιση) των λιθοδομών του καμένου παλαιού σχολείου. Αφορά την κατεδάφιση των ερειπίων του παλαιού σχολικού κτιρίου, που είχε πυρποληθεί κατά την καταστροφή του χωριού. Συντάχθηκε στον Χορτιάτη στις 20 Αυγούστου 1948. Το τηλεγράφημα, ως φαίνεται, επιτέλεσε τον σκοπό του. Τουλάχιστον προσώρας. Στην επόμενη σελίδα, τέσσερα χρόνια μετά ο Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων επανέρχεται με νέο «κατεπείγον» έγγραφο, ζητώντας συμπληρωματικές εργασίες για την αποπεράτωση του διδακτηρίου, για την οποία επισημαίνει σημαντικές καθυστερήσεις. Αυτό υποδηλώνει ότι είτε το αρχικό σχέδιο ήταν ελλιπές, είτε προέκυψαν νέα προβλήματα κατά τη διάρκεια της κατασκευής. Οι υπογράφοντες βεβαιώνουν ότι ο όγκος των τοίχων που κατεδαφίστηκαν ανήλθε σε 569,60 κυβικά μέτρα. Στο έγγραφο του 1952, υπάρχει μια σαφής ανησυχία από την πλευρά της Επιθεώρησης Σχολείων σχετικά με την παραλαβή των προηγούμενων εργασιών. Ο Επιθεωρητής επισημαίνει ότι αν δεν γίνει άμεσα ο έλεγχος των όσων έχουν κατασκευαστεί μέχρι τότε, η έναρξη των νέων συμπληρωματικών εργασιών θα καταστήσει τον έλεγχο αυτόν αδύνατο ή εξαιρετικά δύσκολο. Οι εργασίες αυτές ονομάζονται «αφανείς» ακριβώς επειδή καλύπτονται από μεταγενέστερες κατασκευές. Το έγγραφο επιβεβαιώνει τον φόβο ότι αν η γραφειοκρατική διαδικασία παραλαβής δεν συμβαδίζει με την εξέλιξη του έργου, η πιστοποίηση της ποιότητας και του όγκου των εργασιών καθίσταται προβληματική. Συνολικά, τα έγγραφα σκιαγραφούν την επίπονη προσπάθεια ενός μαρτυρικού χωριού να αποκτήσει ξανά σχολείο μετά την καταστροφή του. Παρά τις αρχικές «κατεπείγουσες» διαταγές, η διαδικασία αποδείχθηκε χρονοβόρα, γραφειοκρατικά περίπλοκη και αντιμέτωπη με τεχνικές δυσκολίες που κρατούσαν το έργο ημιτελές για τουλάχιστον μια τετραετία.

Πάνω, άλλη μία επιστολή «κατεπιείγοντος» και, κάτω, οι εργασίες που εγκρίθηκαν να γίνουν για την επισκευή σπιτιών.²⁷⁹

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ Χορτιάτη
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ 3η	ΑΝΑΔΟΧΟΣ Α. Κωνσταντίνου
ΤΙΜΗΤΕ	ΣΥΜΒΑΣΗ 3112
ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΤΡΗΣΗ	
*Εντεταλμένοι εργάτες του ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ	
οίκος Μαντούδη Βασιλείου εκ' αριθ. (5)	
1) Δόμοι κ.δ.α. κ.δ.α.	
Δ1 3,90 x 3,90 = 14,04	
Σ 3,90 x 3,90 = 14,04	28,08 α2
2) Περιόψεις κ.δ.α. κ.δ.α.	
Δ1 (3,90x3,90) x 2 = 14,04	
Σ (3,90x3,90) x 2 = 14,04	28,08 α2
3) Δόμοι (κ.δ.α. κ.δ.α. κ.δ.α. κ.δ.α.)	
Δ1 3,90 x 3,90 = 14,04	
Σ 3,90 x 3,90 = 14,04	28,08 α2
4) Κατασκευές κ.δ.α. κ.δ.α. κ.δ.α. κ.δ.α.	
Παράθυρα μετ' αλυσίδων 2 x 0,82 x 1,26 = 2,07 α2	
Θύρα μετ' αλυσίδων 1 x 0,82 x 2,00 = 1,64 α2	
Σ 2,07 α2 + 1,64 α2 = 3,71 α2	
Οι εργολάβοι	
Διεύθυνση Αγροτικών Κατασκευών	
15/12/47	

²⁷⁹ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Αριστερά, ενδεικτικά η «Αναλυτική Ανακεφαλαιωτική Επιμέτρηση» των εργασιών που εκτελέστηκαν για την επισκευή της οικίας του Βασιλείου Μαντούδη (υπ' αριθμ. 5) στον οικισμό του Χορτιάτη. Μιας οικογένειας που δεν είχε νεκρούς, είχε όμως εμπρησμό, όπως άλλωστε σχεδόν όλες στον Χορτιάτη. Η καταστροφική μανία δεν περιορίστηκε από την επιλεκτικότητα των πυρπολητών απέναντι σε συγκεκριμένα κτίρια, αλλά εν τέλει από την κόπωση που επήλθε και την πλήρωση της ορμής τους όπως την υπαγόρευαν τα ένστικτά τους. Το έγγραφο προέρχεται από το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Διεύθυνση Αγροτικών Κατασκευών (3η Περιφέρεια, Τομεύς Α). Συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 15 Δεκεμβρίου 1947. Ως ανάδοχος του έργου αναφέρεται ο Αθ. Κωνσταντίνου, όπως και στο «Πρωτόκολλον Παραλαβής αφανών εργασιών», που αφορούσε την κατεδάφιση του παλαιού σχολείου. Δεξιά, το τεχνικό σχέδιο (κάτοψη) που συνοδεύει την επιμέτρηση των εργασιών επισκευής για την οικία του Β. Μαντούδη. Αναφέρεται ως «Επιμέτρησης Γενομένων Εργασιών Επισκευών», στο πλαίσιο της ίδιας εργολαβίας (Σύμβαση 3112) και του ίδιου πάντα αναδόχου (Αθ. Κωνσταντίνου) που είδαμε και στα υπόλοιπα έγγραφα. Το σχέδιο συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 22 Νοεμβρίου 1947, δηλαδή περίπου τρεις εβδομάδες πριν από την αναλυτική ανακεφαλαιωτική επιμέτρηση του Δεκεμβρίου. Στην ουσία, πρόκειται για το οπτικό τεκμήριο των εργασιών που εκτελέστηκαν, το οποίο επέτρεπε στις αρχές να διασταυρώσουν τα κυβικά μέτρα και τις επιφάνειες που δηλώθηκαν για πληρωμή στην αναλυτική κατάσταση των εργασιών.

5. Από την Ουτοπία της μνήμης στην αλήθεια της ιστορίας: ο Χορτιάτης ταυτίζεται με τη νέα αφήγηση

5.1 Μια άνευ προηγουμένου εκδήλωση – κατάθεση ψυχής για 147 συν δύο ψυχές: όταν ο Χορτιάτης γέμισε ασφυκτικά για να πει «ποτέ ξανά»

Η πρώτη επέτειος του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη στον νέο αιώνα και τη νέα χιλιετία σηματοδότησε μια αισθητή αναβάθμιση στην ποιότητα των τελετών μνήμης. Η εκδήλωση που διοργάνωσε η Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη υπήρξε αναμφίβολα η πιο διακεκριμένη και ουσιαστική που είχε πραγματοποιηθεί έως τότε, τόσο ως προς το περιεχόμενο των εισηγήσεων όσο και ως προς την καλλιτεχνική αρτιότητα. Συνδυάζοντας την πολιτική και ιστορική ανάλυση με λογοτεχνικές και μουσικές παρεμβάσεις υψηλού επιπέδου, η εκδήλωση αυτή αποτέλεσε πρότυπο για τη μετέπειτα εξέλιξη του εορτασμού της μνήμης στο μαρτυρικό χωριό. Στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, και κάτω από έναν έναστρο ουρανό, ο κόσμος ανταποκρίθηκε και τον γέμισε ασφυκτικά για να ακούσει τις απόψεις των ομιλητών υπό τον τίτλο «Η άνοδος του νεοναζισμού στην Ευρώπη». Ένα θέμα που ξύπνησε τις θύμισες και διέγειρε το θυμικό των παρευρισκόμενων. Μίλησαν κατά σειρά ο καθηγητής Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ Ζ. Παπαδημητρίου, ο πρόεδρος της ισραηλίτικης κοινότητας Θεσσαλονίκης Α. Σεφичά, ο καθηγητής του Παιδαγωγικού τμήματος του ΑΠΘ Γ. Τσιάκαλος και η Ελληνίδα βουλευτής της Αυστρίας Μαρία Βασιλάκου η οποία, αφού κατέθεσε στεφάνι στο ηρώο των μαρτύρων της 2ας Σεπτεμβρίου, έκανε λόγο για τη δύναμη της συγχώρεσης και την άκρα δεξιά στην Ευρώπη «που προωθείται από ‘τραμπούκους με κοστούμι’ που καθιστούν νεαρά παιδιά παθητικούς αποδέκτες και, ταυτόχρονα, εκφραστές της πολιτικής τους ατζέντας». Μιας ατζέντας που αργά και μεθοδικά καλλιεργεί με κάθε τρόπο και με διακριτές δόσεις την επιστροφή του φασισμού στη Γηραιά ήπειρο.

Επεκτείνοντας το πνεύμα της μνήμης πέρα από τα εθνικά όρια, η εκδήλωση δεν λησμόνησε ότι θύμα του φασισμού υπήρξε και ο Αυστριακός χημικός που σκοτώθηκε στην ενέδρα της 2ας Σεπτεμβρίου. Παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε από τη ναζιστική γραφειοκρατική μηχανή σε έναν διακριτό ρόλο, υπήρξε - παρά τη θεσμική του θέση - και εκείνος θύμα του ίδιου συστήματος: η τυφλή λογική της ιεραρχίας και η απρόσωπη βία τον καθιστούσαν αναλώσιμο, καταδικάζοντάς τον σε θάνατο χωρίς να του αναγνωριστεί καμία ατομική υπόσταση πέραν της λειτουργικής του χρησιμότητας.

Έτσι, η τραγική του κατάληξη δεν αποτελεί παρά μία ακόμη απόδειξη ότι ο φασισμός εξοντώνει αναπόφευκτα όχι μόνο τα υποτιθέμενα «θύματά» του, αλλά και τα ίδια του τα όργανα, όταν αυτά πάψουν να εξυπηρετούν τον σκοπό του. Στο ίδιο πνεύμα, ο Ν. Κωνσταντόπουλος του τότε Συνασπισμού τόνισε ότι: «56 χρόνια μετά τη θηριωδία του Χορτιάτη, ο ναζισμός φαίνεται ότι αναγεννάται στην Ευρώπη, με ένα πρόσωπο που δεν είναι γραφικό αλλά επικίνδυνο». Τονίζει επίσης ότι η Ευρώπη του 21ου αιώνα πρέπει να είναι η Ευρώπη των δικαιωμάτων, των κοινωνικών κινημάτων και της πολυπολιτισμικής ανεκτικότητας και όχι η Ευρώπη του ρατσισμού, της μισαλλοδοξίας και του εθνικισμού. Σημαντική, τέλος, η εισήγηση του κ. Τσιάκαλου για πρώην ιθύνοντες σημαντικών εγκλημάτων πολέμου, που σήμερα παραμένουν σε καθεστώς ατιμωρησίας και βρίσκονται να κατέχουν ιδιαίτερα υψηλές θέσεις σε διάφορους τομείς, ακόμη και στρατιωτικά αξιώματα. Μετά την ολοκλήρωση του κύκλου των ομιλιών, η εκδήλωση προχώρησε στο καλλιτεχνικό της σκέλος, το οποίο επικεντρώθηκε στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης μέσω της τέχνης. Οι ηθοποιοί Λυδία Φωτοπούλου και Δημήτρης Ναζίρης πραγματοποίησαν αναγνώσεις επιλεγμένων αποσπασμάτων από το εμβληματικό έργο του Ιάκωβου Καμπανέλλη, «Μαουτχάουζεν», καθώς και από μαρτυρίες Εβραίων επιζώντων των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Η λογοτεχνική αυτή ενότητα πλαισιώθηκε από μουσικές παρεμβάσεις, τις οποίες επιμελήθηκαν η τσελίστα Λίλα Μανώλα και ο Γάλλος πιανίστας Ζαν Κριστόφ Σαρόν. Οι ερμηνείες τους σε έργα των Prokofiev, Tchaikovsky, Chopin και Piazzolla απέσπασαν τις θετικές εντυπώσεις του ακροατηρίου. Η βραδιά ολοκληρώθηκε με μια κοινωνική συνεύρεση (δεξίωση) σε τοπικό χώρο εστίασης, στην οποία σημειώθηκε μαζική συμμετοχή εκατοντάδων πολιτών. Ο ενθουσιασμός του κόσμου και ο απόηχος της εκδήλωσης, όπως αποτυπώθηκε στα ΜΜΕ και ιδιαίτερα σε αθηναϊκές εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας, αποτέλεσε για τους διοργανωτές τη μεγαλύτερη επιβράβευση.²⁸⁰

5.2 Μια μεγάλη εκδήλωση για έναν απλό αντάρτη

Στην εκδήλωση που διοργανώθηκε σε συνεργασία με το Κέντρο Πολιτισμού της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης προς τιμήν του με την υποστήριξη του Ράδιο «Παρατηρητής» και της ET3, ο Γ. Φαρσακίδης φάνηκε σεμνός όταν στο τέλος τού ζητήθηκε να πει δύο λόγια για το έργο και την προσφορά

²⁸⁰ Μπάμπης Νανακούδης, «Σημαντική η εκδήλωση μνήμης της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη», άρθρο στην εφημερίδα *Χορτιάτης* 570, Οκτώβριος 2000.

του, αρκούμενος στη φράση: «Καλύτερα να μας βλέπουν παρά να μας ακούνε». Για την πολύπλευρη προσφορά του είχαν μιλήσει προηγουμένως ο ποιητής Ντίνος Χριστιανόπουλος, ο συγγραφέας και ζωγράφος Κώστας Λαχάς, ο διευθυντής του Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων Σπύρος Κουζινόπουλος και η δημοσιογράφος/βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Χρύσα Αράπογλου. Ο Χριστιανόπουλος εξήρε το έργο του, τόσο το εικαστικό όσο και το λογοτεχνικό, ολοκληρώνοντας με το ευφυολόγημα «...και δεν λέω εύκολα καλά λόγια». Στην εκδήλωση, μεταξύ άλλων, παρευρέθηκαν ο πρόεδρος του Κέντρου Πολιτισμού της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης Χ. Παπαγεωργίου, οι νομαρχιακοί σύμβουλοι Ζ. Παπαδημητρίου, Σ. Σερασίδης και Μ. Σπυριδάκης, ο δημοτικός σύμβουλος Θεσσαλονίκης Δ. Ανανιάδης, ο δημοτικός σύμβουλος Συκεών Χ. Γιαρένης, ο αντιπρόεδρος του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Δ. Τσαρούχας και αντιπρόσωποι αντιστασιακών οργανώσεων. Προβλήθηκε ένα ντοκιμαντέρ του Ψαρρά, ενώ για αρκετές ημέρες λειτούργησε μέσα στον ίδιο χώρο έκθεση φωτογραφιών και κειμένων από το αρχείο του τιμώμενου καλλιτέχνη, σχετικών με τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου.

Ο Φαρσακίδης είναι αυτοδίδακτος στην τέχνη του, όντας μυημένος μόνος του στα εικαστικά, με πλούσια παραγωγή έργων κατά τη διάρκεια της εξορίας του – σχέδια, χαρακτικά, ακουαρέλες και πυρογραφίες. Όπως τολμηρά παραδέχθηκε, «η Μακρόνησος και ο Αϊ Στράτης αποτέλεσαν την εποχή εκείνη δύο από τα μεγαλύτερα κέντρα καλλιτεχνικής παραγωγής της νεότερης Ελλάδας». Με τη Μεταπολίτευση κυκλοφόρησε τα έργα του και επιδόθηκε στη λογοτεχνία. Το βιβλίο του *Η πρώτη πατρίδα* (1984) τιμήθηκε με το πρώτο «Βραβείο Λουντέμη» της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών. Η τέχνη του αποτέλεσε αντανάκλαση των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων της πολυτάραχης εποχής του, χαρακτηρίζεται δε «στρατευμένη», αφού αντλία έμπνευσης για εκείνον υπήρξε η ζωή των συναγωνιστών του και δεξαμενή οι αγώνες του ελληνικού λαού για ελευθερία, ανεξαρτησία, δικαιοσύνη και ισότητα. Τα στοιχεία από το ημερολόγιο που αναφέρονται στα γεγονότα που προηγήθηκαν του ολοκαυτώματος στον Χορτιάτη και κατέγραψε την επομένη της δραματικής ημέρας, ο Φαρσακίδης είχε τη δυνατότητα να τα δημοσιοποιήσει για πρώτη φορά στην έκθεση ντοκουμέντων «Ενός Αιώνα Μνήμες», που πραγματοποιήθηκε στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηνών το 2001. Τα είδε ο χορτιατινής καταγωγής σκηνοθέτης Τάσος Ψαρράς και, καθώς εξεπλάγη από τα άγνωστα στοιχεία που περιείχε, επικοινωνήσε με την εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, η οποία επρόκειτο να φιλοξενήσει στις σελίδες της τα σχετικά κείμενα, με τον τίτλο: «Ήμουν κι εγώ εκεί στον Χορτιάτη στις 2 Σεπτέμβρη του '44 ως πολεμιστής του ΕΛΑΣ».

Το στέκι «Ουτοπία» αποτελεί σημείο αναφοράς για την τοπική κοινωνία του μαρτυρικού χωριού. Ένας χώρος που δεν φιλοξενεί απλώς εκδηλώσεις, αλλά συμβάλλει ενεργά στο δημόσιο λόγο ως ζωντανό κύτταρο μνήμης και αρχειακό κέντρο.²⁸¹

5.3 Ένα απροσδόκητο ηλεκτρονικό μήνυμα για δύο επιστολές με μία αλήθεια

Στις 6 Απριλίου 2026 έλαβα ένα ηλεκτρονικό μήνυμα από τον εκδότη μου ότι επικοινωνήσε μαζί του ο Θοδωρής Βαλαχάς, καθώς βρήκε τον τρόπο επικοινωνίας σε ένα βιβλίο μου λογοτεχνίας, το οποίο του είχα προσφέρει ανταποδοτικά πριν τη συνέντευξή που μου παραχώρησε την ημέρα που τον γνώρισα εκ του σύνεγγυς, στις 24 Μαρτίου. Η τηλεφωνική κλήση του στον εκδοτικό οίκο ήταν ότι θα ήθελε να τον καλέσω άμεσα, γιατί έχει να μου δώσει κάτι που αφορά την παρούσα έρευνα. Όταν μου άνοιξε την πόρτα του σπιτιού του ο υψίκορμος, με κάποια κινητικά προβλήματα αλλά σχεδόν ακέραια την πνευματική διαύγεια αν κι αισίως στα 95 έτη άνδρας, η πρώτη του κουβέντα ήταν: «Θέλω να πάρεις από μένα κάτι ακόμα – και ξέρεις εσύ τι να το κάνεις». Έως το σημείο εκείνο, πίστευα ότι οι αποκαλύψεις του Βαλαχά εξαντλούνταν στα γραπτά ντοκουμέντα που έλαβε από τον Καπετάν Χορτιάτη κι ανατρέπουν τον ισχυρισμό του Γκουραμάνη - ντοκουμέντα που τελικά αποτέλεσαν ένα ξεχωριστό βιβλίο μέσα σε ένα βιβλίο, αυτό που συνέγραψε με τη Δάφνη Θεοχάρη -, ότι η ενέδρα στη θέση «Καμάρα» δεν στήθηκε για τους υπαλλήλους της ύδρευσης ή τον Αυστριακό χημικό που επόπτευε τη χλωρίωση του νερού, αλλά για ενδεχόμενη διέλευση δύναμης Γερμανών και Σουμπερταίων κινούμενων προς Χορτιάτη και Αδραμέρι.

Το θέμα του «καψίματος» - όπως το αποκαλούν οι Χορτιατινοί - του χωριού του από ιστορική άποψη, δημοσίως δεν έκλεισε ποτέ. Γιατί «δημοσίως»; Όπως είχε γράψει στον πρόλογο του βιβλίου 2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι, «η ιστορία δεν γράφεται μια για πάντα. Αναθεωρείται, συμπληρώνεται». «Μέσα από την έρευνα και μέσα

²⁸¹ Από το προσωπικό αρχείο του γράφοντος.

από το δημόσιο λόγο», πρόσθετε τώρα. Στην παρουσίαση του βιβλίου στη Δημοτική αίθουσα Χορτιάτη, στις 11 Μαΐου 2008, είχε ζητήσει από τους κατοίκους του χωριού να του δώσουν ό,τι πληροφορίες είχαν σχετικά με την καταστροφή του. Θα ήταν για μελλοντική χρήση. Πριν η έρευνά του κυκλοφορήσει επιτέλους σε τόμο, ο Φαρσακίδης (ο μόνος τότε εν ζωή από τους άνδρες του ΕΛΑΣ που πήραν μέρος στην ενέδρα) είχε θέσει τη ρητορική ερώτηση - δίχως να έχει κάποιο στοιχείο, αλλά συμπερασματικά - «πώς ήταν αδύνατο οι Γερμανοί να προλάβουν μέσα στην ίδια μέρα και σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα (μίας περίπου ώρας) να οργανώσουν και να εκτελέσουν αντίποινα για ένα μεμονωμένο συμβάν, όπως αυτό που προηγήθηκε;». Η πρόθεσή τους εδράζονταν σε κάτι «μεγαλύτερο», ουσιαστικότερο από μία πράξη αυθόρμητης αντεκδίκησης. Η ακλόνητη πεποίθησή του ήταν πως το έγκλημα ήταν προμελετημένο και ήδη υπό σχεδιασμό για να εκτελεσθεί. Απέμενε μόνο ελάχιστος χρόνος (έως την επομένη, ημέρα αργίας) ή μια αφορμή που θα το δικαιολογούσε, ένα πρόσχημα. Και «δόθηκε». Εκείνη τη στιγμή στον Βαλαχά αν και φάνηκε λογικό το σκεπτικό του Φαρσακίδη, αφού συμφωνούσε με τις πληροφορίες του στρατιωτικού υπευθύνου του Αρσακλή²⁸², για εχθρική μετακίνηση δυνάμεων, δίστασε να το γράψει στο βιβλίο του. Θεώρησε ότι οι αναγνώστες θα του καταλόγιζαν προσπάθεια μετάθεσης των ευθυνών, γιατί όλοι στον Χορτιάτη επί πολλά χρόνια είχαν πιστέψει ότι το κάψιμο του χωριού ήταν, καθαρά, αντίποινα των Γερμανών για τον θάνατο ενός ή δύο στρατιωτών τους. Το 2009 παραδέχθηκε δημόσια πως έκανε λάθος, κι ότι έπρεπε να το είχε συμπεριλάβει. Με την αφήγησή του στον Μπάμπη Νανακούδη, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα στις 02 Σεπτεμβρίου, ανήμερα της 65ης επετείου, ως «φυσική» συνέχεια του βιβλίου του. Κοινός παρονομαστής μιας άοκνης αναζήτησης δεκαετιών των δύο πρωταγωνιστών, του Φαρσακίδη και του Βαλαχά, να ριχθεί φως στα γεγονότα παρέμενε η προσπάθεια αμφισβήτησης όλων όσων έρριχναν με χαλκευμένες εκδοχές και εσκεμμένες παραποιήσεις, συχνά μεταξύ τους ετερόκλητες, το αφηγηματικό πεδίο του δημόσιου λόγου σε ό,τι αφορά μια τραγωδία με, επίσης κοινό, τόπο το τραύμα που σημαδεύει τη γενεαλογία της μαρτυρίας.

²⁸² Τη δεκαετία του 1940, το Πανόραμα Θεσσαλονίκης ήταν ακόμη ευρύτερα γνωστό με την παλιά του ονομασία, Αρσακλή (προερχόμενο από την τουρκική λέξη ‘αρτσάκ’, που σημαίνει τον τόπο με πουρνάρια, ήταν σε χρήση από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας). Πρόκειται για μια περιοχή που εκείνη την εποχή βρισκόταν σε μεταβατικό στάδιο, μόλις λίγα χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων και πριν αρχίσει να εξελίσσεται στο κοσμοπολίτικο προάστιο που γνωρίζουμε σήμερα. Η μετονομασία σε Πανόραμα άρχισε σταδιακά να επικρατεί την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το νέο όνομα, που δόθηκε για προφανείς λόγους λόγω της απaráμιλλης θέας, άρχισε να κερδίζει έδαφος, αλλά η παλιά ονομασία παρέμενε σε χρήση.

Λίγους μήνες πριν, συγκεκριμένα στις 05 Φεβρουαρίου 2009, είχε λάβει μια επιστολή από τον Δημήτριο Χαβιαρόπουλο το περιεχόμενο της οποίας, κατά τον ίδιο, μαρτυρούσε ότι το έγκλημα είχε προαποφασισθεί. Η επόμενη ενέργειά του ήταν να μάθει αν ζει η κόρη του Δημητρίου Βορέλη – καθώς το όνομά του απαντάται στην επιστολή. Την βρήκε πολύ εύκολα και της διάβασε την επιστολή του εξαδέλφου της, Δ. Χαβιαρόπουλου. Η Νίτσα Γαϊτανίδου-Βορέλη, κόρη του Δ. Βορέλη, του κατέθεσε εγγράφως, με επιστολή της, τη δική της μαρτυρία, συμπληρώνοντας κι επιβεβαιώνοντας τα όσα ανέφερε ο εξαδέλφός της. Ο Βαλαχάς δεν έμεινε εκεί. Έψαξε τους γείτονες των Κησπούδηδων - το όνομα των οποίων επίσης απαντάται, στη δεύτερη επιστολή - με την ελπίδα πως κάποιος από αυτούς θα γνώριζε σχετικά, ώστε ανακάλυψε πως δεν ζει κανείς από τα χρόνια εκείνα. Κατόπιν, ρώτησε τον παιδικό του φίλο και γείτονά τους, Κώστα Θεοδωρίδη, για να του δηλώσει επ' αυτού άγνοια, οπότε ζήτησε τα ονόματα των γειτόνων, που ήταν τα εξής: Φυσικούδη, Γκόρτσου, Θεοδωρίδη, Παναγιωτίδη, Γιακουμή και Τολούδη. Έπειτα, προσέφυγε στον επίσημο κατάλογο των νεκρών και με έκπληξη διαπίστωσε πως κανείς νεκρός δεν υπάρχει από τις παραπάνω οικογένειες. Ως εκ τούτου, τα ερωτήματα βγήκαν αβίαστα. Σύμπτωση; Έμαθαν κάτι από τους Κησπούδηδες; Καθώς ερευνούσε τα νέα δεδομένα, έμαθε πως από τους Κησπούδηδες ζει η Ασημίνα Κησπούδη, κόρη του Άγγελου, φίλη της αδερφής του και συνομήλικες. Όπως ο Βαλαχάς θυμάται να του λέει η Ασημίνα, γνωστότερη ως Νίνα: «Θόδωρε, την ημέρα εκείνη τα κορίτσια και διάφορες γυναίκες θα πηγαίναμε στους αντάρτες τρόφιμα, κουλουράκια. Το πρωί πήγαμε στο φούρνο να τα ψήσουμε. Θυμάμαι καλά ότι ο Μήτσος Βορέλης ήταν στο σπίτι μας, στο χωριό. Δεν θυμάμαι κάτι για Γερμανούς κ.λπ. Πράγματι, όλοι οι συγγενείς μου πήγαν στο αμπέλι μας και γλύτωσαν. Για την Νίτσα Γαϊτανίδου-Βορέλη δεν θυμάμαι αν ήταν στο σπίτι μας. Εγώ δεν πήγα στο αμπέλι μαζί με τους άλλους, γιατί μας πήραν οι αντάρτες μαζί τους στο Λιβάδι. Την άλλη μέρα ήρθαν στο Λιβάδι ο πατέρας μου με τον Βορέλη και με πήραν μαζί τους. Τελικά βρεθήκαμε μετά την καταστροφή στη Θεσσαλονίκη. Κοντά στις βίλες είδαμε τον τραυματισμένο, στο λαιμό, Γερμανό στρατιώτη καβάλα πάνω στο άλογο».²⁸³ Για ποιον λόγο στο άλογο αν όχι για να διασωθεί από τους ίδιους του τους, έως τότε, εχθρούς; Λίγη σημασία έχει σε ό,τι αφορά την εξέλιξη, η οποία καθορίστηκε από τον έτερο Γερμανό, αυτόν που ενημέρωσε τη βάση του ευθύς αμέσως, όπως ομονοούν τα συμπαρομαρτούντα.

²⁸³ Από τη δεύτερη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 06-04-2026.

Κανείς δεν γνωρίζει αν θα έμπαινε σε εφαρμογή η «λίστα» των αντιστασιακών στον Χορτιάτη κι από εκεί στα γύρω χωριά με τον προσφιλή τρόπο των μπλόκων – μιας τακτικής τέτοιου επιχειρησιακού σχεδιασμού και κλίμακας που είχε αποτυπωθεί στη συλλογική μνήμη ήδη από το 1943, όταν η βία έγινε συστηματική με την «αναλογία του τρόμου» (τον Ιούλιο του 1944 οι Γερμανοί είχαν θεσπίσει μια αναλογία αντιποίνων: 50-100 Έλληνες εκτελούνταν για κάθε νεκρό Γερμανό στρατιώτη και 10 για κάθε τραυματία²⁸⁴). Όλα τα μπλόκα έθεταν ως βασικό στόχο τη βίαιη καταστολή της ΕΑΜικής αντιστασιακής δράσης.²⁸⁵

Η τρομοκράτηση των χωριών της περιοχής είναι μια σημαντική πιθανότητα, δεδομένης της ανάγκης, όπως επισημάναμε δις, ενισχύοντας την άποψη περί της γερμανικής ανάγκης διεξόδου, από μία θέση «τοποτηρητή» (Χορτιάτης), προς Καβάλα. Μέχρι τον Αύγουστο του 1944 οι Γερμανοί μεταξύ των προτιμήσεών τους είχαν και αυτόν του άξονα Καβάλα – Δράμα – Βουλγαρία, επειδή η τελευταία ήταν ακόμη σύμμαχός τους, οπότε η διαδρομή ήταν ασφαλής, ελεγχόμενη και απευθείας συνδεδεμένη με τα βαλκανικά τους μετόπισθεν. Μια συνθήκη που άλλαξε, ασφαλώς, άρδην τα δεδομένα λόγω των γεγονότων όπως εξελίχθηκαν: Στις 5-8 Σεπτεμβρίου η Σοβιετική Ένωση κηρύσσει πόλεμο στη Βουλγαρία και εισβάλλει. Στις 9 Σεπτεμβρίου γίνεται πραξικόπημα στη Σόφια.²⁸⁶ Την ημέρα αυτή, η νέα κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου αναλαμβάνει την εξουσία και η Βουλγαρία αλλάζει στρατόπεδο, ευθυγραμμιζόμενη στο εξής με τους Συμμάχους και στρεφόμενη κατά της ναζιστικής Γερμανίας.²⁸⁷

Στο σημείο αυτό έρχεται να «κουμπώσει» η περίπτωση, καθώς έχουμε προαναφέρει, της αντάρτικης επίθεσης στο Σανατόριο Ασβεστοχωρίου, της 12ης Ιουλίου· μιας ημερομηνίας καταλυτικής για το τέλος της «απάνεμης» καθημερινότητας των κατοίκων της περιοχής και την έναρξη της διασάλευσής της. Ο ΕΛΑΣ έχει πληροφορίες ότι άνθρωποι της χωροφυλακής έχουν δωσιλογική

²⁸⁴ Richard Eder, «Under the Wheels of the War Machine», άρθρο στην ιστοσελίδα *Los Angeles Times*, στήλη World & Nation, 28 Νοεμβρίου 1993:

<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1993-11-28-bk-61552-story.html>

²⁸⁵ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Οι δωσίλογοι – ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2025, σ. 360.

²⁸⁶ George Kazamias, 'The Usual Bulgarian Stratagems': *The Big Three and the End of the Bulgarian Occupation of Greek Eastern Macedonia and Thrace*, September–October 1944, *European History Quarterly*, Volume 29, Issue 3, First published July 1999, pp. 323-339.

²⁸⁷ George Ungureanu, *Romania's and Bulgaria's military effort against their former German ally (1944–1945) – a brief comparative overview*, POLITEHNICA University in Bucharest (U.N.S.T.P.B.), Pitești University Centre, *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archaeology* Volume 17, Number 1/2025, pp. 70-88.

υπέρ των κατακτητών δράση και επιχειρούν εναντίον τους. Δύο Γερμανοί στρατιώτες σκοτώνονται και άλλοι δύο τραυματίζονται. Τα γερμανικά αντίποινα, τηρουμένων των αναλογιών, «καθυστερούν» κατά δύο εβδομάδες, όταν τα ξημερώματα της 26ης του ίδιου μήνα οι Ασβεστοχωριανοί ξυπνούν έντρομοι από μπλόκο. Εν μέσω πυροβολισμών και ήχων από τις καμπάνες και τους τηλεβόες, οι περικυκλωμένοι και μπλοκαρισμένοι κάτοικοι καλούνται να συγκεντρωθούν, μηδενός εξαιρουμένου, στην πλατεία του χωριού, με τους Σουμπερίτες, όπως πάντα, να συνεπικουρούν βγάζοντας με τη βία τον κόσμο από τα σπίτια του. Κρατήθηκαν 21 άνδρες για εκτέλεση στα κτίρια της Κομαντατούρας για να εκτελεστούν, εκ των οποίων οι πέντε «προσώρας» μεταφέρονται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Παύλου Μελά, εκεί που ήταν φυλακισμένος ο 12χρονος Θοδωρής Βαλαχάς ήδη από την άνοιξη για την «παράνομη» δράση του πατέρα του, Γιώργου Βαλαχά.²⁸⁸

Τι ακριβώς ήταν το στρατόπεδο μάς προσφέρει μία λίαν γλαφυρή περιγραφή ο Νιγηρινός κρατούμενος σε αυτό Νίκος Φακής στο ημερολόγιό του, καθώς αναφέρεται στην εκτέλεση των 101 Ελλήνων, αντλούμενων από τη «δεξαμενή» του «κίτρινου κτιρίου των μελλοθάνατων», όπως το ονομάζει. Στους 101 υπήρχαν και 9 Σερραίοι (μεταξύ των οποίων 5 Νιγηρινοί), που ενισχύει την επιχειρηματολογία για τη «λογική των αντιποίνων» που εφάρμοζαν οι Γερμανοί σε όλη την Κεντρική Μακεδονία το καλοκαίρι του 1944 (Παράρτημα VI).²⁸⁹ Οι Γερμανοί κάνουν «σκόντο» στις ανθρώπινες ζωές;

*Χορτιάτης, 11 Μαΐου 2008.*²⁹⁰

²⁸⁸ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 287-288.

²⁸⁹ Παύλος Τσακιρίδης, «Οι τελευταίες σκληρές μέρες της Κατοχής στη Νιγηρία», στο *Σερραϊκά Σύμμεικτα, Τόμος Τέταρτος*, Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), Σέρρες, 2018, σ. 388-389.

²⁹⁰ Παρουσίαση του βιβλίου του Θοδωρή Βαλαχά και της Δάφνης Θεοχάρη. Στην άκρη στα δεξιά οι τιμώμενοι. Στους ομιλητές ο Γιώργος Μαργαρίτης, ο Γιώργος Φαρσακίδης και ο Μπάμπης Νανακούδης. Ότι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η σύμπνοια είναι. Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

Ένα άλλο επεισόδιο, που συνέβη παράλληλα, ήταν η περίπτωση των γυναικών, όταν κατά το μεσημέρι, προερχόμενη από τη Θεσσαλονίκη, κατέφθασε στο πάρκο όπου στεγαζόταν το υπόγειο της ανάκρισης η δημοσιογράφος (παραθερίστρια τις μέρες εκείνες), Ελένη Λιόντα. Εκεί, διαπιστώνοντας τα βασανιστήρια και την απειλή της εκτέλεσης για τους συλληφθέντες, ζήτησε προσωπική ακρόαση από τον Γερμανό Φρούραρχο, με τα λόγια της - στη μητρική του γλώσσα - να είναι τα εξής: «Κύριε διοικητά, ο γερμανικός λαός φημίζεται για τον ανθρωπισμό και την κουλτούρα του, που έχουν τις ρίζες τους στην αρχαία ελληνική παιδεία. Η βία, όμως, που ασκείται σήμερα εναντίον των χωρικών αυτών δεν συμβιβάζεται με τον γερμανικό ανθρωπισμό». Η Ελληνίδα προφανές είναι πως δεν πιστεύει λέξη από τα λεγόμενά της. Τουναντίον, η ανάγνωσή της για την κρισιμότητα της κατάστασης είναι εμποτισμένη από επίγνωση, απολύτως νηφάλια και ρεαλιστική ως προς το διακύβευμα, οπότε τη χειρίζεται με διπλωματική προσήνεια υπέρ των συμπατριωτών της – και η τόλμη της δικαιώνεται. Απέναντι σε ανθρώπους που πολύ δύσκολα προβαίνουν σε παραχωρήσεις και ανθρώπους που δεν επιστρέφουν χάρες. Η θέση της είναι λεπτή. Λεπτή, όμως, κρίνεται ότι είναι και η γραμμή της ζωής των συμπατριωτών της, που μπορεί να σπάσει ανά πάσα στιγμή· γι' αυτό ελπίζει να μην αποδειχθεί «κόκκινη». Ο Φρούραρχος, εκτιμώντας, ως φαίνεται, την ευθύτητα και την ορθοκρισία της Λιόντα, ανταποκρίθηκε. Επενέβη στον Σούμπερτ ζητώντας του να σταματήσει τις ανακρίσεις υπό τον όρο ότι όσες γυναίκες του χωριού έχουν στα σπίτια τους όπλα - είτε της αντίστασης, είτε ακόμα και κυνηγετικού τύπου -, να τα φέρουν με αντάλλαγμα τους ομήρους τους, όπως και γίνεται. Πολλοί εκ των καταδικασθέντων σε ανάκριση απέφυγαν τα βασανιστήρια και, υπό προϋποθέσεις, την εκτέλεση χάρη στη (δια)μεσολάβηση της Λιόντα και έπειτα τη μεσολάβηση του Γερμανού διοικητή - αν κι όχι με τη συγκατάθεση του Σούμπερτ -, ουσιαστικά τη μεσολάβηση, και πάλι, της Λιόντα. Εξάλλου, Σουμπερίτες κάνανε νωρίτερα εικονικές εκτελέσεις «γαζώνοντας» τον αέρα πάνω από τα κεφάλια των αιχμαλώτων, αν και γνωστό από τη βιβλιογραφία μάς είναι πως εντός του πεδίου, όχι πάντα θεσμικού²⁹¹, που τους

²⁹¹ Από την κατ' ιδίαν τηλεφωνική επικοινωνία με τον Γιώργο Μαργαρίτη, στις 17.04.2026. Επίσης, Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 279-281. Οι Σουμπερταίοι ή Σουμπερίτες αλλά και λοιποί παρατρεχάμενοι συνεργάτες των Γερμανών στην περιοχή που εξετάζουμε δεν είχαν τον θεσμικό ρόλο των ταγματασφαλιτών. Τα Τάγματα Ασφαλείας δημιουργήθηκαν όταν, κατά την τρίτη δοσιλογική κυβέρνηση, αυτή του Ιωάννη Ράλλη, κρίθηκε ότι δεν επαρκούσαν οι λίγες χιλιάδες, ελλιπώς εξοπλισμένοι και ανεκπαίδευτοι σε επιχειρήσεις τήρησης κι επιβολής της τάξης άνδρες της Χωροφυλακής, καθώς η νέα εξουσία, διορισμένη από τον ξένο στρατιωτικό κατακτητή αμφίβολο ήταν αν μπορούσε να εμπιστευτεί τους μόνιμους κρατικούς υπαλλήλους ως προς την ανάληψη ενός έργου που απαιτούσε από αυτούς να δραστηριοποιούνται εκτός των αρμοδιοτήτων που τους έδινε ο νόμος. Ο «ενδεδειγμένος» τρόπος να ξεπεραστεί το πρόβλημα της εμπιστοσύνης αλλά και να υπάρξει αριθμητική αύξηση των δυνάμεων οι οποίες θα δρούσαν για λογαριασμό του κατακτητή αναζητήθηκε στη συγκρότηση παραστρατιωτικών σωμάτων, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε όλη την Ευρώπη. Έτσι, σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα όσα ζητήματα άπτονταν της τήρησης της τάξης είχαν επιμεριστεί

παραχωρούνταν απολάμβαναν καθεστώς ανομίας²⁹², τέτοιο ώστε σε αρκετές περιπτώσεις διάπραξης ακροτήτων πολίτες δεν δίστασαν να πάρουν τον νόμο στα χέρια τους²⁹³. Τελικά, 15 οδηγούνται 1,5 χιλιόμετρο μακριά από το πάρκο της θλιβερής μάζωξης, μπροστά σε έναν λάκκο, παρουσία συγχωριανών τους, σε μια διαδικασία που έφερνε σε τελετουργικό.²⁹⁴ Την εκτέλεση ανέλαβε να φέρει εις πέρας ο Γερμανάκης που, σχεδόν συμβολικά, σε μια ειρωνική σύμπτωση ονόματος και ιδιότητας, δύναται να ενεργοποιεί συνειρμούς ως προς την αποδιδόμενη σε αυτόν κοινωνική ταυτότητα²⁹⁵, καθώς το όνομα υπερβαίνει τον απλό προσδιορισμό και λειτουργεί, εν προκειμένω, ως υποδόριος φορέας σημασιодότησης²⁹⁶ για τον ίδιο, στη θέση του θύτη, αλλά και για τους μελλοθάνατους, όντες τοποθετούμενοι στη θέση των θυμάτων (του)· μια σημασιодότηση που, στο πεδίο της δημόσιας και λαϊκής αφήγησης, εγγράφεται στο θυμικό του λαού και παγιώνεται ως στοιχείο της συλλογικής μνήμης, όπου το επιμέρους πρόσωπο ενσωματώνεται σε ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα και συμβολικές κατηγοριοποιήσεις.

Κατ' εντολήν του Γερμανάκη, μετά την εκφώνηση του ονοματός τους, οι κατάδικοι έπαιρναν τη θέση τους ένας-ένας στο λάκκο και εκτελούνταν με μία σφαίρα στο σβέρκο. Η αφήγηση λέει

στα εγχώρια παραστρατιωτικά σώματα υπό γερμανική διοίκηση, παραμερίζοντας, όπου κρινόταν αναγκαίο, τα «αναξιόπιστα» Σώματα Ασφαλείας, η ελληνική εκδοχή των οποίων ήταν τα Τάγματα Ασφαλείας. Ο πρωθυπουργός Ράλλης (αν και η ιδέα δεν ανήκε αποκλειστικά σε αυτόν, αλλά ήταν αποτέλεσμα διαβουλεύσεων μεταξύ πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών προσωπικοτήτων) επιχείρησε να νομιμοποιήσει πολιτικά, προσδίδοντας θεσμικό χαρακτήρα, τη δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας, κρύβοντας την προδοτική τους δράση πίσω από τον αντικομμουνιστικό «αγώνα για τη σωτηρία του έθνους».

²⁹² Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 236-239.

²⁹³ Μπακαΐμης, Σαββοπούλου, Αγγελινούδης, *ό.π.*, σ. 122. Λίγες μέρες αφότου οι Χορτιατινοί έθαψαν ομαδικά τα λίγα πτώματα και λείψανα των προσφύλων προσώπων τους, κάποια από αυτά χωρίς καν πρόσωπο καθώς ήταν αδύνατο να αναγνωριστούν, συλλαμβάνουν και κομματιάζουν τον συμμορίτη του Σούμπερτ, Κυζεριδη, στην πλατεία του χωριού.

²⁹⁴ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 288-291.

²⁹⁵ Adam Weiner, «Can a last name determine your job?», άρθρο στην ιστοσελίδα *The Guardian*, στήλη «Life and style», 17 September 2024:

https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2024/sep/17/aptronym-job-normative-determinism?utm_source=chatgpt.com

Η κοινωνική ταυτότητα (social identity theory) δείχνει ότι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τους άλλους μέσα από κατηγορίες και ομάδες (π.χ. «Γερμανοί», «συνεργάτες», «αντάρτες»). Αυτό σημαίνει ότι: ένα όνομα που «κουβαλά» ήδη μια ταυτότητα (π.χ. Γερμανάκης) μπορεί να λειτουργεί συμβολικά ως ένταξη σε μια ομάδα.

²⁹⁶ LA Robinson, «How your name can change the trajectory of your life», άρθρο στην ιστοσελίδα *The Telegraph*, 29 March 2026:

https://www.telegraph.co.uk/education-and-careers/2026/03/29/how-your-name-can-change-the-trajectory-of-your-life/?recomm_id=f88835cf-fb95-4a54-aa6f-3cc152a1e90a

Σύμφωνα με σχετικές μελέτες, το όνομα αποτελεί βασικό στοιχείο της αυτοαντίληψης, επηρεάζει το πώς μας βλέπουν οι άλλοι και πώς βλέπουμε τον εαυτό μας. «Nominative determinism»: υπάρχει η ιδέα ότι το όνομα μπορεί να επηρεάζει επιλογές ή ρόλους (έστω και ασυνείδητα). Μια ομάδα ερευνητών (Pelham et al.), από το 2002 και μετά, υποστηρίζει ότι η προτίμηση για πράγματα που μοιάζουν με εμάς - μια ασυνείδητη διαδικασία που λέγεται «σιωπηρός εγωισμός» (implicit egotism) - είναι ο κύριος μηχανισμός για το φαινόμενο. Ο Brett Pelham έδειξε ότι άνδρες με επώνυμο «Baker» είχαν 25% μεγαλύτερη πιθανότητα να γίνουν φούρναρηδες (bakers) .

πως όταν τελείωσε με τους 15 διέταξε, ακόμα, ένας από τους απλώς παριστάμενους εκεί, για παραδειγματισμό, να μετρήσει τα πτώματα, λαμβανομένου υπόψη ότι ο Σούμπερτ (κατά πάσα πιθανότητα επειδή προηγουμένως είχε απογοητευτεί από την εξέλιξη που υπαγόρευε η στάση του Φρουράρχου) ήταν ανυποχώρητος όσον αφορά τον αριθμό 16. Η απάντηση απέναντι στον μάρτυρα της καταμέτρησης και του υπολογισμού του «λειτουργικού αριθμού», πριν τον εκτελέσει, ήταν επιδεικτικά: “Κι ένας, 16!” – εγγράφοντας τον μάρτυρα σε μια διττή ιδιότητα: από αυτόπτης της σκηνής σε φορέα του ίδιου του βιώματος του τρόμου και έμμεσο αποδέκτη της βίας που το παρόν γεγονός εξέπεμπε.²⁹⁷ Η παρουσία και η δράση των ντόπιων συνεργατών των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, υπό την καθοδήγηση του Πέτρου Κωνσταντινίδη και των υπαρχηγών του Σούμπερτ, Καπετανάκη και Γερμανάκη, υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη των γεγονότων. Οι εν λόγω συνεργάτες αποτέλεσαν, ουσιαστικά, τους κύριους εκτελεστές των πλέον ειδεχθών και αποτρόπαιων πράξεων.²⁹⁸

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε, παρατηρούμε μια δυσαναλογία, ως προς τα γερμανικά αντανakλαστικά, ανάμεσα στα δύο γερμανικά «χτυπήματα», αυτά της 26ης Ιουλίου στο Ασβεστοχώρι και της 2ας Σεπτεμβρίου στον Χορτιάτη. Ενώ στην πρώτη περίπτωση τολμούμε να πούμε ότι οι Γερμανοί και οι στυγνοί συνεργάτες τους «χαρίζονται» (επαναλαμβάνουμε στο σημείο αυτό την έκφραση «τηρουμένων των αναλογιών») στο πλήθος, στη δεύτερη περίπτωση αμφότεροι οι τιμωροί εμφανίζονται αδυσώπητοι εκτελεστές. Κι ενώ στην πρώτη περίπτωση έχουμε δύο Γερμανούς προς 16 εκτελεσθέντες Έλληνες πολίτες (κάποιοι πιθανά «ένοχοι» για δράση), στη δεύτερη έχουμε έναν νεκρό Γερμανό προς 147 εκτελεσθέντες, όλοι «αθώοι». Ομοίως, ενώ στην πρώτη περίπτωση έχουμε την αντίδραση των Γερμανών μετά από δύο ολόκληρες εβδομάδες, στη δεύτερη έχουμε την αντίδραση σε δύο ώρες.

Έχουμε αναφερθεί στην «αναλογία αντιποίνων». Ποίου είδους διαταγές δύνανται να ερμηνεύσουν την παραπάνω διαφοροποίηση στη συμπεριφορά αν όχι αυτές που εκδίδονται από υψηλότερα κλιμάκια και είναι, ενδεχομένως, εκ προοιμίου αυστηρότερες; Οι λόγοι έχουν αναλυθεί ανωτέρω. Στα Παραρτήματα IV και V παρατίθενται αυτούσιες οι δύο επιστολές που μου εμπιστεύτηκε προσωπικά ο Θωδωρής Βαλαχάς, του Δ. Χαβιαρόπουλου και της Ν. Γαϊτανίδου-Βορέλη.

²⁹⁷ Από τη δεύτερη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026.

²⁹⁸ Βάσος Π. Μαθιόπουλος, *Ο Δεκέμβριος του 1944*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994, σ. 100-102.

Ο «καπετάν Φωτεινός», κατά κόσμον Γιώργος Βαλαχάς.²⁹⁹

²⁹⁹ Στην επάνω αριστερά φωτογραφία, δεσπόζων στη μέση ο Γιώργος Βαλαχάς στο δάσος του ορεινού όγκου με τον ΕΛΑΣ, πλέον όχι στον ρόλο του αγαπημένου δασκάλου του Χορτιάτη αλλά στον πιο απαιτητικό, του λοχαγού. Δίπλα, εντοπίζεται στην άκρη και στα δεξιά, ενώ κάτω, στην αριστερή φωτογραφία, ακριβώς στο κέντρο. Στην κάτω δεξιά, ο γιος του, Θοδωρής, σε εφηβική ηλικία στη σχολική τάξη μετά την Κατοχή. Όντας τυχερός μέσα στην ατυχία των συντοπιτών του στον Χορτιάτη, λόγω της φυλακίσής του στη Θεσσαλονίκη. Ο πατέρας του δεν επέστρεψε στο

6. Από το τραύμα στη μαρτυρία και από το δημόσιο λόγο στη συλλογική μνήμη

6.1 Οι «επτά ζωές» της Ελένης Νανακούδη και πώς η πραγματικότητα γίνεται «μύθος»

Στις 20 Απριλίου 2026, στο ιδιωτικό αλλά με δημόσιο χαρακτήρα αρχειακό κέντρο που διατηρεί, ο Μπάμπης Νανακούδης μοιράστηκε, μέσα σε μια σχεδόν κατανυκτική ατμόσφαιρα, την αφήγηση ενός συγγενικού του προσώπου, της Ελένης Νανακούδη, θύματος του ολοκαυτώματος και μίας από τις πλέον εμβληματικές ζωντανές μαρτυρίες των τραγικών γεγονότων της 2ας Σεπτεμβρίου του 1944 στον Χορτιάτη της Θεσσαλονίκης. Στις 4 Φεβρουαρίου 2018 έκλεισε τα μάτια της σε ηλικία 84 ετών έχοντας δει ζωντανά, μόλις στα 10 της, τον πιο μακάβριο και γκροτέσκο καμβά, τη δική της Guernica. Αρχικά, στο φούρνο Γκουραμάνη, οι ταγματασφαλίτες πυροβολούν αδιακρίτως και βάζουν φωτιά, θεωρώντας όλους νεκρούς. Η μικρή Ελένη, αν και τραυματισμένη και περικυκλωμένη από πτώματα, καταφέρνει να επιβιώσει και να ξεφύγει από τις πύρινες γλώσσες. Στη συνέχεια, αφού κρύβεται κάτω από έναν πάγκο για να μην την εντοπίσουν, γίνεται μάρτυρας μιας από τις πιο σκληρές εικόνες: μια νεκρή μητέρα που θηλάζει ακόμη το παιδί της, σκηνή που αποτυπώνει τις φρικαλεότητες που είναι ακόμη «εκεί» για νεκρούς και ζωντανούς. Όταν οι θήτες πλησιάζουν, κλωτσούν το 10χρονο κορίτσι στα πλευρά για να δουν αν ζει, όμως εκείνο αντέχει τον πόνο και παραμένει ακίνητο, προσποιούμενο το νεκρό. Αργότερα, δύο ταγματασφαλίτες συναντούν την Ελένη με τον έναν να επιχειρεί να τη σκοτώσει και τον άλλο να το(ν) αποτρέπει. Παράλληλα, η ίδια δείχνει θάρρος και ψυχραιμία στη συνομιλία τους, συμβάλλοντας στη σωτηρία της. Καθώς προσπαθεί να φτάσει στο βουνό, γίνεται ξανά στόχος πυροβολισμών από μακριά, αλλά καταφέρνει να διαφύγει. Παρά τα σοβαρά της τραύματα, συνεχίζει μέχρι να βρει καταφύγιο. Η σωτηρία της ολοκληρώνεται όταν ένας Ιταλός γιατρός, αιχμάλωτος των ανταρτών, ρισκάροντας τη ζωή του, αφαιρεί τη σφαίρα από το χέρι της και αποτρέπει τον ακρωτηριασμό. Τέλος, επιβιώνει ακόμη και από πυρά γερμανικού αεροπλάνου, όταν την εγκαταλείπουν προσωρινά στο φορείο, αλλά τελικά μένει ζωντανή.³⁰⁰

αγαπημένο του σχολείου, αλλά η μαθητική ζωή συνεχίζεται, έστω και με άλλο δάσκαλο. Συνεχίστηκε κι όταν οι Γερμανοί κάψανε ολοσχερώς το σχολείο. Γνωστός, πάντα, για το ψηλό του ανάστημα. Αυτό που διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του – ψηλό με κάθε έννοια. Από το προσωπικό φωτογραφικό αρχείο του Θοδωρή Βαλαχά.

³⁰⁰ Από τη δεύτερη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 20-04-2026.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, η Νανακούδη αφιερώθηκε στη διατήρηση της μνήμης του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, θεωρώντας το ως ηθική υποχρέωση απέναντι στους 147 αθώους νεκρούς. Στο πλαίσιο αυτό, συμμετείχε συστηματικά σε σχολικές δράσεις, επετειακές εκδηλώσεις και πολιτιστικές διοργανώσεις ως τιμώμενο πρόσωπο, μεταφέροντας τη μαρτυρία της. Η βιωματική της εμπειρία αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για συγγραφείς και δημιουργούς, οδηγώντας στην αναπαράστασή της σε θεατρικά και λογοτεχνικά έργα, καθώς και σε κινηματογραφικά ντοκιμαντέρ και φωτογραφικές εκδόσεις. Σήμερα, το πορτρέτο της εκτίθεται στο Dachau Concentration Camp Memorial Site.³⁰¹

Στην προοπτική μιας ιστορίας που γίνεται «δημόσια», η αφήγηση των γεγονότων δεν λειτουργεί απλώς ως καταγραφή μιας τραγωδίας, αλλά ως ανάδειξη της ανθρώπινης εμπειρίας που, μέσα από ακραίες συνθήκες, κάποτε βρίσκεται μεταξύ σφύρας και άκμονος, μεταξύ ιστορικής βίας και ιστορικής κατάρρευσης. Λόγια που, όμως εδώ, ανεβάζουν την προσωπική μαρτυρία σε οικουμενική τραγωδία. Η αφήγηση της Ελένης Νανακούδη, όπως χωρίζεται σε επτά μαρτυρικά «επεισόδια» και ανασυγκροτείται μέσα από το τραύμα της πρωταγωνίστριας, δεν μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα ενός «πεπρωμένου» ή την επέμβαση μιας μεταφυσικής μοίρας. Αντιθέτως, αναδεικνύει τη συνεχή κι επίμονη (όσο κι επίμοχθη) παρουσία της ανθρώπινης βούλησης να αντισταθεί, να αντέξει, να επιβιώσει, για να διατηρήσει τη ζωή ακόμη και όταν όλα γύρω της συγκλίνουν προς έναν αναπότρεπτο θάνατο. Οι επτά στιγμές απόδρασης από τον τελευταίο δεν αποτελούν θαύματα, αλλά σημεία τομής ανάμεσα στη ρευστότητα των καταστάσεων που γεννά ένα *ολοκαύτωμα* και την ανθρώπινη προσαρμοστικότητα που γεννά *αυτό* μέσα από τις στάχτες που αφήνει.

6.2 Αυτοσχέδιο κρεματόριο: επτά ρωγμές στο πεπρωμένο

Η πρώτη κρίσιμη στιγμή δήλωσης της αντοχής της, τοποθετείται μέσα στο φούρνο του Γκουρμάνη, όπου οι άμαχοι οδηγούνται και εγκλωβίζονται υπό καθεστώς τρόμου. Εκεί, μέσα σε μια

³⁰¹ «‘Ξάπλωσα πάνω στα πτώματα και έκανα τη σκοτωμένη. Έτσι γλύτωσα’». Ελένη Νανακούδη, η τελευταία μάρτυρας της σφαγής του Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Μηχανή του Χρόνου*, στήλη «Ιστορία»: https://www.mixanitouxronou.gr/ksaplosa-pano-sta-ptomata-kai-ekana-ti-skotomeni-etsi-glytosa-apo-ti-sfagi-eleni-nanakoudi-i-teleftaia-martyras-tou-olokaftomatos-tou-xortiati-deite-ti-sygklonistiki-martyria-tis/?utm_source=chatgpt.com

συνθήκη απόλυτης παραφροσύνης, η πρωταγωνίστρια αντιμετωπίζει τη βία της πυράς που εσκεμμένα παίρνει διαστάσεις, από τους εκτελεστές της διαταγής και την ίδια στιγμή της ζωής, με τη χρήση εμπρηστικής σκόνης. Η επιβίωσή της από το αυτοσχέδιο κρεματόριο δεν είναι αποτέλεσμα παθητικής αναμονής, αλλά μιας στιγμιαίας προσαρμογής στο ενδιαμέσο μιας κατάστασης που έχει επιλέξει πλήρως το χάος κι έχει απεμπολήσει πλήρως την τάξη: η δυνατότητα να κινηθεί, να καλυφθεί, να γίνει ένα, ακόμα-ακόμα, με το περιβάλλον της καταστροφής για να αποφύγει τον καταδικαστικό εντοπισμό της. Η σκηνή αποκτά ακόμη μεγαλύτερο βάρος αν ιδωθεί στο πλαίσιο της φρίκης που τη συνοδεύει, όπως η εικόνα της μητέρας που έχει δολοφονηθεί ενώ το παιδί της συνεχίζει το θηλασμό – μια εικόνα που συμπυκνώνει τη διάλυση κάθε κοινωνικού και βιολογικού δεσμού.³⁰²

Η δεύτερη στιγμή επιβίωσης σχετίζεται με τη βίαιη παρουσία του ταγματασφαλίτη που δεν αρκείται στο γενικευμένο χάος και τον χαμό που αυτό έχει ήδη επιφέρει, αλλά ζητά την επιβεβαίωση του θανάτου όλων για την επιβεβαίωση, με αυτόν τον τρόπο, του εαυτού του. Το γεγονός εκτυλίσσεται με το στυγερό τέλος της Σοφίας Αγγελινούδη, η οποία είχε καταφέρει να μείνει ζωντανή για τα λεπτά που θα ακολουθούσαν. Η πρωταγωνίστρια, κρυμμένη κάτω από έναν πάγκο, αρνείται την ίδια τύχη καθώς η βία εξελίσσεται αρνούμενη παράλληλα κι αυτή οποιαδήποτε χάρη. Η επιβίωση εδώ δεν είναι μόνο θέμα τύχης αλλά και σωματικής πειθαρχίας: η ικανότητα να παραμείνει ακίνητη, να καταστεί «αόρατη» όπως «συγχωνεύει» το σώμα της, ένα κοριτσίστικο σώμα, μέσα στο πεδίο του τρόμου που θα την ενηλικιώσει σε μια στιγμή. Η σκηνή εντείνεται από την παρουσία νεκρών σωμάτων γύρω της, που υπογραμμίζουν την εύθραυστη λεπτή γραμμή μεταξύ ζωής και θανάτου, μετατρέποντας την αποφυγή του δεύτερου σε πράξη ακραίας ψυχικής αντοχής.

Η τρίτη περίπτωση αφορά τη δοκιμασία της αντοχής της μέσα στην αμφισβήτηση της ζωής της από τους ίδιους τους δράστες. Όταν κλωτσιέται για να διαπιστωθεί αν είναι νεκρή, η σωτηρία της εξαρτάται από την απόλυτη ακινησία και τον έλεγχο του καταπονημένου και καταπληγωμένου σώματός της. Εδώ, η ανθρώπινη βούληση εκφράζεται ως αυτοσυγκράτηση απέναντι στον πανικό, ως ικανότητα να υποδυθεί τον θάνατο για να διατηρήσει τη ζωή. Η πράξη αυτή δεν μπορεί να

³⁰² Από τη δεύτερη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεοδωρή Βαλαχά, 06-04-2026. Τη μαρτυρία της Ελένης Νανακούδη με τη νεκρή-θηλάζουσα μητέρα επιβεβαιώνει η Ελένη Βαλαχά, αδερφή του Θεοδωρή Βαλαχά όταν άκουσε την προτροπή της Αρετής Ζέκκα, κι έφυγε, παίρνοντας μαζί της το μικρό τους αδελφό, Άλκη, από το σημείο που οι Γερμανοί με τους συνεργάτες τους λίγη ώρα αργότερα θα μετέτρεπαν σε κρανίου τόπο.

αποδοθεί σε καμία «μοίρα», αλλά στη συνειδητή ή ενστικτώδη στρατηγική που ενεργοποιεί άπαντες κι απαξιάπαντες τους μηχανισμούς της αυτοσυντήρησης.

Η τέταρτη στιγμή αφορά την άμεση πρόθεση του αυτόκλητου τιμωρού να προχωρήσει στην εκτέλεσή της, η οποία τελικά δεν ολοκληρώνεται λόγω παρέμβασης τρίτου προσώπου – ενός «ανθρωποποιημένου» εσχάτως «τέρατος» που η πρότερη καταγραφή του σε οποιοδήποτε βιβλίο, απευθυνόμενου ακόμα και στους μύθους, θα κιτρίνιζε τις σελίδες του. Και όμως, η ερμηνεία της δεν πρέπει να περιοριστεί στην έννοια της «σωτηρίας από τύχη». Η ίδια η επιβίωση εντάσσεται σε ένα ρευστό πλαίσιο αποφάσεων, διαφωνιών και ρωγμών μέσα στην εκτελεστική μηχανή της αδιάκοπης, κατά τα άλλα, βίας. Η παρουσία αντίρρησης ανάμεσα στους δράστες αναδεικνύει ότι ακόμη και μέσα στο, έως εκείνου του σημείου, αναντίρρητο καθεστώς συμπίεσεων επιβολής κι εξόντωσης υπάρχουν στιγμές αποσυμπίεσης και ρήξης, όπου η ανθρώπινη ζωή, έστω και προσωρινά, δεν αποτελεί ολοκληρωτικά αντικείμενο εξάλειψης.

Η πέμπτη περίπτωση αφορά την απόπειρα πυροβολισμού από απόσταση, κατά την οποία η πρωταγωνίστρια διαφεύγει και πάλι. Εδώ, η επιβίωση συνδέεται με την κίνηση, την αποφυγή και την ικανότητα του σώματος να συνεχίσει να λειτουργεί μέσα σε ένα απολύτως εχθρικό περιβάλλον. Δεν πρόκειται, έστω και έτσι, για παθητική διάσωση, αλλά για ενεργητική φυγή, για συνεχή αναπροσανατολισμό μέσα στον χώρο του κινδύνου. Η ζωή επιμένει όχι επειδή προστατεύεται από κάποια ανώτερη δύναμη, αλλά επειδή το σώμα εξακολουθεί να αντιδρά, να αντιστέκεται.

Η έκτη στιγμή, που εκτυλίσσεται αργότερα στο πλαίσιο της ιατρικής περίθαλψης, αφορά την απομάκρυνση της σφαίρας από το τραυματισμένο της σώμα. Εδώ, η επιβίωση αποκτά χαρακτήρα επιστημονικής, ήτοι ανθρώπινης παρέμβασης. Ο ρόλος του Ιταλού γιατρού, ακόμη και μέσα σε συνθήκες πολέμου, όπου οι ισορροπίες είναι λεπτές και εναλλάσσονται, προβάλλει τη σημασία της γνώσης, του καθήκοντος μα και του αλτρουισμού. Η διάσωση δεν είναι τυχαίο γεγονός αλλά αποτέλεσμα ιατρικής πράξης, δηλαδή συνειδητής ανθρώπινης δράσης που αντιπαράτίθεται στη βία και την υπερνικά – έστω προσωρινά, όπως προσωρινή μοιάζει η ζωή εν μέσω του ολοκαυτώματος.

Η έβδομη και τελευταία περίπτωση αφορά την επίθεση από αεροπορικά πυρά, από την οποία η πρωταγωνίστρια διαφεύγει για ακόμη μία φορά. Η σκηνή αυτή συμπυκνώνει την απόλυτη έκθεση του ανθρώπινου σώματος στον πόλεμο και την τρωτότητα, αλλά ταυτόχρονα αποτυπώνει την επιμονή της επιβίωσης μέσα από την κάλυψη, την απόκρυψη και την κινητικότητα. Το γεγονός ότι

παραμένει ζωντανή δεν μπορεί να αποδοθεί σε προδιαγεγραμμένο «πεπρωμένο», αλλά στην ίδια τη ρευστότητα της σύγκρουσης και στην ανθρώπινη ικανότητα προσαρμογής.

Συνολικά, οι επτά αυτές στιγμές δεν συγκροτούν μια απλή λαϊκή αφήγηση θαύματος, αλλά μια αφήγηση επιβίωσης μέσα σε συνθήκες απόλυτης ιστορικής βίας. Η πρωταγωνίστρια δεν σώζεται επειδή «έτσι ήταν γραφτό», αλλά επειδή το ανθρώπινο σώμα και η ανθρώπινη βούληση, ακόμη και στα όρια της εξόντωσης, ενεργοποιούν μηχανισμούς εγρήγορσης, αντίστασης, ανθεκτικότητας και, τελικά, επιβίωσης.

Ο δημόσιος λόγος, όταν προσεγγίζει τέτοιες μαρτυρίες, οφείλει να απομακρύνεται από ερμηνείες μεταφυσικού χαρακτήρα περί «μοιραίου» και να εστιάζει στη συγκεκριμένη υλικότητα της εμπειρίας: στη δράση, στην απόφαση, στην τύχη ως ιστορική συνθήκη. Μέσα από αυτή την οπτική, η αφήγηση μετατρέπεται σε μαρτυρία της ανθρώπινης αντοχής. Όχι ενός προκαθορισμένου σχεδίου, αλλά της επίμονης, συχνά αθέατης, ανθρώπινης δυνατότητας μέσα από τη θέληση να παραμείνει ένα φαινομενικά εύθραυστο κορίτσι ζωντανό τη στιγμή που η ιστορία μοιάζει να έχει ήδη αποφασίσει για το αντίθετο.

Παρά ταύτα, ακόμη και όταν η ανάλυση απομακρύνεται συνειδητά από κάθε μεταφυσική ερμηνευτική προοπτική, η ίδια η συγκρότηση και η δημόσια κυκλοφορία της αφήγησης της «εφτά-ψυχης» Ελένης Νανακούδη φαίνεται να παράγει, σε δεύτερο επίπεδο, μια μορφή μύθου: όχι ως υπέρβαση της ιστορικής πραγματικότητας, αλλά ως συμβολική επεξεργασία της εμπειρίας της αυτοπροστασίας, μέσω της οποίας το ακραίο ιστορικό γεγονός αποκτά αφηγηματική συνοχή, ερμηνευτική διάρκεια και συλλογική μνημονική ισχύ. Είναι αυτές οι επτά ψυχές ή επτά ζωές που τέθηκαν όχι «επί ιδίω κινδύνω» αλλά κατ' επανάληψη σε έξωθεν κίνδυνο για να ανασυνθέσουν μια έννοια που δεν εναπόκειται μόνο στη χρήση της λαϊκής δοξασίας.

Μια από τις γυναίκες, σύμφωνα με μαρτυρίες, δεμένη σε ένα κορμό δέντρου εξαναγκάστηκε από τους συμμορίτες του Σούμπερτ να παρακολουθήσει το διαδοχικό βιασμό και εν συνεχεία τη θανάτωση, με ανασκολοπισμό, της νεαρής της κόρης. Ευθύς, η μητέρα «αναπληρώνει» τη θέση του θύματος και δολοφονείται με ένα τράβηγμα μαχαιριάς στο λαιμό για να πάψει να ενοχλεί με τα ουρλιαχτά της τους θύτες. Τα ουρλιαχτά της έπαψαν, η μητέρα σώπασε, αλλά η πληγή από το κόψιμο, λέγεται, δεν ανάβλυσε καθόλου αίμα. Θαρρείς πάγωσε στη στιγμή.

Το περιστατικό που περιγράφεται, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης από την ιστορική πραγματικότητα στη μυθική αφήγηση. Το γεγονός, όσο φρικτό κι αν είναι, παύει εδώ να λειτουργεί απλώς ως τεκμηρίωση μιας θηριωδίας και μετατρέπεται σε ένα ισχυρό συμβολικό πλέγμα από νήματα αλήθειας. Η λεπτομέρεια ότι «η πληγή δεν ανάβλυσε καθόλου αίμα» υπερβαίνει τη φυσική δυνατότητα του ανθρώπινου σώματος και εισέρχεται σε ένα πεδίο υπερβατικό, όπου η ίδια η φύση (το αίμα που δεν τρέχει επειδή παγώνει) επικυρώνει με τρόπο θαυματουργό το μέγεθος της αποκτήνωσης. Η αφήγηση, προφορική και μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά, δεν χρειάζεται να είναι ιατρικά ακριβής και επιστημονικά συνεπής· η ισχύς της έγκειται ακριβώς στην απόκλισή της από την εμπειρική πραγματικότητα. Μέσα από αυτή την απόκλιση, το τραύμα αποκτά μια νέα, συμβολική διάσταση: ότι η ίδια η φύση αρνείται να συναινέσει στην απάνθρωπη πράξη, ότι η οδύνη έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο που καθιστά το σώμα ανίκανο ακόμα και για τη βιολογική του απόκριση, ότι η ζωή έχει αποχωρήσει πριν από το χτύπημα καθώς το σώμα είναι ήδη ένα άδειο κέλυφος. Έτσι, η προφορική μαρτυρία παύει να είναι απλή κατάθεση και μεταμορφώνεται σε μύθο, όχι ως ψεύδος, αλλά ως βαθύτερη αλήθεια: η αλήθεια του ανείπωτου πόνου, της απόλυτης αγωνίας και της ηθικής κατακραυγής που υπερβαίνει τα όρια της λογικής. Σε αυτή τη μυθική της διάσταση, η αφήγηση αποκτά συλλογική μνημονική ισχύ και λειτουργεί ως εργαλείο δημόσιας ιστορίας, διατηρώντας ζωντανή τη μνήμη του ολοκαυτώματος όχι με τον τρόπο του χρονικογράφου, αλλά με τον τρόπο του θρηνωδού εκείνου που αρνείται να αφήσει το κακό να περάσει στη λήθη.

Δύο οικογένειες, δύο τραγωδίες ανάμεσα σε τόσες άλλες.³⁰³

³⁰³ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη, όπως και αυτή της επόμενης σελίδας. Η αυθεντική «κατοχική» φωτογραφία της οικογένειας Στέφανου Γκουραμάνη. Ο «αρχηγός της οικογενείας», όπως θεωρούταν τη δεκαετία του 1940 στην Ελλάδα ο πατέρας, έζησε. Όπως παραδέχθηκαν, όμως, τόσο η Βασιλική Γκουραμάνη όσο και η Ελένη

Η Ελένη Αλεξοπούλου, που κάηκε μαρτυρικά.

6.3 Ένας Χορτιατίνος θυμάται με θέα την περιοχή «Natura 2000»

Ο Χρήστος Γκουραμάνης γεννήθηκε στις 21 Ιανουαρίου του 1945, τέσσερις μήνες μετά το «κακό» – με τη μητέρα του, Ελένη, στα μισά της εγκυμοσύνης στο «παιδί», όπως λέγανε στο χωριό τα αγόρια. Το κορίτσι του σπιτιού, η αδερφή του Ευδοκία, είχε γεννηθεί το 1942, μία χρονιά πριν την πτώση του μεταγωγικού αεροσκάφους στον Χορτιάτη όταν οι κάτοικοί του έσωσαν περίπου είκοσι τραυματισμένους Γερμανούς στρατιώτες, οι περισσότεροι εξ αυτών εγκαυματίες. Λέγεται ότι τους παρείχαν από το υστέρημά τους, ρίχνοντας λάδι από τις καντήλες στις πληγές για να τις γλυκάνουν, να τις ανακουφίσουν. Ήταν μια πράξη αλτρουϊσμού και, παράλληλα, μια πράξη που εμφώλευε την προσδοκία ότι εκείνοι στο μέλλον θα δειχνόντουσαν ευγνώμονες απέναντί τους. Στο μέλλον που κανείς τότε δεν προδίκαζε. Όταν η στιγμή για την κρισιμότερη απόφαση της ζωής τους (ή για τη ζωή τους) έφτασε, η Ευδοκία στάθηκε τυχερή, καθώς η μητέρα της και ο πατέρας της, Κωνσταντίνος, ήταν από εκείνους που πείστηκαν από τις παραινέσεις και πρόλαβαν να φύγουν λίγη ώρα πριν φτάσει στον τόπο τους το «θανατικό». Αυτό που συνέβη την ημέρα του ολέ-

Νανακούδη-Γκουραμάνη χρόνια μετά και σε φτασμένη ηλικία, δεν αποφάσισαν ποτέ αν όσοι σώθηκαν ανήκουν στους τυχερούς ή στους άτυχους. Αντίστοιχα, δίπλα, της οικογένειας Κωνσταντίνου Αγγελινούδη. Για τους Γερμανούς και τους «ελληνόφωνους» (όπως αποκαλούνταν από τους ορκισμένους εχθρούς τους) συνεργάτες τους, καμία διάκριση δεν γινόταν στο φύλλο και στην ηλικία. Στην κορυφή της φωτογραφίας, τρία κοριτσάκια σαν πουλιά της άνοιξης, με λευκά φορεματάκια και φιογκάκια. Στη βάση της, τρεις πρεσβύτεροι σαν πένθιμο κεριά, μέσα στα μαύρα. Λες και στα πάνω λευκά για γάμο ντύθηκαν, στα κάτω μαύρα για μοιρολόι. Ο φακός πρόλαβε την αθωότητα, οι Γερμανοί την ιστορία.

θρου εκεί, θα είχε αντανάκλαση στα επόμενα χρόνια στη ζωή όλων παντού, σε όποιο μέρος αργότερα ο καθείς κατέληγε για να βιοποριστεί, να ζήσει. Τουλάχιστον μέχρι το 1950, όταν ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του χωριού. Το δεύτερο σκληρό «μαντάτο» μετά την απελευθέρωση, αυτό του «αδελφοκτόνου πολέμου», δυσχέραινε την επούλωση του κατοχικού τραύματος, αλλά το τέλος και εκείνων των δεινών έφερε επιτέλους μια ηρεμία ώστε να αγναντέψουν οι κάτοικοι με ελπίδα την επαύριο. Έως τότε «ζούσαν στη φτώχεια». Σε αυτοσχέδια καλύβια και σε κοινόβια στα λιγοστά σπίτια που δεν κάηκαν, «ο ένας απάνω στον άλλον». Από τροφή; Ό,τι μπορούσε να προσφέρει η γη. Όμως κι αυτή φτωχή, αν και ελεύθερη (προσωρινά, ένεκα του επικείμενου Εμφυλίου Πολέμου, που σμιγόταν³⁰⁴). Όσο μπορούσε να είναι κανείς ελεύθερος μέσα στα ερείπια, μακριά από τον ίσκιο των λέξεων που δεν τολμούσαν να ειπωθούν.

Ο μικρός Χρήστος μεγάλωνε ακούγοντας τις γυναίκες να ψιθυρίζουν τα ονόματα όσων δεν πρόλαβαν να γνωρίσουν: «μανιές», «θ(ε)ιοι» (μονοσύλλαβο), «αξάδελφοι», «γειτόνοι» και «συγχωριανοί» που χάθηκαν μέσα σε μία μόνο ώρα όταν η συμφορά πέρασε και άφησε δύο μόνο χρώματα: κόκκινο και γκρίζο. Για την ακρίβεια κόκκινο και σταχτί. Του αθώου – όχι του ηρωικού αίματος το κόκκινο. Και του καψίματος το σταχτί. Η μητέρα του, Ελένη, απέφευγε να μιλάει για εκείνη τη μέρα. Αφουγκραζόταν όλων την ανάγκη να αλλάξουν σελίδα. Ο καιρός εξάλλου περνούσε – όπως κι αν περνούσε. Το 1950 οι κάτοικοι άρχισαν να αφήνουν τις σκηνές και τα κοινόβια. Είχαν αρχίσει τα χτισίματα από τα θεμέλια, με μερική συνδρομή του κράτους. Το υποσχέθηκε, άλλωστε, εκείνο το κράτος, το μετεμφυλιακό. Το σχολείο, που το έκαψαν οι Γερμανοί σε δεύτερο χρόνο έναν μήνα περίπου μετά το ολοκαύτωμα, αν και με σημαντική καθυστέρηση, ξανάνοιξε καινούργιο. Η παρτίδα που μοίρασε ο πόλεμος ήταν βαριά, μα τα παιδιά εκείνα δεν είχαν

³⁰⁴ Μετά την έξοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη ακολούθησε η λεγόμενη «ΕΑΜοκρατία», ένα σύντομο, αλλά έντονο μεταβατικό καθεστώς που διήρκεσε περίπου 2,5 μήνες. Αρχίζει με την είσοδο των δυνάμεων του ΕΛΑΣ στην πόλη στις 30 Οκτωβρίου 1944 και λήγει με την αποχώρησή τους στις 17 Ιανουαρίου 1945. Ουσιαστικά η κυριαρχία του ΕΑΜ στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε από τα μέσα Οκτωβρίου, όταν ήταν δεδομένη πλέον η αποχώρηση των ναζιστικών στρατευμάτων. Παρά τη ρητή πρόβλεψη της Συμφωνίας της Καζέρτας (26 Σεπτεμβρίου 1944) ότι η εξουσία θα περνούσε στον αρχιστράτηγό τους Σκόμπι, ο ΕΛΑΣ δεν συμμορφώθηκε με τους όρους που έθεταν οι Βρετανοί. Έτσι, το πρωί της 30ής Οκτωβρίου, ένοπλα τμήματα ανταρτών, συνοδευόμενα από μια μικρή ομάδα Άγγλων, εισήλθαν στη Θεσσαλονίκη. Ο πληθυσμός, παραπαίοντας από χαρά, ξεχύθηκε στους δρόμους κυματίζοντας ελληνικές και συμμαχικές σημαίες, στήνοντας μια αληθινά ξεφρενή γιορτή. Συντακτική ομάδα [ertnews.gr](https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/i-apeleytherosi-tis-thessalonikis-apo-tous-nazi-30-oktovriou-1944-video/), 30 Οκτωβρίου 2024: <https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/i-apeleytherosi-tis-thessalonikis-apo-tous-nazi-30-oktovriou-1944-video/> Ακολούθησε η δημιουργία παρακρατικών οργανώσεων, συχνά αποτελούμενων από πρώην δωσίλογους και ταγματασφαλίτες, οι οποίες, με την ανοχή των αρχών, εξαπέλυσαν ένα κύμα τρομοκρατίας στην ύπαιθρο (γνωστό ως “Λευκή Τρομοκρατία”) για την «εκκαθάριση» περιοχών. Βασιλική Λάζου, «Λευκή Τρομοκρατία. Το οργανωμένο έγκλημα πρελούδιο του Εμφυλίου», άρθρο στην ιστοσελίδα *Ιστορία – Θεωρητικά Κείμενα, Ντοκουμέντα του επαναστατικού κινήματος*: https://istorika-ntokoumenta.blogspot.com/2016/12/blog-post_13.html

μάθει να παραπονιούνται. Στα δικά τους παραμύθια δεν υπήρχε άλλωστε κακός λύκος. Μόνο άνθρωποι. Άνθρωποι χειρότεροι από λύκο. «Αγρίμια», όπως τους έλεγαν οι μεγαλύτεροι. «Οι λυκ' ξαφανίσκαν στα δασ' πέρα όταν ήρθαν οι Γερμανοί και τ' άλλα αγρίμια, οι Έλληνες, που κάμαν ό,τι κάμαν. Και να 'ξερς, αυτοί, οι Έλληνες, κάμαν δυστυχώς τα χειρότερα. Αυτά που δεν θα κάμαν ποτέ οι λυκ'», λέει. Όχι ο μύθος, αλλά η πραγματικότητα διά στόματος Χρήστου Γκουρμάνη.

Από μικρός αγαπούσε τη φωτογραφία. Τραβούσε κάθε τι που ήταν ή θύμιζε ευτυχία λες και θα μπορούσε να την εξασφαλίσει μόνο η απαθανάτιση, λες και κάποιος θα ερχόταν να του την πάρει. Όταν έκανε ο ίδιος οικογένεια, κάθε φορά που κοίταζε τα παιδιά του να παίζουν χαρούμενα και ανέμελα, θυμόταν τη θλιβερή και ασφυκτική, για όλους, μέρα που δεν την έζησε, μα την βάσταγε φυλαγμένη μέσα του σαν κληρονομιά, την κληρονομιά που του 'λαχε. Γιατί το σόι του ήταν το πλέον πληγέν στο χωριό. 22 συγγενικά του πρόσωπα, τριών γενεών, χάθηκαν μέσα σε λίγα λεπτά. Τα 20 ήταν γυναίκες, κορίτσια και «παιδιά». «Έξι από αυτά», λέει, «με μονοψήφιο αριθμό χρονώ. Η Μαρία, ο Αναστάσης, η Ευτυχία, η Στέλλα, η Ειρήνη και η Ελένη». Ένα από τα 22 η γιαγιά του Ευαγγελία, που δεν γνώρισε ποτέ παρά μόνο μέσα από τις αφηγήσεις. Στα 17 του έφυγε για την πόλη. Στη Θεσσαλονίκη πήρε απολυτήριο από τον «Ευκλείδη» με ειδίκευση ηλεκτρολόγου. Τη δεκαετία του 1960, ο «Ευκλείδης» στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν Τεχνικό Λύκειο (ΕΠΑ.Λ.) όπως σήμερα, αλλά λειτουργούσε ως Τεχνική Σχολή Υπομηχανικών. Η σχολή ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής εκείνη την εποχή, καθώς προσέφερε πρακτική και άμεση επαγγελματική κατάρτιση στους μαθητές που αποφοιτούσαν από το (τότε) Γυμνάσιο. Ποτέ δεν άφησε το πάθος του, τη φωτογραφία. Η παλιά, αναλογική του μηχανή λειτούργησε ως αντίβαρο στην απώλεια, ως μια όψιμη απάντηση στην αποφράδα ημέρα που σημάδεψε τη γενιά του. Απαθανατίζοντας πολύχρωμα πρόσωπα, γιορτές και καθημερινές στιγμές γαλήνης, αρνείτο στην ουσία να παραδώσει άλλο έδαφος στο άσπρο και το μαύρο του φωτογραφικού φιλμ εκείνου του καιρού και σε εκείνο το κόκκινο και το γκρίζο της μνήμης. Η φαμίλια του πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος κι εκείνος επέλεξε να αντισταθεί, καρέ-καρέ, ένα αρχείο φωτός. Στο δικό του αρνητικό δεν υπήρξε και δεν αποτυπώθηκε ποτέ όμως τίποτα το αρνητικό. Και η Θεσσαλονίκη, η πόλη στην οποία πήρε πτυχίο επαγγελματικής εκπαίδευσης, τον είδε να μην εγκαταλείπει ποτέ αυτό το πάθος – γιατί στο απόθημα της κάθε του φωτογραφίας δεν υπήρχε μόνο το χρώμα και η σύνθεση, αλλά μια κραυγή: «Εδώ ήμασταν, εδώ ζήσαμε, εδώ θα ζούμε». Στον Χορτιάτη.

Ο Χρήστος Γκουραμάνης αγόρασε το 1992 ένα κτήμα εννιά χιλιόμετρα πάνω από το χωριό του, στον ορεινό όγκο παίρνοντας το δρόμο προς το Αρδαμέρι, έναν δρόμο που μέχρι και σήμερα είναι χωματόδρομος προς ένα χωριουδάκι σκαρφαλωμένο στο όρος του Χορτιάτη, χτισμένο σε μια τοποθεσία όπου τα μισά σπίτια βλέπουν το καταπράσινο βουνό και τα άλλα μισά τις λίμνες της περιοχής. Στον εξωτερικό, μπροστινό τοίχο του κτιρίου τοποθέτησε μια πινακίδα που αναγράφει με κεφαλαία αυτοσχέδια γράμματα «ΚΤΗΜΑ ΓΚΟΥΡΑΜΑΝΗ». Η σχέση του Αρδαμερίου με το ολοκαύτωμα είναι άμεση και ιδιαίτερα δραματική, καθώς ήταν το χωριό που υποδέχτηκε και φυγάδευσε τους πρώτους επιζώντες από τη σφαγή, καθιστώντας το έναν ζωτικό κρίκο στην αλυσίδα διάσωσης του ανθρώπινου παράγοντα, άρα και της μνήμης. Λίγο μετά το μαρτύριο της 2ας Σεπτεμβρίου 1944, γυναίκες που προσποιήθηκαν τις νεκρές μέσα στον φλεγόμενο φούρνο του Γκουραμάνη - ανάμεσά τους η 14χρονη Βασιλική Γκουραμάνη -, κατάφεραν να δραπετεύσουν και να κατευθυνθούν πεζοί μέσα στα βουνά, στα οποία κατέφυγαν για να «ξαποστάσουν όταν απόκαμαν» και οι αντάρτες. Σε αυτό οι πληγέντες Χορτιατινοί βρήκαν προσωρινό καταφύγιο και φροντίδα από τους Αρδαμεριώτες, οι οποίοι τους παρείχαν τις πρώτες βοήθειες και φιλοξενία – είναι γνωστή άλλωστε στα μέρη τους η έκφραση «αρδαμεριώτικη φιλοξενία». Η είδηση της καταστροφής διαδόθηκε από εκεί, αποτυπώνοντας για πρώτη φορά το μέγεθος της θηριωδίας: 147 νεκροί, εκ των οποίων 109 γυναίκες/κορίτσια, και περί τα 300 καμένα σπίτια.

Από το σημείο όπου βρίσκεται σήμερα το κτήμα, μπορεί κανείς να δει όλο τον κάμπο να εκτείνεται ανάμεσα σε δύο μεγάλους υγρότοπους, τη Λίμνη Κορώνεια (ή Λίμνη Λαγκαδά/Αγίου Βασίλειου, από το ομώνυμο χωριό Άγιος Βασίλειος Θεσσαλονίκης, που βρίσκεται στις όχθες της) και τη Λίμνη Βόλβη, οι οποίες αποτελούν υπολεκάνες της μεγάλης πλειστοκαινικής λίμνης Μυγδονίας. Είναι η περιοχή «Natura 2000» με κωδικό GR1220001 («Λαγκαδά και Βόλβη – Ευρύτερη Περιοχή») στον παρακείμενο ορεινό όγκο του Χορτιάτη.³⁰⁵ Οι δύο λίμνες δεν αποτελούν απομονωμένα σημεία, αλλά εντάσσονται στο ίδιο επιχειρησιακό τοπίο και αποτελούν τοπόσημα της περιοχής, καθώς συμβάλλουν στον προσανατολισμό και στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της, ούσες στους πρόποδες ακριβώς του ορεινού όγκου του Χορτιάτη. Η ζώνη μεταξύ Λαγκαδά – Βόλβης – Ρεντίνας αποτελεί, διαχρονικά, διάδρομο προς την ανατολική Μακεδονία: παλαιότερα μέσω της παλιάς εθνικής οδού και σήμερα μέσω της Εγνατίας Οδού. Στα χρόνια της Κατοχής, ο μόνος

³⁰⁵ Ο.ΦΥ.ΠΕ.Κ.Α., Λίμνες Κορώνεια και Βόλβη:
<https://necca.gov.gr/apeiloumena-eidi/limnes-koroneia-kai-volvi/>

δρόμος διαθέσιμος για μεγάλης κλίμακας διέλευση ήταν ο παλιός, τον οποίο δυνητικά θα ακολουθούσαν - υποστηρίζει ο κ. Χρήστος - οι γερμανικές δυνάμεις κατά την αναμενόμενη αποχώρησή τους από τη χώρα.

Από το ίδιο σημείο, ο κ. Χρήστος, πλέον στον «ορίζοντα» της ζωής του, ατενίζει τον ορίζοντα στο φυσικό τοπίο, τη φαινομενική γραμμή που χωρίζει τον ουρανό από τη γη. Αυτή, εκεί κάτω, στην οποία είναι πέρα ως πέρα ορατός ο κάμπος που εποφθαλμιούσαν οι Γερμανοί για την ασφαλή τους έξοδο όταν είχαν χάσει τον έλεγχο στις γύρω ορεινές εκτάσεις, ενώσω ο ίδιος, από αυτό το ύψωμα, νιώθει ασφαλής - το ύψωμα όπου ο χωματόδρομος σβήνει μέσα στους κατσικόδρομους και στα πρίνα - καθώς αγναντεύει καθημερινά μια γραμμή που για χρόνια υπήρξε απλησίαστη: εκείνη που χωρίζει τη ζωή από την ιστορία της. Στο βάθος, ο κάμπος απλώνεται ήρεμος, χωρίς ίχνος από την αρπακτική ματιά όσων κάποτε τον εποφθαλμιούσαν. Η μνήμη δεν είναι πια μόνο βάρος. Κρατώντας τη φωτογραφική μηχανή στα χέρια του, σαν ανάχωμα εναντίον της λήθης, ο Χρήστος Γκουραμάνης δεν κοιτάζει πια κάτω και «πίσω» για να θρηνήσει, αλλά μπροστά για να μαρτυρήσει πως ό,τι δεν κόπηκε με σίδερο και φωτιά, μπορεί ακόμα να σωθεί μέσα από ένα καρέ, μια εστίαση, μια επίμονη ματιά. Όλα τώρα μοιάζουν επίμονα· όλα όσα άλλοτε ήταν επίμοχθα. Εκεί ψηλά, νιώθει ασφαλής όχι επειδή ξέχασε, αλλά επειδή επέλεξε να θυμάται με τα χρώματα της ζωής. Κι αυτή, τελικά, είναι η όψιμη νίκη του ανθρώπου πάνω στην αποφράδα ημέρα: να κοιτάζει τον ορίζοντα και να τον βλέπει πολύχρωμο, να τον βλέπει γεμάτο.³⁰⁶

*Λήψεις στο και από το «κτήμα Γκουραμάνη».*³⁰⁷

³⁰⁶ Από τη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Χρήστο Γκουραμάνη, συγγενή θυμάτων του ολοκαυτώματος, Χορτιάτης, 28-04-2026.

³⁰⁷ Από το προσωπικό αρχείο του γράφοντος. Από το «κτήμα Γκουραμάνη» μπορείς να δεις να απλώνεται μπροστά σου όλος ο κάμπος στην εύφορη λεκάνη της Μυγδονίας. Στα αριστερά σου δεσπόζει η Λίμνη Κορώνεια και από κάτω

7. Τεράστια αναστάτωση, αλλά καμία τιμωρία

7.1 Η γερμανική συγκάλυψη: «Bandenkämpfe in der Nähe Saloniki» – μία φράση που έκρυψε 147 νεκρούς

Σε δημοσίευση του Γερμανού δημοσιογράφου Eberhard Rondholz με τίτλο «Αναμνήσεις από τη συγκαλυμμένη μαζική σφαγή στο ελληνικό χωριό Χορτιάτης» στις 26 Σεπτεμβρίου 2006, διατυπώνεται η απορία του συγγραφέα για το γεγονός ότι ένα από τα πλέον φρικαλέα εγκλήματα πολέμου δεν έχει καταχωρηθεί ούτε σε ημερολόγιο, ούτε σε έκθεση, ούτε σε οποιοδήποτε άλλο στρατιωτικό αρχείο της Βέρμαχτ, λες και το αγνοεί η ιστορία. Παρά τις μέχρι σήμερα εξονυχιστικές έρευνες στα Γερμανικά Ομοσπονδιακά Αρχεία του Φράιμπουργκ και του Λούντβιγκσμπουργκ, δεν έχει εντοπιστεί καμία απολύτως γραπτή μαρτυρία για τη μαζική εκτέλεση 147 κατοίκων στον Χορτιάτη. Ο Rondholz αναρωτιέται για ποιον λόγο η καταστροφή του συγκεκριμένου χωριού - η οποία, όπως ο ίδιος γράφει, υπήρξε βαρύτερη ακόμη και από εκείνη του Κομμένου και του Διστόμου³⁰⁸ - παραμένει πλήρως αποσιωπημένη στα γερμανικά αρχεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μικρή απόσταση από τον Χορτιάτη, μόλις εννέα χιλιόμετρα νοτιότερα, βρισκόταν το Αρσακλή, όπου βρισκόντουσαν οι εγκαταστάσεις του Αμερικανικού Κολεγίου Ανατόλια. Σε αυτές, όπως προαναφέρθηκε, έδρευαν το Αρχηγείο της Ομάδας Στρατού Ε και το Γ' Επιτελικό Γραφείο Πληροφοριών του γερμανικού στρατού. Το συγκεκριμένο γραφείο ήταν κατά κύριο λόγο υπεύθυνο για την παραλαβή εκθέσεων από το αντίστοιχο τμήμα των μονάδων πρώτης γραμμής, εκείνων δηλαδή που ευθύνονταν για τις σφαγές στον Χορτιάτη – ένα γεγονός για το οποίο, σύμφωνα με σύγχρονες μαρτυρίες, «τα νέα διαδόθηκαν στη Μακεδονική πρωτεύουσα σαν αστραπή». Στο Γ' ΕΓ υπηρετούσε, σε θέση κλειδί, ο 26χρονος τότε Υπολοχαγός Kurt Waldheim ως «αναλυτής πληροφοριών του αντιστασιακού κινήματος». Κατείχε την τρίτη θέση στην ιεραρχία του γραφείου και συγκαταλεγόταν στους καλύτερα ενημερωμένους αξιωματικούς της Ομάδας Στρατού Ε. Ο ίδιος και οι συνάδελφοί του συνέτασσαν αναφορές προς το Γραφείο Ια (σχεδιασμού επιχειρήσεων), βάσει των

διακρίνεται ο δρόμος που στο βάθος πάει να συναντήσει τη Λίμνη Βόλβη – η παλιά οδική αρτηρία από Θεσσαλονίκη προς Καβάλα και Βουλγαρία. Ήταν αυτή η αρτηρία που θα έδινε ζωή στους Γερμανούς στα τέλη του ανεξίτηλου 1944; Τα γεγονότα πρόλαβαν τις εξελίξεις. Ή το αντίστροφο. Κάτω, λεπτομέρεια από το κτήμα. Όπως και επάνω, το πράσινο και το γαλάζιο κυριαρχούν σε ένα γαλήνιο τοπίο που δεν θα θύμιζε σε τίποτα της ταραχόδους «γκριζοκόκινη» ημέρα αν δεν υπήρχε η πινακίδα που αναγράφει «ΟΔΟΣ ΜΑΡΤΥΡΩΝ 2ΑΣ ΣΕΠΤΕΜΒΡΗ».

³⁰⁸ Στο Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943 θανατώθηκαν 317 άνθρωποι και στο Δίστομο της Βοιωτίας στις 10 Ιουνίου 1944 θανατώθηκαν 218. Συνεπώς, η διαπίστωση που κάνει ο Rondholz δεν είναι συνεπής ως προς τους πραγματικούς αριθμούς. Ωστόσο, καταδεικνύει την αντίληψη ή ακόμα και τη γνώση των ως άνω γεγονότων, αλλά και γενικότερα όσων αφορούν γερμανικά εγκλήματα στην Ελλάδα. Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα»:

<http://www.greek-holocausts.gr/>

οποίων χαράσσονταν σχέδια και λαμβάνονταν αποφάσεις. Από τα χέρια του περνούσαν εκθέσεις που κατέγραφαν ωμότητες - όπως αυτές στα Καλάβρυτα, στην Κλεισούρα, στο Δίστομο ή στον Χορτιάτη -, με τα εν λόγω χωριά να χαρακτηρίζονται συνήθως από τα γερμανικά όργανα ως «χωριά ληστοσυμμοριτών». Ο Waldheim, ο οποίος διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ (1971-1986), αναδείχθηκε Πρόεδρος της Αυστρίας το 1986. Η εκλογή του υπήρξε αμφιλεγόμενη, λόγω καταγγελιών για το ναζιστικό του παρελθόν και ειδικότερα για τον ρόλο του στις απελάσεις Εβραίων της Θεσσαλονίκης προς το Άουσβιτς. Συνεστήθη, κατ' επέκτασιν, Διεθνής Επιτροπή Ιστορικών με σκοπό τη διερεύνηση των σχετικών αρχείων της Βέρμαχτ και τη λήψη συνεντεύξεων τόσο από τον ίδιο τον Waldheim όσο και από άτομα που είχαν υπηρετήσει μαζί του.³⁰⁹ Την έρευνα στα στρατιωτικά αρχεία του Φράιμπουργκ, με αντικείμενο την πιθανή εμπλοκή του στη σφαγή του Χορτιάτη, ανέλαβε η έμπειρη Γερμανίδα ερευνήτρια Ute von Livonius. Μετά από ενδελεχή και μακροχρόνια εξέταση, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «για την ιστορία, ο άνθρωπος αυτός δεν υπάρχει». Παρατήρησε, επίσης, ότι το πρόσωπο του Φριτς Σούμπερτ - που έχει αφήσει το αποτύπωμα του κακού εφιάλτη και του καταδικασμένου εγκληματία πολέμου - δεν αφήνει κανένα ίχνος στους φακέλους της Βέρμαχτ. Για τη μαζική δολοφονία των Χορτιατινών δεν υπάρχει ούτε μία εγγραφή σε στρατιωτικά ημερολόγια ή αναφορές, παρά μόνο μια λακωνική καταχώριση: «Bandenkämpfe in der Nähe Saloniki» (αντισυμμοριακές επιχειρήσεις στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης). Κατά τη διάρκεια των εργασιών της Επιτροπής, ο καθηγητής Hagen Fleischer, διακεκριμένος ειδικός στην ιστορία της Κατοχής, απήντησε προσωπικά στον Waldheim το εξής ερώτημα: αν γνωρίζει ότι ο Χορτιάτης - σε απόσταση μόλις έξι χιλιομέτρων από το Αρσακλή - κατστράφηκε ολοσχερώς στις 3-4 Σεπτεμβρίου 1944 με ανεξήγητη σκληρότητα, υπό το λεγόμενο «Σώμα Καταδίωξης Συμμοριών» του επιλοχία Σούμπερτ, και ότι το συμβάν είχε προκαλέσει ανήκουστο σάλο τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στο ίδιο το Αρσακλή. Η απάντηση του Waldheim ήταν λακωνική: «Μου είναι άγνωστο», προσθέτοντας ότι εκείνη την ημέρα απουσίαζε, καθώς είχε ταξιδέψει στη Βιέννη για την υποστήριξη της διδακτορικής του διατριβής. Χαρακτηριστικό της

³⁰⁹ Την περίοδο 1987-1988, η αυστριακή κυβέρνηση σύστησε μια Διεθνή Επιτροπή Ιστορικών (International Commission of Historians / Internationalen Historikerkommission) για να διερευνήσει το στρατιωτικό παρελθόν του Kurt Waldheim κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ:

<https://www.jta.org/archive/panel-finds-no-proof-waldheim-committed-war-crimes-but-says-he-lied-about-his-war-record>

Το πόρισμα της Επιτροπής, που ολοκληρώθηκε στις 8 Φεβρουαρίου 1988, ήταν έντονα επικριτικό. Αν και δεν βρήκε άμεσες αποδείξεις για προσωπική του συμμετοχή σε εγκλήματα πολέμου, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Waldheim γνώριζε για τα εγκλήματα που διαπράττονταν στα Βαλκάνια και, παρά ταύτα, δεν έκανε τίποτα για να τα αποτρέψει:

<https://www.theguardian.com/world/2007/jun/14/austria.guardianobituaries>

στάσης του υπήρξε ότι στις συνεντεύξεις συνήθως αρνιόταν ή αγνοούσε γεγονότα που ήταν ευρέως γνωστά, αν όχι στο ευρύ κοινό, τουλάχιστον σε όσους κατείχαν ορισμένη θέση στη Βέρμαχτ. Ενδεικτική είναι η απορία ενός προϊσταμένου του: «Πώς είναι δυνατόν να μην ήξερε τίποτε; Αφού το γεγονός ήταν γνωστό σε όλους».³¹⁰

Εν αντιθέσει με άλλες δυσδιάκριτες ή αδιαφανείς περιπτώσεις, η παρουσία του Waldheim στο Αρσακλή τεκμηριώνεται από καταθέσεις αξιωματούχων που υπηρέτησαν τότε στην Ομάδα Στρατού Ε. Ο ταγματάρχης Wilhelm Hammer, άμεσος προϊστάμενος του Waldheim, αναφερόμενος σε «αποτρόπαιες πράξεις» ανταρτών εναντίον Γερμανών, κατέθεσε το 1947 στο Δικαστήριο της Νυρεμβέργης την προσωπική του εμπειρία, φέρνοντας ως παράδειγμα μια ενέδρα που είχε ως αποτέλεσμα την εξόντωση ολόκληρης γερμανικής ομάδας-συνοδείας του συνεργείου ύδρευσης κοντά στον Χορτιάτη. Επιπλέον, ο αξιωματικός-σύνδεσμος Theo Lauber - του οποίου το γραφείο βρισκόταν δίπλα σε εκείνο του Waldheim - κατέθεσε στην Επιτροπή ότι διατηρούσε ζωνηρές αναμνήσεις από τις σφαγές, αναφέροντας ονόματα συμμετεχόντων και λεπτομέρειες. Δήλωσε μάλιστα ότι μετά την αιματοχυσία, αν και προκάλεσε «τεράστια αναστάτωση και γενική αγανάκτηση στην Ομάδα Στρατού», αποφασίστηκε να παρασχεθεί «γερμανική προστασία» στους πυροπαθείς.³¹¹

Παραμένει, ωστόσο, αναπάντητο το ερώτημα γιατί η καταγεγραμμένη αναστάτωση και αγανάκτηση δεν οδήγησε σε ανακρίσεις και τιμωρία των υπαιτίων. Παράλληλα, προκαλεί απορία η επιλογή του Σούμπερτ - ενός άνδρα ήδη διαβόητου για τις θηριωδίες του - ως επικεφαλής του εκτελεστικού αποσπάσματος. Για να επιστρέψουμε, πάντως, στον ρόλο του Waldheim στην Ελλάδα το 1944 και στα γεγονότα του Χορτιάτη, αμέσως μετά και για τις επόμενες ημέρες δεν επέτρεψε στον Ερυθρό Σταυρό να μεταβεί, καθώς ο ίδιος όφειλε και γινόταν πάντα μετά από κάθε ανάλογη περίπτωση, όπως παράσχει φάρμακα, κουβέρτες ή ό,τι άλλο κρινόταν αναγκαίο για τους τυχόν επιζώντες της σφαγής αλλά και τους έμμεσα πληγέντες (ανθρώπους που ναι μεν γλίτωσαν της σφαγής αλλά έχασαν από αυτή οικεία τους πρόσωπα και τα σπίτια τους).³¹²

³¹⁰ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 347-351.

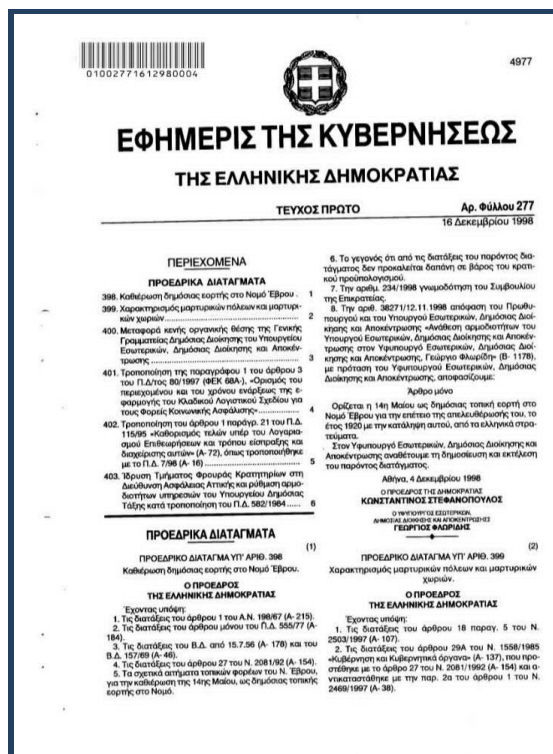
³¹¹ Wilhelm Hammer, «Affidavit concerning Foertsch's concern for civilians in Greece, partisan fighting in the Balkans, reprisal measures, his opposition to Nazi policies and propaganda, and his character as an officer», Αριθμός Εκθέματος Υπεράσπισης: Foertsch 37, Αριθμός Τεκμηρίου Υπεράσπισης: Foertsch 40, Παραπομπή: NMT 7, Harvard Law School – Library Nuremberg Trials Project, σ. 4454:

<https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/150873-affidavit-concerning-foertschs-concern>

³¹² Από τη δεύτερη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη με τον Θεόδωρο Βαλαχά, συγγραφέα του βιβλίου *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, Θεσσαλονίκη, 06-04-2026.

7.2 Διά πυρός το ολοκαύτωμα και διά σιδήρου η αναγνώριση: η αργοπορημένη δικαίωση του Χορτιάτη

Το Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθ. 399, το οποίο δημοσιεύθηκε στο σχετικό Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως (ΦΕΚ Α 277/1998), αποτελεί την κορυφαία θεσμική πράξη αναγνώρισης και απόδοσης τιμής από την Ελληνική Πολιτεία προς τους οικισμούς εκείνους που υπέστησαν ανείπωτες θηριωδίες και ολοσχερή καταστροφή κατά την περίοδο της εχθρικής Κατοχής. Η ουσία της νομοθετικής αυτής πρωτοβουλίας έγκειται στην επίσημη ένταξη του Χορτιάτη στον κατάλογο (Δίκτυο) των «μαρτυρικών χωριών», γεγονός που συνιστά μια πράξη ιστορικής δικαίωσης και διαφύλαξης της συλλογικής μνήμης. Μέσω αυτής της διοικητικής πράξης, το κράτος αναγνωρίζει και επισφραγίζει το μέγεθος της θυσίας των κατοίκων του Χορτιάτη - όπως αυτή αποτυπώνεται στον «Τόπο Θυσίας» του Φούρνου Γκουραμάνη -, μετατρέποντας το τοπικό τραύμα του ολοκαυτώματος της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 σε αναγνωρισμένο σύμβολο της εθνικής αντίστασης και των δεινών του άμαχου πληθυσμού. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτεία δεν προβαίνει απλώς σε έναν τυπικό χαρκτηρισμό, αλλά ενισχύει την ιστορική ταυτότητα του οικισμού, διασφαλίζοντας ότι η μνήμη των θυμάτων παραμένει ζωντανή ως αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Η πρώτη σελίδα (4977) του ΦΕΚ Α 277/1998, ημερομηνία 16-12-1998, Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθ. 399.

8. Οκτώ δεκαετίες μνήμης: θεωρητικές, πολιτικές, τελετουργικές και πολιτιστικές διαστάσεις»

8.1 Πέρα από την απλή αναφορά: οι επέτειοι ως πεδία συγκρότησης της συλλογικής μνήμης

Οι ιστορικές επέτειοι δεν αποτελούν απλώς στιγμές μνημονικής αναφοράς στο παρελθόν, αλλά συγκροτούν πεδία ενεργητικής κατασκευής της συλλογικής μνήμης. Μέσω αυτών επιδιώκεται η ενίσχυση της κοινωνικής και εθνικής συνοχής, καθώς και η εμπέδωση μιας αίσθησης ιστορικής συνέχειας που συνδέει το παρόν με το παρελθόν. Ωστόσο, η διαδικασία του εορτασμού δεν λειτουργεί ουδέτερα· αντίθετα, συχνά διαμεσολαβείται από τις εκάστοτε ιδεολογικές και πολιτικές στοχεύσεις. Επομένως, η ανάδειξη των ιστορικών γεγονότων δεν συνεπάγεται απαραίτητα την πιστή αναπαράστασή τους, αλλά ενδέχεται να συμβάλλει στη διαμόρφωση συγκεκριμένων ερμηνειών, επηρεάζοντας καθοριστικά τη συγκρότηση της κοινής γνώμης.³¹³

Μία εκ των βασικών επιζωσών, η Βασιλική Γκουραμάνη, στην προσωπική της αφήγηση, επιθυμώντας να κάνει τον απολογισμό του αποτρόπαιου συμβάντος, διαχωρίζει τους Χορτιατινούς σε «μισούς-μισούς», μιλώντας για «φαγωμάρα».³¹⁴ Υπάρχει η άποψη πως το χωριό μετακατοχικά πέρασε σε μια εποχή αμφοτερόπλευρης διχόνοιας που εξελίχθηκε σε διαμάχη η οποία κληροδοτήθηκε στις γενιές που ακολούθησαν, με το ζήτημα της αναζήτησης των ενόχων της τραγικής ημέρας να γίνεται επιδίωξη της δεξιάς μερίδας των κατοίκων, ιδιαιτέρως εκείνων που υπέφεραν από τον χαμό των οικείων τους.³¹⁵ Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως αυτή που εξετάζουμε, εύκολα προσφέρεται χώρος για γενικεύσεις. Πολλώ δε μάλλον όταν, ως εκφραστές αυτών, τάσσονται απλές, «λαϊκές» φωνές στο δημόσιο λόγο, υποκινούμενες συχνά από τη συναισθηματική φόρτιση της αναβίωσης των «στιγμών», αν και η αφηγήτρια δευτερολογώντας παραδέχεται ότι: «το κάψιμο μπορούσε να γίνει κάποια νύχτα, οπότε τα θύματα θα ‘ταν τριπλάσια. Αλλά βρήκανε αυτή τη δικαιολογία (την επίθεση στο γερμανικό τζιπ), όχι μόνο να μας κάψουν και να μας εξοντώσουν, αλλά και να διχάσουν το χωριό μας, που στην κατοχή ήταν όλο ενωμένο. Έφταιξαν βέβαια και τα χρόνια που πέρασαν μετά και παρουσίαζαν τα γεγονότα μόνο απ’ την μια πλευρά και μόνο εκείνα που ήθελαν. Τι να σου κάνει ο κόσμος; Αυτά του έμαθαν να λέει, αυτά λέει».³¹⁶

³¹³ Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος – Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 273.

³¹⁴ Αλμετίδου-Κουτσιαλή, *ό.π.*, σ. 48.

³¹⁵ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 323.

³¹⁶ Μπακαΐμης, Σαββοπούλου, Αγγελινούδης, *ό.π.*, σ. 112.

8.2 Οι εκλογές ως καθρέφτης του τραύματος και του διχασμού

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση της μετακατοχικής πορείας του Χορτιάτη και στην αποτίμηση των συνεπειών του ολοκαυτώματος, αξίζει να εξετάσουμε την πολιτική συμπεριφορά των κατοίκων του μέσα από τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1946-1964 (έως και τις τελευταίες ελεύθερες εκλογές πριν την επταετία της χούντας των συνταγματαρχών), προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν και κατά πόσο η τραγική εμπειρία της 2ας Σεπτεμβρίου του 1944 επηρέασε τις ιδεολογικές τους επιλογές, ιδίως απέναντι στην Αριστερά, δεδομένου ότι (μέσω του ΕΛΑΣ) είχε άμεση ή έμμεση εμπλοκή στα γεγονότα που οδήγησαν στην καταστροφή. Η βασική διαπίστωση είναι ότι, παρά την τραγωδία, η Αριστερά όχι μόνο δεν εξαφανίστηκε εκλογικά, αλλά αναδείχθηκε σε ισχυρή πολιτική δύναμη στο χωριό. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με άλλες κοινότητες που βίωσαν ανάλογα δεινά και στράφηκαν μαζικά προς τη Δεξιά. Αναλύοντας τις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1946 έως το 1964, προκύπτει ένα ξεκάθαρο μοτίβο:

1946 και 1952: νικητής η Δεξιά. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η Δεξιά κυριαρχεί, κάτι που είναι αναμενόμενο σε ένα κλίμα έντονου αντικομμουνισμού του μετεμφυλιακού κράτους.³¹⁷

1956 και 1964: νικητές οι κεντρώες δυνάμεις. Παρατηρείται μια στροφή προς την Κεντροαριστερά και την Ένωση Κέντρου.

1958: στο ενδιάμεσο της προαναφερθείσας περιόδου, νικητής ήταν η Αριστερά (Ε.Δ.Α.). Αυτή είναι μια εντυπωσιακή εκλογική αναμέτρηση, όπου η Ε.Δ.Α. έγινε πρώτο κόμμα στον Χορτιάτη, την ίδια χρονιά που αναδείχθηκε και αξιωματική αντιπολίτευση σε πανελλαδικό επίπεδο. Στο χωριό, η διαφορά από τη δεύτερη Δεξιά ήταν ελάχιστη, αλλά η Αριστερά κατάφερε να έχει την πλειοψηφία.³¹⁸

Από τα παραπάνω μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι: η πολιτική συμπεριφορά αναδεικνύει ότι η πλειοψηφία των κατοίκων του Χορτιάτη δεν απέδωσε ευθείες ευθύνες για την καταστροφή στους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Η επαγωγή αυτή γίνεται ακόμη πιο ηχηρή αν αναλογιστεί κανείς ότι προπολεμικά, στις εκλογές του 1936, η Αριστερά είχε λάβει στον Χορτιάτη μόλις 19

³¹⁷ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος Δ' – Ο Εμφύλιος*, Πατάκης, Αθήνα, 1997, σ. 21-32, 43-56.

³¹⁸ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος Ε' – Από τα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια ως την ημέρα του στρατιωτικού πραξικοπήματος των συνταγματαρχών*, Πατάκης, Αθήνα, 1997, σ. 101-124, 143-148, 157-162 και 199-203.

ψήφους. Η μεταπολεμική της άνοδος, λοιπόν, δεν οφείλεται σε μια προϋπάρχουσα ιδεολογική συγγένεια, αλλά μάλλον σε μια συνειδητή πολιτική κρίση των κατοίκων για τα αίτια της τραγωδίας. Με απλά λόγια: παρά τον πόνο και την απώλεια, οι Χορτιατινοί φαίνεται να έκριναν ότι η βασική ευθύνη για το ολοκαύτωμα ανήκει στους Γερμανούς κατακτητές και τους Έλληνες συνεργάτες τους, και όχι στην Αντίσταση. Η ψήφος τους, ιδιαίτερα από το 1950 και μετά, αντανακλά αυτή την κρίση, στηρίζοντας είτε το Κέντρο είτε την Αριστερά, απέναντι στη Δεξιά που εκπροσωπούσε το κατεστημένο της εποχής.

8.3 Η ωρίμανση μιας επετείου μέσα από την τελετουργική διάσταση της μνήμης

Η ετήσια απόδοση τιμής στα θύματα των γεγονότων της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 στον Χορτιάτη διαμορφώθηκε σταδιακά μέσα στον χρόνο, αντανακλώντας τόσο τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας όσο και ευρύτερες ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις. Η πρώτη εκδήλωση μνήμης πραγματοποιήθηκε ήδη έναν χρόνο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1945, και είχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα, εντασσόμενη στο πλαίσιο της ορθόδοξης λατρευτικής παράδοσης. Παρά ταύτα, από τη δεκαετία του 1960 και εξής παρατηρείται μια σαφής μετατόπιση προς μια πιο σύνθετη μορφή τελετής, στην οποία ενσωματώνονται και δημόσιες ομιλίες με πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Παρά την απουσία επίσημης κρατικής θεσμοθέτησης, η καθιέρωση της επετείου υπήρξε προϊόν συλλογικής πρωτοβουλίας, με βασικούς φορείς την τοπική κοινότητα και πολιτιστικούς συλλόγους, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στη διατήρηση και εξέλιξή της. Κατά την περίοδο της επταετίας της χούντας η επέτειος μπαίνει στον πάγο μαζί με την ελληνική κοινωνία, για να επανεμφανιστεί με την Μεταπολίτευση.

Στις μέρες μας η δομή της τελετής ακολουθεί μια διακριτή αλληλουχία συμβολικών και τυπικών πράξεων. Η έναρξη πραγματοποιείται στον ναό του Αγίου Γεωργίου, όπου τελείται λειτουργία με τη συμμετοχή κατοίκων, μαθητών και τιμώμενων προσώπων συνδεδεμένων με το ολοκαύτωμα, ως φορέων ιστορικής μαρτυρίας, υπογραμμίζοντας τη σημασία της διατήρησης της μνήμης, της επίδρασής της στο δημόσιο λόγο και της διαμόρφωσης της αντίληψης της κοινότητας. Η παρουσία στρατιωτικών τμημάτων και μουσικής μπάντας στον εξωτερικό χώρο υπογραμμίζει τον επίσημο χαρακτήρα της ημέρας. Στη συνέχεια, οι παρευρισκόμενοι μεταβαίνουν στον χώρο του μνημείου,

ο οποίος είναι άμεσα συνδεδεμένος με την ιστορική αναφορά και λειτουργεί ως καταφύγιο μνήμης. Το κεντρικό μέρος της εκδήλωσης περιλαμβάνει επιμνημόσυνη δέηση και ομιλίες, που εστιάζουν όχι μόνο στην αναπαράσταση των γεγονότων αλλά και στην ερμηνεία των συνεπειών τους. Μέσα από αυτές αναδεικνύεται η σημασία της ιστορικής μνήμης ως μέσου κατανόησης του παρελθόντος και ως εργαλείου διαμόρφωσης συνειδητοποιημένων πολιτών στο παρόν. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αξίες της συνεργασίας, της ευθύνης και της ενεργού συμμετοχής στα κοινά.

Κομβικό στοιχείο της τελετουργίας αποτελεί πάντα η απαγγελία των ονομάτων των θυμάτων, μια διαδικασία με έντονη συμβολική βαρύτητα. Η εκφώνηση συνοδεύεται από λεκτική επιβεβαίωση παρουσίας, γεγονός που λειτουργεί ως τελετουργική αναβίωση της μνήμης των νεκρών και υπενθύμιση της διαρκούς ένταξής τους στην ταυτότητα της κοινότητας. Η πρακτική αυτή ενισχύει τη βιωματική διάσταση της μνήμης, μετατρέποντας την τελετή σε πράξη ουσιαστικής εμπλοκής και όχι απλής παρακολούθησης.

Η πρώτη επιμνημόσυνη δέηση, στις 2 Σεπτεμβρίου 1945, με καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα.³¹⁹

Η ολοκλήρωση της εκδήλωσης σηματοδοτείται από την κατάθεση στεφάνων από εκπροσώπους διαφόρων θεσμών και κοινωνικών ομάδων, στοιχείο που αναδεικνύει τη διευρυμένη συμμετοχή και την αναγνώριση του γεγονότος σε πολλαπλά επίπεδα. Η τήρηση ενός λεπτού σιγής και η ανά-

³¹⁹ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

κρουση του εθνικού ύμνου επισφραγίζουν το τελετουργικό, προσδίδοντας έναν επίσημο και συγκινησιακά φορτισμένο επίλογο που, ωστόσο, θέλει να αποφύγει τυχόν ψυχολογικές συνδηλώσεις. Ταυτόχρονα, κατά τα τελευταία χρόνια διαφαίνεται μια σταδιακή άμβλυνση των παλαιότερων πολιτικών αντιθέσεων που περιβάλλαν την ερμηνεία του γεγονότος. Ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα συνυπήρχαν ανταγωνιστικές αφηγήσεις, οι οποίες αντανακλούσαν ευρύτερους ιδεολογικούς διαχωρισμούς, πλέον παρατηρείται μια τάση σύγκλισης προς μια περισσότερο συνθετική και συμπεριληπτική προσέγγιση της μνήμης. Η εξέλιξη αυτή συμβάλλει στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και στην ανάδειξη της επετείου ως τόπου αναστοχασμού και κατανόησης της ιστορικής συνέχειας.³²⁰

8.4 Πολιτιστική αναγέννηση και δημόσιος λόγος

‘‘Αν το «Σκέφτομαι, άρα υπάρχω» είναι το φιλοσοφικό αξίωμα του Καρτέσιου, με προεκτάσεις στην ατομική και υποκειμενική συνείδηση, για τον Χορτιάτη είναι το «Θυμάμαι, άρα υπάρχω» ως η συλλογική συνείδηση που διατηρεί ζωντανή την ταυτότητα μιας ολόκληρης κοινότητας’’, λέει ένας Χορτιατίνος για να το ασπαστούμε. Στο πλαίσιο της εξεταζόμενης μνημονικής επετείου, αξίζει να επισημανθεί ότι ο ρόλος του κεντρικού ομιλητή μεταβάλλεται κάθε χρόνο, αντικαθιστώντας τον αρχικό λόγο του δημάρχου. Επιπλέον, δεν αναφέρονται πλέον τα πατρώνυμα των θυμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί μεγαλύτερη οικονομία χρόνου ενώ, κατά την κατάθεση στεφάνων, ενίοτε συμμετέχουν άτομα ή συλλογικοί φορείς που επιθυμούν να αποδώσουν φόρο τιμής. Σημαντικό είναι επίσης ότι οι συνοδευτικές εκδηλώσεις παρουσιάζουν ποικιλία από έτος σε έτος, όπως και οι κατά διαστήματα συναυλίες με τραγουδιστές αναγνωρισμένου κύρους, καθώς επιλέγουν ρεπερτόριο συναφές με τη μνήμη της περίπτωσης. Ιδιαίτερη αναφορά απαιτείται για τη λεγόμενη «ποδηλατοδρομία ειρήνης» και τη λαμπαδηφορία, οι οποίες έχουν καθιερωθεί μόλις τα τελευταία χρόνια, γεγονός που καταδεικνύει το ενδιαφέρον των νεότερων γενεών για το θλιβερό παρελθόν που την ημέρα αυτή σκιάζει το χωριό. Κατά τη διάρκεια της πρώτης, παιδιά και ενήλικες

³²⁰ Το κείμενο αποτελεί απόσπασμα της συνέντευξης με τον Κωνσταντίνο Κολικόπουλο, συγγενή θυμάτων του Ολοκαυτώματος, η οποία επικεντρώθηκε στο ζήτημα του τελετουργικού της επετείου, Πυλαία Θεσσαλονίκης, 16-04-2026.

συγκεντρώνονται στην αρχή του κεντρικού δρόμου του χωριού και διανύουν μία απόσταση τρεις χιλιομέτρων προς τιμήν των θυμάτων, ενώ κατά τη δεύτερη, κρατώντας λαμπάδες εν είδει λαμπαδηδρόμων των Ολυμπιακών Αγώνων, πραγματοποιούν πορεία εντός του χωριού.³²¹

Η ετήσια τελετή μνήμης για τα γεγονότα του ολοκαυτώματος αποτελεί θεμέλιο για τη διαμόρφωση της τοπικής συλλογικής ταυτότητας και ταυτόχρονα πεδίο δημόσιου λόγου. Μέσα από την επαναλαμβανόμενη συμμετοχή των κατοίκων, η εκδήλωση υπενθυμίζει ότι, όπως κάθε χώρα, όπως κάθε πόλη και χωριό, έτσι και ο Χορτιάτης διατηρεί ιστορική συνέχεια. Οι σημερινές κοινότητες αποτελούν άμεση συνέχεια του παρελθόντος τους και η μνήμη των τραγικών γεγονότων διαπερνά τον δημόσιο και κοινωνικό ιστό του τόπου. Υπό το ίδιο σκέπτεσθαι, η τελετουργική αναπαράσταση των γεγονότων έχει έντονο συμβολικό χαρακτήρα, καθώς η «κάθαρση» και ο «εξιλασμός» παραπέμπει στο αρχαίο θέατρο, επιτρέποντας στην κοινότητα να επεξεργαστεί και να κατανοήσει, με τον τρόπο αυτό, τον ιστορικό πόνο. Έτσι, ο εξιλασμός συνδέεται στενά με την κάθαρση, που είναι «αυτοκάθαρση»: το κοινό βιώνει έντονες συγκινήσεις φόβου και οργής για να φτάσει σε ψυχική ανάταση, ηθική κατανόηση και, τελικά, «συλλογική εξιλέωση».³²²

Πράγματι, στην αρχαία Ελλάδα η τραγωδία δεν ήταν μόνο θέαμα αλλά και μέσο ψυχικής επεξεργασίας. Μέσα από τις έντονες συγκρούσεις, τον πόνο και τα ηθικά διλήμματα των χαρακτήρων, το κοινό βίωνε συναισθηματική ένταση που οδηγούσε σε εξαγνισμό – μια διαδικασία ανακούφισης και πνευματικής εξισορρόπησης. Η τραγωδία επέτρεπε στους θεατές να συνειδητοποιήσουν ανθρώπινα πάθη και λάθη, ενισχύοντας την αυτογνωσία και την κατανόηση της ανθρώπινης μοίρας, όχι με τη μεταφυσική έννοια εδώ, αλλά την κοινωνική και ηθική. Την ίδια στιγμή, η συμμετοχή προσωπικοτήτων από τον πολιτικό και τον πνευματικό χώρο ενισχύει την προβολή του Χορτιάτη ως ιστορικού τόπου μαρτυρίου, ενώ η δημόσια διάσταση της τελετής καθιστά την ιστορική μνήμη αντικείμενο δημόσιου διαλόγου. Μέσα από το παράδειγμα, επιτρέπεται η κριτική και παράλληλα αναστοχαστική προσέγγιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς· διά τούτο, η κατανόηση αυτή, ως προς τον χαρακτήρα της, είναι και παιδαγωγική. Η περιορισμένη συμμετοχή των μαθητών όμως - με τον προαιρετικό της χαρακτήρα - ίσως δεν ανταποκρίνεται στη σημασία της τελετής. Η ενεργός εμπλοκή των νέων στη μνήμη του τραγικού γεγονότος δεν μπορεί να αποτελεί μόνο μια τυπική παρουσία, αλλά μια βαθιά εμπειρία δημόσιας ιστορίας. Μέσα από την προσωπική

³²¹ Από την πρώτη συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, 04-04-2026.

³²² Ιωάννης Μανωλεδάκης, *Κείμενα*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, σ. 35.

τους συμμετοχή, οι μαθητές οφείλουν να αντιλαμβάνονται τη σημασία της συλλογικής μνήμης, την αξία της ιστορικής γνώσης και την ανάγκη να αναστοχάζονται πάνω στις συνέπειες της βίας, του μίσους, του ολοκληρωτισμού. Η μνήμη του Χορτιάτη γίνεται, έτσι, ένα εργαλείο διαπαιδαγώγησης: τους διδάσκει υπευθυνότητα απέναντι στην ανθρώπινη ζωή και συνείδηση απέναντι στην ιστορική αλήθεια, καλλιεργώντας παράλληλα την ικανότητα να γίνουν ενεργοί και κριτικοί πολίτες. Παράλληλα, ο προγραμματισμός για την αναστύλωση, προστασία και ανάδειξη των υφιστάμενων μνημείων του Χορτιάτη, σε συνδυασμό με την παρουσία διακεκριμένων προσώπων από τον πολιτικό και καλλιτεχνικό χώρο, τα οποία θα πρέπει να μπορούν να λειτουργούν ως πηγές έμπνευσης για τους νέους και να προάγουν τη συνείδησή τους απέναντι στην ιστορική μνήμη, συμβάλει ουσιαστικά στην ενδυνάμωση της τοπικής ταυτότητας και της ιστορικής συνείδησης της κοινότητας.³²³ Στον Χορτιάτη, από την αλλαγή του αιώνα κι εντεύθεν, καθώς η τρέχουσα μελέτη εστιάζει στις εκδηλώσεις μνήμης του ολοκαυτώματος τον 21ο αιώνα σε συνάρτηση με την τοπική κοινωνία, παρατηρείται έντονη πολιτιστική δραστηριότητα συνδεδεμένη στενά με το ιστορικό γεγονός. Κεντρικό ρόλο στις εκδηλώσεις αυτές κατέχει η ετήσια «Βραδιά Ωραίων Λέξεων», μια διοργάνωση που πραγματοποιείται κάθε χρόνο, συνήθως στα τέλη Ιουνίου, στο προαύλιο της βυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Η εκδήλωση περιλαμβάνει απαγγελίες ποίησης και λογοτεχνικών κειμένων από κατοίκους και επισκέπτες, αποτελώντας μια γιορτή τέχνης και πολιτισμού καθώς συνδυάζει λόγο και μουσική, όπως επικεντρώνεται σε πτυχές της ιστορικής εμπειρίας που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το ολοκαύτωμα. Οι μουσικές παραστάσεις που επιλέγονται αναδεικνύουν κάθε φορά τη σημασία των τιμώμενων γεγονότων, ενώ στις εκδηλώσεις συμμετέχουν προσωπικότητες τόσο από την Ελλάδα όσο και από το εξωτερικό.

Η αναβίωση αυτών των πρωτοβουλιών υπήρξε δυνατή χάρη στην ίδρυση του πολιτιστικού και περιβαλλοντικού συλλόγου «Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη» στα τέλη του 20ού αιώνα, ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολιτιστικού προφίλ του χωριού. Η εκδήλωση έχει καθιερωθεί όχι μόνο ως ένα σημαντικό πολιτιστικό γεγονός της περιοχής αλλά και ως θεσμός που συγκεντρώνει πλήθος κόσμου. Διοργανώνεται σε συνεργασία με την τοπική εφημερίδα *Χορτιάτης 570*³²⁴ του Μπάμπη Νανακούδη, γεννημένο 6 μόλις χρόνια μετά το συμβάν που

³²³ Από τη συνέντευξη με τη Δέσποινα Σηματοπούλου, παιδαγωγού στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, Θεσσαλονίκη, 05-04-2026.

³²⁴ Έφη Μανωλεδάκη, «Βραδιά ωραίων λέξεων: Ένας θεσμός ενεργητικής συμμετοχής στον πολιτισμό...» και Μπάμπης Νανακούδης, «2019: Έτος μνήμης Ολοκαυτώματος Χορτιάτη – Σημαντικές τιμητικές εκδηλώσεις-δράσεις για τα 75χρονα», στην εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, Σεπτέμβριος 2019, σ. 4 και 10 αντίστοιχα.

συντάραξε την τοπική κοινωνία, ο οποίος αποτελεί μέχρι σήμερα τον άοκνο και χαλκέντερο πυρήνα της πολιτισμικής ζωής της περιοχής (σε συνεργασία με τους τοπικούς φορείς, όπως η «Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη», ο Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη κ.α.) αναφορικά με το γεγονός. Η αφοσίωσή του στη μελέτη της ιστορίας του τόπου του, αλλά και στην ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτιστικών δρώμενων, υπερβαίνει το ανιδιοτελές ενδιαφέρον για την απλή ερευνητική καταγραφή· μετατρέπεται σε ζωντανή μνήμη που συνδέει το παρελθόν με το παρόν, με όχημα το δημόσιο λόγο. Μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας του αλλά και τις κατά καιρούς κυκλοφορίες μέσω του εκδοτικού του σχήματος, βιβλίων σχετιζόμενων με το ολοκαύτωμα συγγραφέων, ο Νανακούδης όχι μόνο παραθέτει τα γεγονότα αλλά ιχνηλατεί από αυτά τις μεταβολές της κοινότητας, διαμορφώνοντας ένα φόρουμ δημόσιας συζήτησης, όπου οι τοπικές αξίες και η συλλογική μνήμη αναδεικνύονται και προστατεύονται. Η συμβολή του, ωστόσο, δεν περιορίζεται στην αρθρογραφία: ως εκδότης και διανομέας ιδεών, έχει υποστηρίξει δεκάδες πρωτοβουλίες πολιτισμού, εκπαίδευσης και κοινωνικής συνοχής, καθιστώντας τις δραστηριότητες αυτές ένα αληθινό κύτταρο δημοκρατικής συμμετοχής και πολιτιστικής συνέχειας. Η επίδρασή του, που εκτείνεται σε ένα φάσμα «ποικιλόμορφων» δεκαετιών, καταδεικνύει πώς η μεθοδική και ευαισθητοποιημένη ιστορική έρευνα - ακόμα κι έξω από τα στεγανά της αυστηρά ακαδημαϊκής-συμβατικής - μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο για τη διατήρηση της ταυτότητας μιας κοινότητας που έζησε το τραύμα κι επέλεξε να το μετατρέψει σε κάρβουνο στην ατμομηχανή της συλλογικής συνείδησης.

Η νεότερη και σύγχρονη ιστορία χαρακτηρίζεται από μια εντεινόμενη διεύρυνση του τεκμηριωτικού υλικού, γεγονός που συνεπάγεται μεθοδολογική ποικιλία και, ταυτόχρονα, γεννά έντονες ερμηνευτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των ερευνητών. Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη, αποτελεί ένα από τα λεγόμενα «θέματα ταμπού» της ελληνικής - αλλά και της διεθνούς - ιστοριογραφίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο γεγονός δεν αποτυπώνει απλώς το κλίμα μιας ολόκληρης εποχής, αλλά αναδεικνύει, επίσης, συλλογικές δράσεις και κοινωνικές συμπεριφορές, ενώ ταυτόχρονα προϋδεάζει για τις μεταγενέστερες εμφυλιακές και μετεμφυλιακές περιπέτειες της χώρας. Απαιτήθηκε η παρέλευση πολλών δεκαετιών προκειμένου να καταγραφούν από μελετητές της περιόδου (όχι πάντοτε επαρκείς) οι μαρτυρίες των επιζώντων και να επιχειρηθεί η συγκριτική αξιολόγηση των γεγονότων. Ενδεικτική της κατάστασης είναι η διαπίστωση ότι η λογοτεχνία υπήρξε ο πρώτος χώρος που επιχείρησε να διασώσει την ιστορική μνήμη θέτοντας έμμεσα το αίτημα της συστηματικής έρευνας, καθώς, υπό τις συνθήκες της εποχής, μπορούσε να διατυπώσει

το ζήτημα με μεγαλύτερη ελευθερία και σαφήνεια σε σύγκριση με την επισήμως εκφραζόμενη πολιτική/κοινωνική ατζέντα.³²⁵

8.5 Η διατήρηση της ιστορικής παρακαταθήκης της Κατοχής

Ο Χορτιάτης αναγνωρισμένος επισήμως ως μαρτυρικό χωριό από το 1998, εντάχθηκε ως ιδρυτικό μέλος στα «Ελληνικά Ολοκαυτώματα» κατά την ίδρυσή του στις 12 Δεκεμβρίου 2000 όταν 37 οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης της χώρας ιδρύουν το Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, με έδρα τη μαρτυρική πόλη των Καλαβρύτων. Η ανάληψη ουσιαστικών πρωτοβουλιών για τη λήψη και εφαρμογή μέτρων με στόχο τη διατήρηση άσβεστης της ιστορικής μνήμης αποτέλεσε κι αποτελεί ύψιστο χρέος. Η μνήμη αυτή αφορά, πρώτον, τα εκατομμύρια θύματα του Β'ΠΠ, προκειμένου να αποτραπεί κάθε μελλοντική πολεμική σύρραξη. Δεύτερον, αφορά τον ελληνικό λαό και τη συμβολή του στην πάταξη του ναζισμού και του φασισμού. Τρίτον, αφορά την αποκατάσταση της ιστορικής δικαίωσης όλων όσοι υπέφεραν κατά την περίοδο της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής Κατοχής (1940-1945): αγωνιστών, εκτελεσθέντων, διωχθέντων, φυλακισθέντων και βασανισθέντων κατοίκων πόλεων και χωριών. Παράλ-

³²⁵ Γιώργος Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα, 1980, σελ. 93-94. Η στενή σχέση λογοτεχνίας και ιστορίας καταδεικνύεται, επίσης, από το γεγονός ότι αφετηρία για ορισμένους ερευνητές υπήρξε η ρητή προτροπή ενός λογοτέχνη, του Γιώργου Ιωάννου, καθώς γράφει: «Ποιος θα τα καταγράψει αυτά και πότε επιτέλους θα το κάνει;». Στο ως άνω πόνημα ο αφηγητής διατυπώνει έντονη κριτική, εκφράζοντας οργή και απογοήτευση για τον τρόπο με τον οποίο τα ιστορικά γεγονότα της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη έχουν καταγραφεί, παρουσιαστεί ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, αποσιωπηθεί – ιδιαίτερα αντιπαραβαλλόμενος με την σαφώς πιο επιμελή-διεξοδική συγκρότηση και αποτύπωση ενός πλούσιου αρχαιολογικού σώματος, όπως αυτό των αντίστοιχων γεγονότων που έλαβαν χώρα στην Αθήνα. Μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας κάνει λόγο για το στρατόπεδο συγκέντρωσης Παύλου Μελά, μνημονεύει τις αμέτρητες εκτελέσεις στην περιοχή του Κόκκινου Σπιτιού και του Χατζή Μπαχτσέ, καταγράφει την πυρπόληση του Χορτιάτη, αναφέρεται στο Τμήμα Μεταγωγών και προτείνει την ανακήρυξη του Γεντί Κουλέ σε μουσείο μνήμης της φρίκης. Το Γεντί Κουλέ έχει επανέλθει στην επικαιρότητα μετά την ανακάλυψη ομαδικών τάφων του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού κράτους με εκτελεσθέντες κομμουνιστές, από το 1946 έως και το 1955, ύστερα από δίκες-παρωδία, εκ των οποίων πολλές στη γνωστή ως Βιομηχανική Σχολή, από το 1990 Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Το αίτημα του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα, να κηρυχθεί η περιοχή των ευρημάτων του Επταπυργίου σε ιστορικό τόπο, προσέκρουσε στην άρνηση της υπουργού Πολιτισμού, Λίνας Μενδώνη, με την αιτιολογία πως «δεν εντοπίστηκαν νεότερα στρώματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος παρά μόνο ομαδικοί τάφοι με 34 νεκρούς, οι οποίοι ανήκουν σε ταφές νεότερων χρόνων (20ός αι.) και ως εκ τούτου δεν συνιστούν αρχαιολογικό εύρημα». Την άρνηση αυτή κατήγγειλε με εκ νέου ανακοίνωσή της η ΕΕΙ, επικαλούμενη τον νόμο 4858/2021 περί «Κύρωσης κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς», ανατρέποντας τα προσχήματα.

ληλα, κρίνεται αναγκαία η προώθηση αδελφοποιήσεων μεταξύ μαρτυρικών περιοχών και η δημιουργία μόνιμου δικτύου συνεργασίας και διασύνδεσής τους. Το δίκτυο θα πρέπει να επεκταθεί σε αντίστοιχες περιοχές εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και σε κάθε χώρα που βίωσε παρόμοιες μορφές βαρβαρότητας και καταστροφής. Σκοπός του είναι η κοινή και αποτελεσματική ιστορική έρευνα, η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών, η δημιουργία, στο πλαίσιο του ευρύτερου ελληνισμού, ενός δικτύου στήριξης αντίστοιχων σκοπών σε διεθνές επίπεδο.³²⁶

Η παρουσία του Θεόδωρη Βαλαχά και άλλων διασωθέντων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 2015. Δεξιά, με τον τελευταίο (86 ετών σήμερα) διασωθέντα του ολοκαυτώματος Διστόμου, Αργύρη Σφουντούρη. Μια πράξη «μετα-μνήμης» (postmemory) που υπερβαίνει τα τοπικά και εθνικά σύνορα, διεκδικώντας με σθένος τη διεθνή αναγνώριση και την ηθική ικανοποίηση για όλα τα θύματα του ναζισμού.³²⁷

8.6 Εκεί που κήκαν τα «γράμματα», από τις στάχτες ανθίζει ο λόγος

Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Τζιάρας, ανοίγοντας στις 6 Οκτωβρίου - ανήμερα του καψίματος του σχολείου - τον ιστορικό περίπατο, τοποθετεί την εκδήλωση στο πλαίσιο της άσκησης της μνήμης

³²⁶ Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων & Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Ιστορία Δικτύου: <http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-15-48/2020-02-19-11-18-08>

³²⁷ «Interview with Marianne Hirsch, Author of 'The Generation of Postmemory'», συνέντευξη με την Marianne Hirsch, συγγραφέα του βιβλίου *The Generation of Postmemory – Writing and Visual Culture After the Holocaust* στην ιστοσελίδα *Columbia University Press*, στήλη «Author Interview». Η έννοια «μετα-μνήμη» (post-memory), όπως την εισήγαγε η Marianne Hirsch, περιγράφει τη μοναδική σχέση που έχουν οι μεταγενέστερες γενιές με τραυματικά γεγονότα που δεν έζησαν οι ίδιοι, αλλά τα «θυμούνται» μέσα από ιστορίες, εικόνες και συμπεριφορές που τους μεταδόθηκαν τόσο βαθιά, ώστε αυτές οι αναμνήσεις μοιάζουν να είναι δικές τους. Είναι σημαντικό να μην συγχέεται η έννοια της Hirsch με τον ψυχολογικό όρο «μετα-μνήμη» (meta-memory). Ο όρος στην ψυχολογία αναφέρεται στην επίγνωση του ατόμου για τις δικές του μνημονικές διαδικασίες. Δεν αφορά την κληρονομιά ιστορικών τραυμάτων, αλλά την ενδοσκόπηση:

<https://cupblog.org/2012/10/10/interview-with-marianne-hirsch-author-of-the-generation-of-postmemory/>

των θυμάτων και της αντιπαράθεσης με αφηγήσεις που επιχειρούν να αποσιωπήσουν ή να αναστρέψουν την ιστορική αλήθεια. Υπογραμμίζει ότι η μελέτη της ιστορίας δεν συνιστά απλή ανάκληση του παρελθόντος, αλλά ερμηνευτική πράξη που εκκινεί από τα ερωτήματα του παρόντος και στοχεύει στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Το κεντρικό επιχείρημα της ομιλίας είναι ότι τα ολοκαυτώματα δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά εκτός του πολιτικού και οικονομικού πλαισίου του ναζισμού. Ο ομιλητής απορρίπτει την εστίαση σε μεμονωμένα «αστυνομικού» τύπου ερωτήματα (ακρίβεια μαρτυριών, λεπτομέρειες ενεδρών) ως ασύνδετη με την ουσία. Αντιθέτως, θέτει κεντρικά ερωτήματα: Πώς προέκυψε ο ναζισμός και ποια η σχέση του με τον καπιταλισμό; Υπό ποιες συνθήκες εντάθηκε η ναζιστική βία στο τέλος της Κατοχής; Είχαν οι λαοί δικαίωμα στην ένοπλη αντίσταση;

Η ομιλία αναδεικνύει την Αντίσταση (ΕΑΜ/ΕΛΑΣ) ως μαζικό, οργανωμένο και αποτελεσματικό κίνημα που αναπτύχθηκε στο πολιτικό κενό που δημιούργησε η φυγή της νόμιμης κυβέρνησης και η απαξίωση των δωσιλογικών μορφωμάτων. Υπογραμμίζεται ότι η οικονομική δυσπραγία και η αδυναμία των κατοχικών αρχών να ελέγξουν την αγροτική παραγωγή συνέβαλαν στη στροφή του πληθυσμού προς τον ΕΛΑΣ, ο οποίος κατάφερε να συγκροτήσει ένα πειστικό εναλλακτικό σχήμα εξουσίας, ιδίως στις ορεινές περιοχές – εκεί όπου οι Ναζί στόχευαν με εξοντωτικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Έτσι, υπερθεματίζεται η δράση του 2ου Τάγματος του 31ου Συντάγματος («Τάγμα Χορτιάτη») ως παράδειγμα της ανταρτικής επιχειρησιακότητας. Ο ομιλητής περιγράφει την επίθεση στο Σανατόριο Ασβεστοχωρίου (12 Ιουλίου 1944) και τη γερμανική απόληψη με εκκαθαρίσεις υπό τον Σούμπερτ (26 Ιουλίου στο Ασβεστοχώρι, 31 Ιουλίου στη Νέα Ευκαρπία), τοποθετώντας τα γεγονότα του Χορτιάτη στο ευρύτερο πλαίσιο μιας σχεδιασμένης στρατηγικής τρομοκράτησης του άμαχου πληθυσμού και εξασφάλισης ασφαλών διαδρόμων υποχώρησης. Το ολοκαύτωμα της 2ας Σεπτεμβρίου περιγράφεται ως αποτέλεσμα προμελετημένης επιχείρησης, όχι αυθόρμητων αντιποίνων. Η ταχύτητα των γεγονότων, η δύναμη που εμπλέκεται (400 Γερμανοί, 80 Σουμπερταίοι) και η χρήση εμπρηστικής σκόνης καταδεικνύουν, κατά τον ομιλητή, προπαρασκευή. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη δράση των ταγματασφαλιτών, οι οποίοι παρουσιάζονται ως «υποπροϊόντα του ναζισμού», συχνά πιο κτηνώδεις κι από τους εντολείς τους. Ολοκληρώνοντας, ο κ. Τζιάρας αναφέρεται στη μεταπολεμική απαλοιφή των ευθυνών των συνεργατών από τα μνημεία, γεγονός που συνδέει με τη συμμετοχή των Ταγμάτων Ασφαλείας στα Δεκεμβριανά και την επακόλουθη αθώωσή τους. Η μνήμη της Αντίστασης και του ολοκαυτώματος

διατηρήθηκε στη συλλογική συνείδηση ως «παλίμψηστο» – και ο ιστορικός περίπατος αποτελεί μια προσπάθεια ανάδειξής της.³²⁸

*Το σχολείο του Χορτιάτη καμένο ανάμεσα στα χαλάσματα.*³²⁹

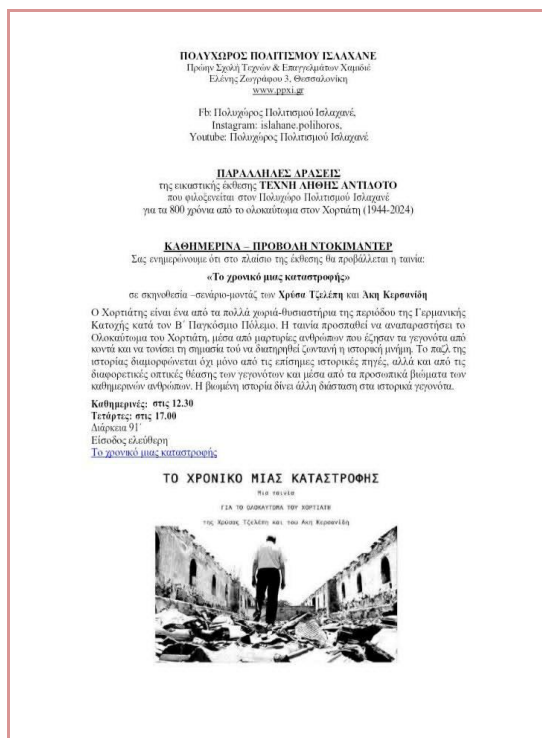
8.7 Η τέχνη ως αντίδοτο στη λήθη: δύο επέτειοι, δύο εκθέσεις, ένα μήνυμα

Πέραν της «Βραδιάς Ωραίων Λέξεων», η τοπική πολιτιστική δραστηριότητα εμπλουτίζεται από το «Φεστιβάλ Ιστορικού Ντοκιμαντέρ», που πραγματοποιείται στον Χορτιάτη από το 2014. Στο ίδιο πλαίσιο, διοργανώθηκε η φωτογραφική και εικαστική έκθεση (Ομαδική Έκθεση Εικαστικών Έργων) με τον τίτλο «Τέχνη – Λήθης Αντίδοτο», επιμελημένη από τον καταξιωμένο εικαστικό/φωτογράφο Βασίλη Καρκατσέλη, η οποία έχει πραγματοποιηθεί σε δύο διαφορετικές επετειακές περιόδους, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την προσπάθεια διαφύλαξης της μνήμης και προβολής της ιστορικής ταυτότητας της περιοχής. Η πρώτη έκθεση (2019) εγκαινιάστηκε το Σάββατο 31 Αυγούστου στην Αίθουσα «Ιωάννης Μανωλεδάκης» στον Χορτιάτη, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα 75 χρόνια από το ολοκαύτωμα. Η δεύτερη (2024), με τον τίτλο «Τέχνη – Λήθης Αντίδοτο», εγκαινιάστηκε την Τετάρτη 2 Οκτωβρίου, επ' ευκαιρία των 80 χρόνων από το ολοκαύτωμα, στον Πολυχώρο Πολιτισμού Ισλαχανέ (Πρώην Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χαμιδιέ), με τη συμμετοχή εξήντα σημαντικών καλλιτεχνών, κυρίως Θεσσαλονικέων. Ένα σπουδαίο

³²⁸ Από τη συνέντευξη με τον Κωνσταντίνο Τζιάρρα, μεταδιδακτορικό ερευνητή στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, ειδικευόμενο στην Κοινωνική Ιστορία, την «αστορία από τα κάτω», Θεσσαλονίκη, 17-04-2026.

³²⁹ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη. Το σχολείο, το εντυπωσιακότερο αρχιτεκτονικό κτίσμα στον Χορτιάτη. Στην εικόνα ένα κουφάρι πέτρινο, με τα ντουβάρια του να στέκουν ακόμα εκεί, σαν πλευρά ζώου που το έφαγε η φωτιά μέχρι που κόπασε. Χωρίς στέγη, χωρίς παράθυρα, χωρίς θρανία, χωρίς παιδικές φωνές. Μόνο τα κατάλοιπα μιας φωτιάς που δεν έκαψε μόνο ό,τι μπορούσε να καεί σε ύλη, αλλά και κάθε αυταπάτη ότι η μνήμη αντέχει χωρίς μάρτυρες, χωρίς τον ανθρώπινο παράγοντα.

εικαστικό γεγονός, με έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής, φωτογραφίας, εγκαταστάσεις, video, performance, τα οποία εκτέθηκαν σε όλο τον χώρο του πολιτιστικού κέντρου. Στο πλαίσιο των παράλληλων δράσεων της έκθεσης, προβαλλόταν καθημερινά το ντοκιμαντέρ «Το χρονικό μιας καταστροφής» σε σκηνοθεσία, σενάριο και μοντάζ των Χρύσας Τζελέπη και Άκη Κερσανίδη, το οποίο αναπαριστά το μακελειό του Χορτιάτη μέσα από βιωματικές μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, αναδεικνύοντας τη σημασία της διατήρησης της ιστορικής μνήμης. Η οργάνωση-επιμέλεια της έκθεσης, όπως και του εξαιρετικού καταλόγου όλων των έργων, είχε την υπογραφή του Καρκατσέλη. Τα εγκαίνια πλαισιώθηκαν από μία άλεκτη performance της Εύης Χατζημητάκου ('Silent Comfort' – κρουστά Αλέξης Νάνος), μια μικρή συναυλία μουσικών της Κ.Ο.Θ. και άλλα δρώμενα.³³⁰

Αριστερά, το δελτίο τύπου για το ντοκιμαντέρ «Το χρονικό μιας καταστροφής».³³¹ Δίπλα η εκθεσιακή αφίσα, με το γνωστότερο χαρακτηριστικό του Γ. Φαρσακίδη να μαγνητίζει τα βλέμματα.

³³⁰ Θεόδωρος Στίγκας, «Τέχνη – Λήθης Αντίδοτο / Ομαδική εικαστική έκθεση σε επιμέλεια Βασίλη Καρκατσέλη», άρθρο στην ιστοσελίδα [photologio], στήλη «Photo Δρώμενα», 27 Σεπτεμβρίου 2024: <https://www.photologio.gr/photodromena/texni-lithis-antidoto-omadiki-eikastiki-ekthesi-se-epimeleia-vasili-karkatseli/>

³³¹ Το έντυπο επάνω, υπογραμμίζει ότι το ντοκιμαντέρ της Χρύσας Τζελέπη και του Άκη Κερσανιδή στοχεύει να διατηρήσει ζωντανή την ιστορική μνήμη, συνθέτοντας το «παζλ» της ιστορίας όχι μόνο από επίσημες πηγές αλλά και μέσα από τα προσωπικά βιώματα των επιζώντων. Η αναπαραγωγή του βίντεο είναι προστατευμένη (ιδιωτική). Πρόσβαση στην προβολή του δίνεται μέσω κωδικού, ο οποίος είναι CHR2013 (<https://vimeo.com/163372384>).

Ισλαχανέ 2024. Το 1944 οι γυναίκες του Χορτιάτη έγιναν σύμβολο μιας απάνθρωπης θηριωδίας. Σήμερα, οι γυναίκες της εκδήλωσης για τον Χορτιάτη, απόγονοι και συνεχιστές της μνήμης εκείνων, είναι το σύμβολο μιας αλύγιστης και διαχρονικής αντίστασης στη λήθη.

Η συγκινησιακή άλεκτη performance της Εύης Χατζημητάκου.

8.8 Ο Χορτιάτης μαθαίνει να θυμάται: η ωρίμανση μιας επετείου

Στο χρονογράφημά του *Ο Χορτιάτης στις παλιές ιστορίες* ο Θοδωρής Βαλαχάς περιγράφει με γλαφυρό και προσωπικό τρόπο τη σταδιακή μετεξέλιξη του τρόπου απόδοσης τιμής στην επέτειο του ολοκαυτώματος, σκιαγραφώντας μια διαδρομή από την πρώιμη, ενίοτε ακατάλληλη, μορφή μνήμης σε μια ολοένα πιο μεστή και θεσμικά καθιερωμένη τελετουργία. Με την πάροδο των ετών, η επέτειος της 2ας Σεπτεμβρίου έχει καταστεί για τους κατοίκους του Χορτιάτη ημέρα πένθους, συγκρινόμενη μάλιστα με τη Μεγάλη Παρασκευή. Κατά τα πρώτα έτη, τιμούσαν τη μνήμη της σφαγής με εκδηλώσεις όπως χορούς, τραγούδια, συναυλίες και αθλητικούς αγώνες, πρακτική που προκαλούσε εύλογες αντιδράσεις και προβληματισμό ως προς το εάν αρμόζει σε μια τόσο τραγική επέτειο. Ωστόσο, η τέλεση της αναμνήσεως παρουσιάζει αισθητή βελτίωση ως προς την ποιότητα και το περιεχόμενό της. Η βελτίωση αυτή καθίσταται εμφανής ήδη από τις υλικές υποδομές: ασφαλτόστρωση του χωριού, πλακόστρωση πεζοδρομίων και του περιβάλλοντος του μνημείου, καθώς και γενική ανακαίνιση των κοινόχρηστων χώρων εν όψει της τελετής.

Η ίδια η ημέρα έχει αναχθεί σε τοπική αργία, με συμμετοχή όλων όσοι διαβιούν εντός και εκτός Χορτιάτη. Η επισημότητα του ετήσιου εθίμου (πένθιμες καμπάνες, μεσίστιες σημαίες, χοροστασία Μητροπολίτη, παρουσία υπουργών, βουλευτών, στρατιωτικών αρχών, αντιστασιακών οργανώσεων και εκπροσώπων άλλων μαρτυρικών πόλεων) καταδεικνύει την οριστική μετάβαση από τον πρώιμο, λιγότερο πρόσφορο τρόπο απότισης τιμής σε μια ώριμη, θεσμικά και λαϊκά επικυρωμένη

τελετή μνήμης. Η όλη διαδικασία - θρησκευτική δέηση, εξιστόρηση γεγονότων, προσκλητήριο νεκρών, κατάθεση στεφάνων, ενός λεπτού σιγή - συνιστά πλέον ένα πλήρες και συνεκτικό τελετουργικό που αποδεικνύει την εξελικτική πορεία της τοπικής κοινωνίας προς μια βαθύτερη και πιο σεβαστική απότιση τιμής στα θύματα.³³²

8.9 Μνήμη θεατροποιημένη: δύο επέτειοι, δύο παραγωγές, ένα χρέος αλησμόνητο

Το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος (ΚΘΒΕ) συμμετείχε στις επετειακές εκδηλώσεις μνήμης για το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη τόσο το 2019, για τη συμπλήρωση 75 ετών, όσο και το 2024, για τα 80 χρόνια.

2019: 75η Επέτειος

Για τον εορτασμό των 75 χρόνων, παρουσιάστηκε ένα θεατρικό αναλόγιο ειδικά διαμορφωμένο για τον χώρο. Η παράσταση εντάχθηκε στο πρόγραμμα των τριήμερων εκδηλώσεων που διοργάνωσε ο Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη.

Τίτλος: «2 Σεπτεμβρίου... Οι νεκροί του Χορτιάτη αντίκρυ στην αιωνιότητα».

Τόπος & Χρόνος: παρουσιάστηκε στην οικία Νταμπούδη, έναν από τους κύριους τόπους μαρτυρίου του χωριού, τη Δευτέρα 2 Σεπτεμβρίου 2019.

Συντελεστές: τη σκηνοθετική επιμέλεια υπέγραψε η Άννη Τσολακίδου. Τους ρόλους ερμήνευσαν οι ηθοποιοί Κώστας Σαντάς, Γιάννης Αναστασάκης, Μαρία Τσιμά και Δημήτρης Καρτόκης.

2024: 80ή Επέτειος

Για την 80ή επέτειο, παρουσιάστηκε μία νέα, μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγή, σε συμπαραγωγή με τον Δήμο Πυλαίας-Χορτιάτη.

Τίτλος: «Μετράει μέσα μου η ζωή».

Κείμενο & Σκηνοθεσία: το κείμενο υπογράφει η Ροδή Στεφανίδου, ενώ τη σκηνοθεσία ανέλαβε η Ελευθερία Τέτουλα.

Σύλληψη & Έμπνευση: το έργο βασίστηκε σε ενδελεχή έρευνα και βασίζεται σε πραγματικές μαρτυρίες των επιζώντων της σφαγής. Η Ροδή Στεφανίδου δήλωσε σχετικά: «Η μνήμη θρέφει και

³³² Θεοδωής Βαλαχάς, *Ο Χορτιάτης στις παλιές ιστορίες*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 2005, σ. 73-76.

θρέφεται από τις προσωπικές μαρτυρίες των παιδιών που γλύτωσαν από το ολοκαύτωμα και μας εξιστόρησαν όλα όσα συνέβησαν. Μέσα από την έρευνα, τα ντοκιμαντέρ, τις προηγούμενες παραστάσεις αλλά και τις προσωπικές μαρτυρίες προέκυψε το κείμενο».

Συντελεστές & Διανομή: την ομάδα συμπλήρωσαν η Δανάη Πανά (σκηνικά-κοστούμια), ο Παναγιώτης Ανδρέογλου (μουσική) και η Νάντια Κουτζιάμπαση (κίνηση). Τους ρόλους ερμήνευσαν οι ηθοποιοί: Μαριάννα Αβραμάκη, Μάνος Γαλανής, Δημήτρης Καρτόκης, Χριστίνα Κωνσταντινίδου και Νίκος Τσολερίδης.

Παραστάσεις: δόθηκαν σε τρία ανοιχτά σημεία. Πρεμιέρα το Σάββατο 31 Αυγούστου 2024, στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Χορτιάτη. Επαναλήψεις την Τετάρτη 11 και την Πέμπτη 12 Σεπτεμβρίου 2024, στον Πολυχώρο Πολιτισμού Ισλαχανέ.

Τόσο το 2019 όσο και το 2024, η είσοδος για το κοινό ήταν ελεύθερη. Παρ' όλα αυτά, όχι για όλους. Λόγω της σκληρής γλώσσας η παράσταση ήταν ακατάλληλη για παιδιά κάτω των 15 ετών.

Με την καλλιτεχνική του συμμετοχή, το ΚΘΒΕ συνέβαλε ενεργά στην διατήρηση της ιστορικής μνήμης, αποδίδοντας φόρο τιμής στα θύματα του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, με παραστάσεις που ξεχώρισαν για τη λιτότητα (2019) και την εμβρίθεια της έρευνας πεδίου (2024).

*Η αφίσα μιας παράστασης τόσο παραστατικής. Τρία σώματα το ένα πάνω στο άλλο σε ένα σύμπλεγμα πλασμένο από χρώμα και στάχτη. Τρεις μορφές που σώπασαν μετά από όσα είδαν. Ή μήπως έχουν κι άλλα να πουν;*³³³

³³³ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

8.10 Από την οικία Νταμπούδη στο Μέγαρο Μουσικής σε ένα μνημείο από ήχους: μια συμφωνική κατάθεση για 147 χαμένες ψυχές

Ο σύλλογος «Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη» απευθύνθηκε στο ΚΘΒΕ καθώς και στην Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης (ΚΟΘ), με σκοπό τη διοργάνωση δύο σημαντικών εκδηλώσεων αφιερωμένων στη μνήμη του ολοκαυτώματος. Η πρώτη εκδήλωση αφορούσε θεατρική παράσταση, η οποία πραγματοποιήθηκε ανήμερα της επετείου σε έναν από τους δύο τόπους όπου ένας αριθμός Χορτιατινών βρήκε τραγικό θάνατο συνεπεία πλήρους κατάκαυσης εν ζωή, αυτόν της οικίας Νταμπούδη (ο άλλος ασφαλώς είναι ο φούρνος Γκουραμάνη). Ακολούθησε συναυλία αφιέρωμα στο Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης στις 11 Οκτωβρίου 2024, σε παγκόσμια πρεμιέρα, στο πλαίσιο του 59ου Φεστιβάλ Δημητρίων, υπό την αιγίδα της ΚΟΘ.

Η Παγκόσμια Πρεμιέρα του έργου «Να θυμηθούμε»: στο επίσημο κανάλι της Κρατικής Ορχήστρας Θεσσαλονίκης (Thessaloniki State Symphony Orchestra) στο YouTube είναι διαθέσιμο βίντεο που παρουσιάζει τη διαδικασία δημιουργίας του συμφωνικού έργου, που ανέθεσαν η ΚΟΘ, ο ΟΜΜΘ και ο Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη στον διεθνούς κύρους Βρετανό συνθέτη David Bruce. Το έργο είναι γραμμένο για σοπράνο, παιδική χορωδία και ορχήστρα και είναι αφιερωμένο στη μνήμη των 147 θυμάτων της σφαγής του 1944.

Πηγή έμπνευσης και ιστορική μνήμη: ο David Bruce εξηγεί πώς επηρεάστηκε από την ταινία-ντοκιμαντέρ «Το Χρονικό μιας Καταστροφής». Επίσης, το έργο ενσωματώνει λόγια από το ποίημα «Χρέος ή Μνήμη» του Μανώλη Γλέζου, το οποίο εκφράζει την οδύνη για το ολοκαύτωμα.³³⁴

Επίσκεψη στον τόπο του μαρτυρίου: το βίντεο, ως μέσο ανασυγκρότησης, προβολής αλλά και (επικοινωνιακής) προώθησης του γεγονότος στη δημόσια σφαίρα, περιλαμβάνει πλάνα από τις πρόβες, με τον αρχιμουσικό, Leo McFall, να παρουσιάζει το έργο σε ρόλο εκπροσώπου της παραγωγής και ταυτόχρονα επίσημου «οικοδεσπότη». Έτσι, το βίντεο δεν λειτουργεί μόνο ως trailer του όλου εγχειρήματος, αλλά κι ως καλωσόρισμα. Σε αυτό καταγράφεται η συγκινητική επίσκεψη του David Bruce στο μνημείο των μαρτύρων στον Χορτιάτη πριν από τη συναυλία, όπου απέτισε

³³⁴ David Bruce, να θυμηθούμε, NA THYMITHOÚME – for soprano, children’s choir & orchestra, Vocal Score, Red Balloon Music, 2024. Οι στίχοι αποτελούν απόσπασμα από το ποίημα του Μανώλη Γλέζου, όπου αποτυπώνεται η θλίψη και το βάρος του Ολοκαυτώματος. Στο TEXT της παρτιτούρας που εκτείνεται σε 58 σελίδες και περιλαμβάνει οδηγίες για την ερμηνεία (π.χ. *dolcissimo*, *playful*, *maestoso*), με τη χρήση αποκλειστικά γυναικείας/παιδικής φωνής.

φόρο τιμής στα θύματα. Ο ίδιος ο συνθέτης παρακολουθεί το «πρώτο ζωντάνεμα» του έργου του βαθιά συγκινημένος.³³⁵

Καλλιτεχνικοί συντελεστές: αναφέρονται ο Leo McFall ως διευθυντής ορχήστρας, η Χρύσα Μαλιαμάνη ως σοπράνο, καθώς επίσης η Νεανική χορωδία και αυτή του Ι.Ν. Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, υπό τη διδασκαλία της Μαρίας Έμμας Μελιγκοπούλου και της Ελπίδας Τσάμη.

Το μήνυμα του μουσικού έργου: συναυλία και το συνοδευτικό υλικό προβάλλουν την ιδέα ότι η τέχνη λειτουργεί ως «αντίδοτο στη λήθη». Όπως τόνισε ο Διευθυντής της ΚΟΘ, Σίμος Παπάνας, το έργο αποτελεί ένα «μνημείο από ήχους» που, σε αντίθεση με τα πέτρινα μνημεία, μπορεί να ταξιδέψει σε όλο τον κόσμο και να κάνει γνωστή την ιστορία του Χορτιάτη.

Η συναυλία ολοκληρώθηκε με την Όγδοη Συμφωνία (σε ντο ελάσσονα, έργο 65) του Σοστακόβιτς, η οποία γράφτηκε στα 1943-44 στην τότε Σοβιετική Ένωση, η οποία το καλοκαίρι του 1944 (παράλληλα με τη γερμανική κήρυξη του Ολοκληρωτικού Πολέμου εναντίον της Ελλάδας) ξεκινά την αντεπίθεσή της με την επιχείρηση Bagration.³³⁶

Ο Σοστακόβιτς, πολίτης μιας χώρας που υπέφερε από τη γερμανική κατοχή και τα δεινά της την ίδια περίοδο με την καταστροφή που έπληξε τον Χορτιάτη, περιγράφει τη φρίκη του πολέμου και τον πόνο των αθώων θυμάτων, προσφέροντας στο τέλος μια στάλα παρηγοριάς – όπως επισημαίνεται στην περιγραφή του προγράμματος στην επίσημη ιστοσελίδα της ΚΟΘ.

8.10.1 Όταν η μουσική υψώνει φωνή εκεί που οι χαμένες ψυχές σιωπούν: μια συνέντευξη με τη Μαρία Έμμα Μελιγκοπούλου

Η Μαρία Έμμα Μελιγκοπούλου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Μουσικής Επιστήμης & Τέχνης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και διδάκτορας και μεταδιδάκτορας του Τμήματος

³³⁵ «ΚΟΘ making-of 'Αφιέρωμα στο Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη' (11οκτ24)», στο κανάλι *Thessaloniki State Symphony Orchestra* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=s2jf2kCi_Ak

³³⁶ Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, 2006, p. 202. Η συνολική μάχη αποτελεί τη μεγαλύτερη ήττα στη γερμανική στρατιωτική ιστορία, με περίπου 450.000 γερμανικές απώλειες και προετοίμασε το έδαφος για την επακόλουθη απομόνωση 300.000 Γερμανών στρατιωτών στην Κουρλάνδη. Ολοκληρώθηκε μόλις λίγες μέρες πριν τα συμβάντα στον Χορτιάτη. Τα γεγονότα, όπως έχουμε επισημάνει, σχετίζονται σε ό,τι αφορά το επιχειρησιακό πεδίο του πολέμου.

Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου. Έχει διεθνή καριέρα με πολυάριθμες εμφανίσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Ευρώπη, Ασία, Αφρική, Αμερική). Είναι Artistic Advisor & μέλος του Advisory Board της Interkultur, καθώς και μέλος του Συμβουλίου των World Choir Games. Διατελεί κριτής σε διεθνείς διαγωνισμούς στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Κίνα, Ρωσία, ΗΠΑ, Σουηδία, Βέλγιο, Ν. Αφρική κ.λπ.) και διδάσκει τακτικά σε διεθνή masterclasses (Κορέα, Κίνα, Σρι Λάνκα, Ινδονησία, Γερμανία, Ισραήλ, Ελλάδα κ.ά.). Συνεργάζεται τακτικά με το ΜΜΘ, ΜΜΑ, ΚΟΘ, ΣΟΔΘ κ.α.

Η συνέντευξη μαζί της, δεδομένου του θέματος, κύλησε σε μια ιεροπρεπή, σαν τελετουργία, ατμόσφαιρα. Μια ατμόσφαιρα όπου η μνήμη δεν αφηγούνταν αλλά βιώνόταν, χωρίς ανάσα περιττή, χωρίς λόγο αδύναμο, καθώς το βάρος των γεγονότων του 1944 αιωρούνταν πάνω από κάθε ερώτηση, μεταμορφώνοντας τη συζήτηση σε ένα μικρό μνημόσυνο. Παραθέτουμε το σημαντικότερο μέρος της συνέντευξης όπως θυμάται και έζησε η ίδια το έργο, για λίγο μέσα από τα μάτια και τα ώτα των θυμάτων, καθώς ανακεφαλαιώνει συνοπτικά το πνεύμα και το νόημα όλης της συνομιλίας, αποτυπώνοντας με τον πιο γλαφυρό τρόπο τη σύνδεση τέχνης, μνήμης και ιστορικής ευθύνης. Με μια επιπλέον σύνδεση με το παρόν όπως το βιώνει ο παλαιστινιακός λαός, η κ. Μελιγκοπούλου υπενθυμίζει πως τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπου κι αν συμβαίνουν, δεν επιτρέπεται να συναντούν τη σιωπή ή τη λήθη:

«Ήταν ένα έργο που είχε μεγάλη ορχήστρα, με πολύ ενισχυμένες ομάδες χάλκινων, πνευστών και κρουστών. Μετέδιδε αυτό το σκοτεινό ύφος ενός ολοκαυτώματος. Είχε πολλά ατομικά στοιχεία, δηλαδή η ενορχήστρωση ήτανε σαφώς ατομική, όμως το μέρος της λυρικής τραγουδίστριας, όπως και της χορωδίας, είχε πολύ απλές γραμμές. Πολλές φορές ήτανε απλά σε δύο νότες ή σε ένα πολύ μικρό μελωδικό μοτίβο. Τονιζότανε στο κείμενο πολύ το «να θυμηθούμε» και το «να μην ξεχάσουμε». Αυτές οι δύο προτάσεις ήτανε τα δύο leitmotiv του στίχου του έργου.

Το έργο ήταν για παιδική χορωδία και δεν είχε αντρικές φωνές μέσα, προφανώς ως ένας συμβολισμός στο ότι σε αυτό το ολοκαύτωμα η πλειοψηφία του κόσμου που σκοτώθηκαν ήταν γυναίκες και παιδιά και υποθέτω ότι αυτό θέλει ο συνθέτης να τονίσει. Βέβαια πρέπει να πούμε ότι συζητήθηκε γιατί ο συνθέτης που έγραψε το έργο είναι Άγγλος και όχι Έλληνας. Στο πρόγραμμα της συναυλίας, νομίζω, που έχει τα program node, σίγουρα έχει μέσα μεγαλύτερη περιγραφή του έργου.

Η σολίστ, η σοπράνο δηλαδή ή λυρική τραγουδίστρια, Μαλιαμάνη Χρυσούλα, φορούσε το σάλι των Παλαιστινίων σε όλη τη συναυλία, η οποία έγινε στις 11 Οκτωβρίου του '24. Ήταν στα πλαίσια των Δημητρίων, η συναυλία ήταν sold out και είχε πάρα πολύ κόσμο. Πραγματοποιήθηκε στην κεντρική σκηνή του Μεγάρου Μουσικής. Δυστυχώς ήταν η μαύρη σκηνή και όχι η ξύλινη, που σημαίνει ότι η χορωδία είχε μικροφωνική ενίσχυση και όχι φυσικό ήχο. Διεύθυνε ο μόνιμος αρχιμουσικός της Κρατικής Ορχήστρας και ο συνθέτης ήταν παρών. Το έργο είχε διάρκεια 18 λεπτά.»³³⁷

*Αριστερά, το προσπέκτους της συναυλίας-αφιέρωμα για το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη.³³⁸
Δεξιά, ένας εκ των βασικότερων καλλιτεχνικών συντελεστών του έργου, η Μαρία Έμμα Μελιγκοπούλου.³³⁹*

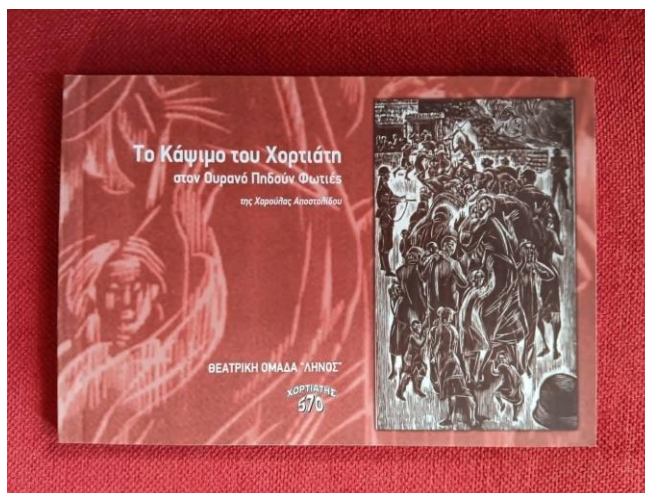
³³⁷ Από τη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη της Μαρίας Έμμα Μελιγκοπούλου, αναπληρώτριας καθηγήτριας (ΤΜΕ & Τέχνης Πανεπιστημίου Μακεδονίας) και διδάκτορα και μεταδιδάκτορα (ΤΜΣ Ιονίου Πανεπιστημίου), Θεσσαλονίκη, 04-05-2026.

³³⁸ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

³³⁹ Από το προσωπικό αρχείο της Μαρίας Έμμα Μελιγκοπούλου. Η φωτογραφία υπήρχε στο προσπέκτους της εκδήλωσης, στην παρουσίαση των κύριων συντελεστών.

8.11 Από το χρονικό στην ψυχογραφία: το θεατρικό δρώμενο ως μνημείο άυλης μνήμης

Ένα λευκώμα κυκλοφόρησε το 2015, με τίτλο *Το κάψιμο του Χορτιάτη – Στον ουρανό πηδούν φωτιές*, μία έκδοση με αφορμή το ομότιτλο θεατρικό έργο της Χαρούλας Αποστολίδου. Πρόκειται για ένα έργο που δεν φιλοδοξεί να εμπλουτίσει την ιστορική γνώση, ούτε να καταγράψει το χρονικό του ολοκαυτώματος της 2ας Σεπτεμβρίου 1944. Εξ αντιθέτου, επιδιώκει να υπερβεί την επιφανειακή εντύπωση και να προσεγγίσει βαθύτερα ζητήματα που άπτονται της ανθρώπινης φύσης: τη συνειδητοποίηση, την πράξη, τη δύναμη και την αδυναμία, τη μετάνοια, τη συγχώρεση, την εκδίκηση, τη θρησκευτική ευλάβεια. Το μήνυμα: εμβαθύνοντας στην ψυχολογία θυτών και θυμάτων, είναι εφικτό να συνδυάσουμε ιστορικά γεγονότα με προεκτάσεις στη διαχρονική ανθρώπινη φύση. Εστιάζει, επίσης, στην αναζήτηση της αλήθειας από τις νεότερες γενιές και στην ανάγκη διατήρησης της μνήμης, ιδίως σε μια εποχή όπου η αλήθεια συχνά συγχέεται με την παραπληροφόρηση. Δυστυχώς, ακόμα και στον ίδιο τον μαρτυρικό τόπο υπάρχουν άνθρωποι που ζουν περιφρονώντας τη μνήμη των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας. Το έργο παρουσιάστηκε στον Χορτιάτη στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης (31 Αυγούστου 2015 και από 2 έως 6 Σεπτεμβρίου 2015, ώρα 8.30 μ.μ., χώρος θυσίας: οικία Νταμπούδη), σε σκηνοθεσία της Βούλας Γεωργιάδου, σκηνογραφική/ενδυματολογική επιμέλεια του Λουκά Δαγδηλέλη και της Σοφίας Σκουλίδη και μουσική επένδυση του Μιχάλη Τραχαλιού.³⁴⁰

*Η πρώτη κοπή του λευκώματος, με το χαρακτηριστικό του Φαρσακίδη ξανά δεσπόζον.*³⁴¹

³⁴⁰ Χαρούλα Αποστολίδου, *Το κάψιμο του Χορτιάτη – Στον ουρανό πηδούν φωτιές*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 2015. Στη φωτογραφία το πρώτο στη σειρά αντίτυπο της έκδοσης, που φυλάσσεται στο αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

³⁴¹ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

9. Περιπατώντας στη μνήμη και χαρτογραφώντας τους τόπους μαρτυρίου ενός ολοκαυτώματος

9.1 Σημεία μνήμης σε έναν ιστορικό σταθμό: διαδρομή, δρώμενα και νοήματα

Ο ιστορικός περίπατος μνήμης στους τόπους μαρτυρίου του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη αποτελεί μια ετήσια εκδήλωση τιμής και ιστορικής γνώσης για τα γεγονότα της 2ας Σεπτεμβρίου 1944.³⁴²

Κύρια στοιχεία του περιπάτου μνήμης

Σκοπός: η διατήρηση της ιστορικής μνήμης, η εκπαίδευση των νεότερων γενεών για τα εγκλήματα του ναζισμού, ο φόρος τιμής στα θύματα και η αποτροπή της λήθης, συχνά με το σύνθημα «Τέχνη – Λήθης Αντίδοτο».

Διαδρομή και σταθμοί: ο περίπατος ξεκινά συνήθως από την ιστορική πλατεία του Χορτιάτη και περνά από τα σημεία που διαδραματίστηκαν οι θηριωδίες, συμπεριλαμβανομένων των χώρων μαρτυρίου, όπως ο φούρνος όπου κάηκαν ζωντανοί κάτοικοι. Στα σημεία υπάρχουν οι μαρμάρινες πλάκες των νεκρών, των εκτελεσθέντων προ της πυρπόλησης και των κεκαυμένων, με τους νεκρούς να υπολογίζονται, κατά προσέγγιση, σε 65 και 40 για τον φούρνο Γκουραμάνη και την οικεία Νταμπούδη αντίστοιχα.

Κύρια σημεία-στάσεις της διαδρομής

- *Ιστορική πλατεία Χορτιάτη*: Το σύνηθες σημείο συνάντησης και έναρξης του περιπάτου. Εδώ συγκεντρώθηκαν αρχικά οι κάτοικοι υπό την απειλή των όπλων πριν διαχωριστούν στα σημεία εκτέλεσης.
- *Φούρνος του Γκουραμάνη*: Ένας από τους δύο βασικούς «τόπους μαρτυρίου». Δεκάδες γυναίκες και παιδιά κλείστηκαν στο εσωτερικό του και κάηκαν ζωντανοί, ενώ όσοι προσπάθησαν να διαφύγουν «γαζώθηκαν» από πολυβόλα στην είσοδο,

³⁴² «Περίπατος Μνήμης στο Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο κανάλι *Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:
<https://www.youtube.com/watch?v=PFwUIAWGmtw>

καθώς (ενδεχομένως εκ προθέσεως) αφέθηκε ανοιχτή μία πόρτα. Στο σημείο υπάρχει σήμερα αναμνηστική πλάκα και μικρό παρεκκλήσι. Έξω από τον φούρνο εκτελέστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες οι 10 που «περίσσευαν» επειδή δεν χωρούσαν να στοιβαχτούν στο εσωτερικό του, από το οποίο κατάφεραν να αποδράσουν 8 παιδιά και μία 40χρονη γυναίκα, η Μαρία Αγγελινούδη.

- *Οικία Νταμπούδη*: Ο δεύτερος κύριος χώρος θυσίας. Οι Γερμανοί οδήγησαν εκεί κατοίκους, τους κλείδωσαν και έβαλαν φωτιά στο κτίριο. Στο εσωτερικό της ιστορικής οικίας φυλάσσονται οστά των μαρτύρων, ενώ εξωτερικά αναγράφονται τα ονόματα των εκτελεσθέντων. Από την οικία Νταμπούδη δεν έζησε κανείς.
- *Μνημείο μαρτύρων 2ας Σεπτεμβρίου*: Το κεντρικό μνημείο του ολοκαυτώματος όπου τελείται η επιμνημόσυνη δέηση και η κατάθεση στεφάνων. Βρίσκεται επί της οδού Μαρτύρων 2ας Σεπτεμβρίου.

Δρώμενα: κατά τη διάρκεια της πορείας πραγματοποιούνται αναγνώσεις μαρτυριών επιζώντων, κείμενα, αναγνώσεις ποιημάτων, καθώς και μικρά μουσικά ή θεατρικά δρώμενα που αποτυπώνουν το χρονικό της τραγωδίας.

Διοργάνωση: συνήθως διοργανώνεται από την Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη, την εφημερίδα *Χορτιάτης 570* και τον Δήμο Πυλαίας-Χορτιάτη στα τέλη Αυγούστου ή τις αρχές Σεπτεμβρίου.

Συμμετοχή: συμμετέχουν τοπικοί φορείς, συγγενείς των θυμάτων, μαθητές και πολίτες, ενισχύοντας τη δημόσια ιστορία και την εκπαίδευση των νέων.

Οι εκδηλώσεις αυτές, που διοργανώνονται συνήθως γύρω στις αρχές Σεπτεμβρίου (επέτειος της σφαγής), αποτελούν μια βιωματική εμπειρία μνήμης.³⁴³

³⁴³ «Θεσσαλονίκη-Χορτιάτης: Περίπατος μνήμης για τα 80 χρόνια από το Ολοκαύτωμα | 1/9/2024 | EPT», στο κανάλι ERT A.E. στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=g9wvss9lRJk>

Αριστερά, η αφίσα του Ιστορικού Περίπατου Μνήμης του 2023, δεξιά του 2024 και κάτω του 2025, αντιστοίχως.³⁴⁴

³⁴⁴ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη. Τα χρόνια περνούν, οι εικόνες με διαλεκτικό τρόπο αλλάζουν την αφήγηση: ενώ στην πρώτη επιλέγεται ως θέμα μέρος του ψηφιδωτού του μνημείου μαρτύρων με τα παιδιά του Χορτιάτη στο φόντο, στη δεύτερη είναι τα παιδιά της Γάζας και στην τρίτη ο συγκερασμός των δύο, αν κάποιος προσέξει τη λεπτομέρεια στα αριστερά – τη φέτα καρπουζιού, σύμβολο της παλαιστινιακής αντίστασης από τα τέσσερα χρώματα της σημαίας της πολύπαθης χώρας. Ολοκαύτωμα και Γενοκτονία. Διαφορετικός τόπος, ίδιος πόνος: της απώλειας.

*Λέξεις που ξεριζώνουν τη λήθη. Χέρια που σπέρνουν τη μνήμη. Όταν η αφήγηση σωματοποιεί το παρελθόν.*³⁴⁵

³⁴⁵ Μαρτυρίες που διαβάζονται, ποιήματα που απαγγέλλονται, μουσική που θρηνεί και θεατρικές στιγμές που αναβιώνουν το χρονικό της τραγωδίας. Η πορεία γίνεται τελετουργία μνήμης και βιοματική κατάδυση στην καρδιά του τραύματος, από όπου η κοινότητα αντλεί την ταυτότητά της. Χαρακτηριστικό στιγμιότυπο αυτό της επάνω αριστερά φωτογραφία με τον Μπάμπη Νανακούδη μπροστά στο μνημείο. Οι χειρονομίες του ζωντανεύουν τις λέξεις – λες και τα γεγονότα εκτυλίσσονται ξανά μπροστά στα μάτια του. Δεν περιγράφει απλώς τα γεγονότα· τα βιώνει εκ νέου, με

9.2 Μια ανάσα πριν τη φωτιά: δακρύων ποταμός εν μέσω στάχτης

Τον Αύγουστο του 2023, στην περιπατητική παράσταση «Οδός Μαρτύρων 2ας Σεπτεμβρίου» που πραγματοποιήθηκε στον Χορτιάτη, το ποίημα «Μνήμη» από τη συλλογή ‘‘Δακρύων Ποταμός’’ / ολοκαύτωμα – ‘‘Νύχτα Αστροφεγγιάς’’ της Ευαγγελίας Κυρίμη-Πιτσούλη, επιζήσασας της σφαγής του Χορτιάτη, ακούστηκε κατά τη διάρκειά της. Στην ίδια παράσταση ακούστηκαν επίσης στίχοι από την ίδια συλλογή.³⁴⁶ Κατά την 79η επέτειο του ολοκαυτώματος (Σεπτέμβριος 2023), στίχους απήγγειλε η εγγονή της συγγραφέως. Πρόκειται για μελοποιημένα ποιήματα που περιγράφουν τις φρικαλεότητες του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, αποδίδοντας την τραγικότητα των γεγονότων μέσα από προσωπικές μαρτυρίες. Το βιβλίο θεωρείται από τις πηγές ως σημείο αναφοράς στη δράση τόσο του Δήμου Πυλαίας-Χορτιάτη όσο και της ομάδας θεάτρου Bloom, η οποία το αξιοποίησε στις παραστάσεις της.³⁴⁷

Η Ευαγγελία Κυρίμη-Πιτσούλη παρουσίασε την ποιητική της συλλογή στις 15 Νοεμβρίου του 2016. Η παρουσίαση έγινε σε εκδήλωση που διοργάνωσαν οι Συνταξιούχοι του ΟΑΕΕ (Οργανισμός Ασφάλισης Ελευθέρων Επαγγελματιών) και έλαβε χώρα στο Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης (ΒΕΘ). Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, η ποιήτρια μοιράστηκε τις τραυματικές της εμπειρίες από το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη, το οποίο συνέβη όταν η ίδια ήταν μόλις 10 ετών, και απήγγειλε στίχους που αποτυπώνουν τη φρίκη εκείνου του «καταραμένου Σαββάτου». Την εκδήλωση άνοιξε ο πρόεδρος του Σωματείου, Άρης Φραγκουλίδης και τον συντονισμό έκανε ο Γενικός Γραμματέας, Γιώργος Κουτονίδης. Παραβρέθηκαν εκπρόσωποι τοπικών αρχών, όπως ο πρόεδρος της κοινότητας Χορτιάτη, Γιώργος Μενεξές, καθώς και μέλη της Ένωσης Γυναικών Χορτιάτη και της τοπικής χορωδίας.³⁴⁸

κάθε του λέξη να σφραγίζεται από ένταση και παραστατικότητα ενώ στην άκρη πιο πίσω δύο γυναίκες, η Εύη Γκαντινά και η Ιωάννα Πιτσούλη, που συμμετέχουν στον Ιστορικό Περίπατο Μνήμης τα τελευταία χρόνια διαβάζοντας στίχους και μαρτυρίες, αγκαλιάζοντας σαν να θρηνούν.

³⁴⁶ Μαρία Καλτσιδίη, «Η περιπατητική παράσταση ‘‘Οδός Μαρτύρων 2ας Σεπτεμβρίου’’ έρχεται στον δήμο Πυλαίας – Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα *ertnews.*, στήλη «ΕΡΤ3 – Πολιτισμός», 29 Αυγούστου 2023:

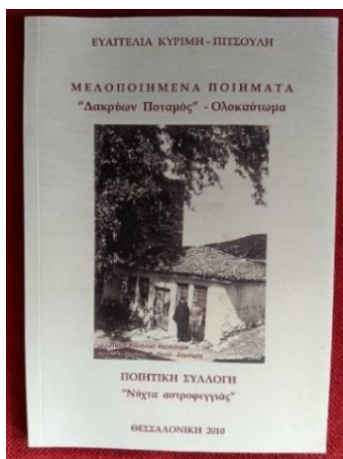
<https://www.ertnews.gr/ert3/i-peripatitiki-parastasi-odos-martyron-2as-septemvriou-erxetai-ston-dimo-pylaias-xortiati/>

³⁴⁷ Σμαρώ Παυλού, «Τιμήθηκε στον Χορτιάτη η επέτειος των 79 χρόνων από το Ολοκαύτωμα», άρθρο στην ιστοσελίδα *ertnews.*, στήλη «Θεσσαλονίκη», 02 Σεπτεμβρίου 2023:

<https://www.ertnews.gr/ert3/timithike-ston-xortiati-i-epeteios-ton-79-xronon-apo-to-olokaytoma/>

³⁴⁸ «‘‘Εκείνο το ...καταραμένο Σάββατο βράδι’’ στον Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα της *Πανελληνίας Ομοσπονδίας Συνταξιούχων ΟΑΕΕ (ΠΟΣΟΑΕΕ)*, 30 Δεκεμβρίου 2016:

<https://www.posoae.gr/ekaino-to-katarameno-savvato-vradi-sto-xortiati/>

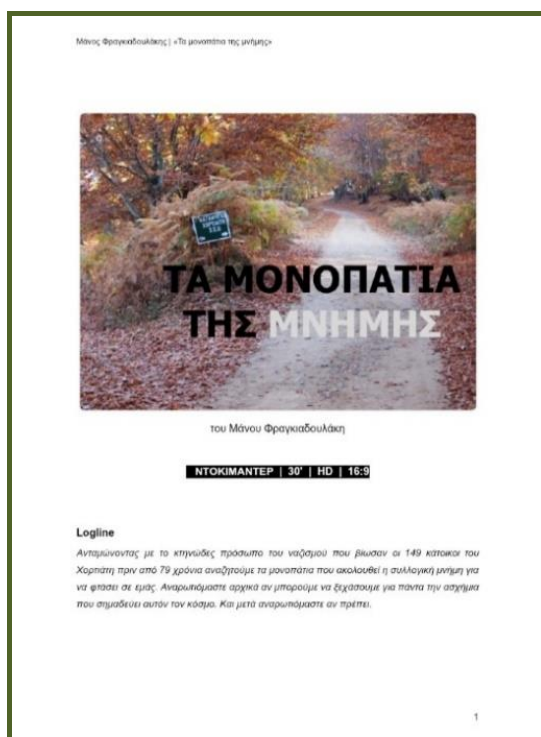
Μελοποιημένα ποιήματα για το ολοκαύτωμα: σίχοι που δεν αφηγούνται απλώς τη φρίκη, αλλά την αναπνέουν, την αποπνέουν, την τραγουδούν, την καθιστούν αδύνατο να λησμονηθεί.³⁴⁹

9.3 Όσο υπάρχουμε, θυμόμαστε: η μνήμη ανθίζει στα ερείπια

Τα δραματικά συμβάντα του Χορτιάτη απασχόλησαν πανεπιστημιακές δουλειές σε ακαδημαϊκά υψηλό επίπεδο. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι το σενάριο για το ντοκιμαντέρ «Τα μονοπάτια της μνήμης», που εκπονήθηκε από τον Μάνο Φραγκιαδουλάκη. Η δουλειά που προοριζόταν να πραγματοποιηθεί σε σκηνοθεσία του εκπονούμενου τη μελέτη και παραγωγή της Κωνσταντίνας Κάτσια, πραγματεύεται εκτελεστικά το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη, κατά το οποίο ναζιστικά στρατεύματα και Σουμπερίτες εκτέλεσαν εν ψυχρώ 147 κατοίκους, μεταξύ των οποίων 51 ανήλικους και αβάπτιστα βρέφη. Μέσα από μαρτυρίες επιζώντων, αρχειακό υλικό και σύγχρονες συνεντεύξεις, το έργο επιχειρεί να συνδέσει το παρελθόν με το παρόν, προειδοποιώντας για τους κινδύνους του ολοκληρωτισμού. Η σκηνοθετική προσέγγιση συνδυάζει ποιητικά στοιχεία με ιστορική έρευνα, χρησιμοποιώντας το τοπίο του βουνού ως σύμβολο μιας ιστορίας που αρνείται να ξεχαστεί. Η ταινία δομείται γύρω από τη δίπολη αντίθεση λήθης – μνήμης, με αφετηρία τη διαπίστωση ότι στο παρόν η γνώση του γεγονότος είναι αποσπασματική ή ανύπαρκτη (όπως καταγράφεται μέσω vox-pop σε χώρο αναψυχής στο βουνό). Μεθοδολογικά, συνδυάζει τη λυρική κινηματογραφική γραφή (πανοραμικά πλάνα της φύσης, συμβολισμός των κυκλάμινων που ανθίζουν το φθινόπωρο) με αφηγηματικές τεχνικές έκθεσης (voice-over, συνεντεύξεις). Κεντρικός «σύμβουλος» και αφηγητής είναι ο ερευνητής Μπάμπης Νανακούδης, συγγενής θυμάτων, ο οποίος ξεναγεί στα σημεία

³⁴⁹ Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

της σφαγής (φούρνος Γκουραμάνη, σπίτι Νταμπούδη) τονίζοντας τη βαρβαρότητα των Ελλήνων δωσίλογων, ένα στοιχείο που, κατά τον ίδιο, συχνά αποκρύπτεται για λόγους «εθνικής σκοπιμότητας». Η ταινία εισάγει, επίσης, την τραγική ειρωνεία του περιστατικού της 12ης Ιανουαρίου 1942, όταν οι Χορτιατινοί περιέθαλψαν τραυματίες Γερμανούς στρατιώτες, λαμβάνοντας μάλιστα ευχαριστήρια επιστολή του Γερμανού διοικητή – γεγονός που καλλιέργησε ψευδή αίσθηση ασφάλειας στον πρόεδρο της κοινότητας, ο οποίος εκτελέστηκε πρώτος. Από την οπτική του διακυβεύματος του παρόντος, το ντοκιμαντέρ παραθέτει πλάνα από την επίσκεψη μελών της Χρυσής Αυγής στον Χορτιάτη το 2012, τις αντιδράσεις των κατοίκων και τη στάση του δημάρχου (Ιγνάτιος Καϊτεζίδης), ο οποίος δικαιολόγησε την υποδοχή τους ως «πρωτοκολλητική υποχρέωση». Μέσω ενός μωσαϊκού ιστορικού αρχειακού υλικού (Β΄ΠΠ, σύγχρονες συγκρούσεις, ομιλίες Χίτλερ και Μιχαλολιάκου) η ταινία αναδεικνύει την κυκλική επιστροφή της ακροδεξιάς απειλής. Κλείνοντας με το απόφθεγμα του Μίλαν Κούντερα («Ο αγώνας του ανθρώπου ενάντια στην εξουσία είναι ο αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη»), το ντοκιμαντέρ επιστρέφει στα γαλήνια τοπία του Χορτιάτη και στα ανθισμένα κυκλάμινα, υποδηλώνοντας ότι η ελπίδα γεννιέται μόνον εντός των ερειπίων, εφόσον η μνήμη παραμένει ενεργή και μεταβιβάσιμη μέσω του δημόσιου λόγου.³⁵⁰

³⁵⁰ Μάνος Φραγκιαδουλάκης, «Τα μονοπάτια της μνήμης», NTOKIMANTER | 30' | HD | 16:9, σε αναπτυξιακό στάδιο.

9.4 Από τη μνήμη στην ψηφιακή αφήγηση: το «κάψιμο» του Χορτιάτη μέσα από τα μάτια των μαθητών

Στις 29 Οκτωβρίου 2024, σε μια ημερομηνία ανάμεσα στην εθνική εορτή και την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ΕΛΑΣ, «ανέβηκε» στο κανάλι του 1^{ου} Γενικού Λυκείου Μενεμένης στο YouTube ένα βίντεο με τίτλο «Το Κάψιμο | Μία Ψηφιακή Αφήγηση για το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη». Σε αυτό, οι μαθητές/τριες τιμούν τα 80 χρόνια από τη σφαγή του Χορτιάτη, γνωστή στους κατοίκους του ως «Το Κάψιμο», μετά από μια συστηματική και τεκμηριωμένη ιστορική μελέτη. Μέσω της ανάλυσης αρχειακού υλικού και πρωτογενών πηγών, αποτυπώνουν με ακρίβεια τις τραγικές εξελίξεις της ολέθριας για τους Χορτιατινούς εκείνης ημέρας της 2ας Σεπτεμβρίου του 1944. Την επιμέλεια της ψηφιακής αφήγησης ανέλαβαν οι μαθητές υπό την καθοδήγηση των υπευθύνων καθηγητών: το μοντάζ και τη σκηνοθεσία υπέγραψε ο Γιώργος Δαναπάσης, τη μουσική επένδυση επιμελήθηκαν η Άννα Δαναπάση και ο Γιώργος Δαναπάσης, ενώ τη συνέντευξη και την έρευνα διεξήγαγαν η Άννα Δαναπάση και η Φανή Κοκκίνου. Την οργάνωση και την επιμέλεια παραγωγής είχε η Μαρία-Ισμήνη Χρυσάνθου. Σημαντική συμβολή στην επιμέλεια και ζωντάνια της παρουσίασης προσφέρει η συνέντευξη με τον Μπάμπη Νανακούδη, ο οποίος, αν και δεν υπήρξε άμεσος μάρτυρας των γεγονότων, έχει αφιερώσει τη ζωή του στη μελέτη και στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης του Χορτιάτη. Μέσα από την έρευνά του, αναδεικνύει άγνωστες πτυχές της καταστροφής και μεταφέρει στους νεότερους την αναγκαιότητα της ιστορικής μνήμης και της ηθικής ευθύνης απέναντι στο παρελθόν. Οι μαθητές, σημειώνουν ότι η προβολή του ντοκιμαντέρ στη σχολική γιορτή δημιούργησε συγκίνηση σε όλους τους παρευρισκόμενους και, όσοι συνέδραμαν στην επιμέλεια της ψηφιακής απεικόνισης, είναι υπό τη σκέψη το βίντεο να αναπαραχθεί και με αγγλικούς υπότιτλους.³⁵¹

9.5 «Χορτιάτης 570»

Η εφημερίδα Χορτιάτης 570 έχει ως έτος ίδρυσης το 1990, ένα έτος ανατροπών που προοιωνίζετο «ιδεολογικό τέρμα της ανθρώπινης εξέλιξης» και την «τελική μορφή ανθρώπινης διακυβέρνησης», ένα οιονεί «τέλος της ιστορίας», σύμφωνα με ένα άρθρο που είχε γράψει λίγους μήνες πριν

³⁵¹ «Το Κάψιμο | Μία Ψηφιακή Αφήγηση για το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο κανάλι *1ο Γενικό Λύκειο Μενεμένης* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=2T_9PT0a9aI

ο Francis Fukuyama, ένας αναπληρωτής διευθυντής του τμήματος σχεδιασμού πολιτικής του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, βασισμένο σε διάλεξη που παρουσιάστηκε στο John M. Olin Center του Πανεπιστημίου του Σικάγο.³⁵²

Η περίπτωση της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη και της περιοδικής έκδοσης *Χορτιάτης 570* συνιστά ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα μακροχρόνιας, εθελοντικής και ουσιαστικά μοναχικής προσπάθειας διατήρησης της ιστορικής μνήμης. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που αναδεικνύει τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όρια της τοπικής κοινωνικής κινητοποίησης γύρω από ένα τραυματικό γεγονός του Β' ΠΠ: το «κάψιμο» του Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου 1944.

9.5.1 Η εφημερίδα ως φορέας μνήμης και κάτι παραπάνω

Η εφημερίδα *Χορτιάτης 570* διανέμεται δωρεάν και τυπώνεται χάρη στην αφιλοκερδή συνεισφορά των αρθρογράφων. Η ονομασία της παραπέμπει στο υψόμετρο του χωριού (570 μέτρα), το οποίο είναι κτισμένο στα ανατολικά περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Κάθε νέο τεύχος κυκλοφορεί τακτικά, ενώ η παρουσία της γίνεται ιδιαίτερα αισθητή κατά την περίοδο της επετείου του ολοκαυτώματος, οπότε και διανέμεται σε κεντρικά σημεία της πόλης, όπως στη συμβολή της οδού Τσιμισκή με κάθετο δρόμο.

Στο πιο πρόσφατο φύλλο της, η εφημερίδα επιχείρησε μια πρωτότυπη φωτογραφική συσχέτιση τριών γενοκτονικών ή μαζικών εγκλημάτων: του Ολοκαυτώματος των Εβραίων στο Άουσβιτς, αντίστοιχα του Χορτιάτη και της σύγχρονης γενοκτονίας στη Λωρίδα της Γάζας. Το σύνθημα που συνόδευε την έκδοση, «Το ποτέ ξανά είναι τώρα», καταδεικνύει την πρόθεση των συντακτών να αρθρώσουν έναν λόγο που υπερβαίνει την τοπική ιστορία και εντάσσεται σε μια ευρύτερη ανθρωπιστική και αντιφασιστική αντίληψη. Είναι το Άουσβιτς «των Γερμανών», ο Χορτιάτης «των Γερμανών» και τώρα η Παλαιστίνη «των κάποτε θυμάτων των Γερμανών και νυν θυτών» αυτής, της τελευταίας. «Τι μαύρη ειρωνεία! Το έγκλημα το διαπράττουν απόγονοι του Ολοκαυτώματος των Εβραίων... φοβερό!», γράφει στο εξώφυλλό της η εφημερίδα, επιθυμώντας να προάγει το μήνυμα με τρεις φωτογραφίες ακριβώς κάτω από την επωνυμία της. Μία από το Άουσβιτς, μία από τον

³⁵² Francis Fukuyama, «The End of History?», άρθρο στο έντυπο περιοδικό *National Interest*, Summer 1989 [PDF]: <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>

Χορτιάτη και μία από τη Γάζα, δίπλα-δίπλα, με επίκεντρο το παιδί και τη λεζάντα: «...Ίδια πάντα τα αθώα θύματα. Τα παιδιά! Οι θύτες αλλάζουν...». Κάτω από την επωνυμία στο χρώμα του αίματος, υπάρχει - σε μαύρο φόντο - και μια άλλη λεζάντα: «ΧΟΡΤΙΑΤΗΣ: Τόπος Μνήμης της Ναζιστικής και Δωσιλογικής θηριωδίας». Μεταφέροντας το βλέμμα στη δεύτερη σελίδα, ένα πλαίσιο κειμένου «ενίσταται» με τα πλέον κατηγορηματικά και καταγγελτικά λόγια (Παράρτημα VII).

9.5.2 Μια ακτιβιστική δράση

Πίσω από την έκδοση, αλλά και από το σύνολο των δράσεων διατήρησης της μνήμης, βρίσκεται ένα πρόσωπο-κλειδί και κινητήριος μοχλός την ίδια στιγμή, ο Μπάμπης Νανακούδης. Αυτοπροσώπως ή μέσω της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη, της οποίας αποτελεί την «ψυχή», ο Μπάμπης έχει καταφέρει επί δεκαετίες να διατηρεί επίκαιρη τη μνήμη του ολοκαυτώματος, παρά τις σημαντικές δυσκολίες που κατά καιρούς ανακύπτουν. Η παρουσία του σε πολιτιστικές, πολιτικές, κοινωνικές και ακτιβιστικές εκδηλώσεις της Θεσσαλονίκης μετράται πάντα σταθερή, γεγονός αξιοσημείωτο αν ληφθεί υπόψη η απόσταση και ο ανηφορικός χαρακτήρας του δρόμου που συνδέει την πόλη με τον Χορτιάτη.

Ο κ. Νανακούδης έχει οργανώσει κατ' επανάληψη εκδηλώσεις με αφορμή την επέτειο της 2ας Σεπτεμβρίου, προβολές ταινιών στον Χορτιάτη, καθώς και συντονισμό με άλλους μαρτυρικούς τόπους της ναζιστικής θηριωδίας. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στη διοργάνωση εκδηλώσεων όπου, με ομιλητές τον λογοτέχνη Περικλή Κοροβέση και τον ακαδημαϊκό Γιώργο Μαργαρίτη, επήλθε προσωρινή γεφύρωση ιστορικών διαφορών εντός του χώρου της Αριστεράς. Επιπλέον, διοργανώνονται ετησίως οι «Βραδιές ωραίων λέξεων» στον αύλειο χώρο της βυζαντινής εκκλησίας του χωριού, όπου η ποίηση επιχειρεί να απαλύνει τον πόνο της ιστορικής μνήμης. Ο Νανακούδης ξεναγεί, επίσης, σε ιστορικούς περιπάτους, περιηγήσεις στις πηγές του Χορτιάτη (οι οποίες επί μακρόν υδροδοτούσαν τη Θεσσαλονίκη) και στα μονοπάτια των παγοποιών, αναδεικνύοντας έτσι πολλαπλές στρώσεις της τοπικής ιστορίας.

9.5.3 Η διδακτική διάσταση και η πολιτική της μνήμης

Ένα από τα σημαντικότερα πεδία δράσης του Νανακούδη είναι η εκπαίδευση. Με ντουντούκα στο χέρι, απευθύνεται σε μαθητικές ομάδες που επισκέπτονται το μνημείο του ολοκαυτώματος, επιμένοντας σε ένα σημείο που θεωρεί κρίσιμο: δεν αρκεί η μαρμάρινη αναγραφή ότι 147 κάτοικοι σφαγιάστηκαν από τους Ναζί. Πρέπει να τονίζεται, υπογραμμίζει, ο με αρνητικό πρόσημο πρωταγωνιστικός ρόλος των ελληνικών Ταγμάτων Ασφαλείας, τα οποία έδρασαν με την κάλυψη των ατάκτων τμημάτων του Φριτς Σούμπερτ και της Βέρμαχτ. Η έμφαση αυτή προσδίδει στη μνήμη όχι μόνο εορταστικό ή τελετουργικό χαρακτήρα, αλλά και ρητά πολιτικό περιεχόμενο.

9.5.4 Τα εμπόδια και το εύρος της κινητοποίησης

Η προσπάθεια του Νανακούδη δεν υπήρξε ποτέ εύκολη. Κλήθηκε να ευαισθητοποιήσει διαδοχικά ή ταυτόχρονα: τον δήμαρχο της περιοχής (ο οποίος παραδοσιακά χαίρει της στήριξης της παράταξης της Νέας Δημοκρατίας), τους νέους κατοίκους του Χορτιάτη (με υψηλά εισοδήματα αλλά χαμηλή ευαισθησία στα ιστορικά ζητήματα, όπως λέει) και, τέλος, την ίδια τη Θεσσαλονίκη – μια πόλη που, όπως επισημαίνει, ακόμη δυσκολεύεται να παραδεχθεί ότι απελευθερώθηκε λίγες ημέρες μετά τη σφαγή του Χορτιάτη από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Παρά ταύτα, μέσω της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη και της εφημερίδας *Χορτιάτης 570*, κατόρθωσε να καταστήσει το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη ένα ζήτημα όχι μόνο τοπικής αλλά και περιφερειακής σημασίας, επίκαιρο ογδόντα και πλέον χρόνια μετά, γεγονός που συνιστά, από κάθε άποψη, αξιοσημείωτη επιτυχία στη διαχείριση της δημόσιας ιστορίας. Η ακαταπρόσβλητη και πεισματική προσπάθεια του Νανακούδη υπήρξε ο βασικός μοχλός πίεσης για τη μετάβαση από την προσωπική δέσμευση στον θεσμικό σχεδιασμό. Ενώ ο χώρος «Ουτοπία» – πρώην καφενές χτισμένος από πλίνθρα και ασβεστοκονίαμα μετατράπηκε σε πετρόκτιστο αρχαιακό κέντρο και στέκι πολιτισμού – επιτελεί επί χρόνια ανεπίσημα τον ρόλο ενός ζωντανού μουσείου μνήμης, η ουσιαστική κατάκτηση της προσπάθειας αυτής έγκειται στην υλοποίηση ενός εμβληματικού έργου: της ανέγερσης ενός Μουσείου ολοκαυτώματος.³⁵³

³⁵³ Δήμος Πυλαίας – Χορτιάτη, «Κατασκευή Μουσείου Ολοκαυτώματος στον Χορτιάτη», 8 Ιουλίου 2025: <https://pilea-hortiatis.gr/kataskevi-mouseiou-olokaftomatos-sto-chortiati/>

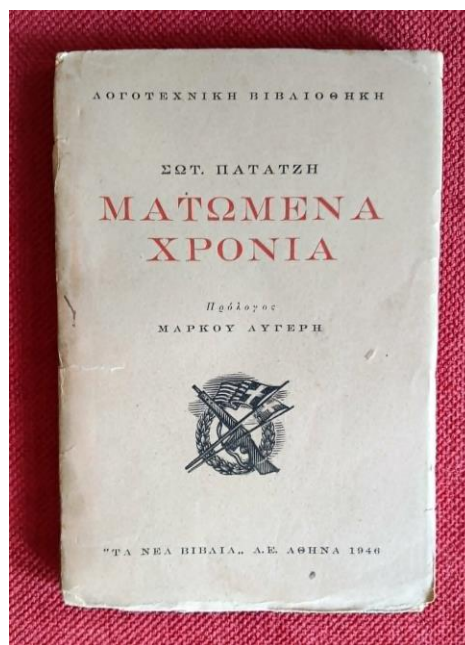
Η δημοτική αρχή της Πυλαίας-Χορτιάτη, αναγνωρίζοντας το ιστορικό βάρος και την ηθική υποχρέωση καλλιέργειας της μνήμης, έχει εντάξει στα προγραμματικά της σχέδια την κατασκευή του Μουσείου. Ύστερα από συνεχή διεκδίκηση, η καμπή επήλθε με τη λήψη επίσημης απόφασης για τη δημιουργία του, με την προοπτική αυτό να στεγαστεί στο Πέτρινο Γυμνάσιο του Χορτιάτη. Η ανέγερση ενός σύγχρονου Γυμνασίου-Λυκείου στο χωριό θα επιτρέψει την απελευθέρωση του υφιστάμενου πέτρινου κτιρίου, το οποίο φιλοδοξεί να μετατραπεί σε έναν επίσημο και λειτουργικό εκθεσιακό χώρο. Αυτή η εξέλιξη αποτελεί τη στέψη ενός συλλογικού αγώνα δεκαετιών. Χάρη στην επιμονή της Κίνησης Πολιτών και της εφημερίδας *Χορτιάτης 570*, το αίτημα απέκτησε υπόσταση και πολιτική βαρύτητα. Το μελλοντικό Μουσείο δεν θα λειτουργεί απλώς ως τόπος φύλαξης κειμηλίων, αλλά ως ένα δυναμικό κύτταρο ιστορικής παιδείας, διασφαλίζοντας ότι η τραγωδία της 2ας Σεπτεμβρίου του 1944 και η μνήμη των θυμάτων δεν θα υποχωρήσουν στη λήθη, ώστε να αποτελέσει θεμέλιο λίθο της συλλογικής ταυτότητας και του αντιφασιστικού προβληματισμού για τις επόμενες γενιές.³⁵⁴

Η προτομή του προέδρου της Κοινότητας Χορτιάτη, Χρίστου Μπατάτσου, ο οποίος, όπως αναγράφεται στη μαρμαρίνη πλάκα, «εμαρτύρησε στις 2 Σεπτεμβρίου 1944.

³⁵⁴ Εκπαιδευτική ιστοσελίδα: Διδακτικά σενάρια για το Γυμνάσιο και την Α' Λυκείου – ιστορίες για τον Β'ΠΠ. Στην παρούσα ιστοσελίδα βρίσκει κανείς έναν χρηστικό ηλεκτρονικό χάρτη της Ελλάδος με σημεία-«πινέζες» σε κάθε μαρτυρική πόλη και χωριό που αφορούν τα έτη 1941-1945:

<https://ww2istories.gr/index.php/8-2015-03-16-21-03-33/1-martyrika-xwria>

Πάνω, δύο βιβλία, δύο ιστορικά τεκμήρια στο πεδίο της λογοτεχνίας. Κάτω, μια εμπνευσμένη ιδέα.³⁵⁶

³⁵⁶ Πάνω αριστερά, το πρώτο βιβλίο που γράφτηκε και εκδόθηκε ποτέ για το Ολοκαύτωμα: Θέμος Κορνάρος, «Ο εσταυρωμένος λαός μου», ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. ΚΑΡΑΒΙΑ, Αθήνα, 1945, μόλις 31 σελίδων, με αναμφίσημη τη συσχέτιση του θείου μαρτυρίου με αυτό του λαού του Χορτιάτη. Δίπλα, το δεύτερο βιβλίο που γράφτηκε χρονικά και είναι σχετικό με τον Χορτιάτη, το «Ματωμένα χρόνια» του Σωτήρη Πατατζή από το 1946, με χρονικά και διηγήματα της Αντίστασης. Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη. Κάτω, ευρηματικές ιδέες όπως αυτή του εικαστικού Βασίλη Καρκατσέλη σε περιορισμένα αντίτυπα (5) έδωσαν άλλη διάσταση στην ισχυροποίηση μιας μνήμης που οφείλει στους νεκρούς της. Ένα βιβλιαράκι με ένα όνομα σε κάθε του σελίδα, που κάηκε και έσβησε. Το βιβλίο γίνεται, έτσι, μια μνημονική μικρογραφία ενός κρεματόριου. Ένα βιβλίο που δεν διαβάζεται, μαρτυρείται. Δεν αφηγείται, αποτυπώνεται. Ξανά και ξανά στη μνήμη.

10. Στο ΦΕΚ Ν.Δ. 4178/1961 οι (πενιχρές) παροχές υπέρ Ελλήνων θιγόντων από τα εθνικοσοσιαλιστικά «μέτρα διώξεως»

10.1 Αποζημιώσεις ή αποζημιώσεις;

Στις 18 Μαρτίου 1960, υπογράφηκε η Σύμβαση μεταξύ Ελλάδας και Γερμανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας ώστε να καταβληθεί από τη γερμανική πλευρά το ποσό που «προβλεπόταν» για τις οικογένειες των θυμάτων κατοχής. Εκ μέρους των δύο πλευρών, υπέγραψαν στη Βόννη, πρωτεύουσα του δυτικού γερμανικού κράτους, ο Έλληνας πρέσβης Θεόδωρος Υψηλάντης και ο Γερμανός Υφυπουργός Εξωτερικών Dr. Hilger van Scherpenberg. Βάσει αυτής της συμφωνίας, η Σύμβαση όριζε να καταβληθεί το ποσό των 115 εκ. μάρκων στην ελληνική κυβέρνηση για τη διανομή τους στους δικαιούχους, τις οικογένειες των θυμάτων που επλήγησαν από εθνικοσοσιαλιστικά μέτρα διώξεως (λόγω φυλής, θρησκείας ή κοσμοθεωρίας).

Το διάταγμα που αφορά τις γερμανικές αποζημιώσεις για τα θύματα της Κατοχής είναι το ΝΔ 4178/1961 (ΦΕΚ Α' 145/1961). Το ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά το κείμενο που συντάχτηκε, οι πτυχές του οποίου αντικατοπτρίζουν όχι μόνο τις συσχετίσεις ισχύος της εποχής εκείνης αλλά και τις διαχρονικές σταθερές της γερμανικής πολιτικής απέναντι στις ελληνικές αξιώσεις, μπορεί να επικεντρωθεί στη σελίδα 7/8 του φύλλου (ή σελίδα 1265) όπως παρατίθεται στο Παράρτημα VIII. Το ποσό των 115 εκατομμυρίων μάρκων, πενιχρό ακόμη και για τα δεδομένα του 1960, λειτούργησε ως προπομπός μιας στρατηγικής που η σύγχρονη Γερμανία εξακολουθεί να εφαρμόζει: την αποσύνδεση της «πολιτισμικής συμφιλίωσης» από την ουσιαστική οικονομική αποκατάσταση. Η τότε Ομοσπονδιακή Γερμανική Δημοκρατία, στο εξής κατά το κοινώς γνωστό Δυτική Γερμανία, θεωρώντας καταρχήν εαυτόν αποκλειστικό εκπρόσωπο του γερμανισμού³⁵⁷, συντάσσει την απαρέγκλιτη πρόθεσή της να ματαιώσει κάθε προσδοκία επανόδου στο ζήτημα περί πρόσθετων οικονομικών υποχρεώσεων, καθώς «θεωρεί ως δεδομένον ότι η Βασιλική Ελληνική Κυβέρνησις δεν

³⁵⁷ Η έννοια της «αποκλειστικής εκπροσώπησης» (από το 'exclusivus' + 'repraesentare') είναι ο πιο ακριβής περιγραφικός όρος. Η Δυτική Γερμανία (ΟΔΓ), με βάση το Δόγμα Hallstein (1955-1970), θεωρούσε τον εαυτό της ως τον μοναδικό νόμιμο εκπρόσωπο ολόκληρης της Γερμανίας και απειλούσε με διακοπή διπλωματικών σχέσεων οποιαδήποτε χώρα αναγνώριζε την Ανατολική Γερμανία (ΑΔΓ). Στη γερμανική πολιτική ορολογία, αυτή η ίδια η πολιτική (της Δυτικής Γερμανίας) είναι γνωστή ως 'Alleinvertretungsanspruch' – «αξίωση αποκλειστικής εκπροσώπησης», που είναι ο πλέον τεχνικός όρος για αυτό το φαινόμενο.

θα επανέλθη μελλοντικώς με την απαίτησιν ρυθμίσεως περαιτέρω ζητημάτων προερχομένων εκ των εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως κατά την διάρκεια του πολέμου και της κατοχής».

Η διάταξη αυτή, ενταγμένη στο νομικό οπλοστάσιο της Συμβάσεως, αποκαλύπτει με τρόπο κυνικό την πραγματική βούληση του συμβαλλομένου μέρους: η καταβολή του ευτελούς για την περίσταση ποσού δεν υπήρξε πράξη επιείκειας ή ιστορικής ευθύνης, αλλά αντίθετα ένα εργαλείο οριστικής απαλλαγής από κάθε μελλοντική αξίωση. Πρόκειται για ένα νομικό τέχνασμα το οποίο, υπό το πρόσχημα της «τελικής διευθετήσεως», επιχείρησε να αποκόψει τα θύματα από το δικαίωμα της ηθικής πρωτίστως και υλικής δευτερευόντως αποκατάστασής τους. Η τότε κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, υπό την πίεση του Ψυχρού Πολέμου και την «ανάγκη» ένταξης της χώρας στις δυτικές δομές, αποδέχθηκε έναν συμβιβασμό που η σημερινή Γερμανία, αυτοανακηρυσσόμενη «νόμιμος κληρονόμος» της Δυτικής Γερμανίας, νομιμοποίησε την αντίληψη ότι το ζήτημα των γερμανικών οφειλών είχε διά παντός «κλείσει». Η πρώτη αποζημίωση που καταβλήθηκε από τη Γερμανία προς την Ελλάδα, το 1961, ανήλθε στο ποσό των 4,8 εκατομμυρίων μάρκων και αφορούσε αποζημιώσεις Ελλήνων καπνοπαραγωγών για τις σοδειές που είχαν δεσμευθεί από τα εθνικοσοσιαλιστικά στρατεύματα κατοχής. Τον Σεπτέμβριο του 1990 υπογράφηκε στη Μόσχα η Συνθήκη για την Οριστική Τακτοποίηση των Σχέσεων με τη Γερμανία (γνωστή ως Συνθήκη «2+4»)³⁵⁸, η οποία προσλαμβάνεται στη διεθνή νομική βιβλιογραφία ως de facto Συνθήκη Ειρήνης. Η Συνθήκη αυτή, αντίθετα προς τους γερμανικούς ισχυρισμούς, άνοιξε τον δρόμο για την

³⁵⁸ No. 29226, FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY, GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC, FRANCE, UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS, UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND and THE UNITED STATES OF AMERICA Treaty on the final settlement with respect to Germany (with agreed minute). Signed at Moscow on 12 September 1990 [PDF]:

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf>

Τον Σεπτέμβριο του 1990 είχαμε τη Συνθήκη «2+4», δηλαδή των δύο γερμανικών κρατών και των τεσσάρων συμμαχικών δυνάμεων (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Γαλλία, Μ. Βρετανία). Η Γερμανία θεωρεί ότι οι αποζημιώσεις έχουν διευθετηθεί νομικά και πολιτικά με την εν λόγω συνθήκη. Παρόλο που η Ελλάδα δεν την υπέγραψε, η Γερμανία υποστηρίζει ότι την αποδέχθηκε σιωπηρά, καθώς δεν διαμαρτυρήθηκε όταν οι τέσσερις σύμμαχοι ενήργησαν εξ ονόματός της. Ισχύει η αρχή της παραγραφής (estoppel). Ακόμα κι αν υπήρχαν αξιώσεις, η Ελλάδα τις έχει ακυρώσει με τη μεταγενέστερη συμπεριφορά της (π.χ. καλωσορίζοντας τη Γερμανία στο ΝΑΤΟ, στην ΕΕ, αποδεχόμενη δισεκατομμύρια από τον κοινοτικό προϋπολογισμό που πληρώνει και η Γερμανία), δημιουργώντας έτσι την προσδοκία ότι δεν θα ξανανοίξει ποτέ το θέμα. Η Γερμανία δεν επικαλείται μόνο τη Συνθήκη «2+4», αλλά και μια σειρά πολιτικών πράξεων και δηλώσεων για να ενισχύσει τη θέση της. Η Ελλάδα, ως μέλος της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ), υπέγραψε τον Χάρτη των Παρισίων, ο οποίος χαιρέτισε «με μεγάλη ικανοποίηση» τη Συνθήκη «2+4». Η γερμανική ερμηνεία: Παρά το γεγονός ότι ο Χάρτης των Παρισίων είναι πολιτικά και όχι νομικά δεσμευτικός, η Γερμανία τον χρησιμοποιεί για να υποστηρίξει ότι η Ελλάδα αποδέχθηκε σιωπηρά τη Συνθήκη «2+4» ως οριστική διευθέτηση όλων των εκκρεμοτήτων, συμπεριλαμβανομένων των αποζημιώσεων. Η Γερμανία επισημαίνει ότι κανένας από τους πρώην συμμάχους, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, δεν διαμαρτυρήθηκε εκείνη την εποχή για το γεγονός ότι οι Τέσσερις Δυνάμεις ενήργησαν εξ ονόματός τους στο ζήτημα των αποζημιώσεων. Αυτή η σιωπή θεωρείται από τη Γερμανία ως συναίνεση. Το διεθνές δίκαιο δεν έχει σαφείς κανόνες παραγραφής για διακρατικές αξιώσεις. Ωστόσο, η Γερμανία υποστηρίζει ότι μια τέτοια αρχή πρέπει να υπάρχει, διαφορετικά «αξιώσεις από το

έγερση αξιώσεων έναντι της ενοποιημένης, πλέον, Γερμανίας. Από την εξέλιξη αυτή προέκυψε ότι και η Ελλάδα θα μπορούσε να ενεργοποιήσει τη ρητή «επιφύλαξη για περαιτέρω διεκδικήσεις», καθώς είχε ενσωματωθεί στη Σύμβαση του 1960, προβάλλοντας νέες απαιτήσεις για αποκατάσταση των συνεπειών των διώξεων που υπέστη ο ελληνικός πληθυσμός κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ)

1285

gelt.

Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland geht davon aus, dass die Königlich Griechische Regierung künftig an sie mit dem Verlangen nach Regelung weiterer Fragen, die aus nationalsozialistischen Verfolgungsmassnahmen während Kriegs und Besatzungszeit herrühren, nicht herantreten wird.

Genehmigen Sie, Herr Botschafter, den Ausdruck meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

Dr. A. H. van Scherpenberg

Δεχθήτε, Κύριε Υπουργέ, την έκφραση της έξαιρέτου υπόληψώς μου.

Θ. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ

Αὐτοῦ Ἐξοχότητα

Κύριον Dr. Albert Hilger van Scherpenberg

Ἵνυπουργὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν

εἰς Βόννην

Κöniglich Griechische Botschaft

Bonn, den 18 März 1960

Herr Staatssekretär

Ich beehre mich, den Empfang Ihres heutigen Schreibens zu bestätigen, das folgenden Wortlaut hat :

Gemäss Artikel III des Vertrages über Leistungen zugunsten griechischer Staatsangehöriger, die von nationalsozialistischen Verfolgungsmassnahmen betroffen worden sind, alle den Gegenstand dieses Vertrages bildenden Fragen im Verhältnis der Bundesrepublik Deutschland zu dem Königreich Griechenland, unbeschadet etwaiger gesetzlicher Ansprüche griechischer Staatsangehöriger, abschliessend geregelt.

Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland geht davon aus, dass die Königlich Griechische Regierung künftig an sie mit den Verlangen nach Regelung weitere Fragen, die aus nationalsozialistischen Verfolgungsmassnahmen während Kriegs- und Besatzungszeit herrühren, nicht herantreten wird.

Die Regierung des Königreichs Griechenland stimmt mit dieser Auffassung der Regierung der Bundesrepublik Deutschland überein. Sie behält sich jedoch vor, an die Regierung der Bundesrepublik Deutschland mit den Verlangen nach Regelung weiterer Forderungen, die aus nationalsozialistischen Verfolgungsmassnahmen während Kriegs- und Besatzungszeit herrühren bei einer allgemeinen Prüfung gemäss Artikel 5 Absatz 2 des Abkommens über deutsche Auslandsschulden von 27 Februar 1953 heranzutreten.

Genehmigen Sie, Herr Staatssekretär, den Ausdruck meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

Th. Ypsilanti

Seiner Exzellenz

dem Königlich Griechischen Botschafter

Herrn Thomas Ypsilanti

Bonn

Ἐν Βόννῃ τῇ 18 Μαρτίου 1960

Κύριε Ὑπουργέ,

Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ βεβαιώσω τὴν λήψιν τῆς σημερινῆς ὑμῶν ἐπιστολῆς, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἀκολούθως :

« Συμφώνως τῷ ἀρθρῷ 3ῳ τῆς Συμβάσεως περὶ παροχῶν ὑπὲρ Ἑλλήνων ὑπάρχον, ὅτινες ἐτίθησαν ὑπὸ ἐθνικοσοσιαλιστικῶν μέτρων διώξεως, ἐρρυθμίσθησαν ὀριστικῶς ἅπαντα τὰ ζητήματα ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τῆς Συμβάσεως ταύτης καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανικῆς Δημοκρατίας πρὸς τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, μὴ θιγομένων ἐτέρων νομίμων ἀπαιτήσεων Ἑλλήνων ὑπάρχον.

Ἡ Κυβέρνησις τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανικῆς Δημοκρατίας θεωρεῖ ὡς δεδομένον ὅτι ἡ Βασιλικὴ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν θὰ ἐπανεέλθῃ μελλοντικῶς μετὰ τὴν ἀπαλ-
τῆσιν ρυθμίσεως περαιτέρω ζητημάτων προερχομένων ἐκ τῶν ἐθνικοσοσιαλιστικῶν μέτρων διώξεως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς.

Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀποφιν ταύτην τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανικῆς Δημοκρατίας. Ἐπιφυλάσσεται ἐν τούτοις ὅπως προβάλῃ νέας ἀπαιτήσεις, αἵτινες προέρχονται ἐξ ἐθνικοσοσιαλιστικῶν μέτρων διώξεως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς κατὰ τὴν γενικὴν ἐξέτασιν, συμφώνως τῷ ἀρθρῷ 5 παράγραφος 2 τῆς Συμφωνίας περὶ γερμανικῶν ἐξωτερικῶν χρεῶν τῆς 27ης Φεβρουαρίου 1953.

“Επιφυλάσσεται ἐν τούτοις”: μία φράση που θα μπορούσε να ανοίξει τον δρόμο για δικαίωση κι έμεινε γράμμα νεκρό από τις κατοπινές ελληνικές κυβερνήσεις.

αρχαίο παρελθόν θα μπορούσαν ακόμη να υποβληθούν σήμερα». Η αριθμητική της Γερμανίας: «36 χρόνια μετά την τελική διευθέτηση στη Συνθήκη «2+4», 73 χρόνια μετά τη Συμφωνία του Λονδίνου (1953) και 81 χρόνια μετά το τέλος του Β΄ΠΠ, οι ελληνικές αξιώσεις για αποζημιώσεις πρέπει να θεωρούνται παραγεγραμμένες.

Christian Richter, «Germany rejects formal Greek war reparations claims», άρθρο στην ιστοσελίδα GPIL – German Practice in International Law, 21 Μαρτίου 2026:

<https://gpil.jura.uni-bonn.de/2021/01/germany-rejects-formal-greek-war-reparations-claims/>

Το κείμενο που παρατίθεται αποτελεί το σκεπτικό και το διατακτικό μιας επίσημης δικαστικής απόφασης (υπ' αριθ. 118), η οποία εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 13 Μαρτίου 1962. Η απόφαση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της εφαρμογής του Νομοθετικού Διατάγματος 4178/1961, το οποίο αφορούσε τις αποζημιώσεις Ελλήνων υπηκόων που επλήγησαν από τα ναζιστικά μέτρα δίωξης κατά την Κατοχή (Παράρτημα ΙΧ).

Ακολουθούν τα βασικά σημεία της:

Αναγνώριση Δικαιούχων: το δικαστήριο έκανε δεκτή την αίτηση τεσσάρων τέκνων (που αναφέρονται με τα αρχικά τους) ενός κατοίκου του Χορτιάτη (Α.Α.), ο οποίος θανατώθηκε από όργανα του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος.

Ποσό Αποζημίωσης: καθορίστηκε ότι οι δικαιούχοι υπάγονται στην κατηγορία του άρθρου 4 παρ. 1 του Ν.Δ. 4178/61 και δικαιούνται αποζημίωση ύψους 35.000 δραχμών, η οποία θα καταβληθεί κατ' ισομοιρίαν.

Ιστορικό Πλαίσιο: η συγκεκριμένη απόφαση είναι μία από τις συνολικά 102 αποφάσεις³⁵⁹ αναγνώρισης δικαιωμάτων αποζημίωσης λόγω θανάτωσης προσώπου συλληφθέντος από όργανα του Γερμανικού Εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος μαζί με άλλους στις 02-09-1944 ως αντίποινα για το φόνο Γερμανού Στρατιώτη, είτε αφορά σύζυγο, πατέρα, μητέρα, αδερφού/ής, υιό/κόρης, και απορριπτικές αποφάσεις στην ίδια υπόθεση καθώς μόνος δικαιούχος τυγχάνει ο εν ζωή σύζυγος του θανόντος και όχι οι αδελφοί του από τον πρώτο γάμο των γονέων τους.

Νομικό Υπόβαθρο: το Ν.Δ. 4178/1961 κύρωσε τη σύμβαση μεταξύ Ελλάδας και Ομοσπονδιακής Γερμανίας (υπεγράφη στη Βόννη το 1960) για την παροχή αποζημιώσεων σε θύματα διώξεων λόγω φυλετικών, θρησκευτικών ή πολιτικών λόγων. Σημειώνεται ότι, βάσει του νόμου, δεν δικαιούνται αποζημίωση όσοι είχαν συμμετάσχει σε ένοπλη δράση κατά των γερμανικών δυνάμεων.

Η απόφαση αυτή αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για τη μεταπολεμική προσπάθεια ηθικής και υλικής αποκατάστασης των θυμάτων του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη.

³⁵⁹ Αυτός είναι ο αριθμός που μπορεί κανείς να εντοπίσει στον σχετικό φάκελο στο πρόγραμμα υπολογιστικών φύλλων του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας.

Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως με τίτλο Α 133/1961 και ημερομηνία ΦΕΚ 24-08-1961 δημοσιεύει το δημοσιεύει το Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθ. 4178 «περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας συμβάσεως περί παροχών υπέρ Ελλήνων υπηκόων θιγόντων υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως και άλλων τινών συναφών διατάξεων». Τα βασικά του σημεία είναι:

1. Κύρωση διεθνούς συμφωνίας (Άρθρο 1)

- Κυρώνεται η συμφωνία Ελλάδας-Γερμανίας για παροχές υπέρ Ελλήνων που υπέστησαν διώξεις από το Ναζιστικό καθεστώς.
- Η συμφωνία υπογράφηκε στη Βόννη στις 18 Μαρτίου 1960, με διορθωτικό πρωτόκολλο στις 12 Αυγούστου 1960.

2. Καθορισμός τρόπου καταβολής (Άρθρο 2)

- Τα ποσά που καταβάλλει η Ομοσπονδιακή Γερμανία, σε δραχμές, κατατίθενται σε ειδικούς λογαριασμούς σε αναγνωρισμένες ελληνικές τράπεζες.
- Τα χρήματα διατίθενται αποκλειστικά για τις αποζημιώσεις που προβλέπει η συμφωνία.

3. Ποιοι δικαιούνται αποζημίωση (Άρθρο 3)

- Έλληνες πολίτες διωγμένοι μεταξύ 6-4-1941 και τέλους Μαΐου 1945 λόγω φυλετικών, θρησκευτικών ή πολιτικών λόγων.
- Περιλαμβάνει και άτομα ελληνικής καταγωγής από Βόρειο Ήπειρο, Δωδεκάνησα, Κύπρο, Τουρκία, καθώς και Αρμένιους που κατέφυγαν στην Ελλάδα.
- Δεν δικαιούνται αποζημίωση όσοι συμμετείχαν σε ένοπλη δράση κατά των Γερμανικών δυνάμεων, ή υπέστησαν ζημία εκτός των δράσεων του Ναζιστικού Καθεστώτος (π.χ. βομβαρδισμοί, αυτοκινητιστικά ατυχήματα, αιχμάλωτοι πολέμου).

4. Ποσά αποζημίωσης (Άρθρο 4)

- Θάνατος: 35.000 δραχμές ανά δικαιούχο (με κατανομή στους επιζώντες συγγενείς).
- Σωματική βλάβη (αναπηρία): από 15%-100% αναπηρίας με αναλογία στη μείωση ικανότητας προς εργασία.

- ο Στέρηση προσωπικής ελευθερίας: 500 δραχμές ανά μήνα σε φυλακές εντός Ελλάδας, 1.000 δραχμές ανά μήνα εκτός Ελλάδας.
- ο Αν το άτομο υπέστη και αναπηρία και φυλάκιση, καταβάλλεται και αποζημίωση αναπηρίας πέραν της αποζημίωσης για φυλάκιση.

5. Οροι συνολικής αποζημίωσης (Άρθρο 5)

- ο Το συνολικό ποσό για ένα άτομο δεν υπερβαίνει τις 70.000 δραχμές.
- ο Αν τα συνολικά ποσά που καταβάλλει η Γερμανία δεν επαρκούν, οι αποζημιώσεις μειώνονται αναλογικά.

6. Διαδικασία υποβολής αιτήσεων (Άρθρα 6-7)

- ο Αιτήσεις υποβάλλονται στον Πρόεδρο Πρωτοδικών της περιοχής κατοικίας ή, αν διαμένουν στο εξωτερικό, στον Πρόεδρο Πρωτοδικών Αθηνών.
- ο Προβλέπεται δυνατότητα αναφοράς σε Ανώτατες Επιτροπές για αναθεώρηση σε περιπτώσεις αμφισβήτησης.

7. Ένδικα μέσα (Άρθρο 8)

- ο Μόνο προσφυγή στο Πρωτοδικείο, εντός 90 ημερών από δημοσίευση της απόφασης του Προέδρου Πρωτοδικών.
- ο Υπουργός Οικονομικών μπορεί να προσφύγει αν το ποσό υπερβαίνει τις 5.000 δραχμές.

8. Διοικητική υποστήριξη (Άρθρο 9-10)

- ο Προβλέπεται προσωρινή υπηρεσία στο Υπουργείο Οικονομικών για την εκτέλεση της διαδικασίας.
- ο Η διαχείριση των τόκων και άλλων δαπανών γίνεται κατά προτεραιότητα από τα ποσά που καταβάλλει η Γερμανία.

9. Απαλλαγές φόρων και δικηγορικές αμοιβές (Άρθρα 11-12)

- Όλες οι αιτήσεις και καταβολές γίνονται ατελώς (χωρίς φόρους και τέλη χαρτοσήμου).
- Δικηγορική αμοιβή έως 5% της αναγνωρισμένης αποζημίωσης, με ειδικό όριο 2,5% αν χειρίζεται >100 υποθέσεις.

1259

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 24 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1961	ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 133
------------------------------------	---------------	-----------------------

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4178

Περί κυρώσεως της μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Γερμανίας συμφωνίας περὶ παροχῶν ὑπὲρ Ἑλλήνων ὑπηρετῶν θιγέντων ὑπὸ ἐθνικοσοσιαλιστικῶν μέτρων διώξεως καὶ ἄλλων τινῶν συναφῶν διατάξεων.

ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψιν τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 35 τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ἀπὸ 25 Ἰουλίου 1961 σύμφωνον γνώμην τῆς κατὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ αὐτοῦ ἀρθροῦ 35 Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Βουλευτῶν, προτάσει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀπεφασίσταμεν καὶ διατάττομεν:

Ἄρθρον 1.

Κυροῦνται καὶ ἔχουσι πλῆρη ἐσχὺν νόμου ἡ μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ὁμοσπονδίας Γερμανικῆς Δημοκρατίας ὑπογραφισθεῖσα ἐν Βόννῃ τὴν 18ην Μαρτίου 1960 σύμβασις περὶ παροχῶν ὑπὲρ Ἑλλήνων ὑπηρετῶν θιγέντων ὑπὸ ἐθνικοσοσιαλιστικῶν μέτρων διώξεως, αἱ ἀνταλλάξιμοι τὴν ἰδίαν ἡμερομηνίαν δύο ἐπιστολαὶ καὶ τὸ ἀπὸ 12 Αὐγούστου ἰδίου ἐτους διορθωτικὸν πρωτοκόλλον μετὰ τοῦ προσηρημένου αὐτῶν παραρτήματος, ὧν τὸ κείμενον ἐπεται ὡς ἔχει ἐν πρωτοτύπῳ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Γερμανικῆς.

Ἄρθρον 2.

Τὸ εἰς ὁραχμᾶς ἀντίτιμον τῶν καταβληθησομένων ὑπὸ τῆς Ὁμοσπονδικῆς Γερμανικῆς Κυβερνήσεως ποσῶν, εἰς ἐκτέλεσιν τῆς διὰ τοῦ παρόντος κυρουμένης ὡς ἄνω Συμβάσεως, κατατίθεται εἰς εἰδικούς ἐντόκους τρεχομένους λογαριασμούς κατὰ προτίησιν παρὰ τῇ Τραπεζῇ τῆς Ἑλλάδος, τῇ Τυχ. Ταμειοτρίβῳ, τῷ Ταμείῳ Παρακαταθηρῶν καὶ Δανείων καὶ τέλος παρὰ ἀνεγνωρισμέναις Τραπεζαῖς ἐν Ἑλλάδι, ἵνα διατεθῇ διὰ τὰς ἀποζημιώσεις τῶν προσώπων περὶ ὧν προβλέπει ἡ συμφωνία αὕτη καὶ περὶ ὧν συντρέχουσιν αἱ διὰ τῶν ἐπομένων διατάξεις τοῦ παρόντος ἐρριζομένην πρὸςθεσίταις.

Ἄρθρον 3.

1. Τῆς ὡς ἄνω ἀποζημιώσεως δικαιούνται Ἕλληνες ὑπῆκοι διαχθέντες ἀπὸ 6 Ἀπριλίου 1941 μέχρι τέλους Μαΐου 1945, ὑπὸ ὀργάνων τοῦ Γερμανικοῦ Ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ Καθεστώτος διὰ λόγους φυλετικούς, θρησκευτικούς ἢ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν ἐθνικοσοσιαλιστικὴν κοσμοθεωρίαν, ἐπ' ἑσὺν ἐκ τῶν τοιούτων ἐνεργειῶν τοῦ διωγμοῦ ἐπῆλθε: α) θάνατος προσώπου, β) σωματικὴ βλάβη, (ἀναπηρία) καὶ γ) στερήσις προσωπικῆς ἐλευθερίας.

2. Ἡ ἑλληνικὴ ἰθαγένεια παρὰ τῷ θανάτῳ ἢ ὑποστάτι ζῆμαιν προσώπῳ, ὡς καὶ παρὰ τοῖς προσώποις τὰ ποῖα δικαιούνται τῆς ἀποζημιώσεως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ διὸν νὰ ὀρίσται κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἔλαβε χώραν τὸ ζημιόγονον γεγονός.

Κατ' ἐξίρησιν, δὲν ἀπαιτεῖται ἡ ὑπαρξίς τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγενείας κατὰ τὸν ὡς ἄνω ὀριζόμενον χρόνον.

α) διὰ τοὺς ἐκ Βορείου Ἠπείρου, Κύπρου καὶ Τουρκίας καταγεγραμμένους Ἕλληνας τὸ γένος, οἵτινες διέμενον τότε ἐν Ἑλλάδι.

β) διὰ τοὺς ἐκ Δωδεκανήσου καταγεγραμμένους Ἕλληνας τὸ γένος, οἵτινες ἀπέκτησαν τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Δωδεκανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα.

γ) διὰ τοὺς καταγεγραμμένους εἰς Ἑλλάδα, Ἀρμενίους στερομένους ὑπεκοτότητας καὶ νομίμως διαμένοντας ἐν αὐτῇ, ἐπ' ὅσον οὗτοι, ἢ οἱ ἐκ τούτων ἐκινῶντες δικαίωμα ἀποζημιώσεως, διαμένουσι καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι.

3. Θεωροῦνται πράξεις διωγμοῦ τῶν ὀργάνων τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ καθεστώτος, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς παραγρ. 1 τοῦ παρόντος ἀρθροῦ, καὶ τὰ ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ὀργάνων ληφθέντα μέτρα (ἁπαλικά ἢ μεμονωμένα ἐκτελέσεις κατὰ τὴν οἰκονομικὴν μέτρον συλλήψεως, κρατήσεως ἢ συγκινητήσεως ἢ ἐγκλείσεως εἰς φυλακὰς ἢ στρατόπεδα κ.λπ.) κατὰ προσομοίωσιν τῷ ἀμάχῳ πληθυσμῷ μὴ μετασχόντων εἰς ἐνοχλὸν ἀντίστασιν ἢ εἰς συγκεκριμένας ὑπεκτικὰς πράξεις ἀντιστάσεως κατὰ τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων ἂν τὰ μέτρα ταῦτα ἐλθόντων ὑπὸ τὴν πρόφασιν ἐνόπλιου ἀντιστάσεως ἢ συγκεκριμένων ἐνεργειῶν κατὰ τῶν Γερμανῶν παρ' ἄλλων προσώπων.

4. Δὲν περιλαμβάνονται εἰς τοὺς κατὰ τὴν ἐννοίαν τῆς παραγρ. 1 τοῦ παρόντος ἀρθροῦ δικαιούχους, μὴ δικαιούμενοι ἀποζημιώσεως ἐσέτι τῶν διατάξεων τοῦ παρόντος Ν. Δ.

α) Οἱ παθόντες συνετελεῖς συμμετοχῆς εἰς ἐνοχλὸν δράσιν κατὰ τῶν γερμανικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων.

β) Οἱ παθόντες ἐκ πολεμικῶν γεγονότων ἐπ' ἑσὺν δὲν ἐτέλουν ὑπὸ κράτησιν ἤτοι βομβαρδισμῶν, τυχερίαν ἀτυχημάτων, ἐκρήξεων βλημάτων, αὐτοκινήσιμων ἀτυχημάτων κ.λπ.

γ) Οἱ παθόντες ὑπὸ ἄλλων Ἀρχῶν πλὴν τῶν Γερμανικῶν.

δ) Οἱ οἰκειοθελῶς ἀναχωρήσαντες εἰς Γερμανίαν ἢ εἰς ὑπὸ ταύτης ἐλεγχομένης χώρας (φυγάδες, ἐργάται κ.λπ.) διὰ ζημίας ἀς ὑπέστησαν μετὰ τὴν φυγὴν των.

ε) Οἱ καταδικασθέντες δι' ἐθνικὴν ἀναξιώτητα κατὰ τὰς διατάξεις τῆς θη; Συντακτικῆς πράξεως τοῦ 1945, ὡς ἐτροποποιήθη μεταγενεστέρως.

στ) Οἱ καταδικασθέντες δι' ἐθνικὴν ἀναξιώτητα διὰ δόχοι τῶν δικαιούχων κατὰ τὸ ἀρθρον 4 τοῦ παρόντος.

ζ) Οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου.

Ἄρθρον 4.

1. Ἐν περιπτώσει θανάτου τοῦ διαχθέντος προσώπου, τὸ ποσὸν τῆς καταβλητέας ἀποζημιώσεως ὀρίζεται εἰς ὄραμας 35.000 δι' ἑκατοστὸν ἀπολέαν τὴν ζωὴν τοῦ προσώπου, καταβάλλεται δὲ τοῦτο κατ' ἰσομοίρῳ εἰς τὸν ἢ τὴν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου οἰζῶν, τὰ τέκνα τοῦ θανόντος, τοὺς ἐπὶζῶντας γονεῖς αὐτοῦ ὡς καὶ τοὺς κατιόντας δευτέρου βαθμοῦ μὴ ὑπάρχοντες κατιόντες πρώτου βαθμοῦ. Κατιόντες δευτέρου βαθμοῦ λαμβάνουν τὴν μερίδα τοῦ μὴ ὑπάρχοντος ἀνιόντος αὐτοῦ. Μὴ ὑπαρχόντων ἐκ τῶν ἀνωτέρω προσώπων,

*Η πρώτη σελίδα (1259) του ΦΕΚ Α 133/1961,
ημερομηνία 24-08-1961, Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθ. 4178.*

10.2 Είναι τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ η πρώτη γενοκτονία της Γερμανίας τον 20ό αιώνα;

Στις αρχές του 20ού αιώνα, στη γερμανική αποικία της Νοτιοδυτικής Αφρικής (σημερινή Ναμίμπια), διαπράχθηκε αυτό που η λεγόμενη «Εκθεση Whitaker» (1985) προς την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών κατέταξε ως την πρώτη γενοκτονία του 20ού αιώνα. Μεταξύ 1904 και 1908, υπό τον στρατηγό Lothar von Trotha, η γερμανική αποικιακή δύναμη εξαπέλυσε πόλεμο εξόντωσης εναντίον των λαών Herero (στη γλώσσα otjiherero: Ovaherero) και Nama. Μετά τη μάχη του Waterberg (11 Αυγούστου 1904), η διαβόητη «Διαταγή Αφανισμού» (Vernichtungsbefehl) της 2ας Οκτωβρίου 1904 διέταξε την εκτέλεση κάθε Herero, ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου ή οπλισμού, ενώ όσοι διέφυγαν στην έρημο Omaheke καταδικάστηκαν σε βέβαιο θάνατο από δίψα και πείνα. Τα δύο τρίτα των Herero και περίπου το ήμισυ των Nama εξοντώθηκαν, ενώ οι επιζώντες οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης - όπως αυτό του Shark Island - όπου συνεχίστηκε η συστηματική εξόντωση μέσω εξαντλητικής εργασίας, υποσιτισμού και απάνθρωπων συνθηκών.³⁶⁰ Για δεκαετίες μετά το τέλος της γενοκτονίας, η γερμανική πολιτική έναντι των αποζημιώσεων υπήρξε συστηματικά αποφευκτική. Το 2003, ο τότε υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας, Joschka Fischer, απέρριψε κατηγορηματικά το ενδεχόμενο αποζημιώσεων, δηλώνοντας χαρακτηριστικά: «Δεν είμαστε όμηροι της ιστορίας. Συνεπώς, δεν θα υπάρξει συγγνώμη που να συνεπάγεται αποζημιώσεις». Η στάση αυτή αποτυπώνει μια ευρύτερη γερμανική στρατηγική: να αναγνωρίζεται ηθικά το παρελθόν, αλλά να αποκλείεται κάθε νομικά δεσμευτική αποκατάσταση. Μόλις το 2004, με αφορμή την εκατονταετηρίδα της έναρξης του πολέμου, η υπουργός Heidemarie Wiecek-Zeul προέβη στη δημόσια χρήση της λέξης «γενοκτονία», προκαλώντας ευθύς θύελλα αντιδράσεων στο εσωτερικό της γερμανικής κυβέρνησης. Ο εκπρόσωπος του υπουργείου Εξωτερικών έσπευσε να υποβαθμίσει τη δήλωσή της ως «ιδιωτική γνώμη». Η αποφυγή του όρου αποτέλεσε πάγια τακτική, καθώς η Γερμανία φοβόταν ότι η αναγνώριση της γενοκτονίας θα δημιουργούσε νομικό προηγούμενο για πληρωμή αποζημιώσεων – όχι μόνο για τη Ναμίμπια, αλλά και για άλλες χώρες που είχαν υποστεί γερμανικά εγκλήματα, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας.³⁶¹ Η μετάβαση από την αποικιακή «πολιτική των ιθαγενών» (native policy) στον εκμηδενισμό (exterminationism) δεν υπήρξε αυτόματη ούτε μονοσήμαντη. Όπως αναλύει ο George Steinmetz, στο εσωτερικό της γερμανικής αποικιακής διοίκησης υπήρχαν ανταγωνιστικές τάσεις:

³⁶⁰ Henning Melber, *Colonialism, Genocide and Reparations: The German-Namibian Case. Development and Change*, Volume 55, Issue 4, FORUM 2024, July 2024, pp. 769–792.

³⁶¹ George Steinmetz, *The Devil's Handwriting*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 2005, pp. 36-38.

από τη μία, ο κυβερνήτης Theodor Leutwein, ο οποίος υποστήριζε μια μορφή ελέγχου που άφηνε τους ιθαγενείς να ζουν ως φόρου υποτελείς και, από την άλλη, ο στρατιωτικός Lothar von Trotha, εκπρόσωπος της πρωσικής αριστοκρατίας, ο οποίος πρέσβευε την πλήρη εξόντωση ως μοναδική λύση. Η ρήξη μεταξύ τους δεν ήταν απλώς διαφωνία τακτικής, αλλά αντανάκλαση μιας ευρύτερης ταξικής πάλης εντός της ίδιας της Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Leutwein εκπροσωπούσε την αστική, εκπαιδευμένη τάξη (Bildungsbürgertum), που πίστευε στην πολιτισμική αφομοίωση, ενώ ο von Trotha ενσάρκωνε τον ευγενή αξιωματικό που αντιμετώπιζε τους ιθαγενείς ως εχθρούς που έπρεπε να εξαλειφθούν. Η νίκη της δεύτερης αντίληψης το 1904 οδήγησε στη γενοκτονία, αποδεικνύοντας ότι η γερμανική ιδιαιτερότητα (Sonderweg) δεν ήταν μύθος, αλλά μια τραυματική πραγματικότητα που προετοίμασε το έδαφος για τα εγκλήματα των επόμενων δεκαετιών.³⁶²

Οι συνέπειες της γενοκτονίας δεν ήταν μόνο δημογραφικές (απώλεια έως και 80% του πληθυσμού των Herero), αλλά υπήρξαν και βαθιά τραυματικές για την υλική και άυλη υπόσταση των επιζώντων. Όπως αναδεικνύει η Coleta Kandemiri μέσα από την ανάλυση πέντε ιστορικών μυθιστορημάτων, τα *Mama Namibia*, *The Scattering*, *The Lie of the Land*, *The Weeping Graves of Our Ancestors* και *Parts Unknown* (στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ξανά τη συμβολή της λογοτεχνίας ως χώρου διάσωσης της ιστορικής μνήμης), οι επιζώντες έχασαν όχι μόνο τη γη και τα κοπάδια τους, αλλά και την πρόσβαση στους τάφους των προγόνων τους, την ιερή φωτιά (okuruuo) και το σύστημα ονοματοδοσίας που μετέφερε την ιστορία του λαού τους. Η αποικιακή βία απογύμνωσε τους ιθαγενείς από κάθε μορφή υλικότητας και ταυτότητας. Παρά ταύτα, οι λογοτεχνικές αφηγήσεις καταγράφουν μορφές ανθεκτικότητας (resilience): από τη χρήση δηλητηριωδών φυτών για αποτροπή βιασμού (*Mama Namibia*) έως τη δραπετεύση από τα στρατόπεδα θανάτου (*Parts Unknown*). Η λογοτεχνία, επομένως, δεν λειτουργεί μόνο ως μαρτυρία, αλλά και ως πράξη από-αποικιοποίησης (decoloniality), επαναφέροντας στο επίκεντρο φωνές που η επίσημη ιστορία είχε απωθήσει. Η διεκδίκηση αποζημιώσεων από τους απογόνους των θυμάτων συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με τα εμπόδια να παραμένουν τεράστια, καθώς η Γερμανία επιμένει στη χορήγηση «αναπτυξιακής βοήθειας» αντί πραγματικών αποζημιώσεων – ακριβώς το ίδιο επιχείρημα που χρησιμοποιεί και απέναντι στην Ελλάδα.³⁶³

³⁶² George Steinmetz, *From «Native Policy» to Exterminationism: German Southwest Africa, 1904, in Comparative Perspective*, Department of Sociology, UCLA, 04-16-2005, pp. 2025.

³⁶³ Coleta M. Kandemiri, *Literary Archives of Conflict, the Decoloniality of Materialities and Resilience in Selected Narratives of Genocide in Namibia* (Διδακτορική Διατριβή), University of Namibia, 2021, pp. 60–64, 103–108, 123–125, 140–146, 180–183.

Επίλογος

**Το τίμημα της λήθης, η λήθη της ηθικής και τελικά μια επαίσχυντη δυσαναλογία:
πώς η Ελλάδα πληρώνει για τα θύματά της**

Τόσο ο διδάσκων το δίκαιο όσο και ο εφαρμόζων αυτό στην πράξη δικαστικός λειτουργός τίθενται συχνά ενώπιον ενός θεμελιώδους διλήμματος: εάν το νομικό σύστημα το οποίο καλούνται να υπηρετήσουν διέπεται πράγματι από συνεπείς, συνεχείς και ομοιόμορφες αρχές, ή εάν αντιθέτως συνίσταται από διατάξεις προσαρμοσμένες στις εκάστοτε συγκυρίες, υποκείμενες στην αφόρητη σκοπιμότητα της στιγμής. Ανάλογα με την απάντηση, το νομικό έργο είτε αναδεικνύεται σε λειτούργημα προάσπισης του δικαίου, προστασίας των αδυνάτων και αντιμετώπισης της αυθαιρεσίας, είτε υποβιβάζεται σε ανούσια συμμετοχή σε ένα παιχνίδι του οποίου οι κανόνες χαράσσονται από τους εκάστοτε ισχυρούς. Το ερώτημα καθίσταται ιδιαιτέρως οξύ όταν το δίκαιο καλείται να ρυθμίσει καταστάσεις στις οποίες ένα ή περισσότερα μέρη διαθέτουν σημαντική κοινωνική, οικονομική ή γεωπολιτική ισχύ. Αποτελεί δε μόνιμη πηγή αγωνίας για τον νομικό στο πεδίο των διεθνών έννομων σχέσεων και του λεγόμενου «διεθνούς δικαίου», όπου αυτοπροσδιοριζόμενη ως υπερδύναμη της εποχής - ακόμη και σε αυτόν τον πολυπολικό, όπως εξελίσσεται εσχάτως, κόσμο - προσδιορίζει ανάλογα με τα συμφέροντά της το περιεχόμενο της νομιμότητας, αναμένοντας την τυπική αποδοχή και εφαρμογή της.

Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, το οποίο αρχικά χαιρετίστηκε από δυτικούς νομικούς ως κατάκτηση υπέρ της διεθνούς νομιμότητας, προτίθεται να δικάσει κατηγορουμένους μόνον από ορισμένες πλευρές, παραβλέποντας όμοιες πράξεις (γενοκτονίες, σφαγές αμάχων, εκτοπισμούς πληθυσμών) που διέπραξαν σύμμαχοι ή ευνοούμενοι της υπερδύναμης. Περαιτέρω, η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, θεμελιώδης για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τη δημοκρατική συγκρότηση, εφαρμόζεται επιλεκτικά: άλλοι λαοί την απολαμβάνουν υπό την προστασία της υπερδύναμης, ενώ άλλοι στερούνται αυτής και καλούνται να τη διεκδικήσουν διά αιματηρών αγώνων, οι οποίοι επίσημα χαρακτηρίζονται ως τρομοκρατία ή αποσχιστικά κινήματα. Τέλος, παρά την εδραιωμένη αρχή περί απαγόρευσης έκδοσης προσώπου σε χώρα όπου κινδυνεύει να υποστεί δίωξη για φιλελεύθερη δράση ή όπου υφίσταται το ενδεχόμενο επιβολής θανατικής ποινής, ευρωπαϊκά κράτη αρνήθηκαν πρόσφατα τη χορήγηση πολιτικού ασύλου σε αγωνιζόμενο υπέρ της αυτοδιάθεσης και

ανεξαρτησίας, υποκύπτοντας στην πίεση της υπερδύναμης, η οποία χαρακτηρίζει τους αγωνιζόμενους «τρομοκράτες» κατά το δοκούν. Η στάση αυτή κατέδειξε την αδυναμία της Ευρώπης να υπερασπιστεί - όπως ευαγγελιζόταν κι επαγγέλλονταν - το δίκαιο και τις παραδόσεις της, περιοριζόμενη σε δευτερεύοντα ρόλο έναντι της υπερατλαντικής υπερδύναμης (ΗΠΑ). Ως ένωση, η Ευρώπη απογοητεύει διαχρονικά στον τομέα του νομικού πολιτισμού, εστιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά σε οικονομικά ζητήματα και αφήνοντας ανυπεράσπιστο το όραμα μιας Ευρώπης των λαών και του δικαίου – ένα όραμα το οποίο, κατά την ανωτέρω κριτική, καθίσταται φενάκη. Η Ευρώπη των οικονομικών συμφερόντων αποτελεί τη θλιβερή σήμερα πραγματικότητα.³⁶⁴

Ακριβώς αυτή η ευρωπαϊκή αδυναμία να αρθρώσει μια συνεπή και ανεξάρτητη νομική πολιτική απέναντι στις ισχυρές δυνάμεις αποκαλύπτεται, κατά τρόπο χαρακτηριστικό, και στη διαχείριση της ιστορικής μνήμης της Γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα, επί της ουσίας σιγοντάροντας την επιχειρούμενη από το Βερολίνο αναμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται ένα ενεργό ενδιαφέρον από το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών για την αναμόρφωση της συλλογικής μνήμης αυτής της περιόδου. Το ενδιαφέρον αντικατοπτρίζεται στη συστηματική χρηματοδότηση γερmano-ελληνικών συνεργατικών ιδρυμάτων και πλατφορμών που απευθύνονται, κατά κύριο λόγο, στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Το ζητούμενο δεν είναι απλώς η προώθηση της γερμανικής γλώσσας ή η πολιτιστική ανταλλαγή, αλλά η καλλιέργεια μιας συγκεκριμένης, αφηρημένης και σε μεγάλο βαθμό απολιτικοποιημένης εκδοχής της ιστορίας. Η εκδοχή αυτή, καθώς αποφεύγει να εστιάσει στη συγκεκριμένη ιστορική ευθύνη, τείνει να θολώσει τα κρίσιμα όρια μεταξύ θυτών και θυμάτων, παρουσιάζοντας τη φρίκη του πολέμου ως ένα δυστοπικό, αλλά απρόσωπο, γεγονός.

Ο Γερμανός δημοσιογράφος και ερευνητής Eberhard Rondholz, ο οποίος έχει αφιερώσει δεκαετίες στην αποκάλυψη εγκλημάτων της Βέρμαχτ στην Ελλάδα, επισημαίνει ότι μεγαλύτερο ζήτημα από αυτό των αποζημιώσεων είναι η ατιμωρησία των εγκληματιών πολέμου και η συστηματική συγκάλυψη. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς του, διαπίστωσε ότι η πολιτική της Βόννης τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες είχε δύο βασικούς στόχους: αφενός την αποφυγή των επανορθώσεων, αφετέρου την προστασία των εγκληματιών πολέμου. Το πρόγραμμα αυτό, το οποίο στα εσωτερικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών αποκαλούνταν «Τελική Λύση» (Endlösung) -

³⁶⁴ Ιωάννης Μανωλεδάκης, *ό.π.*, σ. 27-29.

μια όρο που οι ναζιστές χρησιμοποιούσαν για την εξόντωση των Εβραίων - είχε σε μεγάλο βαθμό επιτυχία και αποδείκνυε την τότε «εθνική διάθεση για συμφιλίωση».³⁶⁵

Η διάσταση του Ψυχρού Πολέμου υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση αυτής της πολιτικής. Όπως αποκαλύπτουν Γερμανοί ιστορικοί (Karl Heinz Roth & Hartmut Rübner), μια συμμαχία των ΗΠΑ με τις πολιτικές ελίτ της Δυτικής Γερμανίας αρνήθηκε τα ελληνικά αιτήματα και αγνόησε τις αξιώσεις για πολεμικές αποζημιώσεις. Η συμπεριφορά της Γερμανίας δεν υπαγορεύτηκε μόνο από νομικά επιχειρήματα, αλλά από τη γεωπολιτική συγκυρία του Ψυχρού Πολέμου και την ανάγκη των ΗΠΑ να ενσωματώσουν τη Δυτική Γερμανία στο δυτικό στρατόπεδο.

Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής άμβλυνσης των διμερών σχέσεων, το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών αξιοποιεί με μεθοδικότητα θεσμούς πολιτιστικής διπλωματίας. Μέσω φορέων όπως το Goethe-Institut και χρηματοδοτικών εργαλείων όπως το Ελληνογερμανικό Ταμείο για το Μέλλον που ιδρύθηκε το 2014.³⁶⁶ Αν ανατρέξει κανείς στον ρόλο και τον λόγο της ίδρυσής του, όπως

³⁶⁵ Δημοσθένης Γκαβέας, «Εμπερχαρντ Ρόντχολτς: Δεν έχει αποδοθεί δικαιοσύνη για τα εγκλήματα της κατοχής – Δεν είναι μόνο οι επανορθώσεις και το κατοχικό δάνειο», άρθρο στην ιστοσελίδα *HUFFPOST*, στήλη «Πολιτική», 28 Οκτωβρίου 2021:

<https://www.huffingtonpost.gr/politiki/empercharnt-rontcholts-den-echi-apodothi-dikeosini-gia-ta-egklimata-tis-katochis/>

³⁶⁶ Το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» πραγματοποιείται στο Κέντρο Ψηφιακών Συστημάτων (Center für Digitale Systeme) του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Το εγχείρημα χρηματοδοτείται από το Ελληνογερμανικό Ταμείο για το Μέλλον, το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και το γερμανικό Ίδρυμα Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον. Η πρωτοβουλία αποτελεί μια ψηφιακή πλατφόρμα που συγκεντρώνει 93 προφορικές μαρτυρίες επιζώντων της γερμανικής Κατοχής, συμπεριλαμβανομένων αντιστασιακών, θυμάτων αντιποίνων, Εβραίων επιζώντων του Ολοκαυτώματος και καταναγκαστικών εργατών στη Γερμανία. Το υλικό συνοδεύεται από εκπαιδευτικές ενότητες για σχολεία στην Ελλάδα και τη Γερμανία (www.occupation-memories.org). Ωστόσο, κάποιες φωνές στέκονται με σκεπτικισμό για τις προθέσεις από γερμανικής πλευράς:

1. *Το ζήτημα της απολιτικοποίησης*

Οι μαρτυρίες καταγράφονται χωρίς να εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που να ερμηνεύει πολιτικά τα αίτια της ναζιστικής θηριωδίας (ιμπεριαλισμός, καπιταλιστική κρίση, φυλετική ιδεολογία). Η έμφαση στην «κατανόηση μεταξύ των δύο λαών» και στη «συμφιλίωση» ως αυτοσκοπό μπορεί να λειτουργήσει αποστραγγίζοντας την ιστορία από το πολιτικό της περιεχόμενο.

2. *Η απουσία κριτικής στην καθυστέρηση της γερμανικής «κουλτούρας μνήμης»*

Το πρόγραμμα δημιουργήθηκε το 2018, δηλαδή 74 χρόνια μετά τα γεγονότα. Η καθυστερημένη αυτή «ανάμνηση» δεν συνοδεύεται από ανάλογη καθυστερημένη δικαίωση (αποζημιώσεις). Ενώ η Γερμανία χρηματοδοτεί αρχειοθετήσεις μαρτυριών, εξακολουθεί να αρνείται τις ελληνικές αξιώσεις για επανορθώσεις και το κατοχικό δάνειο.

3. *Η απουσία αναφοράς στους Έλληνες συνεργάτες των Ναζί*

Στην εκπαιδευτική πλατφόρμα συζητούνται ζητήματα όπως «η διαιρεμένη μνήμη» και οι αποζημιώσεις. Ωστόσο, δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό γίνεται λόγος για τη συστηματική συμμετοχή Ελλήνων ταγματασφαλιτών (όπως οι Σουμπερταίοι) στις θηριωδίες – ένα στοιχείο που συχνά παραλείπεται ή υποβαθμίζεται στα μνημεία και στην επίσημη αφήγηση.

4. *Η έμφαση στη «συμφιλίωση» ως ηθικό πλαίσιο, αντί της δικαίωσης*

Το πρόγραμμα αναφέρει ότι στόχος είναι «να χτιστούν γέφυρες αλληλοκατανόησης» και να συνδεθεί η «ιστορική αλήθεια και δικαιοσύνη» με «παραδοχή – μετάνοια – αποζημίωση – συμφιλίωση». Ωστόσο, η ίδια η ύπαρξη του προγράμματος χρησιμοποιείται συχνά ως απόδειξη ότι η Γερμανία «αντιμετώπισε το παρελθόν της», ακριβώς τη

μας δίνεται στο σχετικό ενημερωτικό έντυπο, σε μια πρώτη ανάγνωση θα συμπεράνει πως πρόκειται για ένα ίδρυμα/ταμείο που εντάσσεται στην πολιτική της γερμανικής αποκατάστασης (Wiedergutmachungspolitik) μέσω της οικονομικής ενίσχυσης έργων που στοχεύουν στην προώθηση μιας κοινής κουλτούρας μνήμης μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.³⁶⁷ Μετά την παρατήρηση ότι το πρώτο συνθετικό («Ελληνο-») της ονομασίας «Ελληνογερμανικό» - το οποίο στην καθομιλουμένη χρήση προηγείται - στην επίσημη διατύπωση του οργάνου (Deutsch-Griechische Zukunftsfonds) υποχωρεί έναντι του «Γερμανο-», γεγονός που αποτυπώνεται ήδη στο ακρωνύμιό του (DGZF), μια βαθύτερη ανάγνωση του θεσμικού λόγου που τον περιβάλλει αποκαλύπτει ότι ο σκοπός που προωθείται δεν εξαντλείται στην τυπική δέσμευση για την επεξεργασία της κοινής ιστορίας. Αντιθέτως, εμφωλεύει μια στρατηγική «πολιτισμικής συμφιλίωσης», η οποία εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της λεγόμενης «ήπιας ισχύος» (soft power), καθώς η ίδια η γλωσσική ιεράρχηση των όρων - όπου το γερμανικό στοιχείο τίθεται σε θέση πρωτοκαθεδρίας - τεχνηέντως δύναται να λειτουργήσει υποσυνείδητα ως προάγγελος των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας που διέπουν τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία. Η ήπια ισχύς, ως έννοια, περιγράφει την ικανότητα ενός κράτους να διαμορφώνει τις προτιμήσεις των άλλων μέσω της γοητείας και της ελκυστικότητας της κουλτούρας, των αξιών και των πολιτικών του, αντί μέσω στρατιωτικού ή οικονομικού εξαναγκασμού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το Goethe-Institut στην Αθήνα λειτουργεί ως ένας κατεξοχήν «θεσμικός πολιτισμικός διαμεσολαβητής». Όπως αναλύει η Andrea Schellinger, πρώην στέλεχος του Ινστιτούτου και νυν κριτική αναλύτρια της πολιτιστικής του πολιτικής, ο ρόλος αυτός δεν είναι ουδέτερος. Η Schellinger, η οποία υπηρέτησε στο Goethe-Institut Αθηνών από το 1987 έως το 2014 και πλέον δρα ως μεταφράστρια και δημοσιογράφος, έχει αφιερώσει μέρος του έργου της στην κριτική εξέταση του πώς το ίδρυμα διαχειρίζεται τη μνήμη της Κατοχής και της Αντίστασης. Υποστηρίζει ότι η προσέγγισή του εστιάζει συχνά σε μια αφηρημένη, απολιτίκ και «συμπεριληπτική» εκδοχή της ιστορίας, όπου η φρίκη της Κατοχής μετατρέπεται σε ένα γενικό,

στιγμή που οι αποζημιώσεις παραμένουν ανικανοποίητες. Η «συμφιλίωση» προσφέρεται ως αντικατάσταση της δικαίωσης.

Ως συμπέρασμα, το πρόγραμμα δεν είναι καταδικαστέο – καταγράφει μνήμες που πρέπει να καταγραφούν. Η κριτική μας εστιάζει στο γεγονός ότι η γερμανική πολιτική μνήμης επιλέγει να χρηματοδοτεί την καταγραφή των τραυμάτων (μέσω του Ελληνογερμανικού Ταμείου για το Μέλλον), αλλά σιγηλώς αρνείται να υποστηρίξει την επανόρθωσή τους (μέσω αποζημιώσεων). Η μνήμη μετατρέπεται έτσι σε μια αβλαβή, εκπαιδευτική διαδικασία, αποκομμένη από τις πολιτικές και οικονομικές της προεκτάσεις – ακριβώς όπως είχε επισημάνει και η Andrea Schellinger για το ρόλο του Goethe-Institut.

³⁶⁷ Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), Ελληνογερμανικό Ταμείο για το Μέλλον / Deutsch-Griechischer Zukunftsfonds [Ενημερωτικό Έντυπο], Βόννη/Αθήνα [PDF]:

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www2.daad.de/medien/zukunftsfonds_dt_gr_04.pdf

ανθρωπιστικό μήνυμα κατά της βίας. Οι νεαροί Γερμανοί στρατιώτες της Βέρμαχτ παρουσιάζονται υπό το πρίσμα μιας αφοπλιστικής, αλλά παραπλανητικής, αφήγησης: ως «παιδιά» και «κληρωτοί» που απλώς υπηρέτησαν την πατρίδα τους, μια οπτική που τείνει να θολώσει τα κρίσιμα όρια μεταξύ θυτών, θυμάτων και πολιτικής ευθύνης.³⁶⁸

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στρατηγικής αποτελεί η προβολή του ντοκιμαντέρ «Griechenlands vergessene Dörfer» (Τα ξεχασμένα χωριά της Ελλάδας) που έλαβε χώρα στο Goethe-Institut Θεσσαλονίκης. Η ταινία, το ίδιο το όνομά της οποίας προδίδει μια οπτική αποστασιοποίησης, εντάσσει τις σφαγές και την καταστροφή που υπέστησαν ελληνικές κοινότητες (μεταξύ των οποίων και μαρτυρικά χωριά όπως ο Χορτιάτης) σε μια αφήγηση λήθης και φθοράς: παρουσιάζονται ως ένα «ξεχασμένο» κεφάλαιο της ιστορίας, ένα ζήτημα που ανήκει σε μια μακρινή, σχεδόν απροσδιόριστη εποχή. Η χρηματοδότηση του ντοκιμαντέρ από το Ελληνογερμανικό Ταμείο Μέλλοντος, ενός οργάνου που συστάθηκε από τις δύο κυβερνήσεις στο πλαίσιο της κρίσης χρέους, υπογραμμίζει τον επίσημο, κρατικό χαρακτήρα αυτής της αφήγησης. Το Ταμείο αυτό, αξίζει να τονιστεί, δεν αποτελεί μηχανισμό καταβολής αποζημιώσεων, αλλά ένα εργαλείο «ήπιας ισχύος» που επενδύει στην ομαλοποίηση των διμερών σχέσεων περισσότερο παρά στην ουσιαστική ικανοποίηση των ελληνικών αξιώσεων.³⁶⁹

Η ελληνική επιείκεια απέναντι στους Γερμανούς εγκληματίες πολέμου, σε σύγκριση με άλλες μικρές χώρες που βρέθηκαν υπό κατοχή, υπήρξε εκπληκτική, διαποτισμένη από το πνεύμα της «συμφιλίωσης». Όπως αποκαλύπτει ο Rondholz, σε μια στατιστική της κρατικής υπηρεσίας για τη διαλεύκανση εγκλημάτων πολέμου, το Βέλγιο είχε 75 κατηγορούμενους και 10 θανατικές ποινές, το Λουξεμβούργο 68 κατηγορούμενους και 15 θανατικές ποινές, η Ολλανδία 204 κατηγορούμενους και 19 θανατικές ποινές. Η Ελλάδα, παραταύτα, δεν αναφερόταν καν στις στατιστικές αυτές. Στην πραγματικότητα, στη χώρα μας εκτελέστηκαν συνολικά τρεις θανατικές ποινές σε Γερμανούς εγκληματίες: οι στρατηγοί Μπρούνο Μπρόιερ και Φρίντριχ-Βίλχελμ Μύλλερ για εγκλήματα στην Κρήτη, και ο δεκανέας Φριτς Σούμπερτ, επικεφαλής του «Jagdkommando

³⁶⁸ Andrea Schellinger, «Erinnerungskultur und institutionelle Kulturmittler: Paralipomena zur Rezeption von Besatzung und Widerstand im Athener Goethe-Institut», στο *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg: Griechische und deutsche Erinnerungskultur*, Böhlau Verlag, Köln, 2015, σ. 211-230.

³⁶⁹ Lucas Geschke, «Kulturtipp – ‘Griechenlands vergessene Dörfer’», άρθρο στην ιστοσελίδα *Griechenland Zeitung*, στήλη «Πολιτισμός», 10 Ιουνίου 2023: <https://www.griechenland.net/nachrichten/kultur/33110-kulturtipp-%e2%80%9egriechenlands-vergessene-d%C3%B6rfer%e2%80%9c>

Schubert» και υπεύθυνος για τη σφαγή του Χορτιάτη. Ο Αλεξάντερ Άντρε καταδικάστηκε σε ισόβια (1947), αλλά η ποινή του μετατράπηκε το 1951 με βασιλικό διάταγμα σε τετραετή φυλάκιση, την οποία είχε ήδη εκτίσει. Ο αντισυνταγματάρχης των SS Χάιντς Ζάμπελ, ύποπτος για τα εγκλήματα στο Δίστομο, εκδόθηκε από τους Γάλλους στην Ελλάδα, αλλά το 1953, επί κυβέρνησης Παπάγου, αφέθηκε ελεύθερος και εκδόθηκε στη Γερμανία – μια χρονική σύμπτωση που συνδέεται άμεσα με τις επικείμενες γερmano-ελληνικές διαπραγματεύσεις για πιστώσεις. Η Ελλάδα, κατεστραμμένη από τον πόλεμο και τον Εμφύλιο (απότοκο της Κατοχής), ήταν οικονομικά εκβιάσιμη. Και αυτό το εκμεταλλεύθηκε η τότε νεαρή Ομοσπονδιακή Δημοκρατία.³⁷⁰

Ο 93χρονος Θεόδωρος Βαλαχάς, τελευταίος εν ζωή κρατούμενος του ναζιστικού στρατοπέδου συγκέντρωσης «Παύλου Μελά», ανάμεσα στον Δήμαρχο Παύλου Μελά, Δημήτρη Ασλανίδη, και τον Γερμανό Πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, Mark Strohmenger (2024). Η φωτογραφία αποτυπώνει μια στιγμή θεσμικής αναγνώρισης της ιστορικής μνήμης, όπου η αυτοψία του τραύματος συναντά την επίσημη διπλωματική παρουσία.

Μέσα στο μεταπολεμικό κλίμα, με τις βαρύτατες συνέπειες που το συνόδευσαν, η απόδοση ευθυνών για τα ολοκαυτώματα της Κατοχής υπήρξε δυσανάλογη και πολιτικά φορτισμένη. Παρά τις προσδοκίες, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τόσο το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη όσο και τα υπόλοιπα εγχώρια ολοκαυτώματα εξακολουθούν να απουσιάζουν από την επίσημη εκπαιδευτική ύλη της χώρας. Κατά συνέπεια, η ελλιπής εθνική συναίνεση ως προς την ιστορική ερμηνεία -

³⁷⁰ Δημοσθένης Γκαβέας, στο ίδιο.

απότοκος των εμφυλιακών διχασμών - αποδυνάμωσε τη δυνατότητα συλλογικής διεκδίκησης. Έτσι, η καταβολή των γερμανικών αποζημιώσεων και η επιστροφή του κατοχικού δανείου παραμένουν εκκρεμείς επί δεκαετίες, καθώς η Ελλάδα δεν κατάφερε να αρθρώσει μια ενιαία και συνεπή εθνική γραμμή. Επομένως, στο σημείο αυτό, ένα τοπικό ζήτημα - η αποζημίωση του Χορτιάτη - συνδέεται άρρηκτα με ένα εθνικό: τη συνολική διεκδίκηση έναντι της Γερμανίας για τα εγκλήματα της Κατοχής.³⁷¹

Ταυτοχρόνως, η αντίφαση παραμένει θεμελιώδης και οξύμωρη. Την ίδια στιγμή που η Γερμανία επενδύει σε πολιτιστικές δράσεις μνήμης, εκπαιδευτικά προγράμματα και ντοκιμαντέρ που, υπό το πρίσμα της «συμφιλίωσης», αναπαράγουν μια αφήγηση απόστασης από το παρελθόν, αρνείται επίσημα κάθε περαιτέρω οικονομική αποζημίωση. Η επίσημη γραμμή του Βερολίνου, επικαλούμενη τη Συμφωνία του Λονδίνου του 1953 και τη Συνθήκη «2+4» του 1990 ως νομικά κωλύματα, επιμένει ότι το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων έχει «κλείσει» οριστικά. Έμπροσθεν τοιούτων δεδομένων, η ελληνική πλευρά απορρίπτει πλήρως αυτή την επιχειρηματολογία: η Ελλάδα δεν ήταν συμβαλλόμενο μέρος στη Συνθήκη «2+4», και η ίδια η Συνθήκη δεν αναφέρει καν τις πολεμικές επανορθώσεις. Η Βουλή των Ελλήνων κατέστησε σαφές ότι η χώρα δεν παραιτήθηκε ποτέ από τα δικαιώματά της. Επιπλέον, το κατοχικό δάνειο του 1942 (476 εκατ. Reichsmark) αποτελεί διακριτή οφειλή, άτοκη και εξαναγκαστική, η οποία δεν έχει σχέση με τις αποζημιώσεις και παραμένει εκκρεμής. Γερμανοί ερευνητές (Roth & Rübner) υπολόγισαν τη σημερινή οφειλή μόνο για το δάνειο αυτό σε 185 δις. ευρώ, σημειώνοντας ότι έχει καταβληθεί λιγότερο από το 1%.³⁷²

Κρίσιμα σημεία που αποδυναμώνουν τη γερμανική θέση προκύπτουν ακόμη και από γερμανικές πηγές. Η Επιστημονική Υπηρεσία της Γερμανικής Βουλής (Bundestag) εξέδωσε πόρισμα σύμφωνα με το οποίο η γερμανική κυβέρνηση έχει μεν μια «υπερασπίσιμη από πλευράς διεθνούς δικαίου θέση, αλλά σε καμία περίπτωση επιτακτική». Το πόρισμα αναγνωρίζει ότι η παραγραφή αξιώσεων μεταξύ κρατών δεν είναι σαφώς ρυθμισμένη στο Διεθνές Δίκαιο. Σε αντίθεση με την

³⁷¹ Μανόλης Μανωλεδάκης, «Ολοκαύτωμα Χορτιάτη: Το χρέος μας στους νεκρούς», άρθρο της εφημερίδα *Χορτιάτης* 570, Σεπτέμβριος 2019. Το ως άνω άρθρο αποτέλεσε την κεντρική ομιλία του ακαδημαϊκού στο μνημείο του ολοκαυτώματος την ημέρα της επετείου του 2019.

³⁷² Stefan Talmon, «Germany and Greece disagree over Germany war reparations stemming from the two World Wars», άρθρο στην ιστοσελίδα *GPIL – German Practice in International Law*, 26 Ιανουαρίου 2021: <https://gpil.jura.uni-bonn.de/2021/01/germany-and-greece-disagree-over-germany-war-reparations-stemming-from-the-two-world-wars/>

Πολωνία (που παραιτήθηκε δύο φορές), η Ελλάδα δεν έχει παραιτηθεί ποτέ επίσημα από τις αξιώσεις της. Παρά τις προτάσεις Ελλήνων πολιτικών για προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, η Γερμανία αρνείται πεισματικά να θέσει το ζήτημα σε δικαστική κρίση, επικαλούμενη πολιτική βούληση αντί νομικής επιχειρηματολογίας – μια στάση που για πολλούς ερμηνεύεται ως προσπάθεια αποφυγής μιας δικαστικής ήττας.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αργύρη Σφουντούρη, επιζώντα της σφαγής του Διστόμου, ο οποίος όταν ρώτησε τη γερμανική πρεσβεία (1994) για το ενδεχόμενο αποζημιώσεων, έλαβε την απάντηση ότι «το συμβάν ήταν ένα μέτρο στο πλαίσιο της διεξαγωγής του πολέμου και, γι' αυτόν τον λόγο, δεν υφίσταται υποχρέωση αποζημίωσης» – μια θέση που, πενήντα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, ταυτιζόταν με την επιχειρηματολογία των SS. Ακόμη και στη δίκη της Χάγης (2012), ο νομικός αντιπρόσωπος της Γερμανίας, καθηγητής Κρίστιαν Τόμουςαντ, υποστήριξε ότι «πράγματι οι Έλληνες έπαθαν πολλά, αλλά πάθαμε και εμείς», παραπέμποντας στους βομβαρδισμούς της Δρέσδης και του Αμβούργου, και συμπεραίνοντας πως ό,τι δεν πήραν οι Γερμανοί από τους Άγγλους δεν μπορούν να πάρουν ούτε οι Έλληνες.³⁷³

Η στάση αυτή δημιουργεί ένα βαθύ ρήγμα μεταξύ της «συμφιλίωσης» που προβάλλεται μέσω πολιτιστικών πρωτοβουλιών και της έμπρακτης αναγνώρισης ευθύνης που εκφράζεται μέσω αποζημιώσεων. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση όπου, για την αποφυγή κατάσχεσης περιουσιακών στοιχείων ως ασφαλιστικών μέτρων για τα θύματα του Διστόμου, Γερμανοί διπλωμάτες διανυκτέρευσαν εντός των εγκαταστάσεων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Στη «στοχοθήκη» είχαν μπει επίσης το Goethe-Institut και οι Γερμανικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης, γεγονός που κατέδειξε ότι η γερμανική πολιτιστική παρουσία αποτελεί όχι μόνο γέφυρα πολιτισμού, αλλά και ευαίσθητη γραμμή άμυνας απέναντι στη δικαστική διεκδίκηση της ιστορίας.³⁷⁴

Κοντολογίς, η περίπτωση της Γερμανίας και της Ελλάδας αποτελεί ένα ακόμη πειστήριο της ανωτέρω ανάλυσης για τον επιλεκτικό χαρακτήρα του διεθνούς δικαίου και της ηθικής. Η πολιτική μνήμης, όταν ασκείται ως εργαλείο «ήπιας ισχύος» και αποσυνδεδεμένη από πράξεις δικαίου,

³⁷³ Δημοσθένης Γκαβέας, στο *ίδιο*. Επίσης, στο ICJ, *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, United Nations, 3 Φεβρουαρίου 2012: <https://webtv.un.org/en/asset/k1j/k1jhz6hjgt>

³⁷⁴ Charalampos Karpouchtsis, *German Foreign Policy and Greek Martyr Communities: Reconciliation Policy for Places of Memory in Greece and the Role of Recognition*, Springer VS, Wiesbaden, 2024, pp. 148-170.

μετατρέπεται σε ισχυρό μοχλό γεωπολιτικής και οικονομικής στρατηγικής. Εάν η Γερμανία επιθυμεί μια γνήσια ιστορική συμφιλίωση, οφείλει να υπερβεί την πολιτιστική διπλωματία και να αντιμετωπίσει ουσιαστικά το αίτημα των θυμάτων για δικαίωση. Μέχρι τότε, η μνήμη του Χορτιάτη, όπως και άλλων μαρτυρικών τόπων, παραμένει μια ανοιχτή πληγή – μια διαρκής υπενθύμιση ότι η λήθη δεν μπορεί να επιβληθεί με νομικά τεχνάσματα και αφηγήσεις συμφιλίωσης που δεν συνοδεύονται από αντίστοιχες πράξεις ανταπόδοσης. Η Ευρώπη των οικονομικών συμφερόντων, η οποία απογοητεύει διαχρονικά στον τομέα του νομικού πολιτισμού, δεν μπορεί να συνεχίσει να οικοδομεί το παρόν και το μέλλον της πάνω στην επιλεκτική μνήμη και τη συστηματική αποσιώπηση των εγκλημάτων του παρελθόντος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: ευχαριστήρια επιστολή του Γερμανού Φρουράρχου προς την Κοινότητα Χορτιάτη (24 Ιανουαρίου 1943).

Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη.

Μετάφραση:

ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Χορτιάτης, 24-01-1943

Προς τον: Πρόεδρο της Κοινότητας Χορτιάτη

Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες και την πλήρη αναγνώρισή μας προς την Κοινότητα Χορτιάτου για την αυτοθυσία και την ανθρωπιστική βοήθεια που επέδειξαν οι κάτοικοι κατά τη διάσωση και την περίθαλψη των 20 Γερμανών στρατιωτών, οι οποίοι τραυματίστηκαν μετά τη συντριβή του στρατιωτικού αεροσκάφους στις 11 Ιανουαρίου 1942 στο βουνό του Χορτιάτη.

Η συνδρομή του Προέδρου της Κοινότητας, κ. Χρήστου Μπατάτσιου, ο οποίος επιμελήθηκε προσωπικά τη φροντίδα των πληγωμένων, υπήρξε καθοριστική. Η στάση αυτή των κατοίκων αντανακλά τον έντονο ανθρωπισμό τους και εκτιμάται δεόντως από τις γερμανικές αρχές.

Ο Γερμανός Φρούραρχος

(Υπογραφή/Σφραγίδα)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: χειρόγραφη μαρτυρία του Αθανασίου Κυρούδη (Παναγή) για την οργάνωση του ΕΑΜ στον Χορτιάτη (Άνοιξη 1944)

Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη, όπως παρατίθεται στις σελίδες 1, 2 και 3 του χειρόγραφου.

Ακολουθεί η μαρτυρία με απόλυτη τήρηση της ορθογραφίας, των λαθών, της στίξης και της χρήσης κεφαλαίων/πεζών γραμμάτων, όπως αποτυπώνονται στο τεκμήριο των τριών σελίδων:

«Την Άνοιξη του 1944 έγινε μια Συγγέντρωση τής οργάνωσης τότε τού ΕΑΜ μέ σκοπό νά εκλέξομε πολιτικό καί στρατιωτικό υπεύθυνο τή Συγγέντρωση τήν οργάνωσαν ο Λυγαρίτης Γιώργος καί ο Λουτζιούδης Κώστας (Καραϊσκάκης) Διότι αυτοί έφευγαν γιά τό Βουνό στό 31ο Σύν/γμα τάγμα χορτιάτη πέρνοντας τόν λόγο είπαν όλοι εδώ ήδαμε γιά νά εκλέξομε πολιτικό καί στρατιωτικό υπεύθυνο τού χορτιάτη διότι εμείς φεύγομε στό Βουνό. Καί ρώτησαν ποιός θέλη νά αναλάβει αλά δέν απάντησε κανείς καί άρχισαν οι προτάσεις Πρώτος πού Προτάθηκε ήταν ο Μπατάτσιος χρήστος Πρόεδρος τού χωριού. Καί αυτός απάντησε Θά δεχόμουν αάν δέν ήμουν Πρόεδρος τού χωριού γιαντί ως Πρόεδρος κακό θά κάνω οχι καλό. ως Πρόεδρος γνωρίστηκα μέ τό Διη/τή τού τμήματος τών Γερμανών πού ήταν γιά λίγο κερό στό χορτιάτη καί νά μείνω έξω από τήν οργάνωση γιά καμιά δύσκολη περίπτωση ίσος μπορέσω νά κάνω κάτι καλό»

[Σελίδα 2] «γιά τό χορτιάτη. Αυτό δέν τό ξεχασε έμεινε στό χωριό μέ τό επεισόδιο πού έγινε 2.9.1944 αλά δέν κατόρθωσε νά γλιτώση ούτε τό χωριό ούτε τήν οικογένειά του ούτε τόν εαυτό του. – Η Συγγέντρωση έγινε στήν τοποθεσία τού Ζαχαρά τό Λάκο πού εινε πού ξεκινάει από τόν Άγιο Πρόδρομο κατεβαίνοντας αριστερά από τό χωριό καί καταλήγη στήν Καμάρα είνε στό μέσον χωριού – Καμάρα εκεί πού είνε ό Βιολογικός καθαρισμός. Εκεί ό παππούς ό Ζαχαράς έκανε τόν πάγο στά περασμένα χρόνια Από τή Συγγέντρωση εκλέχτηκαν Λουτζιούδης Γιαννης Στρα/κός Κύρου Βαγγέλης Πολιτικός υπεύθυνος»

[Σελίδα 3] «Στή Συγγέντρωση ήταν Λυγαρίτης Γιώργος Λουτζιούδης Κώστας (Καραϊσκάκης) Μπατάτσιος χρήστος Πρόεδρος Αλεξόπουλος Γιώργος / Κισπούδης Άγγελος (Μακεδονομάχοι) Γκουραμάνης Θεοφάνης ” Βασίλης Δρακούδης Φώτης Μήτσας Γιάννης Κουνέλας Σωτήρης Κύρου Ευάγγελος Καλαντζή Νίκος (Γερακού) Δράγος Στέλιος Κυρίμης Σωτήρης Ζαχαριάδης Βασίλης καί εγώ ο μικρότερος όλον τότε Κυρούδης Θανάσης (Παναγής) Από τήν συγγέντρωση εκλέχτηκαν Λουτζιούδης Γιάννης Στρα/κός υπεύθυνος Κύρου Βαγγέλης Πολιτικός υπεύθυνος.»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού για την καταστροφή του Χορτιάτη, Φέρει τη σφραγίδα του Υπουργείου Εσωτερικών με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1944.

Από το προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Νανακούδη. Η έκθεση μεταφράζεται από τα γαλλικά στα ελληνικά, στη μορφή που είναι συνταγμένο και με τα υπογραμμισμένα σημεία.

Μετάφραση:

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΧΟΡΤΙΑΤΗΣ

Την Κυριακή 3 Σεπτεμβρίου, ειδοποιηθήκαμε ότι το χωριό Χορτιάτης είχε πυρποληθεί και ότι υπήρχε μεγάλος αριθμός νεκρών και τραυματιών.

Με σκοπό να προσφέρουμε βοήθεια στους τραυματίες, ανεβήκαμε με δύο ασθενοφόρα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, αλλά ο Ταγματάρχης Schäfer στο Ασβεστοχώρι (Διοικητής της περιοχής), μας συμβούλευσε να γυρίσουμε πίσω, δηλώνοντας ότι δεν υπήρχε απολύτως κανείς στο χωριό και υποσχόμενος να μας δώσει νέα την επομένη, ή το αργότερο το επόμενο πρωί.

Καθώς συνέχιζαν να μας φθάνουν ανησυχητικά νέα, παρουσιάστηκε τη Δευτέρα στον Φρούραρχο (Standortkommandant) της Θεσσαλονίκης, ο οποίος τηλεφώνησε στον Ταγματάρχη Schäfer. Έπρεπε να περιμένουμε την επιστροφή του γερμανικού αποσπάσματος προτού μας δοθεί η άδεια να ανεβούμε στο χωριό.

Το απόγευμα της Τετάρτης, ο Φρούραρχος μας δήλωσε ότι ο «Διοικητής Μάχης» (Kampfkommandant) Υπολοχαγός Knetsch έπρεπε να μας χορηγήσει την άδεια, και όντως αυτός ο τελευταίος μας έδωσε μια άδεια διέλευσης («Ausweis») για τα αυτοκίνητα του Ερυθρού Σταυρού, την Πέμπτη 7 Σεπτεμβρίου. Ο Ταγματάρχης Schäfer, ενημερωμένος σχετικά, συμφώνησε αυτή τη φορά να μας επιτρέψει να περάσουμε.

Φτάνουμε γύρω στις 11 π.μ. στο χωριό. Σχεδόν όλα τα σπίτια είναι καμένα και λεηλατημένα. Σιγά-σιγά άνδρες κατεβαίνουν και έρχονται προς το μέρος μας. Είναι απελπισμένοι. Πολλοί έχουν χάσει γυναίκα ή κόρες.

Μας οδηγούν προς έναν φούρνο όπου βλέπουμε τα υπολείμματα πολλών πτωμάτων. Στον κήπο, μερικοί τάφοι όπου οι νεκροί θάφτηκαν σε ομάδες των 5-10 ατόμων. Πιο πέρα ένα σπίτι όπου βλέπουμε δύο πτώματα μικρών παιδιών. Θέλουν να μας δείξουν κι άλλους φούρνους. Όλο το χωριό μυρίζει φωτιά και θάνατο. Στάχτες καπνίζουν ακόμη.

Είναι αδύνατο να εκτιμηθεί ακριβώς ο αριθμός των νεκρών. Τους υπολογίζουμε σε 200-300, οι χωρικοί μιλούν για 500-600. Η εντύπωσή μας είναι ότι ο αριθμός είναι μικρότερος.

Το χωριό είχε 2.265 κατοίκους· είναι όλοι διασκορπισμένοι και μόνο με την άφιξή μας συγκεντρώθηκαν περίπου εκατό άνδρες. Ένας μικρός αριθμός έχει φτάσει στη Θεσσαλονίκη.

Ο κ. Habm επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη και γύρισε γύρω στις 3 μ.μ. με δύο φορτηγά φορτωμένα με τρόφιμα και μερικά ρούχα.

Εκλέχθηκε μια επιτροπή, επιφορτισμένη με τη διανομή στους κατοίκους. Όσοι βρίσκονται στα δάση γύρω από το χωριό, θα ειδοποιηθούν.

Επιτροπή:

Ψαρρός Στυλιανός, Διευθυντής του σχολείου.

Τράικος Χρήστος.

Γιαννακούδης Αστέριος.

Κησπούδης Άγγελος, Προσωρινός Πρόεδρος του χωριού.

Πανίλος Σωτήριος, υπάλληλος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

Μαρτυρίες:

Πανίλος Σωτήριος: «Το Σάββατο 2 Σεπτεμβρίου γύρω στις 9 π.μ., ένα αυτοκίνητο της Εταιρείας Υδάτων έφτασε με τρεις άνδρες που έρχονταν για να βάλουν τα φάρμακα στην αποχέτευση νερού, όπως έκαναν τακτικά 2 φορές την εβδομάδα. Σε απόσταση περίπου 1.900 μ. από το χωριό, αντάρτες τους ειδοποίησαν να σταματήσουν. Είναι πιθανό να μην κατάλαβαν· σε κάθε περίπτωση συνέχισαν τον δρόμο τους· οι αντάρτες πυροβόλησαν και δύο άνδρες τραυματίστηκαν: ο οδηγός και ο επικεφαλής των έργων, ο τελευταίος θανάσιμα. Οι αντάρτες ήρθαν στο χωριό και πήραν τους τρεις άνδρες μαζί τους. Ένας (Σιδερίδης) πέθανε στο καταφύγιο στο βουνό. Οι χωρικοί κατέβηκαν και θάφτηκε μαζί με άλλα θύματα. Ένα δεύτερο αυτοκίνητο έφτασε με 3 Γερμανούς και 1 Έλληνα της Εταιρείας Υδάτων (τον Τρώντσιο), εκείνους που έρχονταν συνήθως για τα φάρμακα. Στο ίδιο σημείο όπου το πρώτο αυτοκίνητο είχε σταματήσει, σταμάτησαν και αυτό: ο ένας Γερμανός τραυματίστηκε, 2 εξαφανίστηκαν, και ο Έλληνας (Τρώντσιος) μαζί με τον τραυματία πιάστηκαν από τους αντάρτες. Γύρω στις 11 π.μ. έφτασαν τα γερμανικά στρατεύματα».

Ελενίτσα Κοκαρούδου: «Κρύφτηκα με άλλες γυναίκες σε μια χαράδρα όχι μακριά από το χωριό. Ένας Γερμανός μας βρήκε και μας διέταξε να σηκώσουμε τα χέρια ψηλά και να τον ακολουθήσουμε στο χωριό. Αριστερά και δεξιά βλέπαμε άνδρες σκοτωμένους και τα σπίτια να καίγονται. Φτάνοντας στην πλατεία, μας έβαλαν να γονατίσουμε, μετά να σταθούμε όρθιες απειλώντας μας με πολυβόλο· μπροστά μας μερικοί Γερμανοί· ολόγυρα άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Μετά μας έκλεισαν σε ένα σπίτι που σύντομα άρχισε να καίγεται. Μας είπαν να μπούμε στη σειρά δύο-δύο και, καθώς στο μεταξύ η στέγη πήρε φωτιά και εμείς βγάσαμε κραυγές, μας έβγαλαν έξω ενώ ένας από τους άνδρες πήγε να βρει τον Διοικητή για να μάθει αν έπρεπε να μας σκοτώσουν ή να μας κάψουν. Μας φέρνουν ξανά στην πλατεία και πρέπει να γονατίσουμε. Τότε είχα μια έμπνευση και εγώ, μαζί με άλλες 4-5 γυναίκες, πέσαμε πάνω στους Έλληνες λέγοντας ότι έχουμε αδέρφια και γονείς στα Τάγματα που πρέπει να μας σώσουν. Έτσι καταφέραμε να διαφύγουμε. Οι άλλες γυναίκες που ήταν μαζί μας (50-60) κάηκαν στον φούρνο. Δύο άνδρες που βρίσκονταν ανάμεσά μας σκοτώθηκαν μπροστά μας».

Ιωάννης Καρατζής: «Αφού σώθηκα από το χωριό, επέστρεψα το Σάββατο γύρω στις 7 μ.μ. για να βρω τη γυναίκα μου και τα δύο παιδιά μου, καθώς και τον αδερφό μου. Βρήκα τον αδερφό μου νεκρό, με τραύματα από σφαίρες και μαχαίρι (την επομένη κάηκε μαζί με το σπίτι). Φτάνοντας στον πρώτο φούρνο, είδα περίπου πενήντα πτώματα· υπήρχαν μωρά που δεν ήταν πάνω από 6 μηνών και ηλικιωμένες γυναίκες 85 ετών. Παντού πτώματα! Κοντά στο ρέμα, πτώματα γυναικών: αναγνώρισα μια γειτόνισσα, υπήρχε επίσης μια κοπέλα με τη μητέρα της· η στάση της νεαρής

κοπέλας δείχνει ότι βιάστηκε πριν τη σκοτώσουν. Υπάρχουν δύο τέτοιες περιπτώσεις. Δεν βρήκα ούτε τη γυναίκα μου ούτε τα παιδιά μου».

Διάφορα:

Σχεδόν όλα τα θύματα είναι γυναίκες και παιδιά. Υπάρχουν μόνο περίπου δεκαπέντε άνδρες. Έβαλαν τις γυναίκες ζωντανές μέσα στον φούρνο, μετά τις πυροβόλησαν με πολυβόλα και τις έκαψαν. Δύο παιδιά κατάφεραν να δραπετεύσουν από ένα παράθυρο πίσω από τον φούρνο· ένας άλλος, περίπου δεκαπέντε ετών, προσπάθησε επίσης να περάσει, αλλά έμεινε σφηνωμένος στα κάγκελα του παραθύρου και έτσι τον βρήκαν, νεκρό. Την Κυριακή το απόγευμα έφτασαν γερμανικά στρατεύματα από τη Θεσσαλονίκη. Τη Δευτέρα μερικοί χωρικοί που βρίσκονταν στην πόλη επέστρεψαν για να βρουν τις οικογένειές τους. Τους ανάγκασαν να θάψουν ένα μέρος των νεκρών. Τη Δευτέρα το απόγευμα τα Τάγματα επέστρεψαν για να λεηλατήσουν τα σπίτια. Δεν απομένει πια τίποτα, ούτε έπιπλα, ούτε ρούχα, ούτε η παραμικρή κουβέρτα».

Μαρίκα Αγγελούδη: «Με μερικές γυναίκες της γειτονιάς μας κρύφτηκα σε μια χαράδρα όχι μακριά από το σπίτι μου. Ένας Γερμανός που έμενε εδώ και δύο χρόνια σε μια γειτόνισσα και ο οποίος μας αγαπούσε, γνώριζε την κρυψώνα μας και ήρθε σε εμάς λέγοντάς μας ότι μπορούσαμε ήσυχα να επιστρέψουμε στα σπίτια μας· ότι δεν διατρέχαμε κανέναν κίνδυνο, καθώς δεν έψαχναν παρά μόνο τους επαναστάτες και τους κομμουνιστές.

Όμως τρεις άνδρες του ελληνικού τάγματος έφτασαν και παρά τις παρακλήσεις μας και τα κλάματα του Γερμανού, μας οδήγησαν προς τον φούρνο όπου βρισκόταν ήδη ο δήμαρχος [πρόεδρος] και η οικογένειά του. Ο δήμαρχος είχε το χέρι του βαριά τραυματισμένο· προσπαθούσε να εξηγήσει πόσο πολύ είχε προσπαθήσει να διατηρήσει την ηρεμία στο χωριό και τι είχε κάνει το χωριό για αυτούς (τους Γερμανούς), αλλά οι άνδρες του τάγματος δεν τον άφηναν να μιλήσει και του έλεγαν τις χειρότερες ύβρεις· εκείνοι του τάγματος πηγαινοέρχονταν τραγουδώντας και φωνάζοντας. Ήμασταν περίπου πενήντα γυναίκες και παιδιά· ο δήμαρχος ήταν ο μόνος άνδρας. Το τάγμα ετοίμαζε τα πολυβόλα για εμάς· οι Γερμανοί φαινόταν να διστάζουν και συζητούσαν μεταξύ τους. Τότε μας ανάγκασαν να μπούμε στον φούρνο. Πυροβόλησαν εναντίον μας από το στενό και μακρόστενο παράθυρο· όσοι χτυπήθηκαν έπεφταν κάτω· η πόρτα άνοιξε και ένας μελαχρινός άνδρας πέταξε πάνω μας χόρτα και ξύλα στα οποία έβαλε φωτιά· από πάνω, μέσα στον φούρνο, φυσούσαν μια σκόνη που άναβε· οι γυναίκες που δεν είχαν χάσει τις αισθήσεις τους πετάγονταν έξω ικετεύοντας να τις σκοτώσουν· τις τελείωναν με μαχαριές και τις ξαναπετούσαν στον φούρνο. Εγώ είχα μια σφαίρα στο αριστερό χέρι· κρύφτηκα πίσω από την πόρτα, αλλά όταν το δεξί μου χέρι άρχισε να καίγεται, ο πόνος με έσπρωξε προς τα έξω για να πεθάνω· βγαίνοντας, έπεσα πάνω σε έναν σωρό από πτώματα· έμεινα εκεί χωρίς να κουνηθώ και όταν οι άνδρες έφυγαν, κατάφερα να συρθώ και να κρυφτώ σε μια χαράδρα όπου έμεινα μέχρι τη νύχτα.

Ενώ έβγαινα από τον φούρνο, είδα να φέρνουν τον ηλικιωμένο ιερέα με τις δύο κόρες του και δύο ξένους. Τους έβαλαν στο δωμάτιο του αρτοποιού από όπου σύντομα βγήκαν κραυγές και ήχοι πυροβολισμών».

Τάσος Νταμπούδης: «Ένας Γερμανός μας πήρε από το σπίτι, τη μητέρα μου, τις δύο μικρές μου αδερφές, τον αδερφό μου ενός έτους και ενός μηνός και εμένα. Πυροβόλησαν από το παράθυρο και πέταξαν πάνω μας ξύλα και χόρτα στα οποία έβαλαν φωτιά. Είδα τη φωτιά. Πήδηξα και έτρεξα προς το νεκροταφείο. Μετά έτρεξα στο σπίτι του Καζακλή· τη νύχτα ο θεός μου έφερε τις μικρές

μου αδερφές και μετά ήρθε ο πατέρας μου να μας ψάξει. (Ο μικρός είναι τραυματισμένος στα χέρια και στο κεφάλι· οι δύο μικρές αδερφές βρίσκονται στο νοσοκομείο με εγκαύματα στα πόδια και στο κεφάλι)».

Νταμπούδης Ιωάννης, από το Σανατόριο Ασβεστοχωρίου:

«Ο γιος μου Βάσος κατέβηκε το Σάββατο για να με επισκεφθεί στο σανατόριο. Πέρασε τη νύχτα στον δήμαρχο [πρόεδρο] του Ασβεστοχωρίου. Όταν την Κυριακή θέλησε να επιστρέψει στον Χορτιάτη, συνελήφθη καθ' οδόν από άνδρες του Τάγματος Ασφαλείας που τον πήραν μαζί τους. Γυναίκες επιβεβαιώνουν ότι τον είδαν να εκτελείται μαζί με άλλους νέους του χωριού».

Σημειώσεις:

Τα βασικά στοιχεία που αναδεικνύει η πρώτη σελίδα:

Η γερμανική κωλυσιεργία: τεκμηριώνει την εσκεμμένη καθυστέρηση των γερμανικών αρχών (Schäfer, Knetsch) να επιτρέψουν την ανθρωπιστική βοήθεια, ισχυριζόμενοι ψευδώς ότι «δεν υπήρχε κανείς» στο χωριό. Αυτό αποτελεί κεντρικό αποδεικτικό στοιχείο της τακτικής συγκάλυψης που αναφέρεται στην έρευνά μας.

Αυτοψία της σφαγής: περιγράφει ανάγλυφα την κατάσταση πέντε ημέρες μετά το έγκλημα: απανθρακωμένα πτώματα στον φούρνο Γκουραμάνη, ομαδικούς τάφους σε κήπους και νεκρά βρέφη, επιβεβαιώνοντας τη βαρβαρότητα της επιχείρησης.

Τεκμηρίωση της Ενέδρας: η μαρτυρία του Σωτηρίου Πανίλου επιβεβαιώνει την εμπλοκή του οχήματος του Ο.Υ.Θ. και τον θανάσιμο τραυματισμό του εργοδηγού Σιδερίδη, γεγονός που χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για τα αντίποινα.

Άμεση Οργάνωση των Επιζώντων: καταγράφει τα ονόματα της πρώτης επιτροπής αρωγής (Ψαρρός, Κησπούδης κ.ά.), αναδεικνύοντας την προσπάθεια της κοινότητας να ανασυγκροτηθεί μέσα από τις στάχτες.

Το δεύτερο μέρος της έκθεσης είναι συγκλονιστικό, καθώς περιλαμβάνει άμεσες μαρτυρίες επιζώντων (όπως της Ελενίτσας Κοκαρούδου και του Ιωάννη Καρατζή) που περιγράφουν με λεπτομέρεια τη βαρβαρότητα της σφαγής, την ενεργή συμμετοχή των Ταγμάτων Ασφαλείας και τις φρικαλεότητες που έλαβαν χώρα στους φούρνους και την οικία Νταμπούδη.

Η τρίτη σελίδα της έκθεσης αποτελεί το πλέον συγκλονιστικό τμήμα της αυτοψίας του Ερυθρού Σταυρού, καθώς καταγράφει τη μεθοδολογία της μαζικής θανάτωσης:

Η προδοσία της «ασφάλειας»: η μαρτυρία της Μαρίκας Αγγελούδη αποκαλύπτει την τραγική πλάνη των κατοίκων. Ένας Γερμανός στρατιώτης τους καθησύχασε, αλλά οι Έλληνες ταγματασφαλίτες ήταν εκείνοι που, με περισσή σκληρότητα, τους οδήγησαν στον θάνατο.

Η μαρτυρική τύχη των κύριων προσώπων του χωριού: περιγράφεται ο τραυματισμένος πρόεδρος Μπατάσιος να προσπαθεί μάταια να επικαλεστεί τον ανθρωπισμό του χωριού (τη διάσωση των Γερμανών αεροπόρων το 1943), ενώ δέχεται ύβρεις από τους συνεργάτες των Ναζί. Επίσης, καταγράφεται η στιγμή που οδηγείται στον θάνατο ο ιερέας Τομαράς με τις κόρες του.

Τεχνική εξόντωσης: επιβεβαιώνεται η χρήση εμπρηστικής σκόνης και η ρίψη καυσίμων πάνω στα ζωντανά θύματα μέσα στον φούρνο Γκουραμάνη. Η περιγραφή των γυναικών που προσπαθούσαν να βγουν από τις φλόγες για να εκτελεστούν με μαχαίρι είναι ανατριχιαστική.

Η οικία Νταμπούδη: η μαρτυρία του μικρού Τάσου Νταμπούδη τεκμηριώνει τη σφαγή στο δεύτερο χώρο θυσίας, όπου βρέφη και νήπια κάηκαν ζωντανά.

Συστηματική εκκαθάριση: η αναφορά του Ιωάννη Νταμπούδη για τον γιο του, Βάσο, δείχνει ότι οι εκτελέσεις συνεχίστηκαν και την Κυριακή, στοχεύοντας νέους άνδρες που προσπαθούσαν να επιστρέψουν στο χωριό.

Συνολικά, το έγγραφο είναι θεμελιώδες για την έρευνά μας, καθώς αποδεικνύει ότι ο κύριος όγκος της κτηνωδίας εκτελέστηκε από τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας υπό γερμανική επίβλεψη, επιβεβαιώνοντας την «ύβρη» της παράλειψής τους από το επίσημο μνημείο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV: προκήρυξη-τελεσίγραφο της Επιτροπής Πόλης του ΚΚΕ Θεσσαλονίκης προς τους ταγματασφαλίτες.

Από το ΚΙΘ, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1, αριθ. εγγρ. 10.

«[...] Συνέλθετε και περάστε με το μέρος του λαού, πολεμήστε στο πλευρό του κατά των κατακτητών. Όσοι δεν ακούσουν την ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ αυτή προειδοποίηση του Έθνους θα εξοντωθούν. Ή με το λαό ή με τους κατακτητές. Χωρίς καθυστέρηση, αποφασίστε αμέσως. Λαέ! Χτύπα, εξόντωσε, τους ταγματασφαλίτες, τους χαφιέδες, τους δολοφόνους. Θάνατος στους κατακτητές και τους προδότες.»

Σημειώσεις:

Τα βασικά στοιχεία που αναδεικνύει είναι:

Πολιτική καθοδήγηση της Αντίστασης: η προκήρυξη μετουσιώνει τη συσσωρευμένη λαϊκή οργή σε σαφείς κατευθύνσεις, επιδιώκοντας να απομονώσει ηθικά και στρατιωτικά τους Έλληνες συνεργάτες των Ναζί. Η χρήση του όρου «ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ προειδοποίηση» υπογραμμίζει την οριακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν η χώρα το καλοκαίρι του 1944.

Ιστορικό συγκείμενο: το κείμενο αντανάκλα την κλιμάκωση της έντασης καθώς πλησίαζε η γερμανική αποχώρηση. Εντάσσεται στην προσπάθεια του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ να αποδιοργανώσει τα δωσιλογικά σώματα, τα οποία οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν ως «μπροστινούς» για τη διενέργεια σφαγών και την κάλυψη των νώτων τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V: έγγραφο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) Τμήματος Θεσσαλονίκης προς τους Γερμανούς στρατιώτες και αξιωματικούς.

Από το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αρχείο Γεωργίου Μαργέτη, φάκ. 15, υποφάκ. 1.

Μετάφραση:

ΕΘΝΙΚΟ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ (ΕΑΜ) Τμήμα Θεσσαλονίκης

Προς τους:

Γερμανούς Στρατιώτες και Αξιωματικούς!

Γερμανοί Στρατιώτες και Αξιωματικοί!

Η ήττα της Γερμανίας ολοκληρώθηκε. Δεν πρέπει να συνεχίσετε να είστε οι αθώοι εγκληματίες των Ναζί. Πρέπει να διαχωρίσετε τις ευθύνες σας. Σταθείτε στο πλευρό των λαών ενάντια στη συμμορία του Χίτλερ. Δράστε υπέρ του ελληνικού λαού με όπλα και με κάθε μέσο. Απευθυνθείτε στον στρατό μας (ΕΛΑΣ) – θα σας θέσει υπό την προστασία του και θα σας οδηγήσει στην ασφάλεια, και αύριο θα επιστρέψετε σώοι και αβλαβείς στην ελεύθερη Γερμανία. Μην θυσιάζετε πλέον άδικα. Μην δίνετε το αίμα σας για τη σκλαβιά των λαών.

Θεσσαλονίκη, 14-9-44

Σημείωση: η χρήση της φράσης «αθώοι εγκληματίες των Ναζί» είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, καθώς αναγνωρίζει ότι ο απλός στρατιώτης εργαλειοποιήθηκε από το καθεστώς. Πρόκειται για μια προσπάθεια της Αντίστασης να σπάσει τη συνοχή της Βέρμαχτ, προσφέροντας εγγυήσεις ασφαλείας και επιστροφής στην «ελεύθερη Γερμανία» σε όσους θα επέλεγαν να παραδοθούν στον ΕΛΑΣ, με μια αντίφαση, καθώς ενώ το ΕΑΜ χρησιμοποιεί λόγο ανθρωπιστικό και καλεί σε «προστασία» των Γερμανών αιχμαλώτων, οι δυνάμεις της Βέρμαχτ και οι συνεργάτες τους έχουν βρίσκονται ακόμη υπό το καθεστώς του «Ολοκληρωτικού Πολέμου», εξοντώνοντας αδιακρίτως γυναικόπαιδα. Τέλος, παρατηρούμε ότι η ημερομηνία 14/09/44 συμπίπτει με την ημερομηνία της σφραγίδας παραλαβής της έκθεσης του Ερυθρού Σταυρού από το Υπουργείο Εσωτερικών. Αυτό καταδεικνύει ότι, την ίδια στιγμή που οι ελληνικές αρχές ενημερώνονταν επίσημα για τη φρίκη της σφαγής, οι αντιστασιακές οργανώσεις κλιμάκωναν την πολιτική τους πίεση προς τον κατακτητή για να εξασφαλίσουν μια όσο το δυνατόν λιγότερο επώδυνη απελευθέρωση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI: σημείωμα/αναφορά του Καπετάν Φλωριά προς τον Καπετάν Χορτιάτη (1 Σεπτεμβρίου 1944).

Από το προσωπικό αρχείο του Θεόδωρη Βαλαχά / Αρχείο «καπετάν Χορτιάτη». Η αναφορά παρατίθεται αυτούσια, με διατήρηση της ορθογραφίας και της στίξης του πρωτοτύπου.

Ε.Λ.Α.Σ. ΧΙ ΜΕΡΑΡΧΙΑ / 31 ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΠΕΖΙΚΟΥ

II ΤΑΓΜΑ / 2ος ΛΟΧΟΣ

Καπετάν Χορτιάτη

01-9-44

«Ο συν. σύνδεσμος ο οποίος ήρθε σήμερα το πρωί μου είπε ότι ήθελες να με δεις ξεκίνησα κι' ήρθα εκεί που μου είπε κατά πληροφορία που πήρε από το λημέρι που ήσαστε. Χθες έμαθα ότι βρίσκεσαι στο Αδραμέρι λοιπόν για νάχουμε τακτική επαφή πρέπει να μου στείλεις τακτικά σύνδεσμο για να μπορώ να μαθαίνω που βρίσκεσαι το ίδιο θα κάνω και εγώ. Έμαθα την χθεσινή σου κρούση και συγχαίρω σένα με τα παλικάρια του Λόχου σου. Ένα σημείωμα κλειστό θα στείλεις στο Τάγμα αμέσως. Μάθε ότι πιθανόν σήμερα θα παραδοθούν σε μένα 20 τ.Α. (σ.σ. εννοεί 20 ταγματасφалίτες). Έχω μια πληροφορία από τον υπεύθυνο του Πανοράματος ότι πρόκειται να κινηθεί δύναμις τ.Α. με γερμανούς προς Χορτιάτη με κατεύθυνση Αδραμέρι και μια φάλαγγα από Σέδες προς Αδραμέρι ... πάνε ένα ... (σ.σ. δεν διαβάζεται καθαρά) ότι έμαθαν από κάποιο Λοχία Τσέχο που είναι στο Πανόραμα τις πληροφορίες τις στέλνω στο σύνταγμα.

Καπετάν Φλωριάς

(Υπογραφή)

Σημείωση: Το παραπάνω έγγραφο, μοναδικό στο είδος του, συντάχθηκε μία μόλις ημέρα πριν από το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη. Η υπογράμμιση στο κείμενο - ιδιαίτερα στην κρίσιμη πληροφορία για επικείμενη κίνηση Γερμανών και ταγματасφалιτών προς Χορτιάτη και Αδραμέρι - είναι του πρωτότυπου. Η αναφορά αυτή τεκμηριώνει ότι ο ΕΛΑΣ είχε έγκαιρη γνώση των σχεδίων των γερμανικών δυνάμεων και ότι η ενέδρα της 2ας Σεπτεμβρίου 1944 εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αποτροπής, όχι σε μια αυθόρμητη ενέργεια που προκάλεσε τα αντίποινα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VII: επιστολή Δημητρίου Χαβιαρόπουλου προς Θεοδωρή Βαλαχά.

Από το προσωπικό αρχείο Θεοδωρή Βαλαχά. Η επιστολή παρατίθεται αυτούσια.

Θεσσαλονίκη 5/2/09

Κύριε Θ. Βαλαχά,

Διάβασα το βιβλίο σας για την καταστροφή του Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου 1944. Τι φοβερό ναζιστικό έγκλημα και αυτό. Μου έκανε εντύπωση η προσπάθεια που κάνετε να τεκμηριωθούν τα γεγονότα μέσα από επίσημα έγγραφα και μαρτυρίες. Έχω να σας αναφέρω και την δική μου μαρτυρία, που ίσως συμβάλει κατά τι στην συμπλήρωση του βιβλίου σας. Την προηγούμενη ημέρα της καταστροφής του χωριού σας η μητέρα μου μας πήγε βόλτα με την αδελφή μου πίσω από τον κήπο του Καλού (προς Πυλαία). Κατά τις 6 το απόγευμα μας συνάντησε ο αδελφός της μητέρας μου, θείος μου δηλαδή, Μήτσος Βορέλης, εξόριστος τα προηγούμενα χρόνια στη Φολέγανδρο. Ήταν ημιπαράνομος τότε, χωρίς να ξέρω το περιεχόμενο της λέξης. Μετά από λίγο τον πλησίασε κάποιος, τον πήρε παράμερα, του είπε κάτι και έφυγε. Ο θείος μου γύρισε κοντά μας και είπε ότι πρέπει να φύγει γιατί οι Γερμανοί ετοιμάζονται να καταστρέψουν τον Χορτιάτη και έπρεπε να τους ειδοποιήσει. Πράγματι σχεδόν αμέσως άρχισε να ανηφορίζει τα υψωματάκια και εγώ τον θαύμαζα. Τις επόμενες μέρες μάθαμε για την σφαγή στον Χορτιάτη από χορτιατινούς που μένανε στη γειτονιά μας (Κάτω Τούμπα). Αργότερα ο Βορέλης μας διηγήθηκε ότι αφού έκρυψε την κόρη του μέσα στους θάμνους, κρύφτηκε και αυτός και είδε τη σφαγή. Και το παράπονό του ήταν ότι αφού τους ειδοποίησε αυτοί δεν τον πίστεψαν.

Θα ήθελα να κλείσω την μαρτυρία μου αυτή με μια ρήση της φίλης μου Getrud Müller που μαζί με τον άντρα της πέρασαν τα νεανικά τους χρόνια στα χιτλερικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. «Ο φασισμός δεν είναι άποψη, είναι έγκλημα».

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VIII: επιστολή Νίτσας Γαϊτανίδου-Βορέλη προς Θεοδωρή Βαλαχά.

Από το προσωπικό αρχείο Θεοδωρή Βαλαχά. Η επιστολή παρατίθεται αυτούσια.

Θεσσαλονίκη 2/3/09

Κύριε Θ. Βαλαχά,

Διάβασα τα όσα αναφέρει ο Δημήτρης Χαβιαρόπουλος, που είναι και εξάδελφος μου, σχετικά με την πληροφορία που είχε ο πατέρας μου Μήτσος Βορέλης για την καταστροφή του Χορτιάτη, την παραμονή του ολοκαυτώματος και σας πληροφορώ σχετικά, όσο βέβαια θυμάμαι, γιατί τότε ήμουν 11 ετών. Ο Μήτσος Βορέλης παντρεύτηκε την Ελένη Κησπούδη από τον Χορτιάτη. Εγώ είμαι παιδί του Δ. Βορέλη από προηγούμενο γάμο του. Με έστειλε λοιπόν ο πατέρας μου στον Χορτιάτη, στην οικογένεια των Κησπούδη, για το καλοκαίρι (εκείνα τα χρόνια δεν πηγαίναμε για παραθέριση στην θάλασσα, αλλά στο βουνό).

Πράγματι το προηγούμενο βράδυ της καταστροφής ήρθε ο πατέρας μου στο χωριό και μας έδωσε την πληροφορία που είχε σχετικά με την επικείμενη καταστροφή του Χορτιάτη. Γνωρίζω πολύ καλά ότι το ίδιο βράδυ, την Παρασκευή δηλαδή, πήγε στους ιθύνοντες του χωριού, δεν θυμάμαι σε ποιους, και τους ενημέρωσε σχετικά. Δυστυχώς όπως μας είπε δεν τον πίστεψαν!!! Την άλλη μέρα, δηλαδή το Σάββατο 2 Σεπτεμβρίου 1944, μόλις ακούστηκαν οι πυροβολισμοί καταλάβαμε αμέσως τι επρόκειτο να ακολουθήσει και όλοι οι Κησπούδηδες (υπήρχε τότε και γειτονιά με τ' όνομα τους, τα Κησπάδικα) πήγαμε στο αμπέλι τους. Εκεί ο πατέρας μου με τύλιξε σε μια κουβέρτα και με έκρυψε μέσα στους θάμνους. Κάπου εκεί κρύφτηκαν και οι υπόλοιποι. Οι ταγματασφαλίτες ήρθαν κοντά μας και φώναζαν να βγούμε, να μη φοβόμαστε. Κρυμμένοι στους θάμνους ακούγαμε τους πυροβολισμούς και βλέπαμε τους καπνούς από τα σπίτια που καίγονταν.

Κύριε Βαλαχά η παρατήρησή σας, ότι από τους Κησπούδηδες κανείς δεν είναι στον κατάλογο των δολοφονηθέντων Χορτιατινών, εξηγείται από το ότι ο Μήτσος Βορέλης τους είχε προειδοποιήσει, εκεί στην γειτονιά (τα Κησπάδικα) και έτσι γλίτωσαν όλοι. Η μαρτυρία μου αυτή είναι πέρα για πέρα αληθινή. Πέρασαν πολλά χρόνια και λυπάμαι που δεν θυμάμαι ονόματα για να σας βοηθήσω περισσότερο.

Με εκτίμηση

Νίτσα Γαϊτανίδου-Βορέλη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΧ: ημερολόγιο από το «κίτρινο κτίριο» (στρατόπεδο Παύλου Μελά), του Νίκου Φακή.

Από το κεφάλαιο «Οι τελευταίες σκληρές μέρες της Κατοχής στη Νιγρίτα» γραμμένο από τον Παύλο Τσακίριδη στο «Σερραϊκά Σύμμεικτα».

«Μας ειδοποίησαν ότι σε 20 λεπτά να είμαστε έτοιμοι να φύγουμε. Διαδόσεις πως θα μας πάνε στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, ή στους παοτζήδες. Ήρθε ένα γερμανικό αυτοκίνητο με φρουρούς Γερμανούς που είχαν αυτόματα. Την ώρα που μας έβγαζαν από το καπνομάγαζο, να μας φορτώσουν, μαζεύτηκε κόσμος, οι γυναίκες, τα παιδιά μας, όλοι κλαίνε για τη τύχη μας. Εγώ αγκάλιασα τον γιο μου και δίνω κουράγιο στους συντρόφους ότι αφήνουμε τα παιδιά μας πίσω αντικαταστάτες να τους εκδικηθούν. Προσπάθησα να δώσω κουράγιο στην γυναίκα μου και στον κόσμο όπου κι' αν μας πάνε δεν φοβόμαστε. Καλή λευτεριά.

Μας έφεραν ένα σημείωμα ότι στο δρόμο θα έρθει ο ΕΛΑΣ να μας ελευθερώσει.

Στο αυτοκίνητο στο τιμόνι είναι ο Παπούλιας και ένας Γερμανός με αυτόματο στις γωνίες από ένας φρουρός οπλισμένος. Εμείς κανονίσαμε κοντά σε κάθε σκοπό να καθίσει από τους κρατούμενους ένα γεροδεμένο παλληκάρι, ώστε αν έρθουν οι ελασίτες να τους επιτεθούμε. Τα χέρια μας ελεύθερα, δεν μας έβαλαν χειροπέδες. Αλλά οι πονηροί μας πήγαν μέσω Σερρών στη Θεσσαλονίκη, άλλαξαν το δρόμο και έτσι βρεθήκαμε στο στρατόπεδο Παύλου Μελά. Εκεί μας έβαλαν στο κίτρινο κτίριο που είχαν για τους μελλοθάνατους.

Εκεί εκτός από τους Έλληνες ήταν και Αλβανοί, Σέρβοι, Ρώσοι και άλλοι πάρα πολύ. Κοιμόσουν και έλεγες όταν ξημερώσει θα με πάρουν για εκτέλεση ή θα ζήσω άλλη μια μέρα; Η ζωή μας στο στρατόπεδο ήταν φρικτή. Δεν μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε με τους δικούς μας. Τους βλέπαμε από 50 μέτρα μακριά, από σύρμα σε σύρμα, ο καθένας να μιλάει δυνατά μαζί τους, άλλος για τα οικογενειακά, άλλοι ποιόν κερατά παοτζή θα βρουν να πληρώσουν για να μην τον σκοτώσουν. Αυτοί που φρόντιζαν για την απόλυση ήθελαν λίρες και όχι χρήματα γιατί ήταν κατοχικά χαρτιά άχρηστα.

Μας ανέκριναν 10-10 ολόγυμνους, για τον καθένα και μια κατηγορία. Ένας Γερμανός στέκονταν με τον βούρδουλα στο χέρι και συνέχεια χτυπούσε. Κλάματα και αίματα. Όλοι κλαίγαμε... αυτοί που έτρωγαν ξύλο και εμείς που περιμέναμε να μας ξυλιάσουν.»

Σημείωση: στο ημερολόγιό του περιγράφει τη φρικτή ζωή στο «κίτρινο κτίριο» των μελλοθάνων, τις βάρβαρες ανακρίσεις, το ξύλο και την αγωνία των κρατουμένων που περίμεναν κάθε ξημέρωμα να δουν αν θα περιλαμβάνονται στη λίστα των εκτελέσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Χ: άρθρο της εφημερίδας «Χορτιάτης 570» – «Η ΥΒΡΙΣ συνεχίζεται».
(Εφημερίδα «Χορτιάτης 570», πρόσφατο φύλλο)

«Η ΥΒΡΙΣ συνεχίζεται...

Στις αρχές του 1960 έγινε η ανέγερση του Μνημείου του Ολοκαυτώματος στο κέντρο του Χορτιάτη. Με μια ψηφιδωτή απεικόνιση του μεγάλου χαλασμού και την αναγραφή των ονομάτων όλων των θυμάτων. Ως εδώ καλά. Στην ίδια μαρμαρίνη στήλη, πάνω από τα ονόματα, αναγράφεται:

“ΕΚΑΗΣΑΝ ΖΩΝΤΕΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ NAZI ΤΗΝ 2.9.1944”

Καμία αναφορά στους Έλληνες ταγματαλήτες συνεργάτες των Ναζί, που τη μέρα που «σώπαιναν οι λύκοι γιατί ούρλιαζαν οι άνθρωποι» αυτοί διέπραξαν τα πιο φοβερά εγκλήματα... Και αν το '60 οι ταγματασφαλίτες-δωσίλογοι της ναζιστικής περιόδου ήταν στα πράγματα, εξήντα ένα χρόνια μετά, αποτελεί Ύβρη για τους μάρτυρες του Χορτιάτη να «κουτσουρεύεται» η Μνήμη, και να μην αναγράφεται:

“ΕΚΑΗΣΑΝ ΖΩΝΤΕΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ NAZI ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΟΥΣ, ΤΗΝ 2.9.1944”.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ XI: απόσπασμα της Σύμβασης μεταξύ Ελλάδας και Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (18 Μαρτίου 1960).

(ΦΕΚ Α 133/1961, σ. 1265)

Εν Βόννη τη 18 Μαρτίου 1960

Κύριε Υφυπουργέ,

Έχω την τιμήν να βεβαιώσω την λήψιν της σημερινής υμών επιστολής, της οποίας το κείμενον έχει ως ακολούθως:

«Συμφώνως τω άρθρω 3ω της Συμβάσεως περί παροχών υπέρ Ελλήνων υπηκόων, οίτινες εθίγησαν υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως, ερρυθμίσθησαν οριστικώς άπαντα τα ζητήματα άτινα αποτελούν το αντικείμενον της Συμβάσεως ταύτης και τα αναφερόμενα εις τας σχέσεις της Ομοσπονδιακής Γερμανικής Δημοκρατίας προς το Βασίλειον της Ελλάδος, μη θιγομένων ετέρων νομίμων απαιτήσεων Ελλήνων υπηκόων.

Η Κυβέρνησις της Ομοσπονδιακής Γερμανικής Δημοκρατίας θεωρεί ως δεδομένον ότι η Βασιλική Ελληνική Κυβέρνησις δεν θα επανέλθη μελλοντικώς με την απαίτησιν ρυθμίσεως περαιτέρω ζητημάτων προερχομένων εκ των εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως κατά την διάρκειαν του πολέμου και της κατοχής».

Η Κυβέρνησις του Βασιλείου της Ελλάδος συμφωνεί προς την άποψιν ταύτην της Κυβερνήσεως της Ομοσπονδιακής Γερμανικής Δημοκρατίας. Επιφυλάσσεται εν τούτοις όπως προβάλη νέας απαιτήσεις, αίτινες προέρχονται εξ εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως κατά την διάρκειαν του πολέμου και της κατοχής κατά την γενικήν εξέτασιν, συμφώνως τω άρθρω 5 παράγραφος 2 της Συμφωνίας περί γερμανικών εξωτερικών χρεών της 27ης Φεβρουαρίου 1953.

Δεχθείτε, Κύριε Υφυπουργέ, την έκφραση της εξαιρέτου υπολήψεώς μου.

Θ. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ

Αυτού Εξοχότητα Κύριον Dr. Albert Hilger van Scherpenberg Υφυπουργόν επί των Εξωτερικών εις Βόννην».

Σημείωση: το παραπάνω έγγραφο - όπως και τα υπόλοιπα - παρατίθενται αυτούσιο, με διατήρηση της ορθογραφίας, της στίξης και της μορφοποίησης του πρωτοτύπου. Το σύστημα γραφής με το οποίο διατυπώθηκε κι εκδόθηκε η Σύμβαση το 1961 ήταν το πολυτονικό. Εδώ, για λόγους οικειότητας προς τον σύγχρονο αναγνώστη και ομοιομορφίας με το υπόλοιπο κείμενο, παρουσιάζεται σε μονοτονικό. Στη συγκεκριμένη, επίμαχη σελίδα (1265) παρατίθεται, επίσης, το αντίστοιχο κείμενο στην γερμανική γλώσσα. Η φράση «Επιφυλάσσεται εν τούτοις» (Sie behält sich jedoch vor) θεωρείται από την έρευνά μας ως το κρίσιμο σημείο που συνιστά νομικό έρεισμα για τις ελληνικές αξιώσεις. Σημείο που λειτουργεί ως νομική επιφύλαξη, παρέχοντας τη δυνατότητα υποβολής μεταγενέστερων απαιτήσεων, ανεξάρτητα από τις συμβατικές υποχρεώσεις που αποδέχθηκε η τότε ελληνική κυβέρνηση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΙΙ: Δικαστική απόφαση του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης υπ' αριθ. 118 (13 Μαρτίου 1962).

Από το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Αριθ. 118

ΑΚΟΥΣΑΝΤΕΣ ΑΥΤΟΥ-ΙΔΟΝΤΕΣ ΤΗΝ ΔΙΚΟΓΡΑΦΙΑΝ
ΣΚΕΦΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΝΟΜΟΝ

Επειδή η υπό κρίσιν αίτησις διώκουσα την αναγνώρισιν των αιτούντων δικαιούχων αποζημιώσεως διά την υπό των οργάνων του Γερμανικού Εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος θανάτωσιν του Α.Α.Α., κατοίκου χωρίου Χορτιάτη Θεσσαλονίκης είναι νόμιμος εμπροθέσμως υποβληθείσα, ημίν και κοινοποιηθείσα εις τον Οικ. Έφορον της Αης Οικον. Εφορίας Θεσσαλονίκης δέον να εξετασθή κατ' ουσίαν.

ΔΙΑ ΤΑΥΤΑ

ΔΕΧΟΜΕΘΑ την αίτησιν

ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΟΜΕΝ τους 1) Χ.Α.Α., 2) Χ. συζ. του Σ.Χ., 3) Κ.Α.Α. και 4) Π.Π.Α., κατοίκους Χορτιάτη Θεσσαλονίκης δικαιούχους αποζημιώσεως διά την θανάτωσιν του πατρός των Α.Α. υπό οργάνων του Γερμανικού Εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος.

ΚΑΘΟΡΙΖΟΜΕΝ ότι αυτοί υπάγονται εις την κατηγορίαν του άρθρου 4 1 Ν.Δ. 4178/61 δικαιούμενοι αποζημιώσεως εκ δραχμών 35.000 τριάκοντα πέντε χιλιάδων κατ' ισομοιρίαν.

Εγκρίθη, απεφασίσθη και εδημοσιεύθη εν Θεσσαλονίκη τη 13 Μαρτίου 1962.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδης Α., (επιμ.), *Η υπόθεση των καταγγελιών του βουλευτή Κιλκίς της Ενώσεως Κέντρου Δημοσθ. Παπαδόπουλου κατά του βουλευτή Κιλκίς Κων. Παπδόπουλου ΕΡΕ για συνεργασία του δεύτερου με τους Γερμανούς κατά την περίοδο της Κατοχής* (εφ. «Ελευθερία»-«Μακεδονία», 1962-1966), αυτοέκδοση [PDF]:

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.chcnews.org/books/b41_doc.pdf

Αλμετίδου-Κουτσιαλή, Ε., *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη* (ντοκουμέντο), Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη, 2011.

Αποστολίδου, Χ., *Το κάψιμο του Χορτιάτη – Στον ουρανό πηδούν φωτιές*, Χορτιάτης 570, Θεσσαλονίκη, 2015.

Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν* (*De Sensu et Sensibilibus*), 442a (έκδοση Immanuel Bekker, 1831):

<https://archive.org/details/aristotelisopera02arisrich/page/n3/mode/2up>

Βαλαχάς, Θ., *Ο Χορτιάτης στις παλιές ιστορίες*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 2005.

Βαλαχάς, Θ., Θεοχάρη, Δ., *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 1η έκδοση, 2008.

Βαλαχάς, Θ., «Τα νέα στοιχεία μας το επιβεβαιώνουν» - Το έγκλημα ήταν προαποφασισμένο», στην εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, Σεπτέμβριος 2009.

Βαλαχάς, Θ., Θεοχάρη, Δ., *2 Σεπτεμβρίου 1944, Χορτιάτης – Ό,τι απόμεινε από τη μέρα εκείνη, η μνήμη είναι*, Χορτιάτης 570, Χορτιάτης, 2η έκδοση, 2012.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

Βενιανάκης, Α., *Δάγκουλας, ο «δράκος» της Θεσσαλονίκης – Συμβολή στην ιστορία των Ταγμάτων Ασφαλείας επί Κατοχής (1941-1944)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2016.

Βήττος, Χ., *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Ανταρτικό, Ιστορική Μελέτη Δεκαετίας 1940-1950*, Art of Text, Θεσσαλονίκη, 2000.

Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος Δ' – Ο Εμφύλιος*, Πατάκης, Αθήνα, 1997.

Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος Ε' – Από τα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια ως την ημέρα του στρατιωτικού πραξικοπήματος των συνταγματαρχών*, Πατάκης, Αθήνα, 1997.

Γάλλος, Θ., «Το καλοκαίρι του 1944», στο *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021.

Γάλλος, Θ., «Το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021.

Γάλλος, Θ., «Ο Χορτιάτης και η συμμετοχή του στην ΕΑΜική αντίσταση», στο *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021.

Γιώτης, Ν., «Το Ασβεστοχώρι στην κατοχή», στοιχεία από το βιβλίο του δημοσιογράφου με τίτλο *Το Ασβεστοχώρι στην Κατοχή – Η συμβολή του στο έπος του '40 και στην Εθνική Αντίσταση*, στην ιστοσελίδα *Ασβεστοχώρι on-line*:

http://www.asvestohori.gr/?page_id=21

Γκαβέας, Δ., «Έμπερχαρντ Ρόντχολτς: Δεν έχει αποδοθεί δικαιοσύνη για τα εγκλήματα της κατοχής – Δεν είναι μόνο οι επανορθώσεις και το κατοχικό δάνειο», άρθρο στην ιστοσελίδα *HUFFPOST*, στήλη «Πολιτική», 28 Οκτωβρίου 2021:

<https://www.huffingtonpost.gr/politiki/empercharnt-rontcholts-den-echi-apodothi-dikeosini-gia-ta-egklimata-tis-katochis/>

Γκουραμάνης, Γ., *Ο ιστορικός Χορτιάτης*, αυτοέκδοση, Χορτιάτης, 1988.

Δεμισιώτης, Ν., «Ο μακελάρης της Κρήτης και της Μακεδονίας Φριτς Σούμπερτ που καταδικάστηκε 271 φορές σε θάνατο», άρθρο στην ιστοσελίδα *reader*, στήλη «Σαν σήμερα», 22 Οκτωβρίου 2024:

<https://www.reader.gr/san-simera/o-makelaris-tis-kritis-kai-tis-makedonias-frits-soympert-poy-katadikastike-se-271-fores-se-thanato/577943>

Δημητρακόπουλος, Δ., «Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Από τη σιωπή στην ιστορική επίγνωση», άρθρο στην ιστοσελίδα *DW*, στήλη «Ιστορία / Ελλάδα», 24 Φεβρουαρίου 2026:

<https://www.dw.com/el/%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7-%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%80%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CF%80%CE%AF%CE%B3%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7/a-76099741>

Δημητρούλια, Τ., «Αντιστασιακή λογοτεχνία και μνήμη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η εφημερίδα των συντακτών*, στήλη «Νησίδες», 27 Οκτωβρίου 2023:

https://www.efsyn.gr/nisides/409418_antistasiaki-logotehnia-kai-mnimi

Δορδανάς, Σ., *Έλληνες εναντίον Ελλήνων – Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2006.

Δορδανάς, Σ., *Το αίμα των αθώων – Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2007.

Δορδανάς, Σ., «‘Η Καλαμαριά είναι κομμουνιστική’: Το μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944», στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία (1940-1967): Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, 2004.

Δορδανάς, Σ., «Το Χρονικό μιας καταστροφής (Χορτιάτης 1944)», ταινία-ντοκιμαντέρ της Χρύσας Τζελέπη και του Άκη Κερσανίδη που καταγράφει τη μαρτυρική ιστορία του ολοκαυτώματος του Χορτιάτη, 2013:

<https://vimeo.com/163372384>

Δροσάκη, Ε., *Εν Θεσσαλονίκη... Από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1985.

Ζέκεντορφ, Μ., *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία, Κρατικό Αρχείο Πότσταμ, αρ. Φιλμ 18.655*, μετάφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991.

Ζέκεντορφ, Μ., *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία, Πολιτικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Βόννης, «Ειδικός πληρεξούσιος για τη Νότια Ανατολή»*, τομ. 1 (φ. 8 και φ. 43), μετάφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991.

Ιωαννίδης, Σ., «Περίπατος στη Θεσσαλονίκη του τρομερού ‘‘Δάγκουλα’’», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Καθημερινή*, στήλη «Βιβλίο», 24 Νοεμβρίου 2018:

https://www.kathimerini.gr/culture/books/996818/peripatos-sti-thessaloniki-toy-tromeroy-dagkoyla/?utm_source=chatgpt.com

Ιωάννου, Γ., *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα, 1980,

Καλτσίδα, Μ., «Η περιπατητική παράσταση ‘‘Οδός Μαρτύρων 2ας Σεπτεμβρίου’’ έρχεται στον δήμο Πυλαίας – Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα *ertnews.*, στήλη «EPT3 – Πολιτισμός», 29 Αυγούστου 2023:

<https://www.ertnews.gr/ert3/i-peripatitiki-parastasi-odos-martyron-2as-septemvriou-erxetai-ston-dimo-pylaias-xortiati/>

Κακογιάννης, Α., «Η νέα Θεσσαλονίκη του Εμπράρ», άρθρο στο περιοδικό *Τεχνογράφημα*, ενημερωτικό έντυπο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας / Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΕΕ/ΤΚΜ), Τεύχος 455, 15 Ιανουαρίου 2013.

Καλογρηάς, Β., «Ένοπλες ομάδες ανεξάρτητων οπλαρχηγών και εθνικιστικών αξιωματικών στην περιοχή μεταξύ Στρυμόνα και Αξιού», στο *Οι άλλοι καπετάνιοι, Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006.

Καλογρηάς, Β., *Το αντίπαλο δέος – Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941 -1944)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2012.

Καραντηνός, Ν., «Ο ζωντανός τεράλης (το Χωνί της Κατοχής)», άρθρο στην ιστοσελίδα *Ριζοσπάστης*, στήλη «Πολιτική», Κυριακή 8 Ιουνίου 2003:
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1823319>

Καραπάνος, Χ., «Η Οδός 14ης Σεπτεμβρίου 1944 στα Γιαννιτσά», άρθρο στην ιστοσελίδα *My Point*, στήλη «Ιστορία», 5 Σεπτεμβρίου 2024:
<https://mypointmagazine.gr/i-odos-tis-14is-septemvriou-1944/>

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ., *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2007.

Κεκελιάδης, Κ., «Χορτιάτης Σύμβολο της αντίστασης, μνημείο της φρίκης», άρθρο στην εφημερίδα *Μακεδονία*, 7 Οκτωβρίου 2007.

Κουζινόπουλος, Σ., «Τα επιταγμένα κτίρια από τους Ναζί στην κατεχόμενη Θεσσαλονίκη», άρθρο στην ιστοσελίδα *parallaxi*, στήλη «Ιστορία», 24 Οκτωβρίου 2024:
<https://parallaximag.gr/thessaloniki-news/istoria/ta-epitagmena-ktiria-apo-toys-nazi-stin-katechomeni-thessaloniki>

Κούκουνας, Δ., *Η Κατοχή στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη*, Historia, Αθήνα, 2022.

Κωτόπουλος, Τ. Η., Καρασαββίδου, Ε., *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη. Η “κατασκευασμένη αληθοφάνεια” της ιστορικής αφήγησης και η προσωπική μαρτυρία ως παράγοντας αναδιοργάνωσης της ιστορικής πραγματικότητας – Πρακτικά*, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, ΚΘ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 16-18 Μαΐου 2008 & ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ (Μέρος Β΄) 25-27 Μαΐου 2007, Θεσσαλονίκη, 2009.

Λάζου, Β., «Λευκή Τρομοκρατία. Το οργανωμένο έγκλημα προλούδιο του Εμφυλίου», άρθρο στην ιστοσελίδα *Ιστορία – Θεωρητικά Κείμενα, Ντοκουμέντα του επαναστατικού κινήματος*:
https://istorika-ntokoumenta.blogspot.com/2016/12/blog-post_13.html

Μαθιόπουλος, Β. Π., *Η Ελληνική Αντίσταση (1941-1944) και οι «Σύμμαχοι»*, όπως καταξιώνεται από τα επίσημα γερμανικά αρχεία (2η έκδοση), Παπαζήση, Αθήνα, 1980.

Μαθιόπουλος, Β. Π., *Ο Δεκέμβριος του 1944*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.

Μαθιόπουλος, Β. Π., *Οι Ναζί για την Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα – Επτά απόρρητες εκθέσεις του Γενικού Επιτελείου του Χίτλερ*, Δρόμων-Μηνύματα Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2012:

<https://www.esiea.gr/efyge-o-vasos-mathiopoylos/>

Μανωλεδάκη, Ε., «Βραδιά ωραίων λέξεων: Ένας θεσμός ενεργητικής συμμετοχής στον πολιτισμό...» και Μπάμπης Νανακούδης, «2019: Έτος μνήμης Ολοκαυτώματος Χορτιάτη – Σημαντικές τιμητικές εκδηλώσεις-δράσεις για τα 75χρονα», άρθρα στην εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, Σεπτέμβριος 2019.

Μανωλεδάκης, Μ., «Ολοκαύτωμα Χορτιάτη: Το χρέος μας στους νεκρούς», άρθρο της εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, Σεπτέμβριος 2019. Το ως άνω άρθρο αποτέλεσε την κεντρική ομιλία του ακαδημαϊκού στο μνημείο του ολοκαυτώματος την ημέρα της επετείου του 2019.

Μανωλεδάκης, Μ., «Κισσός. Προσέγγιση της ιστορίας μιας αρχαίας θρακικής πόλης», στο Αθηνά Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο – Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη, 18-23 Οκτωβρίου 2005*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Αθήνα, 2007.

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Ε Ιστορικά*, τεύχ. 91 (Γαλλική Επανάσταση), 12 Ιουλίου 2001.

Μητσόπουλος, Θ., *Στα Μακεδονικά βουνά – Το 3ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Κέδρος, Αθήνα, 1979.

Μπακαΐμης, Α., Σαββοπούλου, Ξ., Αγγελινούδης, Αθ. Β., *Η ιστορία του Χορτιάτη*, Πνευματικό κέντρο κοινότητας Χορτιάτη, Χορτιάτης, 1994.

Μουρουγκλού, Α., (επιστ. επιμ.), Αντωνοπούλου Β., (φιολ. επιμ.), *Πανόραμα/Πυλαία/Χορτιάτης, Ασβεστοχώρι/Εξοχή/Φίλυρο*, Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε., Δήμος Πυλαίας Χορτιάτη, 2015.

Ναλτσάς, Χ. Α., *Το Μακεδονικόν ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1954.

Νανακούδης, Μ., «Σημαντική η εκδήλωση μνήμης της Κίνησης Πολιτών Χορτιάτη», στην εφημερίδα *Χορτιάτης 570*, Οκτώβριος 2000.

Παπαθανασοπούλου, Κ. «Τόποι μνήμης και Δίκτυο Μαρτυρικών Χωριών και Πόλεων», στο *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη – Η θηριωδία των ναζιστικών δυνάμεων*, Δήμος Πυλαίας-Χορτιάτη – Ν.Κ. Συμβουλευτική Αλέξανδρος Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2021

Παπαπολυβίου, Π., «Θεσσαλονίκη, 6 Ιουνίου 1944», άρθρο στην ιστοσελίδα *Περί Ιστορίας και ιδία περί της νήσου Κύπρου...*, 11 Ιουνίου 2014:

<https://papapolyviou.com/2014/06/11/thessaloniki-6-iouniou-1944/>

Πασχαλούδη, Ε., *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος – Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010.

Παυλού, Σ., «Τιμήθηκε στον Χορτιάτη η επέτειος των 79 χρόνων από το ολοκαύτωμα», άρθρο στην ιστοσελίδα *ertnews.*, στήλη «Θεσσαλονίκη», 02 Σεπτεμβρίου 2023:
<https://www.ertnews.gr/ert3/timithike-ston-xortiati-i-epeteios-ton-79-xronon-apo-to-olokaytoma/>

Πετρόπουλος, Η., *Πτώματα, πτώματα, πτώματα...*, Νεφέλη, Αθήνα, 1990.

Πλάκας, Β. (επιμ.), *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 – 60 χρόνια μετά, μνήμη και χρέος*, Δήμος Χορτιάτη, Θεσσαλονίκη, 2004.

Σκαλιδάκης, Γ. (Ζαν Μαρί), *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (1944) – Ένας τύπος επαναστατικής εξουσίας, Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι (Διδακτορική Διατριβή)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Σχολή Νομικών, Οικονομικών Και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2012.

Σπηλιώτη, Σ.-Σ., «Μια υπόθεση πολιτικής, όχι δικαιοσύνης: Η δίκη του Μέρτεν (1957–1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά το τέλος του πολέμου: Ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ, 2001.

Στίγκας, Θ., «Τέχνη – Λήθης Αντίδοτο / Ομαδική εικαστική έκθεση σε επιμέλεια Βασίλη Καρκατσέλη», άρθρο στην ιστοσελίδα [*photologio*], στήλη «Photo Δρώμενα», 27 Σεπτεμβρίου 2024:
<https://www.photologio.gr/photodromena/texni-lithis-antidoto-omadiki-eikastiki-ekthesi-se-epimeleia-vasili-karkatseli/>

Ταμιωλάκης, Γ., *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2021.

Τσακιρίδης, Π., «Οι τελευταίες σκληρές μέρες της Κατοχής στη Νιγρίτα», στο *Σερραϊκά Σύμμεικτα, Τόμος Τέταρτος*, Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), Σέρρες, 2018.

Φαρσακίδης, Γ., *Μια επαίσχυντη συμφωνία και το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 2011.

Φλάισερ, Χ., *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990.

Φραγκιαδουλάκης, Μ., «Τα μονοπάτια της μνήμης», ΝΤΟΚΙΜΑΝΤΕΡ | 30' | HD | 16:9, σε αναπτυξιακό στάδιο.

Φωτίου, Θ. Σ., «Έγκλημα και τιμωρία: Ο «Μακεδόνας» Φριτς Σούμπερτ (1944-1947)», άρθρο στο επιστημονικό περιοδικό *Θεσσαλονικέων πόλις*, Σεπτέμβριος 2006:

https://archive.org/details/issue_20/page/n49/mode/2up

Φωτίου, Θ. Σ., *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα – Η αιματηρή πορεία του Φριτς Σούμπερτ και του ελληνικού «Σώματος Κυνηγών» στην κατοχική Κρήτη και Μακεδονία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011.

Χαραλαμπίδης, Μ., *Οι δωσίλογοι – ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2025.

Χαρίση, Α., *Η εθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια του 16ου Συντάγματος ΕΛΑΣ Βερμίου – Η συμβολή του Κωνσταντίνου Κολλίντζα (Κολοκοτρώνης) και το «Τάγμα Διαρκούς Επίθεσης» (1940-1944)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2024.

Abrams, L., *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα, 2016.

Baerentzen, L., *The German Withdrawal from Greece in 1944 and British Naval ‘Inactivity’*, Journal of Modern Greek Studies, Johns Hopkins University Press, Volume 5, Number 2, October 1987.

Berenbaum, M., «Holocaust», άρθρο στην ιστοσελίδα *Britannica*, στήλη «European history», 06 June 2026:

<https://www.britannica.com/event/Holocaust>

Brewer, D., *Greece, The Decade of War: Occupation, Resistance, and Civil War*, I.B. Tauris, London, 2016.

Brice, J. S., *German Holocaust Literature: Trends and Tendencies. Dissertation im Fach Soziologie*, Universität Konstanz, 2006, pp. 24-25, 27 [PDF]:

<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kops.uni-konstanz.de/server/api/core/bitstreams/64747077-0b42-4f49-b8fb-861f6f370f4d/content>

Browning, C. R., CR Martine Giboureau, «Politique nazie, travailleurs juifs, bourreaux allemands, Browning», Cercle d'étude de la Déportation et de la Shoah, 30 Avril 2016:

https://www.cercleshoah.org/spip.php?article525&debut_articles_rubrique=75&lang=fr

Bondar, A., «In liberated Greece. 1944», άρθρο στην ιστοσελίδα *WWII Arthur Bondar Collection*:

<https://ww2abc.com/collections/in-liberated-greece-1944>

Eder, R., «Under the Wheels of the War Machine», άρθρο στην ιστοσελίδα *Los Angeles Times*, στήλη *World & Nation*, 28 Νοεμβρίου 1993:

<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1993-11-28-bk-61552-story.html>

Eley, G., «Holocaust History», άρθρο στην ιστοσελίδα *London Review of Books*, Vol. 5 No. 4 · 3 March 1983:

<https://www.lrb.co.uk/the-paper/v05/n04/geoff-eley/holocaust-history>

Friedländer, S., «Some Reflections on Transmitting the Memory of the Holocaust and its Implications, Particularly in Israel», στο *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, Springer International Publishing, Cham, Switzerland, 2016.

Fukuyama, F., «The End of History?», άρθρο στο έντυπο περιοδικό *National Interest*, Summer 1989 [PDF]:

<https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>

Geschke, L., «Kulturtipp – ‘Griechenlands vergessene Dörfer’», άρθρο στην ιστοσελίδα *Griechenland Zeitung*, στήλη «Πολιτισμός», 10 Ιουνίου 2023:

<https://www.griechenland.net/nachrichten/kultur/33110-kulturtipp-%e2%80%9egriechenlands-vergessene-d%C3%B6rfer%e2%80%9c>

Halbwachs, M., *Η Συλλογική Μνήμη*, Παπαζήση, Αθήνα, 2013.

Hammer, W., «Affidavit concerning Foertsch’s concern for civilians in Greece, partisan fighting in the Balkans, reprisal measures, his opposition to Nazi policies and propaganda, and his character as an officer», Αριθμός Εκθέματος Υπεράσπισης: Foertsch 37, Αριθμός Τεκμηρίου Υπεράσπισης: Foertsch 40, Παραπομπή: NMT 7, Harvard Law School – Library Nuremberg Trials Project, σ. 4454:

<https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/150873-affidavit-concerning-foertschs-concern>

Hirsch, M., «Interview with Marianne Hirsch, Author of ‘The Generation of Postmemory’», συνέντευξη με την Marianne Hirsch, συγγραφέα του βιβλίου *The Generation of Postmemory – Writing and Visual Culture After the Holocaust* στην ιστοσελίδα *Columbia University Press*, στήλη «Author Interview»:

<https://cupblog.org/2012/10/10/interview-with-marianne-hirsch-author-of-the-generation-of-postmemory/>

Karpouchtsis, C., *German Foreign Policy and Greek Martyr Communities: Reconciliation Policy for Places of Memory in Greece and the Role of Recognition*, Springer VS, Wiesbaden, 2024.

Kazamias, G., ‘The Usual Bulgarian Stratagems’: *The Big Three and the End of the Bulgarian Occupation of Greek Eastern Macedonia and Thrace, September–October 1944*, *European History Quarterly*, Volume 29, Issue 3, First published July 1999.

Kennedy, R. M., *German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944)* (Department of the Army Pamphlet No. 20-243), Washington D.C.: Department of the Army, 1954, pp. 32-33 [PDF]:

[chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Robert M. Kennedy - German Antiguerrilla Operations in the Balkans %281941-1944%29 - CMH Pub 104-18 %281954%29.pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Robert_M._Kennedy_-_German_Antiguerrilla_Operations_in_the_Balkans_%281941-1944%29_-_CMH_Pub_104-18_%281954%29.pdf)

Kosmidis, P., «Bunker Archaeology: The WW2 German “underworld” of Anatolia College in Thessaloniki, Macedonia, Greece, by Konstantinos Kirimis», άρθρο στην ιστοσελίδα WW2WRECKS.COM, στήλη «Bunker Archaeology, Photo gallery, WW2 in Greece»: <https://www.ww2wrecks.com/portfolio/bunker-archaeology-the-ww2-german-bunkers-of-anatolia-college-in-thessaloniki-macedonia-greece-by-konstantinos-kirimis/>

Lang, B., *Backshadowing and Apocalyptic History*, No 62, University of California Press: <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft3x0nb2ns&doc.view=content&chunk.id=nsd0e245&toc.depth=1&anchor.id=d0e800&brand=ucpress#X>

Mazower, M., *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven and London, 1993.

Prashad, V., «Against Resurgent Militarism», άρθρο στην ιστοσελίδα *Consortium News – Independent Investigative Journalism and Political Review*, Since 1995, 27 August 2025: <https://consortiumnews.com/2025/08/27/vijay-prashad-against-resurgent-militarism/>

Richter, C., «Germany rejects formal Greek war reparations claims», άρθρο στην ιστοσελίδα *GPIL – German Practice in International Law*, 21 Μαρτίου 2026: <https://gpil.jura.uni-bonn.de/2021/01/germany-rejects-formal-greek-war-reparations-claims/>

Roberts, G., *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, 2006.

Robinson, LA, «How your name can change the trajectory of your life», άρθρο στην ιστοσελίδα *The Telegraph*, 29 March 2026: https://www.telegraph.co.uk/education-and-careers/2026/03/29/how-your-name-can-change-the-trajectory-of-your-life/?recomm_id=f88835cf-fb95-4a54-aa6f-3cc152a1e90a

Rodogno, D., «Η ιταλική κατοχή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τόμ. Γ1*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Sarras, M., Department of Archive Processing, Days of Art in Greece – Arts, Letters, Culture in Greece, June 5, 2024 | Categories: History: <https://daysofart.gr/en/news/history-news/conference-of-the-federation-of-greek-textile-industries-with-the-occupation-authorities-1941/#respond>

Schellinger, A., «Erinnerungskultur und institutionelle Kulturmittler: Paralipomena zur Rezeption von Be-satzung und Widerstand im Athener Goethe-Institut», στο *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg: Griechische und deutsche Erinnerungskultur*, Böhlau Verlag, Köln, 2015.

Schmidt-Richberg, E., *Der Endkampf auf dem Balkan: Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, Scharnhorst Buchkameradschaft GmbH, Heidelberg, 1955.

Simpson, C., *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988.

Speer, A., *Inside the Third Reich*, Orion Books, London, 1979.

Strang, G. B, review of Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War by Davide Rodogno, *The Historian*, vol. 71, no. 1, 2009, pp. 170-172 [PDF]:

<file:///C:/Users/Nasos/Downloads/Historian%20-%202009%20-%20Strang%20-%20Fascism%20s%20European%20Empire%20%20Italian%20Occupation%20during%20the%20Second%20World%20War%20%20%20By%20Davide%20Rodogno.pdf>

Talmon, S., «Germany and Greece disagree over Germany war reparations stemming from the two World Wars», άρθρο στην ιστοσελίδα *GPIL – German Practice in International Law*, 26 Ιανουαρίου 2021:

<https://gpil.jura.uni-bonn.de/2021/01/germany-and-greece-disagree-over-germany-war-reparations-stemming-from-the-two-world-wars/>

Tessin, G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1965–2002), τόμος 13.

Ungureanu, G., *Romania's and Bulgaria's military effort against their former German ally (1944–1945) – a brief comparative overview*, POLITEHNICA University in Bucharest (U.N.S.T.P.B.), Pitești University Centre, *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archaeology* Volume 17, Number 1/2025.

Weiner, A., «Can a last name determine your job?», άρθρο στην ιστοσελίδα *The Guardian*, στήλη «Life and style», 17 September 2024:

https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2024/sep/17/aptronym-job-normative-determinism?utm_source=chatgpt.com

Yang, Y., Xuchen, S., «Remembering history: Japanese soldiers' cruelty in China during World War II», άρθρο στην ιστοσελίδα *CGTN*, 13 August 2020:

<https://news.cgtn.com/news/2020-08-13/Remembering-history-Japanese-soldiers-cruelty-in-China-during-WWII-SV74xBrUas/index.html>

Βιβλιονet – The Greek Books in Print: *Πατατζής, Σωτήρης, 1914-1991* (βιογραφικό):

<https://www.biblionet.gr/%CF%83%CF%89%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B7%CF%82-c18645>

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1944, Νομός Θεσσαλονίκης, Απογραφή 1940 – Πραγματικός πληθυσμός, σ. 169 και Απογραφή 1940 – Τόμος 2, σ. 29. Από Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α. Α.Ε.), Πίνακες απογραφών πληθυσμού (1879 – 2011):

<https://www.eetaa.gr/metavoles-stin-t-a/fek-apografon-plithysmou-1879-2011/>

«Το Μπλόκο της Καλαμαριάς», Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Αντίστασης και του ΔΣΕ:

<https://ethniki-antistasi-dse.gr/mploko-kalamarias>

«‘Εκείνο το ...καταραμένο Σάββατο βράδι’’ στον Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συνταξιούχων ΟΑΕΕ (POSOAEE), 30 Δεκεμβρίου 2016:

<https://www.posoaee.gr/ekeino-to-katarameno-savvato-vradi-sto-xortiat/>

Ο.Φ.Υ.Π.Ε.Κ.Α., Λίμνες Κορώνεια και Βόλβη:

<https://necca.gov.gr/apeiloumena-eidi/limnes-koroneia-kai-volvi/>

Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), Ελληνογερμανικό Ταμείο για το Μέλλον / Deutsch-Griechischer Zukunftsfonds [Ενημερωτικό Έντυπο], Βόννη/Αθήνα [PDF]:

chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcglclefindmkaj/https://www2.daad.de/medien/zukunftsfonds_dt_gr_04.pdf

Εκπαιδευτική ιστοσελίδα: Διδακτικά σενάρια για το Γυμνάσιο και την Α΄ Λυκείου – ιστορίες για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο:

<https://ww2istories.gr/index.php/8-2015-03-16-21-03-33/1-martyrika-xwria>

Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα»:

<http://www.greek-holocausts.gr/>

Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Ιστορία Δικτύου:

<http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-15-48/2020-02-19-11-18-08>

Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Κοντομαρί:

<http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-16-15/%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82->

<http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-16-15/%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85/%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B4%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82#>

Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος 1940-1945, «Ελληνικά Ολοκαυτώματα», Κάνδαρος:

<http://www.greek-holocausts.gr/index.php/2020-02-19-11-16-15/%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85/%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B4%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82#>

Δήμος Πυλαίας – Χορτιάτη, «Κατασκευή Μουσείου Ολοκαυτώματος στον Χορτιάτη», 8 Ιουλίου 2025:

<https://pilea-hortiatis.gr/kataskevi-mouseiou-olokaftomatos-sto-chortiati/>

«Όταν το ΕΑΜ είχε την εξουσία στη Θεσσαλονίκη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Το κουτί της Πανδώρας*, στήλη «Θέματα», 29 Οκτωβρίου 2016:

<https://www.koutipandoras.gr/article/otan-to-eam-eixe-thn-eoysia-sth-oessalonikh/>

Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας, «Εκθεσις Τζαμαλούκα Αϊάντος, ταγματάρχου ε.α., Αρχηγού Ε.Α.Ο. της Π.Α.Ο.»:

<https://stratistoria.wordpress.com/2019/12/13/1943-tzamaloukas-pao/>

Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας, «Οργάνωση Μονάδων, ΕΛΑΣ/ΓΣ/31 Μαρ 1944»:

<https://stratistoria.wordpress.com/1944/03/31/19440331-elas-organosi-monadon/>

«Οι δοσίλογοι της Μακεδονίας που εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς. Οι οργανώσεις, οι αρχηγοί και η δράση τους. Τι απέγιναν», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Μηχανή του Χρόνου*, στήλη «Ιστορία»:

<https://www.mixanitouxronou.gr/oi-dosilogoi-tis-makedonias-poy-exoplistikan-apo-toys-germanoys-oi-organoseis-oi-archigoi-kai-i-drasi-toys/>

«‘Ξάπλωσα πάνω στα πτώματα και έκανα τη σκοτωμένη. Έτσι γλύτωσα’». Ελένη Νανακούδη, η τελευταία μάρτυρας της σφαγής του Χορτιάτη», άρθρο στην ιστοσελίδα *Η Μηχανή του Χρόνου*, στήλη «Ιστορία»:

https://www.mixanitouxronou.gr/ksaplosa-pano-sta-ptomata-kai-ekana-ti-skotomeni-etsi-glytosa-apo-ti-sfagi-eleni-nanakoudi-i-teleftaia-martyras-tou-olokaftomatos-tou-xortiati-deite-ti-syglonistiki-martyria-tis/?utm_source=chatgpt.com

Συντακτική ομάδα ertnews.gr, 30 Οκτωβρίου 2024:

<https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/i-apeleytherosi-tis-thessalonikis-apo-tous-nazi-30-oktovriou-1944-video/>

«Αναζητώντας το χρυσάφι του χρόνου», στο κανάλι *Περίεργες Συμπτώσεις* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

<https://www.youtube.com/watch?v=Km1OIsIg3Cc&t=717s>

«(1982) - ΝΔ Αποχωρεί από τη Συζήτηση για την Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο κανάλι *Retro Retrolion* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

<https://www.youtube.com/watch?v=vJ0xhvI1u98>

«ΚΟΘ making-of ‘Αφιέρωμα στο Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη’ (11οκτ24)», στο κανάλι *Thessaloniki State Symphony Orchestra* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

https://www.youtube.com/watch?v=s2jf2kCi_Ak

«Περίπατος Μνήμης στο Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο κανάλι *Κίνηση Πολιτών Χορτιάτη* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

<https://www.youtube.com/watch?v=PFwULAWGmtw>

«Θεσσαλονίκη-Χορτιάτης: Περίπατος μνήμης για τα 80 χρόνια από το Ολοκαύτωμα | 1/9/2024 | ΕΡΤ», στο κανάλι *ΕΡΤ Α.Ε.* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

<https://www.youtube.com/watch?v=g9wvss9lRJk>

«Το Κάψιμο | Μία Ψηφιακή Αφήγηση για το Ολοκαύτωμα του Χορτιάτη», στο κανάλι *Ιο Γενικό Λύκειο Μενεμένης* στη διαδικτυακή πλατφόρμα του YouTube:

https://www.youtube.com/watch?v=2T_9PToa9aI

Amnesty International, «Israel-OPT: Amnesty research shows Israel is committing genocide against Palestinians in Gaza - new report» («‘You Feel Like You Are Subhuman’: Israel’s Genocide Against Palestinians in Gaza»), 05 December 2024:

<https://www.amnesty.org.uk/latest/israel-opt-amnesty-research-shows-israel-committing-genocide-against-palestinians/>

Auschwitz-Birkenau, Endlösung – direct extermination stage:

https://lekcja.auschwitz.org/28_en_endlosung/

Boundless.com, World History Concepts, Casualties of World War II:

<http://library.snls.org.sz/boundless/boundless/world-history/concepts/casualties-of-world-war-ii-0-17970/>

Death camps, ARC Main Page, Lublin Headquarters, Aktion Erntefest, Majdanek, 18 June 2006:

<http://www.deathcamps.org/lublin/majdanek.html>

Department of State – United States of America, Office of the Historian, Milestones > 1945-1952 > The Truman Doctrine, 1947:

<https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>

German Propaganda Archive, Calvin University, Michigan:
<https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb36.htm>

Etymoline, Origin and history of holocaust:
<https://www.etymonline.com/word/holocaust>

International Commission of Historians / Internationalen Historikerkommission:
<https://www.jta.org/archive/panel-finds-no-proof-waldheim-committed-war-crimes-but-says-he-lied-about-his-war-record>

καλ:
<https://www.theguardian.com/world/2007/jun/14/austria.guardianobituaries>

ICJ, Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), United Nations, 3 Φεβρουαρίου 2012:
<https://webtv.un.org/en/asset/k1j/k1jhz6hjgt>

Memories of the Occupation in Greece (MOG), στήλη «Reprisals»:
<https://www.occupation-memories.org/en/deutsche-okkupation/repressalien/index.html>

No. 29226, FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY, GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC, FRANCE, UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS, UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND and THE UNITED STATES OF AMERICA Treaty on the final settlement with respect to Germany (with agreed minute). Signed at Moscow on 12 September 1990 [PDF]. Διαθέσιμο στο:
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf>

The Watson School of International and Public Affairs, «Weaponizing Language: Misuses of Holocaust Memory and the Never Again Syndrome», 15 March 2024:
<https://home.watson.brown.edu/research/research-briefs/weaponizing-language>

United Nations, The question of Palestine, UN expert Francesca Albanese warns torture has become ‘state doctrine’ in Israel, making prisons instruments of genocide and torture:
<https://www.un.org/unispal/document/un-expert-warns-torture-has-become-state-doctrine-in-israel-making-prisons-instruments-of-genocide-and-torture/>

World Jewish Congress – UNESCO, «What is the difference between “Holocaust” and “Shoah”?»:
<https://aboutholocaust.org/en/facts/what-is-the-difference-between-holocaust-and-shoah>

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ελευθερία, αριθ. φύλ. 307, 10-05-1945.

Μακεδονία, αριθ. φύλ. 11210, 10-04-1945.

Μακεδονία, αριθ. φύλ. 12809, 09-03-1950.

Ο Ελληνικός Βορράς, αριθ. φύλ. 289, 04-04-1946.

Ο Ελληνικός Βορράς, αριθ. φύλ. 463, 08-06-1946.

Ο Ελληνικός Βορράς, αριθ. φύλ. 1698, 09-03-1950.

Ο Ελληνικός Βορράς, αριθ. φύλ. 1997, 04-09-1951.

Ο Ελληνικός Βορράς, αριθ. φύλ. 2624, 03-09-1953.

Το Φως, αριθ. φύλ. 11778, 09-07-1946.

Το Φως, αριθ. φύλ. 11899, 01-27-1947.

Το Φως, αριθ. φύλ. 15620, 03-08-1959.

Φωνή, αριθ. φύλ. 81, 06-06-1945.